УНИВЕРЗИТЕТ СИНГИДУНУМ

ФАКУЛТЕТ ЗА МЕДИЈЕ И КОМУНИКАЦИЈЕ

СОЦИЈАЛИЗАМ У ШКОЛСКОЈ КЛУПИ. РЕФОРМА ОСНОВНОШКОЛСКОГ СИСТЕМА У СРБИЈИ 1944–1959.

докторска дисертација

Ментор:

др Миодраг Шуваковић,
редовни професор

Кандидат:

мр Сања З. Петровић Тодосијевић
број индекса: 4301/15

Комисија за преглед и одбрану:

Ментор: др Миодраг Шуваковић, редовни професор
Универзитет СИНГИДУНУМ
Факултет за медије и комуникације, Београд

Чланови комисије: др Петар Драгишић, виши научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

др Предраг Ј. Марковић, научни саветник
Институт за савремену историју, Београд

Датум одбране:

СОЦИЈАЛИЗАМ У ШКОЛСКОЈ КЛУПИ. РЕФОРМА ОСНОВНОШКОЛСКОГ СИСТЕМА У СРБИЈИ 1944–1959.

С А Д Р Ж А Ј

ПРЕДГОВОР 1–14

УВОД 15–26

Школа је државна 15–17

Југословенско наслеђе 17–22

Школство у Србији до 1944. 22–26

I ПРВА ГЛАВА

„КОМЕ И КАКВО ОБРАЗОВАЊЕ“? 27–97

I 1. Политика образовања и васпитања као део културне политике ДФЈ/ФНРЈ 30–39

I 2. КПЈ/СКЈ о политици образовања и васпитања у Југославији 39–45

I 3. КПС/СКС о политици образовања и васпитања у Југославији (Србији) 45–47

I 4. Просветне власти 47–51

I 5. Делатност законодавне власти на правној регулативи и политици образовања и васпитања у Југославији (Србији) 1944–1959 51–97

I 5. 1. Закон о обавезном седмогодишњем образовању (1945) 51–54

I 5. 2. Ка Општем закону о школству 54–97

Ка „новој школи“ 55–57

Реформе школства после Другог светског рата у Европи и свету 58–62

Рад Комисије за реформу школа општег образовања 62–71

У складу са захтевима социјалистичке педагогије 71–77

По узору на Запад 78–86

Школе основног обавезног образовања 86–94

Општи закон о школству (1958) 94–97

II ГЛАВА
У ШКОЛИ 98–353

II 1. Основна школа 1944–1959. 98–154
II 1. 1. Повратак у школу 1944. 98–100
II 1. 2. Општи преглед школства у Југославији и Србији 1944–1959. 101–110
II 1. 3. Прве послератне генерације основаца 1944–1959. 110–113
II 1. 4. Наставни језик 1944–1959. 113–117
II 1. 5. Школовање националних мањина у Југославији и Србији 1944–1959. 118–125
II 1. 6. Развијеност основног школства у Југославији и Србији 1944–1959. 125–128
II 1. 7. Оптерећеност одељења бројем ученика у Југославији и Србији 1944–1959. 129–131
II 1. 8. Оптерећеност школа бројем одељења у Југославији и Србији 1944–1959. 131–134
II 1. 9. Школске зграде у Југославији и Србији 1944–1959. 134–139
II 1. 10. „Такву школу дете не може волети“. Материјално стање школства у Југославији и Србији 1944–1959. 139–154

II 2. Дете 155–210
II 2. 1. Као грађанин 155–160
II 2. 2. Као члан породице 160–170
II 2. 3. Као жртва рата 170–180
II 2. 4. Као пионир 180–195
II 2. 5. Као ученик 195–210

II 3. Учитељ 210–282
II 3. 1. Бројно стање и полна структура учитеља у Југославији и Србији 1944–1959. 210–213
II 3. 2. Школовање учитеља у Југославији и Србији 1944–1959. 213–222
II 3. 3. „Социјалистички“ учитељ 222–231
II 3. 4. Морални лик учитеља 231–253
Учитељи „под сумњом“ 231–243
Учитељи „на лошем гласу“ 243–253
II 3. 5. Премештање учитеља на друга радна места 253–261
II 3. 6. Учитељи на „другим задацима“ 262–265
II 3. 7. Социјални статус учитеља 265–277
II 3. 8. Учитељ у јавном простору 277–282

II 4. Настава 282–353
II 4. 1. Наставни планови и програми 1944–1959. 282–285
II 4. 2. Политичко и идеолошко у настави 285–318
„Ново време“ у настави 289–295
На часу историје 295–301
На часу матерњег језика 301-303
На часу земљописа 303–305
На часу рачуна 305-307
На прослави празника 307–313

„Жива“ школа 313–318
II 4. 3. Старе праксе 318–342
Настава веронауке 318–339
Настава страног језика 339–342
II 4. 4. Нове праксе. Слободне активности (школске секције) 342–346
II 4. 5. Уџбеници 346–353

III ГЛАВА
ПОСЛЕ ШКОЛЕ 354–411
III 1. Ка срећном детињству 354–359
III 2. Ка дужем детињству 359–373
III 3. „Тата купи ми ауто“. Ка богатијем детињству 373–387
III 3. 1. Дечија исхрана 378–379
III 3. 2. Дечија мода 379–380
III 3. 3. Дечије играчке 380–385
III 3. 4. Од дечијег кутка до дечије собе 385–387

III 4. Ка садржајнијем детињству 388–402
III 4. 1. Стваралаштво за децу 388–395
III 4. 2. Путовања 395–402

III 5. Ка здравијем детињству 402–404
III 6. Ка модерној породици 404–411

ЗАКЉУЧАК 412–429

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА 430–445

Социјализам у школској клупи.
Реформа основношколског система у Србији 1944-1959.

Апстракт: Реформа основношколског система у Србији и Југославији у периоду од 1944. до 1959. године односно од краја Другог светског рата до доношења *Општег закона о школству* 1958. године, којим је на територији читаве земље успостављена јединствена осморазредна основна школа, каква у Србији постоји и данас, представља резултат „борбе за школу“ која у српском друштву траје од краја 19. века. Као таква она је неодвојива од борбе за модернизацију и демократизацију српског али и југословенског друштва у 20. веку. Реформа основношколског система у Србији и Југославији која је резултирала стварањем јединствене осморазредне основне школе 1958. године представља део борбе за „нову школу“. Може се рећи да се интензивном раду на дефинисању нових политика образовања и васпитања и отпочињању реформи постојећих школских система приступило одмах по окончању Другог светског рата и то пре свега захваљујући делатности Организације УН-а односно УНЕСК-а. Наставку, светским ратовима прекинуте борбе за „нову“ школу посебно је допринело „ново“ откривање детињства које је током Другог светског рата претрпело тешке губитке. Реформа основношколског система у периоду од 1944. до 1959. представљала је део борбе за културну трансформацију друштва коју је револуционарна, комунистичка власт у Југославији отпочела са формирањем првих органа власти. Пут ка бољем и праведнијем односно социјалистичком друштву водио је преко политичке стабилизације земље која се није ни могла замислити без привредног и економског опоравка односно, како се истицало, „општег народног напретка“ који је подразумевао и „културни живот“. На тај начин је „културни“ па и „просветни живот“ као његов саставни део, од самог виђен као саставни део „социјалистичког преображаја друштва“. Закључци усвојени на Петом конгресу КПЈ (1948) имали су далекосежне последице на културну политику југословенске државе као и на политику образовања и васпитања у Југославији која је своје главне смернице добила *Резолуцијом Трећег пленума ЦК КПЈ* из децембра месеца 1949. године. Пред новом политиком образовања и васпитања све државне институције, пре свега школе, морале су устукнути и потражити помоћ у борби за социјалистичког човека. Школа се морала ослонити на сложен

систем масовних организација, при чему је предност дата Пионирској организацији, поред „проверених“ партијских кадрова, на бројне стручњаке из области психологије, педагогије, филмског, ликовног, књижевног музичког стваралаштва окупљене око Савета друштава за старање о деци и омладини Југославије али и на милионску масу у, предходном веку, „испуштених“ родитеља који су као и сви грађани социјалистичке заједнице морали имати своју улогу у социјалистичкој изградњи. Тако је „новом“ политиком образовања у јавни простор постављена идеја о школи као исходишту друштвене модернизације или културне револуције и изградње социјализма.

Кључне речи: социјализам; основна школа; Југославија; Србија; реформа; Комунистичка партија Југославије; Трећи пленум Централног комитета КПЈ; самоуправљање; Савета друштава за старање о деци и омладини Југославије; ученик; учитељ; настава; родитељ; детињство; свакодневни живот; друштвена модернизација.

Socialism at the school desk.
The Reform of the Primary Education System in Serbia 1944-1959

Abstract: The reform of the primary education system in Serbia and Yugoslavia in the period from 1944 to 1959, i.e. from the end of the Second World War to the adoption of the General Law on Education in 1958 by which the uniform eight-grade primary school was established throughout the country, the one which still exists in Serbia, represents the result of the "struggle for school" which had started in the Serbian society at the end of the 19th century. As such, it is inseparable from the struggle for the modernization and democratization of both Serbian and Yugoslavian society in the 20th century. The reform of the primary education system in Serbia and Yugoslavia which resulted in the establishment of the uniform eight-grade primary school in 1958 was a part of the struggle for "new school". It could be noted that the intensive work on defining new education and upbringing polices and the initiation of new reforms of the existing systems of education started immediately after the Second World War, primarily due to the activities of the UN organization, of the UNESCO to be more precise. The continuation of the struggle for the "new" school which was interrupted by the world wars was particularly encouraged by the "new" discovery of childhood which had suffered some serious loss during the Second World War. The reform of the primary education system in the period from 1944 to 1959 represented a part of the struggle for the cultural transformation of the society which revolutionary, communist government of Yugoslavia started when the first organs of government were established. The path towards better and more fair, i.e. socialist, society led through political stabilization of the country which could not be accomplished without economic recovery or, as it was often pointed out, "overall progress of the society", which also included "cultural life". "Cultural life", including "educational life" as its integral part, was thus considered to be an integral part of the "socialist transformation of the society" from the very beginning. The conclusions adopted at the Fifth Congress of the CPY (1948) had far-reaching consequences on both the country's cultural policy and the education and upbringing policy since it received its main guidelines with *the Resolution of the Third Plenary Session of the CC of the CPY* which was adopted in December 1949. All state institutions, schools above all, were to give ground to the new education and upbringing policy and to seek help in the

struggle for the man of socialism. School had to rely on a complex system of mass organizations, with the Pioneer Organization as the most prominent one, and on "reliable" party cadre, on a large number of experts in the field of psychology, pedagogy, film, arts, literature and music who were gathered around the Council of Societies for Child and Youth Care of Yugoslavia and on the millions of parents "neglected" in the previous century who had to play their role in the building of socialism, just like other citizens of the socialist community. In this way, the "new" education policy helped create the idea of school as the starting point of the modernization of society or cultural revolution and building of socialism.

Key words: socialism; primary school; Yugoslavia; Serbia; reform; the Communist Party of Yugoslavia; the Third Plenary Session of the Central Committee of the CPY; self-government; the Council of Societies for Child and Youth Care of Yugoslavia; pupil; teacher; teaching; parent; childhood; everyday life; society modernization.

„Ако се старци успротиве

побит ћемо их

тек тако

удри

згази

у прљаву кашу

нема отпора, кад млади устану

само освета”

Арнолт Бронен, *Рађање младости*, 1922.

ПРЕДГОВОР

Рад на тему *Социјализам у школској клупи. Реформа основношколског система у Србији 1944-1959*. представља покушај да се одговори на питање како је изгледала политика образовања и васпитања у периоду од завршетка ратних операција на тлу Србије, као саставног дела југословенске државе, у јесен 1944. до доношења *Закона о основној школи* 1959. године који је представљао републичку „верзију“ савезног *Општег закона о школству* из 1958. године којим је на тлу читаве југословенске државе успостављена јединствена осморазредна основна школа.

Покушај да се предочена тема обради у временском интервалу између 1944. и 1959. године у непосредној је вези са опредељењем да се истраживање пре свега веже за територију НР Србије. Пошто је Србија ослобођена у јесен 1944. логично је било да се почетак истраживања теме која је фокусирана на успостављање политике образовања и васпитања веже са годину када у Србији долази до формирања нове револуционарне власти која је, као што ће се видети у раду, до почетка 1945. године преузела одређене мере у циљу спровођења просветне политике. Тема која у свом фокусу има анализу политике која је довела до успостављања јединствене осморазредне основне школе на територији читаве Србије обрађивана је до доношења *Закона о основној школи* 1959. односно закона који је представљао републичку варијанту *Општег закона о школству* из 1958. којим је на територији читаве Југославије успостављена јединствена осморазредна основна школа. Истраживање је просторно било ограниченео пре свега на територију Србије. Ипак, како је политика образовања и васпитања која је спровођена у Југославији од ослобођења у мају 1945. до доношења *Општег закона о школству* 1958. на територији

читаве земље па и на територији Србије била у значајној мери једнообразна о чему сведочи чињеница да је доношењу републичких закона којима се дефинисала просветна политика, све до почетка шездесетих године, предходило доношење савезних закона, сви анализирани феномени представљени су у ширем односно југословенском контексту.

Рад на тему *Социјализам у школској клупи. Реформа основношколског система у Србији 1944-1959*. са једне стране представља покушај да се истраже специфичне одлике политике образовања и васпитања која је успостављена у Србији и Југославији сменом режима и успостављањем револуционарне комунистичке власти која је политику образовања и васпитања видела као једну од главних полуга у процесу културне трансформације друштва односно стварања социјалистичког друштвеног поретка. Са друге стране, ради се о покушају да се реформа основношколског система као базичног дела јединственог образовног система, до које је у Југославији дошло после Другог светског рата сагледа као саставни део борбе за модерну школу која је у Србији трајала од краја 19. века али и као саствани део борбе за „нову школу“или „школу без зидова“ која је у највећем делу Европе и света трајала од почетка 20. века.

Стицању увида у начин на који су сви чиниоци образовања разумели и у складу са тим се реферирали у односу на званичну политику образовања и васпита највише је допринела анализа грађе бројних архивских фондова: Архива Југославије,[1] Архива Србије[2] и Архива Јосипа Броза Тита.[3] И ако утемељен на анализи архивске грађе рад на тему која представља предмет интересовања докторске дисертације не би био могућ без увида у литературу која је омогућила да се стекне шири увид у разумевање различитих

[1] Југословенска комисија ОУН за просвету, науку и културу, Комисија државне контроле, Комитет за фискултуру Владе ФНРЈ, Комитет за културу и уметност Владе ФНРЈ, Комитет за школе и науку при влади ФНРЈ, Комитет за социјално старање, Комитет за заштиту народног здравља, Министарство народног здравља ДФЈ, Министарство просвете Владе ФНРЈ, Министарство социјалне политике ДФЈ, Председништво Владе, Президијум Народне скупштине, Просветни савет Југославије, Савет за народно здравље и социјалну политику, Савет за науку и културу Владе ФНРЈ, Савез организација за васпитање и бригу о деци Југославије, Савез педагошких друштава Југославије, Савезна комисија за физичку културу, Савезна Народна скупштина, Савезна планска комисија, Савезна школа за руководиоце пионирских организација, Савезни комитет за здравство и социјалну политику, Савезни савет за образовање и културу, Савезни савет за здравствену и социјалну политику, Савезни секретаријат за спорт и омладину, Савезни секретаријат за образовање и културу, Савезни завод за народно здравље, Савезно извршно веће, Секретаријат СИВ-а за народно здравље, Секретаријат за народно здравље и социјалну политику, СКЈ, Титов фонд за стипендирање младих радника и радничке деце Југославије, Удружење југословенског учитељства.

[2] ЦК СКС, Главни одбор АФЖ Србије, Министарство за науку и културу, Министарство просвете НРС, Републички секретаријат за образовање, Савет за просвету и културу НРС.

[3] Кабинет председника Републике, Канцеларија маршала Југославије.

политичких и друштвених феномена који су се нашли у фокусу анализе. Разумевању проблема који се налази у фокусу рада у великој мери је допринела анализа различитих законских решења, статистичких података али и писања штампе и стручне периодике.

Целокупна анализа политике образовања и васпитања у Србији после Другог светског рата представљала је предмет интересовања релативно малог броја аутора.[4] Политика образовања и васпитања у Србији и Југославији после Другог светског рата нашла је своје место у већини радова који се баве културном политиком југословенске државе после 1945. јер се, бар у Србији, све до 1952. и окончања агитпропске фазе културне политике, политика образовања и васпитања сматрала саставним делом исте. Ипак, све поменуте анализе су политику образовања и васпитања посматрале као један у низу сегмената културне политике због чега јој нису давале већи простор.[5] Политика образовања и васпитања у периоду социјалистичке Југославије нашла је фрагментарно своје место у радовима истраживача који су се бавили појединим сегментима наставе или образовања у периоду после 1945.[6] За разлику од високообразовних институција у послератном периоду, које су представљале предмет интересовања аутора обимнијих студија[7] то није био случај са другим деловима образовног система у Југославији, бар не са основном школом.[8] Реформа основношколског система у Југославији само је делимично је нашла своје место у радовима историчара.[9] Основна школа у Србији после

[4] Ranko Simović, *Politika obrazovanja i njena realizacija u SR Srbiji*, Beograd, 1990; Никола М. Поткоњак, *Развој схватања о конститутивним компонентама педагогије у Југославији (1944/1945 – 1991/1992)*, Београд, 1994.

[5] Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura. Agitpropska faza kulturne politike u Srbiji 1945-1952*, Beograd, 1988; Aleš Gabrič, *Socijalistička kulturna revolucija: slovenska kulturna politika 1953-1962*, Ljubljana, 1995; Katarina Spehnjak, *Javnost i propaganda. Narodni front u politici i kulturi Hrvatske 1945-1952*, Zagreb, 2002; Бранка Докнић, *Културна политика Југославије 1946-1963*, Београд, 2013; Бранка Докнић, Иван Хофман, *Културна политика Југославије 1945-1952. Зборник докумената*, 1-2, Београд, 2009; Миомир Гаталовић, *Дарована слобода –партија и култура у Србији*, Београд, 2010; Горан Милорадовић, *Лепота под надзором. Совјетски културни утицаји у Југославији 1945-1955*, Београд, 2012.

[6] Snježana Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945-1960). Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti i historiografija*, Zagreb 2012; Драгица Кољанин, *Изграђивање идентитета: историја Југославије у уџбеницима за основне школе у Србији 1929-1952*, Нови Сад, 2014.

[7] Мирослав Перишић, *Од Сталина ка Сартру. Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945-1958*, Београд, 2008; Dragomir Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944-1952*, Beograd, 2004; Драгомир Бонџић, *Универзитет у социјализму: високо школство у Србији 1950-1960*, Београд, 2010; Драгомир Бонџић, *Мисао без пасоша. Међународна сарадња Београдског универзитета 1945-1960*, Београд, 2011.

[8] То није случај са историјатом основне школе у Србији пре 1941. године. Развој основног школства у Србији детаљно је обрађен у монографијама историчара Момчила Исића (*Основно школство у Србији 1918-1941*, I-II, Београд, 2005; *Основно школство у Подрињу 1914-1944*, Београд, 2005)

[9] Нада Јурукова, *Основното воспитание и образование во Македонија (1944-1950)*, Скопје, 1990;

1944. године није представљала предмет интересовања ни једне обимније студије. Развој основног школства у Србији после 1944. нашао је своје место углавном у пригодним радовима који су писани за потребе прослава јубилеја појединих основних школа[10] или институција.[11] До које мере је развој основног школства у периоду социјалистичке Југославије „запостављен" у истраживањима најбоље говори податак да се у зборнику радова под називом „Образовање код Срба кроз векове" из 2003. кога су заједно издали Завод за издавања уџбеника и наставних средстава, Друштво историчара Србије и Историјски институт није нашао ни један рад посвећен експлицитно развоју основног школства у Србији после 1944.[12] Без обзира на скромну литературу која осветљава контуре политике образовања и васпитања која се спроводила кроз основну школу у Србији и Југославији значајан допринос разумевању политичког[13] али и друштвеног амбијента[14] у првих петнаест година по окончању рата дале су бројне монографије историчара различитих генерација.

Реформа основношколског система у Србији 1944-1959. биће приказана пре свега кроз анализу рада партијских тела на којима је КПЈ (СКЈ) покушавала да дефинише политику образовања и васпитања у Југославији и Србији[15] да би се затим прешло на

Aleš Gabrič, *Šolska reforma 1953-1962*, Ljubljana, 2006.

[10] *Школство у Азбуковици*, Љубовија, 1987; Жарко П. Милошевић, Станко Ј. Митић, *Основно школство Зајечара 1830-2003*, Зајечар, 2003; Момчило Исић, Милорад Радојчић, *Основна школа „Милан Мушас" Уб 1820-2010*, Уб, 2010.

[11] *Сто година Просветног савета Србије 1880-1980*, Београд, 1980.

[12] Развојем школства после Другог светског рата бавила су се два рада: Момчило Митровић, „Београдски универзитет 1945-1952", *Образовање код Срба кроз векове* (ур. Радослав Петковић, Петар В. Крестић, Тибор Живковић), Београд, 2003, стр. 275-288; Момчило Павловић, „Школство у Србији 1945-1950", *Образовање код Срба кроз векове* (ур. Радослав Петковић, Петар В. Крестић, Тибор Живковић), Београд, 2003, стр. 275-288.

[13] Џон Л. Гедис, *Хладни рат*, Београд, 2003.

[14] Радмила Радић, *Држава и верске заједнице 1945-1970*, I-II, Београд, 2002; Вера Гудац Додић, *Жена у социјализму. Положај жене у Србији у другој половини 20. века*, Београд, 2006; Marija Obradović, *Narodna demokratija u Jugoslaviji 1945-1952*, Beograd, 1995; Katarina Spehnjak, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945-1952*, Zagreb, 2002; Olga Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989*, Beograd, 2014; Hajke Karge, *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje*, Beograd, 2014; Ивана Добривојевић, *Село и град. Трансформација аграрног друштва Србије 1945-1955*, Београд 2013; Slobodan Selinić, *Beograd 1960-1970. Snabdevanje i ishrana*, Beograd, 2005; Наташа Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, Београд, 2009; Срђан Цветковић, *У име народа. Политичка репресија у Србији 1944-1953*, Београд, 2014.

[15] Пети конгрес КПЈ (1948), Трећи пленум ЦК КПЈ (1949), Шести конгрес КПЈ (1952), Седми конгрес СКС (1958)) односно КПС (СКС) (Први конгрес КПС (1945), Други конгрес КПС (1949), Трећи конгрес СКС (1954), Четврти конгрес СКС (1959).

анализу начина рада извршне и законодавне власт[16]. Значајну допуну анализи нормативних аката представљао је увид у стручну периодику која је излазила у Србији и Југославији у послератном периоду[17] захваљујући којој је било могуће стећи увид у начин на који је у Југославији дефинисана и у процесу обликовања политике употребљавана социјалистичка педагогија.

Ипак, анализа нормативне стране реформе представљаће само један од делова сложене анализе свих фактора који су утицали на реформу школства па самим тим и представљали саставни део основне школе. У том смислу анализа реформе школства поћи ће од школе односно школске зграде. Полазећи од општег прегледа школства у Југославији скренуће се пажња на неке од основних карактеристика „живота у школама“ као што су: године старости ученика основних школа у Србији и Југославији после рата, заступљеност различитих наставних језика, степен присуства представника националних мањина, развијеност основног школства, оптерећеност одељења бројем ученика, оптерећеност школа бројем одељења, стање школских зграда и материјално стање школства. Реформа основне школе у Југославији не може се разумети без увида у структуру југословенског друштва после окончања Другог светског рата. Посебан акценат биће стављен на анализу једне од најбројнијих друштвених група према првом послератном попису становништва из 1948. односно децу узраста од 7 до 14 година старости. Да би се разумео друштвени и политички амбијент унутар ког се расло и живело у Србији и Југославији после 1944. односно 1945, деца узраста од 7 до 14 година старости посматраће се као: грађани, чланови породице, жртве рата, пионири и ученици. Поред деце, као неизоставан део школе посматраће се и учитељи односно наставници. Полазећи од бројног стања и полне структуре учитеља, анализе система школа за школовање просветних радника посебна пажња ће се скренути на лик тзв. „социјалистичког“ учитеља односно захтеве које је југословенска држава после Другог светског рата ставила пред све просветне раднике проверавајући често и будно њихову политичку али и „моралну подобност“, премештајући их са једног на друго радно место, додељујући им нове задатке

[16] *Закон о обавезном седмогодишњем школовању* (1945), *Закон о увођењу обавезног седмогодишњег школовања у Србији* (1945), *Устав ФНРЈ* (1946) *Закона о управљању државним привредним предузећима и вишим привредним удружењима од стране радних колектива* (1950), *Закон о народним школама* (1951), *Уставног закона* (1953), *Комисија за реформу школства општег образовања* (1953), *Одлуке о основним начелима друштвеног управљања у школама* (1954) *Општег закона о управљању школама* (1955), *Општег закона о школству* (1958), *Закон о основној школи* (1959).

[17] *Друштво и васпитање*, *Настава и васпитање*, *Савремена школа*.

не водећи увек превише рачуна о томе где и у каквим условима живе. Неизоставан сегмент анализе школе односно „живота у школи“ представљаће анализа наставе и то: наставних планова и програма, присуства идеолошког и политичког на часовима историје, матерњег језика, земљописа, рачуна. Присуство тзв. идејности у настави „проверавање“ се кроз анализу пракси обележавања празника, давања имена школама и истицања парола у школама. Политика образовања и васпитања која је спровођена кроз реформу основне школе у Србији и Југославији после 1944. односно 1945. анализираће се кроз однос нових власти према одређеном броју старих пракси као што су настава веронауке и страних језика али и нових тенденција у образовању као што су слободне школске активности или секције. Посебна пажња биће скренута на политику издавања уџбеника за основне школе. Анализа свих поменутих феномена не би била могућа без увида у податке из првих послератних пописа.[18] Од изузетног значаја су били подаци објављени у *Статистичком билтену Савезног завода за статистику и евиденцију Федеративне Народне Републике Југославије* и *Статистичком годишњаку ФНРЈ* и то у оквиру више различитих целина.[19]

[18] *Пописа становништа* (1948), *Пописа ученика* (1948) и *Пописа школских зграда* (1951).

[19] Osnovne i srednje škole 1951/1952“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 26, Beograd, decembar 1954; „Osnovne i srednje škole 1952/1953“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 43, Beograd, jun 1955; „Osnovne i srednje škole 1953/1954 i 1954/1955“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 49, Beograd, oktobar 1955; „Osnovne i srednje škole 1954/1955 i 1955/1956“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 72, Beograd, mart 1957; „Osnovne i srednje škole 1955/1956“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 118, Beograd, jun 1958; „Osnovne i srednje škole 1956/1957“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 122, Beograd, avgust 1958; „Škole po srezovima 1951/1952“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, Beograd, april 1954; “Škole po srezovima, opštinama i gradskim naseljima 1957/58”, *Osnovne i srednje škole 1957/1958*, Beograd, 1959; “Osnovne i srednje škole”, *Osnovne i srednje škole 1957/58*, Beograd 1959; popisa 1951 – školske zgrade“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, Beograd, mart 1955; “Ukupno stanovništva po popisima 1921 do 1953”, *Statistički godišnjak FNRJ za 1954. godinu*, Beograd, 1954; “Ukupno stanovništvo po starosti i polu. Popis stanovništva 15. mart 1948”, *Statistički godišnjak FNRJ za 1954. godinu*, Beograd, 1954; “Ukupno stanovništvo po zanimanju i sektoru svojine, prema grupama starosti i zarađivanju. Popis stanovništva 15. mart 1948”, *Statistički godišnjak FNRJ za 1954. godinu*, Beograd, 1954; “Ukupno stanovništvo po školskoj spremi, grupama starosti i polu. Popis stanovništva 15. mart 1948”, *Statistički godišnjak FNRJ za 1954. godinu*, Beograd, 1954; “Ukupno stanovništva po narodnosti, polu, grupama starosti i pismenosti. Popis stanovništva 15. mart 1948”, *Statistički godišnjak FNRJ za 1954. godinu*, Beograd, 1954; “Ukupno stanovništvo po mestu rođenja, bračnom stanju, pismenosti i grupama starosti. Prethodni rezultati popisa stanovništva 31. marta 1953. godine prema uzorku u hiljadama”, *Statistički godišnjak FNRJ za 1954. godinu*, Beograd, 1954; “Ukupno stanovništvo po grupama, starosti, polu i rodnom kraju. Popis stanovništva 15. marta 1948“, *Statistički godišnjak FNRJ za 1954. godinu*, Beograd, 1954; “Lica koja su rođena u jednoj a popisana u drugoj narodnoj republici, po grupama starosti, narodnosti i polu. Popis stanovništva 15. marta 1948“, *Statistički godišnjak FNRJ za 1954. godinu*, Beograd, 1954. итд.

Полазећи од захтева који су постављени пред „нову школу“ односно „школу без зидова“ најпре почетком 20. века а онда по окончању Другог светског рата, политика образовања и васпитања која је изнедрила реформисану основну школу 1958. године посматраће се у светлу крупних друштвених промена које су заувек промениле однос не само према школи већ и према деци и детињству. Услови за промену у Југославији створили су се децембра месеца 1949. године када је највише партијско тело односно Трећи пленум ЦК КПЈ изгласао *Резолуцију* којом је упоредо са прокламовањем нове политике образовања и васпитања прокламована и нова политика одрастања у Југославији због чега је посебно место у раду посвећено изучавању феномена из домена историје детињства. Полазећи од сопствених пропуста у раду са децом и младима, Партија је на Трећем пленуму ЦК признала да није у могућности да у потпуности контролише реализацију политику образовања и васпитања јер се показало да ученици више времена проводе на „улици“ него у школи. Самим тим Партија је признала да се политика образовања и васпитања мора поставити на „ширу друштвену платформу“ којом ће се поред партијских кадрова и представника прилично посусталих масовних организација каква је, показаће се била Пионирска, обухватити стручњаци односно експерти али и родитељи. На тај начин је Партија исказала спремност да одговорност па самим тим и власт делгира унутар шире друштвене заједнице. Услови за спровођење политике прокламоване на Трећем пленуму ЦК КПЈ створили су се 1951. када је донет *Закон о народним школама* који је требало да представља доказ самоуправљачких тежњи у југословенском друштву односно 1953. године када је отпочела са радом Комисија за реформу школства. „Нова политика“ као израз глобалних промена али и демократизације југословенског друштва почетком педесетих година извела је политику образовања и васпитања ван школе тј. продужила јој је мандат на 24 часа дневно и 365 дана у години. Образовање је постало стална односно перманентна потреба. Узимајући у обзир промену до које је дошло у Југославији на пољу политике образовања и васпитања крајем четрдесетих и почетком педесетих година, анализа реформе школства у Србији и Југославији обухватиће оне сегменте живота односно свакодневице најмлађих који нису стриктно били везани за школски простор али су се мењали и трансформисали у складу са захтевима реформе школства. „Ново“ детињство односно „срећно“ детињство било је израз оних потреба које су се реализовале кроз захтев за дужим, богатијим, садржајнијим

и здравијим детињством. Разумевање промене до које је дошло према деци и младима почетком педесетих година у Југославији не би било могуће без увида у радове бројних историчара, социолога антрополога[20] као и у радове аутора објављене у у два изузетно значајна зборника радова: „Приватни живот код Срба у двадесетом веку“[21] и „Социјализам на клупи. Југословенско друштво у очима постјугословенске хуманистике“[22]. Незаобилазан извор драгоцених информација али и података о томе како се у јавном простору креирала слика о „срећном детињству“ били су бројни чланци објављени у дневном листу *Политика* који је излазио током читавог периода који представља предмет анализе рада као и увид у чланке објављене у другим дневним,[23] недељним,[24] стручним гласилима[25] али и листовима намењеним за децу и младе.[26]

Данас готово да нема истраживача који се неће сложити са тврдњом да је „борба за школу“ обележила читаву модерну историју Србије. „Борба за школу“ обележава читав онај период српске историје у коме српска држава покушава да постане модерна и

[20] Hugh Cuninngham, *The Invention of Childhood*, London, 2006; Ann Livschiz, *Growing Up Soviet: Chidhood in the Soviet Union, 1918-1958* (Ph, D diss), Stanford University, 2006; Catriona Kelly, *Children`s World, Growing Up in Russia, 1890-1991*, New Haven – Yale University Press, London-Yale, 2007; Ildiko Erdei, „The Happy Child` as an Icon of Socialist Transformation: Yugoslavia`s Pioneer Organization“, *Ideologies and National Identities: The Case of Twentieth-Century Southeast Europe*, ed: John Lampe i Mark Mazower, Budapest-London, 2004; Ildiko Erdei, *Čekajući Ikeu. Potrošačka kultura u postsocijalizmu i pre njega*, Beograd, 2012; Smiljka Tomanović, „Sociologija o detinjstvu i sociologija za detinjstvo“, *Sociologija detinjstva* (ur. S. Tomanović), Beograd, 2004, str. 7-50; Предраг Ј. Марковић, *Београд између Истока и Запада 1948-1965*, Београд, 1996; Sanja Petrović Todosijević, *Za bezimene. Delatnost UNICEF-a u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji 1947-1954*, Beograd, 2008; Igor Duda, *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*, Zagreb, 2005. Radina Vučetić, “Diznizacija detinjstva i mladosti u socijalističkoj Jugoslaviji”, *Istorija 20. veka*, 3, Beograd, 2011, str. 185-204; Иван Хофман, „Улога часописа *Пионир* у васпитању и образовању деце у Југославији“, *Годишњак за друштвену историју*, 1, Београд 2013, стр. 56-57; Јелена С. Укаловић, „Оснивање дечјег међународног фестивала *Радост Европе*“, *Годишњак за друштвену историју*, 2-3, Београд, 2004, стр. 123-135; *Enciklopedia of Children and Childhood in History and Society* (ed. Paula S. Fass) , New York, 2004.

[21] Сања Петровић Тодосијевић, „На трагу безбрижности под плаштом безимености. Деца и детињство између трајног и новог“, *Приватни живот код Срба у 20. веку* (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, стр. 207-237; Данијела Велимировић, „Мода и идеологија. Ка новој политици стила“, *Приватни живот код Срба у 20. веку* (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, стр. 342-361.

[22] Igor Duda, „Djeca socijalističke domovine. Izgrađivanje pionirske tradicije u Hrvatskoj 1950-ih godina“, *Socijalizam na klupi. Jugoslovensko društvo očima nove postjugoslovenske humanistike* (ur. Lada Duraković, Andrea Matošević), Pula-Zagreb, 2013, str. 75-102; Ana Kladnik, „Iskanje novih paradigem in upotreba novih raziskovalnih metodologij na primeru novih mest in naselij v socijalistični Sloveniji“, *Socijalizam na klupi. Jugoslovensko društvo očima nove postjugoslovenske humanistike* (ur. Lada Duraković, Andrea Matošević), Pula-Zagreb, 2013, str. 153-176.

[23] *Борба.*

[24] *НИН.*

[25] *Родитељ.*

[26] *Млада снага*, *Млади борац*, *Млади градитељ*, *Млади задругар*, *Пионир.*

демократска. Другим речима, она је неодвојива од процеса модернизације и демократизације друштва. Реформски закони из 1945, 1951. и 1958 односно 1959. који ће представљати предмет посебне анализе у овом раду тешко да се могу разумети без бар делимичног осврта на просветну реформу Стојана Новаковића из 1893, законе из 1898, 1904, *Закон о народним школама* из 1929. са допунама из јула месеца 1930. којим је извршен покушај стварања јединственог образовно-васпитног система у тзв. Првој Југославији.

Са друге стране, не може се занемарити врло значајан податак да су аутори *Стратегије развоја образовања Републике Србије до 2020. године*[27] апострофирали доношење *Општег закона о школству* из 1958. године, којим је у Југославији уведено обавезно бесплатно осмогодишње основно образовање, као полазну основу за сва даља размишљања о будућности образовног система у целини у Србији. У том смислу закон из 1958. године као и све оно што је урађено на пољу реформе образовања у Србији после 1944. представља не само исход једног процеса који је у Србији почео крајем 19. века већ и фазу у изградњи једног сложеног система, јер педагогија како каже Анри Жиру „није неутрална ни објективна, већ окренута сврсисходности и усмеравању".[28] Због свега наведеног, полазна размишљања о систему образовања и васпитања који се спроводио кроз основне школе у Србији и Југославији од 1944. до 1959. неодвојива су од анализе и критике образовног система на прагу 21. века јер педагогија је давно престала да буде „лојална *банковном* образовању, *научном* школству, лишена свих критичких елемената подучавања и учења". Данас је она „део једног незавршеног пројекта чији је циљ изградња једног смисленог живота за све ученике. Такав пројекат је до те мере значајан да ученицима обезбеђује услове за стицање свих знања и вештина које су им потребне да појме ограниченост правде у демократском друштву".[29] У том смислу питање исхода васпитања и образовања стеченог унутар једног система подједнако је важно као и

[27] Влада Републике Србије усвојила је документ под називом „Стратегија развоја образовања у Србији до 2020. године", 2012. године. Стратегијом су дефинисане главне смернице и циљеви образовне политике у Србији у наредном периоду. Стратегија почива на холистичком (системском приступу) што значи да аутори Документе инсистирају на третирању образовања као јединственог и целовитог система или како сами кажу „од јаслица до докторских студија и целоживотног учења" . Другим речима, Стратегија почива на идеји да се при анализи и формулисању стратегије било ког дела система образовања мора водити рачуна о свим деловима система. Аутори анализирају основно образовање и васпитање као један од девет подсистема сложеног система образовања; http://www.srbija.gov.rs/vesti/dokumenti_sekcija.php?id=45678

[28] Анри Жиру, *О критичкој педагогији*, Београд, 2013, стр. 14.

[29] *Исто.*

разумевање анализе самог система унутар једног ограниченог временског периода, у овом случају 1944. и 1959. годином. Другачије речно, одговор на питање каквом су образовно васпитном систему били изложени дечаци и девојчице који су школу похађали у годинама после Другог светског рата? - неодвојиво је од питања где су се ти исти малишани, данас шездесетогодишњаци или седамдесетогодишњаци налазили нпр. 1968. године као млади људи од осамнаест, двадесет или двадесет пет година? Другим речима да ли их је управо систем вредности имплементиран у образовно-васпитни систем под чијим су окриљем стасавли научио „да знају како да позову на одговорност носиоце власти и моћи, те да развију вештине, знања и храбрости да стално доводе у питање уврежене претпоставке, наоружани спремношћу да се боре за један праведнији свет“.[30] И на крају, да ли је двадесет година касније, када је пао берлински зид а социјализам као друштвени поредак престао да постоји у Европи, та иста генерација израсла у „класу образованог и критички настројеног грађанства, способног да узме учешће у владању једним демократским друштвом“[31] или није?

Рад на тему која у свом фокусу има политику образовања и васпитања у Србији и Југославији у периоду социјалистичке Југославије настајао је у годинама када су само ретки истраживачи показивали интересовање за развој основног школства током социјалистичког периода у бившим социјалистичким земљама Централне и Источне Европе па и у Југославији. Озбиљнији осврти на развој политике образовања и васпитања у социјализму имали су скоро искључиво фокус на прилике у Совјетском Савезу са акцентом на тзв. период Стаљинове владавине и ако је у периоду од избијања Октобарске револуције па до средине тридесетих година социјалистичка педагогија у СССР-у прошла кроз један од најдинамичнијих периода у свом развоју. Свеопшти мук који је завлдао, пре свега међу историчарима педагогије довео је до „масовне производње“ „измишљања традиције“ која је за последицу имала прогон једног од најзначајнијих периода у развоју школског система у Србији и Југославији али педагошке науке. Ипак судбину педагошке али и других друштвених и хуманистичких наука током, пре свега деведесетих година 20. века али и почетком 21. века у великој мери је одредио један потпуно другачији однос

[30] *Исто*, стр. 15.
[31] *Исто*.

према употребној вредности знања и то оног корпуса знања који је долазио из хуманистике.

Пад берлинског зида и „рушење“ социјализма у Источној Европи требало је да резултира не само падом тзв. тоталитарних и недемократских режима у Европи већ и стварањем заједнице европских народа која ће почивати на јасно дефинисаном систему вредности који је требало да буде и претпоставка будуће „среће“ свих европских народа.[32] У том процесу, систем образовања тј. образовни модели требало је да имају кључну улогу. Подстакнути „самозадовољним причама“ о економском расту, крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година појавили су се погледи на образовање као пре свега „лично право појединца“ а не „јавно добро“.[33] Самим тим, неолиберална педагогија „лишила је образовање њене друштвене вредности, критичког садржаја и идеје грађанске одговорности зарад вишег циља стварања нових, другачијих друштвених субјеката вођених логиком приватизације, ефикасности, флексибилности, гомилања капитала, са циљем уништења државног уређења базираног на принципу социјалне правде“.[34] У пракси је завладала тзв. култура позитивизма чије су главне претпоставке прузете из начина мишљења и метода истраживања који се повезују са природним наукама. Пошто у култури позитивизма „теорија функционише у оквиру техничког напретка „ смисао знања је неминовно ограничена на домен техничког интереса. Култура позитивизма подразумева да се знање темељи на два основа, пре свега на емпиријским и природним наукама и на формалним дисциплинама какве су логика и математика.[35] Унутар такве културне климе

[32] При покушају сагледавања перспективе као и дефинисања циљева и задатака образовног система у Републици Србији у наредном периоду, аутори Стратегије развоја образовања наводе следеће податке. Демографску транзицију Републике Србије у последњих двадесет година одликује изражена демографска регресија. Укупан број становника у периоду од 2002. до 2011. се смањио за 377 335 или за више од 5% становништва. Природни прираштај константно опада од 1992. године. Забележен је пад стопе фертилитета чиме се Република Србија сврстала у ону групу земаља које нису обезбедиле просту репродукцију становништва. Индекс старења се у последњих педесет година удвостручио. Становништво до 14 година старости чини свега 15% укупног броја становника што је мање од учешћа старијих од 65 година у укупном броју становништва (17%).Анализа економско-социјалних параметара указује на радикално осиромашење српског друштва које није успело да се избори, између осталог, са рецесијом и процесом трансформације привреде због чега су социјалне разлике међу припадницима заједнице данас огромне. Око 670 000 (9,2%) становника живи на рубу егзистенције. Од тог броја 1,7% отпада на високообразоване. Исто толико (око 670 000) је незапослено. Сиромашних има двоструко више на селу него у граду. Република Србија има једну од најнижих стопа учешћа и најнижих стопа запослености радноспособног становништва у Европи, високо учешће запослених у пољопривреди, једну од најнижих стопа незапослености у Европи, изузетно високе стопе незапослености младих. http://www.srbija.gov.rs/vesti/dokumenti_sekcija.php?id=45678

[33] Анри Жиру, *О критичкој...*, стр. 11.

[34] *Исто*, стр. 20.

[35] *Исто*, стр. 41.

знање је постало област објективних чињеница. Доминантан модел који знање препознаје искључиво као објективно и неутрално аутоматски је анулирао и елиминисао све податке „прикупљене из субјективног света интуиције, промишљања, филозофије“ који се више нису могли сматрати релевантним.[36] Управо је култура позитивизма можда највише допринела томе да се у току последњих неколико деценија све јаче чују гласови који указују на то да „јавност све мање мари за историју“ па се врло песимистично почело говорити и о „крају“ или „смрти“ историје. Ипак „с оне стране смрти историје“ или с оне стране кризе историјске свести јасно се наслућује идеја о потреби за стварањем једног друштва које неће памтити оне лекције из своје прошлости које „расветљавају развојне предуслове личних и друштвених слобода“.[37] Сурово и по савремена друштва врло погубно раздвајање знања и истраживања од вредносних судова, како каже, један од најзначајнијих представника критичке педагогије, Анри Жиру, „више крије него што открива“. А открива да се када говоримо о неолибералној педагогији која и дан данас представља апсолутни мејнстрим, као „чеду“ доминантне културе позитивизма не ради заправо о „интелектуалној погрешци“ већ о озбиљном „етичком недостатку“[38] који као такав прдставља камен темељац доминантних савремених образовних модела који почивају на такозваним „стандардима“ тј. стандардизацији, такмичењу и тестовима.

Критикујући доминантан савремени образовни модел како у Европи тако и у Сједињеним Америчким Државама, Паси Салберг, један од најзначајнијих финских стручњака у области образовања[39] који је о питањима образовања саветовао владе у више од педесет држава света изјавио је октобра 2013. године, приликом посете Србији а поводом учешћа на Међународној конференцији „Образовање као кључ успеха – финско искуство“ коју су организовали амбасада финске у Београду и Министарстви просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, следеће: „Замислите да испод дрвета стоје мајмун, вук, пингвин, риба, фока и слон и да им кажете да сви морају да положе испит који је исти за све, јер је то праведно. А испит који доказује колико је ко паметан јесте да се попну на врх дрвета. Риба ће до краја живота бити убеђена да је глупа. Свако дете може

[36] *Исто*.
[37] *Исто*, стр. 33-34.
[38] *Исто*, стр. 42.
[39] Паси Салберг је генерални директор Центра за међународну мобилност и сарадњу, предаје на универзитетима широм света а од јануара 2014. године и на Харварду; „Финска лекција за образовање Србије“, *Политика*, 22. октобар 2013.

да успе уколико имате образовни систем који је правичан за различите ученике“. Другим речима, покушао је да укажу на чињеницу да су најбољи они образовни модели који не теже стварању „најбољег образовног система за децу“ јер такав не постоји већ они који теже стварању „добре школе за сву нашу децу“.[40] У својој чувеној књизи *Педагогија обесправљених*, Пауло Фреире, утемељивач и најзначајнији представник критичке педагогије[41] покушао је да објасни да суштина елементарног описмењавања није стицање одређене вештине која представља императив времена у коме се живи већ „облик интервенисања“ тако да учећи да пишемо и читамо стичемо вештину која је основна претпоставка интересовања за оно што се дешава у нашем ближем и даљем окружењу тј. за оно што се дешава у свету.[42] Катастрофални подаци са којима се данас суочава већина европских држава[43] па и Република Србија по питању функционалности постојећих образовних система јасно указују на потребу за препознавањем једне нове педагогије, оне која неће бити лишена друштвене одговорноси. Октобра месеца 2013. године Србију је посетио Питер Мекларен професор на Одсеку за постдипломске студије у области образовања и информација на Калифорнијском универзитету у Лос Анђелесу.[44] Аутор

[40] *Исто*.

[41] Књига Паула Фреиреа, Педагогија обесправљених сматра се једним од класичних текстова критичке педагогије. Продата је у преко 1 000 000 примерака у Сједињеним Америчким Државама и широм света утичући на генерације наставника и интелектуалаца. За Фереиреа, као и за његове настављаче, критичка педагогија није представљала само теорију већ и друштвени покрет у образовању који помаже ученицима да развију свест о слободи, да препознају ауторитарне тенденције и повежу знање и моћ са способношћу да делују конструктивно. Дајући лични пример Фреире је одиграо кључну улогу у развоју изузетно успешне кампање за ширење писмености у Бразилу пре државног удара и војне хунте 1964. Када је војска прузела власт, Фреире је завршио чак и затвору због залагања за унапређивање образовања на принципима критичке педагогије. Након пуштања на слободу провео је читав низ година у изгнанству у Чилеу и Швајцарској. Након повратка у Бразил 1980. године имао је веома значајну улогу у формирању њене образовне политике све до смрти 1997. године; Анри Жиру, *О критичкој*..., стр. 223.

[42] *Исто*, стр. 228.

[43] Када је у септембру 2012. године у Никозији Стручна група Европске комисије за образовање и културу поднела извештај и обавестила јавност о стању писмености на простору Европске уније, европској комесарки Андруле Басилиу није преостало ништа друго него да наложи „хитну акцију због проблема за који се мислило да је у Европи искорењен“. Европска али и читава светска јавност упознати су са подацима по којима сваки пети петнаестогодишњак и готово 75 милиона одраслих у ЕУ није довољно савладало писање и читање, а многи нису у стању да се носе са захтевима модерних технологија попут коришћења интернета или „паметних” телефона. До које мере је „новооткривени“ проблем узбудио европску јавност али и европске политичаре најбоље говори чињеница да је једна од предложених мера била и отварање библиотека у тржним центрима. Поменути извештај скренуо је пажњу на, у европским друштвима дубоко укорењене предрасуде у вези са степеном писмености европског становништва. Показао је да се основна писменост у Европи узима „здраво за готово” и да је неписменост постала табу тема у великом броју држава, чега нису свесни ни многи европски политичари; „У Србији 20 посто ђака не заврши основну школу“, *Политика*, 20. октобар 2012.

[44] Питер Мекларен је један од најзначајнијих теоретичара и заговорника критичке педагогије данас. Познат је по својим радовима и ангажовању у области критичке педагогије, критичке писмености, социологије и

чувене књиге *Живот школе*, на питање новинарке *Политике*: „Шта саветујете нашим наставницима и студентима“?, одговорио је: „Ништа“, а онда наставио: „Свака земља треба да прилагоди критичку педагогију својој историји, култури, идентитету. Образовање мора да буде посвећено стварању економско и социјално праведном друштву, да будете предани промени, социјалној једнакости, етици. Учитељи морају да буду храбри, да се не плаше да постављају питања, а студенти треба да се учлањују у друштвене покрете и организације и да негују критичко мишљење“.[45]

антропологије образовања, културолошких студија, критучке етнографије и марксистичке теорије. Био је предавач и директор Центра за образовање и културолошке студије на универзитету Мајами. Своју каријеру почео је као учитељ у школи коју су похађала деца емиграната у једном од најозлоглашенијих делова Торонта. Обилазио је и обилази школе по Јужној Америци и Јужној Африци. Радио је са запатистима у Мексику и револуционарима у Венецуели. Боравио је у Кини, Израелу, Палестини, Грчкој и Финској. Аутор је чувене књиге „Живот у школама“ (Едука, 2013) која је проглашена бестселером . Поред ове, у Србији је 2013. године објављена Мекларенова књига „Че Гевара, Пауло Фреира и педагогија револуције“ (Едука, 2013). Критичком педагогијом се бави не само као теоријом и филозофијом образовања, него и као друштвеним покретом који је оријентисан на праксу, на начин на који је то дефинисао њен утемељивач Пауло Фреира; „Читајте Маркса, и ми то радимо“, *Политика*, 12. октобар 2013; Питер Мекларен, *Че Гевара, Пауло Фреира и педагогија револуције*, Београд, 2013.

[45] „Читајте Маркса, и ми то радимо“, *Политика*, 12. октобар 2013.

УВОД

Школа је државна

Заинтересованост државе за школу као институцију која масовно окупља и васпитава најмлађе припаднике заједнице везује се за период просвећеног апсолутизма. Кључни догађај одиграо се 1774. године. Тада је донета *Општа школска уредба* за школе у Аустрији којом је било прописано обавезно похађање тривијалних тј. основних школа за децу оба пола. Уредба је донета у склопу великих реформи хабзбуршке царице Марије Терезије (терезијанска реформа школства) која је поред пруског цара Фридриха II и аустријског цара, свога наследника Јосифа II, била један од најзначајнијих заговорника идеје о конституисању школе као етатизоване установе која у процесу одгајања и васпитања најмлађих припадника заједнице игра једну од најзначајнијих односно кључну улогу. Аутор Уредбе био је J. И Фелбингер (Johan Ignaz Felbiger) познати реформатор школства, методичар и аутор уџбеника. У Уводу *Опште школске уредбе*, Фелбингер је написао „да је васпитање младежи оба пола најважнији основ среће једног народа“ чиме је истакао значај улоге коју школовање припадника свих чланова једне заједнице има за бољитак и напредак друштва у целини.[46]

Три су кључне идеје мотивисале најзначајније представнике просвећеног апсолутизма да се између осталих, значајно посвете и реформи школства у својим царствима. Пре свега, мотивисале су их филантропске идеје. У основи просветитељства налазила су се схватања да је човек по својој природи биће разума, да су сви људи једнаки и да самим тим имају и могућност али и право да развију то што им је природом дато. Просветитељска држава која је почивала управо на оваквим постулатима била је дужна да

[46] Александра Илић, *Уџбеници и национално васпитање у Србији 1878-1918*, Београд, 2010, стр. 11-12.

обезбеди услове за остваривање природних права. Школа се показала као институција идеална за манифестацију просветитељских начела. Поред филантропских значајну улогу играли су економски и војни разлози. У складу са већ изнетим идејама просвећеног апсолутизма, сматрало се да економски напредак, одбрана и територијална експанзија државе не могу бити загарантовани без писмених радника и војника. Држава је, у том смислу, била дужна да их описмени. С обзиром да је срећа народа почивала и зависила од самог народа, држава је сматрала да школа мора имати још једну односно васпитну функцију. Грађани су морали бити васпитани тако да представљају одане и лојалне чланове заједнице којој припадају, управо оне који ће се ставити у службу реализације економских али и војних циљева, евентуалне територијалне експанзије.[47] Са становишта времена просвећеног апсолутизма филантропске идеје нису биле у колизији са економским и војним разлозима. Напротив, природно право и слобода на којима почива просветитељска државе могли су се остварити само у оквирима једне јасно дефинисане институције каква је била државна школа. Као институција са јасно дефинисаним оквирима, школа је наметала и учила најмлађе припаднике заједнице овладавањем вештинама за реализацију како природног права тако и слободе. Природно право и слобода нису били неограничени. Напротив, деловати у циљу реализације сопственог природног права и слободе значило је радити искључиво у корист државе јер се предпостављало да само тако она може напредовати и бити услов праве среће свих својих грађана.

Време просвећеног апсолутизма као културног покрета 18. века поклопило се са временом настанка националних држава. Управо су грађани обликовани по моделу државе тј. кроз институцију школе били главни носиоци и творци свих националних препорода односно националних држава које ће настати у 19. веку. Због тога национална држава се може дефинисати и као продукт школованих тј. васпитаних и образованих кроз институцију школе. Формирање школе као етатизоване институције коју похађају сви припадници заједнице стасали за школу је нераскидиво везан за процес настанка националне државе. Тако у националној држави васпитање постаје грађанска функција. У својој књизи *Васпитање и демократија*, Џон Дјуи је написао: „Циљ васпитања више није

[47] *Исто*, стр. 12.

човек већ грађанин“[48] Другим речима, полазећи од начела и идеја на којима је почивао просвећени апсолутизам, просвећени апсолутисти попут Марије Терезије су основали државну тривијалну школу тј. ону која пружа основно образовање не жалећи средства али са друге стране јасно одређујући средства и циљеве васпитања. Основна сврха такве школе била је да од основне школе па до универзитета створи „патриотски настројеног грађанина и војника, будућег државног чиновника и управљача“[49]

Југословенско наслеђе

Крај Првог светског рата означио је крај постојања великих царстава каква су била турско и аустро-угарско и настанак низа нових европских држава. 1. децембра 1918. године на мапи Европе уцртана је и Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца. Настанак заједничке државе Јужних Словена представљао је израз вековних тежњи јужнословенских народа, велику промену али и својеврсни изазов у животу свих њених грађана. Територија која је 1918. године обједињена границама заједничке државе била је географски, геополитички, геостратешки, историјски, економски, комуникационо веома шаренолика.[50]

Ова шареноликост посебно је дошла до изражаја на пољу образовних система који су постојали на уједињеној територији. У тренутку настанка Југославије, на њеној територији било је на снази 37 различитих државних и покрајинских закона и уредби, који су регулисали сферу просвете. Неке од њих настале су у национално слободним државама као што су биле Краљевина Србија и Краљевина Црна Гора а неке на територијама које су улазиле у састав великих царстава тј. Отоманске империје и Аустро-Угарске монархије. Основна школа у Србији, Црној Гори, Војводини, Босни и Херцеговини била је четвороразредна и трајала је четири године. Сваки разред трајао је једну годину. Основна школа у Хрватској, Славонији, Срему и Међумурју била је четвороразредна и трајала је пет година. Прва три разреда су се похађала по годину а четврти две године. У Далмацији и љубљанској области (без срезова Брежице и Лашко) основна школа била је

[48] Џон Дјуи, *Васпитање и демократија*, Цетиње, 1970, стр. 68.
[49] *Исто*, стр. 69
[50] Љубодраг Димић, „Просвета у Краљевини Југославији“, *Образовање код Срба кроз векове*, Београд, 2003, стр. 213.

шесторазредна и трајала је шест година. Основна школа у мариборској области (без Међумурја) и у два среза љубљанске области тј. у Брежицама и у Лашком била је осморазредна и трајала је осам година. Продужена основна школа или „опетовница“ која се похађала најчешће у сеоским срединама недељом, празницима и по некада четвртком постојала је у Хрватској, Славонији, Срему и Међумурју где се у њу полазило после четвртог разреда основне школе. Похађала се три године. У Далмацији и љубљанској области (без срезова Брежице и Лашко) где је основна школа трајала шест разреда тј. шест година, после шесте године полазило се у продужену школу или „опетовницу“ која је трајала две године. У неким деловима Србије и Војводине било је шесторазредних основних и продужених школа. Основна школа у различитим деловима Краљевине непосредно по њеном настанку не само да се разликовала по броју разреда или дужини трајања већ и по наставним плановима и програмима, задацима и циљевима који су се налазили пред школом. Стварност је била у колизији са највишим законским актом земље јер је члан 16. Видовданског устава предвиђао: „Настава је државна. У целој земљи настава почива на једној истој основи, прилагођавајући се средини којој се намењује“.[51]

Нова држава почивала је на схватању о неопходности да нове генерације буду васпитане сходно измењеној друштвеној стварности. Измењена друштвена стварност захтевала је нову политику образовања и васпитања која би била дефинисана тако да изврши унификацију просветног живота. Стварање јединственог школског система на територији читаве нове државе у пракси је значило: стварање јединственог просветног законодавства и стварање јединствене основне школе што се неће десити током постојања Краљевине односно до почетка Другог светског рата на територији Југославије. Разлога за то било је више.

У двадесет четири владе оформљене у периоду од 1918. до 1929. било је двадесет седам министара просвете. Функцију министра просвете обављало је десет различитик личности које су потпуно другачије гледале на процес изградње јединственог просветног система. По политичкој опредељености били су: радикали, демократе, самосталци, представници хрватског покрета, словеначки клерикалци.[52] Током тридесетих година

[51] Момчило Исић, *Основно школство у Србији 1918-1941*, први део, Београд, 2005, стр. 37.

[52] Светозар Прибићевић је дужност министра просвете обављао девет пута у укупном трајању од 31 месец, Миша Трифуновић у пет мандата у трајању од три године. По два пута министри просвете били су: Милан Грол, Стјепан Радић, Вељa Вукићевић и Павле Маринковић. У првој деценији постојања Краљевине тј. све

ситуација се није поправила. До почетка Другог светског рата односно до 1941. године променило се још 15 влада. Министри просвете смењени су 20 пута а на овој функцији нашло се 11 људи. Сваки нови министар „доводио“ је нове помоћнике, начелнике, државне чиновнике. Политиканство и партијашење било је присутно у свим сферама политичког живота Краљевине Југославије па и у просвети због чега је она „губила начелан а добијала изразити личи, политички, партијски печат министара и партијских функционера распоређених партијским нагодбама“.[53]

Поред врло шаренолике „понуде“ законских решења и уредби, неспремности политичких елита да се ставе изнад партијских интереса а у циљу дефинисања јединствене државне просветне политике, један од кључних разлога неуспеха просветних власти Краљевине да до почетка Другог светског рата просвету поставе на јединствене основе биле су огромне културне разлике између појединих делова земље. По попису из 1931. Дравска бановина се по проценту неписменог становништва (5,54%) приближавала стандардима модерних европских држава. Са друге стране Врбаска (72,60%), Вардарска (70,86%), Зетска (66,04%), Дринска (62,11%), Моравска (61,96%) и Приморска (57, 46%) бановина нису имале чиме да се „похвале“ јер је проценат неписмених на овим територијама прелазио 50% становништва. Стопа неписмености је била далеко виша међу женском него међу мушком популацијом.[54] У Врбаској и Вардарској бановини тек је свака седма жена знала да чита и пише.[55]

У првих десет година постојања, Краљевина СХС (Југославија) није успела да добије јединствени *Закон о народним школама*[56] што је значило да су се у првих десет

до увођења шестојануарске диктатуре исти људи нису имали готово никакав проблем да обављају функције министра унутрашњих дела, вера, шума и рудника, пошта, финансија, саобраћаја итд; Љ. Димић, „Просвета у Краљевини..., стр.219.

[53] *Исто.*

[54] *Исто*, стр. 229; У Моравској бановини мушка популација је била скоро четири пута писменија од женске (61,2% писмених мушкараца и 14,5% писмених жена), у Вардарској бановини три пута (44,3% мушкараца и 14,5% жена), у Врбаској бановини три пута (40,01% мушкараца и 14,2% жена), у Зетској бановини три пута (51,2% мушкараца и 17,1% жена).

[55] *Исто*.

[56] Од самога почетка у држави су постојале велике разлике у мишљењима како основна школа треба да изгледа. У процесу изградње јединственог образовног система преовлађивале су две тенденције тј. унитаристичка чије су се присталице залагале за јединствену школу и она која је нагињала еластичнијем решењу тј. она чије су присталице сматрале да се школа мора „подешавати према потребама и особеностима народа“. Посебно гласни били су они који су, у складу са захтевима времена, сматрали да се основно школовање мора продужити на осам година. Борба за осморазредну основну тј. модерну школу постаће временом приоритет или императив времена. Рад на усклађивању и усаглашавању свих предлога започео је када је Министарство просвете основало Комисију за преглед школског законодавства у свим покрајнама

година постојања Краљевине на различитим територијама примењивала различита законска решења која су представљала одраз једне потпуно другачије реалности тј. оне која је престала да постоји са нестанком великих царстава али и независних држава какве су биле Србија и Црна Гора.[57] Увођењење шестојануарске диктатуре захтевало је да се врло брзо ради на озакоњењу новог поретка. Новонасталу ситуацију требало је отелотворити у свим сферама живота па и на пољу просвете. Југословенска идеологија је требало да добије потпору у бројним системским законима. 12. март 1929. Министарство просвете је пред Министарским саветом тј. пред Владом изнело свој програм у коме се каже да у „циљу заустављања и елиминисања израстајућег духовног и политичког тријализма, задатак основне школе није био само да шири писменост него и још више да национално васпитава“. У основи новог Предлога *Закона о народним школама* налазио се пројекат Милана Грола из октобра месеца 1928. године. Израдила га је комисија састављена од еминентних универзитетских професора, учитеља и стручњака тога доба коју је именовала влада Петра Живковића. Закон је усвојен 5. децембра 1929. године. На снагу је ступио четири дана касније, објављивањем у *Службеним новинама*. Тако је

нашег краљевства и изједначавање школског закона тј. Комисију за израду закона о народним школама. Комисија састављена од представника Министарства просвете, Просветног савета и представника просветних одељења свих југословенских покрајни врло брзо је изашла са *Нацртом закона о народним школама*. Министарство просвете га је затим послало покрајинским земаљским владама и удружењима учитеља на разматрање. *Нацрт* је наишао на веома оштре критике које су се пре свега односиле на процену да су нацрт писали људи „који немају елементарне представе о начину на који функционише основна школа“. На све примедбе, пре свега, Главног одбора Удружења учитеља Министарство је реаговало формирањем нове комисије. Нова, по свему судећи компетентнија комисија, је изашла са новим нацртом. По овом нацрту основна школа је требало да траје осам година с тим што се после завршеног шестог разреда основне школе ученик могао определити за неколико варијанти. Ученици су могли да заврше још два разреда народне школе. Могла се уписти гимназија, грађанска школа или нижа „професионална“ школа. Нови нацрт *Закона о народним школама* прошао је добро али се тада огласио Главни просветни савет подсећајући да се предходно морају дефинисати начела којима ће се централизовати школска власт. Када је Главни просветни савет дефинисао начела која су предвиђала централизацију школских власти а Учитељско удружење их прихватило без већих примедби, хитно је, опет на предлог Учитељског удружења, Министарство формирало трећу по реду комисију која је израдила нов пројекат закона. По предлогу треће по реду комисије школовање у основној школи је требало да буде обавезно и бесплатно. Предвиђало се да траје осам година После четири године ученицима је остављена могућност да наставе школовање у народној школи још две године. Услед промене владе и смене министра просвете овај предлог закона никада није дошао до Народне скупштине а нови министар га је заменио пројектом др Сигисмунда Чајковца, професора Више педагошке школе у Загребу. Услед пада владе и промене министра просвете ни овај предлог закона није дошао до Народне скупштине. Пројекат Милана Грола из октобра месеца 1928. године такође није „угледао светлост дана“ услед завођења диктатуре 6. јануара 1928. године; М. Исић, *Основно школство...*, стр. 39-41.

[57] У Србији је све време био на снази *Закон о народним школама* од 19. априла 1904. са допунама *Закона* од 23. јула 1919. чија је важност проширена и на Црну Гору (одлуком Министарства просвете од 14. маја 1920) а затим и на подручје Баната, Бачке и Барање (одлуком Министарства просвете од 6. јула 1920. и потврдом Министарског савета од 20. августа 1920); *Исто*, стр. 42.

Краљевина Југославија добила свој први јединствени *Закон о народним школама* децембра месеца 1929. године, пуних једанаест година од настанка заједничке државе.[58] Закон је допуњен и измењен 7. јула 1930.[59]

Закон о народним школама из децембра месеца 1929. године прописао је да је народна школа општа и обавезна у целој држави.[60] У свим народним школама настав је била бесплатна. *Закон о народним школама* предвиђао је обавезно осмогодишње школовање. Оно се реализовало кроз четири разреда основне школе. После четири разреда основне могла се уписати грађанска, средња или стручна школа.[61] Доношење *Закона о народним школама* отворило је простор за доношење јединственог наставног плана и програма за све основне школе у Југославији. Нови наставни план и програм који је био на снази све до краја постојања Краљевине Југославије донет је маја месеца 1933. године.[62] И ако је до краја свога постојања успела да добије *Закон о народним школама* као и нови наставни план и програм, Краљевина Југославија је остала „ускраћена" до краја свога постојања за закон о уџбеницима који би заокружио реформски процес из 1929. године.[63]

Делимично уобличавање реформе школског система дало је, у периоду до почетка Другог светског рата, само делимичне резултате. И ако веома значајна, донета законска решења нису могла бити у потпуности спроведена до почетка Другог светског рата јер је рад на унификацији просвете у Југославији захтевао време. Сматра се да је реформа из

---

[58] *Исто*, стр. 47-48.
[59] *Исто*, стр. 54.
[60] По овом *Закону*, народне школе су биле: основне и више народне школе, забавишта, школе за недовољно развијену и дефектну децу, установе које служе општем народном просвећивању тј. аналфабетски течајеви, школе и течајеви за домаћице, привредни течајеви, хигијенски течајеви и слично; *Исто*, стр. 48-51.
[61] Ко није уписивао грађанску, средњу или стручну школу могао је наставити школовање четири године у вишој народној школи. Више народне школе, као и раније, превасходно су биле намењене сеоској деци. Биле су одвојене за мушку и женску децу. Настава у вишим народним школама се одвијала редовно или по скраћеном облику (пет месеци – од октобра до фебруара тј. кад нема пољских радова); *Исто*
[62] Од самога почетка био је изложен најозбиљнијој критици стручне јавноти као наставни план и програм који је у супротности са савременим развојем педагошке теорије и праксе. Сматрало се да не подржава концепт нове школе тј. школе рада, активне школе, продукционе школе тј. оне која никако није могла импоновати унитаристичкој држави каква је била Краљевина Југославија; *Исто*, стр. 54-55.
[63] Веома значајна дебата у Краљевини вођена је и по питању уџбеника. Југословенско учитељско удружење подвалачило је постојање дисхармонији између новог Закона о уџбеницима од 27. септембра 1929. и Закона о народним школама од 5. децембра 1929. са изменама и допунама закона од 7. јула 1930. Министарству се посебно замерало да је одлука о конкурсу за уџбенике од 15. фебруара 1935. године донета на основу чланова 1. и 2. Закона о уџбеницима, израђена пре него што се показало како актуелни наставни планови и програми функционишу у реалности. 26. фебруара 1938. године одржана анкетна конференција делегата свих заинтересованих страна у вези са доношењем нацрта Уредбе о државним штампаријама и Уредбе о изменама и допунама у Закону о уџбеницима од 27. септембра 1929. године. Том приликом је констатовано да у Краљевини није дошло до неопходне монополизације уџбеника; *Исто*, стр. 62.

1929. године најзначајнији резултат постигла на пољу повећања броја ученика основних школа. Могло би се рећи да је законско решење донето 1929/1930. више него било које раније допринело масовном уписивању ђака у основну школу. У периоду од 1929. до 1939. године број основаца повећао се за 511 000.[64] Ипак, током тридесетих година са повећаним уписивањем а смањеним исписивањем, знатно се повећао број оних који су нередовно похађали школу.[65]

Напад Немачке и њених савезника на Југославију отпочео је 6. априла 1941. године бомбардовањем Београда и других југословенских градова. Војска Краљевине Југославије капитулирала је 17. априла 1941. године када је потписан *Споразум о примирју* односно *Акт о безусловној капитулацији земље*. У наредне четири године територија Југославије била је распарчана и подељена унутар неколико окупационих зона. Прва школска година у миру и слободи на територији целе Југославије отпочела је тек 1. септембра 1945. године.[66]

Школство у Србији до 1944.

Краљевина Србија ушла је у састав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918. године као независна држава са релативно развијеном просветном праксом. Први покушаји формирања организованог школства везују се за почетак 19. века, Први српски устанак (1804) и формирање српске националне државе. Изградња организованог просветног апарата у Србији почела је 2. јануара 1811. године када је устаничка скупштина основала Попечитељство просвете и црквених послова и на његово чело, за попечитеља, поставила Доситеја Обрадовића. Пропашћу Првог српског устанка нису престали напори да Србија добије модеран образовни систем по угледу на друге европске земље. Хатишерифом из 1830. легализован је рад на развоју народне просвете. Три године касније, захваљујући Димитрију Тиролу Србија је добила први модеран школски закон у

[64] Љ. Димић, „Просвета у Краљевини..., стр. 228.
[65] Школске 1931/1932. године у Северној Србији, изузев Београда нередовних основаца је било 19,15%. Четири године касније тај проценат се повећао на 25,75% а школске 1939/1940. на 32,64%. У Старој Србији ова појава је била израженија. Последње мирнодопске године школу није редовно похађало преко 35% ђака.М. Исић, *Основно школство...*, стр. 507.
[66] Настава у неким деловима Југославије односно у Србији која је ослобођена у јесен 1944. године отпочела је 1. јануара 1945. године. Школе у Србији радиле су нередовно до 1. септембра 1945. године.

својој историји, израђен по угледу на школски закон у Аустрији. Закон је добио назив: *Устав народни школа у Књажеству Србије правитељствујушћим Књазем Милошем Теодор Обреновићем I одобрен и потврђен*.[67] И ако значајно, законско решење Димитрија Тирола није предвиђало обавезно школовање што ће се променити пола века касније односно. 1883. године када ће Србија добити један од најзначајнијих реформских закона у својој историји тј. *Закон о основним школама*, који је прописивао да је: „Свако дете које живи у Србији, дужно походити школу кроз шест година по одредбама овог закона". *Законом о основним школама* из 1883. у Србији је била уведено обавезно похађање основне школе у трајању од шест година за децу оба пола.[68] *Закон о основним школама* из 1883. године значајан је не само по томе што је донет као први закон у Србији који је уводио обавезно похађање шестогодишње основне школе за децу оба пола,[69] већ и зато што је читава просветна реформа коју је деведесетих година 19. века у Србији спровео њен тадашњи министар просвете, Стојан Новаковић имала за циљ стварање модерног образовног система. *Закон о основној школи* био је само део опсежног система реформи. Ни једна реформа школстава у Србији у 20. веку не може се разумети без бар делимичне анализе онога што су у Србији „на прагу новог века" покушали да спроведу Стојан Новаковић и његови настављачи тј. Љубомир Давидовић, Андра Николић, Љубомир Стојановић и Љубомир Јовановић.[70] У том смислу, Стојан Новаковић се може сматрати утемељивачем модерне основне школе али и модерног образовног система, онаквог какав је и данас познат.

И ако је представљала основу модерног образовања, амбициозно замишљена Новаковићева реформа из 1883. није спроведене због: материјалних, кадровских и психолошких (непостојање свести о значају школовања) разлога. Због немогућности да се

[67] Закон је предвиђао постојање велике школе, редовних школе у окружним варошима, малих школа у сваком већем селу и варошици са по једним учитељем, у којима би се учило читање, писање, веронаука и рачун. У складу са одредбама Сретењског устава из 1835. наредне 1836. године објављен је *План за школе како имају постојати*. *План* је предвиђао постојање правитељствених тј. државних школа и то: једне гимназије у Крагујевцу, три будуће полугимназије и 22 нормалне тј. основне школе. План је предвиђао и постојање „млађих нормалних школа" које би издржавале општине како би се деца у њима учила „сricати, читати и писати"; *Исто*, стр. 63-64.

[68] *Исто*, стр. 65.

[69] Законом о основној школи из 1883. године уведена је школска обавеза тј. основна школа у трајању од шест година за све дечаке и девојчице који су навршили 7 година. Овим законом уведено је продужено трајање основне школе (4+2). Четири разреда су се похађала у основној и још два у продуженој или вишој основној школи; А. Илић, *Уџбеници и...*, стр. 51.

[70] Арсен Ђуровић, „Образовање у Краљевини Србији крајем XIX и почетком XX века", *Образовање код Срба кроз векове*, Београд, 2003, стр. 144-145.

превазиђу проблеми са којима се суочила држава приликом покушаја да контитуише модеран систем образовања, Краљевина Србија добила је 1898. године нови *Закон о народним школама*. Закон из 1898. године представљао је у модернизацијском смислу искорак у назад јер је скратио школску обавезу са шест на четири године.[71] Ни последњи *Закон о народним школама* који је донет у независној српској држави односно закон из 1904. године није успео школску обавезу са четири да продужи на шест година тако да је школска обавеза у Србији све до доношења *Закона о народним школама* из 1929. године остала четворогодишња.[72]

Догађаји који су обележили прву половину 20. века не само у Србији већ и у читавом свету, Први (1914-1918) а врло брзо након Првог и Други светски рат (1939-1945) негативно су се одразили на развој сложеног а у Србији и врло крхког образовног система. Услед отпчињања ратних дејстава 1914. године, све основне школе на територији Србије прекинуле су рад. Одмах по завођењу окупационе управе, непријатељ је успоставио свој систем школа. На бугарском окупационом подручју уважен је наставни план Краљевине Србије али су српски језик и историја замењени бугарским језиком и историјом. Настава се одвијала на бугарском језику са бугарским уџбеницима и уз помоћ бугарских учитеља. На аустријском окупационом подручју ситуација је била слична. 14. јануара 1916. године Генерални војни гуверман издао је поверљиву *Наредбу о успостављању основних и средњих школа на окупираном подручју*. Врховна команда у Бечу усвојила је и одобрила *Основне принципе за отварање основних и средњих школа у окупираним областима Србије* 27. јануара 1916. Основне школе су третиране као државно-јавне. Отварање приватних или манастирских школа било је забрањено. Основна настава се сматрала обавезном. Било је предвиђено да траје пет година. У основну школу полазила су деца са навршених 7 година старости. Дечаци преко 11 и девојчице преко 10 година старости нису могли уписати први разред основне школе. За директоре школа постављани су виши аустријски официри који нису били способни за оперативну службу. За учитеље су постављани предходно испитивани кадрови, аустријски поданици и то првенствено кадрови из Хрватске, Словеније и Босне као и подофициери неспособни за оперативне функције у војсци. Настава је била на српскохрватском језику. У употреби је било

[71] *Исто*, стр. 181-183.
[72] *Исто.*

латинично писмо. Целокупна настава у Србији била је под управом Гувернера са седиштем у Београду. Школе које су се налазиле по окрузима и срезовима биле су под управом окружних тј. среских команданата. Уџбенике је одобравао Гувернер. У употреби су били претежно босански уџбеници.[73]

Током Другог светског рата територија Србије била је распарчана унутар неколико окупационих подручја. Највећи део Србије (централни делови Србије, Банат и северни делови Косова ико Косовске Митровице) ушао је у састав немачке окупационе зоне у Србији. На самом почетку окупације Србије, Немачка окупациона управа у Србији (1941-1944) заузела је став да рад у школама и на Универзитету не треба обнављати. Ипак, услед пропагандистичких и политичких разлога одлучено је да се „приступи прилагођавању образовања потребама окупације".[74]

Значајну улогу у прилагођавању наставних садржаја захтевима окупатора али и у реализацији настојања да се изграде добри односи са Немцима и промовише сопствена политика која је између осталог почивала на идеји да су управо просветни радници „стожери духовног преображаја на путу ка новој Европи"[75] имала је квислиншка власт, најпре Комесарска управа Милана Аћимовића[76] а потом и колаборационистичка влада Милана Недића која је себе називала и „владом народног спаса".[77]

Основне школе у Србији током Другог светског рата радиле су према програмима чија је садржина прилагођена концепцијама и идеолошким матрицама колаборационистичке владе Милана Недића. И ако су радиле, основне школе у Србији током Другог светског рата нису нормално функционисале. Пракса превођења ученика у старије разреде због немогућности да похађају редовно основну школу у ситуацији када се није знало докле ће ванредно стање потрајати, била је заступљена током читавог рата. С друге стране, ратна психоза је многе малишане али и њихове родитеље поколебала у вези

[73] М. Исић, *Основно школство...*, стр. 20-25.
[74] Ljubinka Škodrić, „Prosvetni radnici u ideologiji Vlade Milana Nedića 1941-1944", *Istorija 20. veka (Tematski broj povodom 70 godina od početka Drugog svetskog rata u Jugoslaviji)*, 1, Beograd, 2011, str. 151.
[75] *Исто*, стр. 153.
[76] Комесарска управа (влада) (30. април 1941 – август 1941) на челу са Миланом Аћимовићем као њеним председником била је прва квислиншка администрација на територији немачке окупационе зоне у Србији. Комесари Министарства просвете у Аћимовићевој влади били су, најпре, Ристо Јојић а потом Велибор Јонић.
[77] Влада предратног генерала Милана Недића (29. август 1941 – 4. октобар 1944) била је окосница квислиншке управе под немачком окупацијом од августа 1941. до октобра 1944. године. Министри просвете у влади Милана Недића били су, најпре, Милош Тривунац а потом већ поменути Аћимовићев комесар Велибор Јонић.

са похађањем школе. Многа деца нису ни похађала школу све до јануара 1944. године. Ратна разарања нису штедела ни онако скромну мрежу основних школа у Србији. Многи учитељи заробљени су или су страдали у априлском рату.[78] Када је дигнут устанак у јулу 1941. године многи су се придружили Народно-ослободилачком покрету Југославије. Током окупације, само кроз логор на Бањици прошло је око 80 учитеља.[79] Због ратних операција и борби настава није могла бити редовна. Први прекид рада уследио је већ у априлу месецу 1941. године. Након овог прекида уследио је нови прекид, већ у јесен 1941. године када је у Србији избио устанак. Гушење устанка као и казнена експедиција која је однела неколико хиљада људских живота (масовна стрељања у Шапцу, Драгинцу, Крагујевцу, Краљеву као и „коначно решење“ јеврејског питања), одложили су почетак школске 1941/1942. године за фебруар 1942. године. Већих прекида у раду основних школа у Србији није било до јесени 1944. године[80] када су отпочеле борбе за ослобођење Србије. Србија је ослобођена у јесен 1944. године. Многе школе, пре свега у Београду почеле су са радом већ од јануара 1944. године али је прва редовна школска година у миру тј. школска 1945/1946. почела 1. септембра 1945. године.[81]

[78] http://www.osnovnaskolapreljina.org.rs/images/stories/PDF/OSuSrbijiPosleDrugogSv.Rata.pdf
[79] Ljubinka Škodrić, „Prosvetni radnici u ideologiji..., str. 159.
[80] http://www.osnovnaskolapreljina.org.rs/images/stories/PDF/OSuSrbijiPosleDrugogSv.Rata.pdf
[81] „У основним школама у Београду 10. јануара почиње рад“, *Политика*, 22. децембар 1944.

I

ПРВА ГЛАВА

„КОМЕ И КАКВО ОБРАЗОВАЊЕ“?[82]

У *Програму за пролетерско дечје позориште,* 1928. године, Валтер Бењамин је написао: „На децу фразе, а то није случај код одраслих, немају никакав утицај. За годину дана можемо постићи то да сва деца у земљи понављају фразе. Али, поставља се питање како да постигнемо то да за десет или двадесет година сви делују по партијском програму. Ту фразе нису ни од какаве користи“.[83] Тешко је рећи да ли су креатори политике образовања и васпитања у Југославији од 1945. до 1958. године и доношења *Општег закона о школству* познавали један од најбрилијантнијих текстова познатог немачког филозофа који је, не случајно, у читавој Европи „откривен“ тек 1968. године, када је генерација рођена у рату а стасала у првим годинама по окончању рата, супротно убеђењима својих родитеља и професора, решила да одбаци све благодети „породичног“ тј. „мирног начина живота у предграђу“.[84] Још теже је претпоставити шта би о Бењаминовом тексту мислио школски инспектор Десимир Миливојевић да га је знао док је децембра месеца 1948. године, након посете школама бујановачког среза, писао извештај претпостављенима у Министарству просвете НР Србије следеће садржине: „Деца читају чланак *Стаљин у школи* а немају појма ко је Стаљин, где он живи и шта ради. Одговара се да живи у Бујановцу, Прешеву, Скопљу, Нишу, Београду и нагађало се докле

[82] Назив чланка Митре Митровић (Митра Митровић, „Коме и какво васпитање и образовање“, *Савремена школа*, 1, Београд, 1946, стр. 13-16).
[83] Valter Benjamin, „Program za proletersko dečje pozorište“, *Teatron*, 144 -145, Beograd, 2008, str. 31.
[84] Ања Суша, *Београдско позориште и студентске демонстрације `68* (магистарски рад), Београд, 2001, стр. 22.

су год деца знала да ређају имена наших места. Исто тако се ништа не зна ни о Титу. На питање шта он ради у Београду, добио сам један одговор – Разговара с пионирима“.[85]

Цитирани део Миливојевићевог извештаја одабран је не да би се показало да политика образовања и васпитања у Југославији после 1945. није одражавала „ширу политику друштва у свим фазама њенор развоја“[86] јер би то било нетачно. Тито и Стаљин а затим само Тито представљали су неприкосновене симболе или како каже Бењамин „фразе“ социјалистичког периода у развоју југословенске државе. Управо је време након пропасти социјализма у Источној Европи али и пропасти југословенске државе у коме је симбол Јосипа Броза Тита наставио да „живи“ добијајући нове садржаје и интерпретације[87] можда један од доказ да је политика образовања и васпитања у Југославији која, видели смо из Миливојевићевог извештаја, није увек давала најбоље резултате, представљала мотор једне од најуспешнијих реформи која је спроведена у југословенском друштву после Другог светског рата односно реформе основношколског система као дела све укупне реформе школског система.

Присуство политичког и идеолошког у школи може се пратити дуго пре револуционарне смене власти у Југославији 1945. године. У књизи *Морално васпитање у*

[85] Архив Србије, Г-183, Ф-85, Извештај изасланика Министарства просвете, школског инспектора Десимира Миливојевића Министарству просвете НР Србије из бујановачког среза, 10. децембар 1948.
[86] Ranko Simović, *Politika obrazovanja i njena realizacija u NR Srbiji*, Beograd, 1990, str. 237.
[87] Маја 2010. године, Институт за новију историју Србије из Београда је у сарадњи са Архивом Југославије и Институтом за југоисточну Европу из Регензбурга организовао међународни научни скуп под називом *Тито: виђења и тумачења* на ком је учествовало више од седамдесет учесника из петнаест земаља. Том приликом расправљало се и о бројним интерпретацијама Тита као симбола који је коришћен „у процесу (де) конструкције југословенског друштва“. Годину дана касније Институт за новију историју Србије и Архив Југославије објавили су зборник истоименог назива у коме су објављени радови већине учесника скупа. Види више у: Todor Kuljić, „Titoizam: tri perspektive“, *Tito – viđenja i tumačenja*, Beograd, 2011, str. 539-551; Miroslav Jovanović, „Tri Titove Jugoslavije: moćna, napredna i zločinačka. Tri kontekstualna okvira istoriografskih tumačenja istorije socijalističke Jugoslavije“, *Tito – viđenja i tumačenja*, Beograd, 2011, str. 552-561; Mitja Velikonja, „The Past With a Future. The Emancipatory Potential of Yugonostalgia“, *Tito – viđenja i tumačenja*, Beograd, 2011, str. 552-561; Vjekoslav Perica, „Herojstvo, mučeništvo i karizma u civilnoj religiji titoizma. Proturečja između Titovog kulta i narodnih heroja Jugoslavije“, *Tito – viđenja i tumačenja*, Beograd, 2011, str. 582-600;Aleksandar Ignjatović, „Otvaranje i popularizacija. Muzej 25. maj i transformacija prostora Dedinja“, *Tito – viđenja i tumačenja*, Beograd, 2011, str. 601-614; Ana Hofman, „*Druga Tita rodila je vila*. Kako se pevalo (o) Titu“, *Tito – viđenja i tumačenja*, Beograd, 2011, str. 615-625; Tanja Petrović, „Otac svih jugoslovenskih naroda i narodnosti. (Re)interpretacija patrijarhalne figure J. B. Tita u sećanjima bivših Jugoslovena“, *Tito – viđenja i tumačenja*, Beograd, 2011, str. 626-638; Martin Pogačar, „Osavremenjivanje mita maršala Tita: Digitalne sadašnjosti poništenih prošlosti“, *Tito – viđenja i tumačenja*, Beograd, 2011, str. 639-654; Nemanja Zvijer, „Slika Josipa Broza Tita u partizanskom ratnom spektaklu“, *Tito – viđenja i tumačenja*, Beograd, 2011, str. 718-730; Nikita Bondarev, „Tito`s Cult: Chronological Borders and Intensity“, *Tito – viđenja i tumačenja*, Beograd, 2011, str. 750-754; Kosta Nikolić, „I posle Tita – Tito“. Održavanje i rušenje Titovog kulta u Srbiji 1989-1990“, *Tito – viđenja i tumačenja*, Beograd, 2011, str. 760-778; Ljubica Jančeva, „Ličnost Josipa Broza Tita u savremenoj makedonskoj istoriografiji“, *Tito – viđenja i tumačenja*, Beograd, 2011, str. 760-770; Mitja Velikonja, *Titostalgija*, Beograd, 2010.

школама Србије 1830 - 1878, Владета Тешић, полазећи од питања „да ли је у раздобљу од 1830. до 1878. године у школама у Србији било организованог и смишљеног рада на моралном васпитању ученика и с каквим циљем и на који начин се настојало да се код ученика развијају одређена морална својства“[88] долази до закључка да је у условима под којима је Србија од турског пашалука постепено израсла у, условно говорећи, организовану грађанску државу, „у којој се упоредо са формирањем одређених државних институција (законодавства, апарата власти и судства) стварао и уобличавао одређени систем школа и развијала одређена педагошка мисао“, „школство снажно еволуирало, израстајући временом у значајан фактор целокупног друштвеног живота“. Тешић закључује да су све школе „(од основних до највиших) биле“ „постављене управо тако да у њима ученици нису само стицали одређена знања“, већ су у одређеном смислу и помоћу конкретних педагошких мера (дакле организовани и смишљено) добијали и морално васпитање. Оно се „исцрпљивало у свесној тежњи просветно-школских органа да се код ученика свих школа, формирајући одређена религијска уверења, усађују и развијају у првом реду оне особине које ће их чинити дисциплинованим и послушним извршитељима заповести и наредаба претпостављених“.[89] Тиме се по Владети Тешићу показало да је мишљење Светозара Марковића изнето у *Србији на Истоку* „о бирократком моралу (као владајућем моралу), чија је суштина била у покоравању претпостављенима исправно, да чињенице уверљиво потврђују и његову мисао да је покорност властима сматрана првом врлином и првим условом народне среће“ и да се у вези са тим „сваки вид непокорности (грађана властима, ученика наставницима) сматрао „најозбиљнијим преступом, често чак и буном против државног поретка“.[90]

Анализирајући *култ владара* као „атавизам старог патријархалног друштва“, „једну константу политичке културе“, „континуитет у општем политичком дисконтинуитету облика власти и владајућих идеологија“ али и „најтрајнији облик васпитавања деце“,[91] историчарка Оливера Милосављевић препознаје у модерној историји Србије и Југославије заступљеност два веберовска типа власти према „врсти захтева за легитимношћу“. Први, *традиционални тип* власти, „заснован на веровању у светост традиције и легитимност

[88] Владета Тешић, *Морално васпитање у школама у Србији (1830-1878)*, Београд, 1974, стр. 5
[89] *Исто*, стр. 482.
[90] *Исто*, стр. 483.
[91] Olivera Milosavljević, „Otac-genije-ljubimac: Kult vladara-najtrajniji obrazac vaspitanja dece“, Žene i deca. Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka (ur. Latinka Perović), 4, Beograd, 20016, str. 188.

особа које су на основу њих позване да уживају ауторитет“, може се применити на монархијски систем. Други, *харизматски тип* власти, „засниван на изузетној преданости светости или хероизму, или узорним особинама неке особе или поретка који је ова открила или створила“, карактеристичан је за Титово доба.[92] Имплементација идолопоклонства како општег места и карактеристичног обележја легитимних поредака у образовни, али и далеко шири, васпитни систем представљала је нужност. „Љубав према владару“ као „отелотворење патриотизма“, дакле неизмерне љубаву према према краљу и отаџбини тј. Титу и домовини, проналазила је своје место и на насловним странама часописа за децу и омладину. Последњих деценија 19. века насловну страну листа Ласта красиле су слике ласте, гуслара и грба са натписом: „Само слога Србина спасава“. Насловна страна Голуба из 1905. приказује Вука Караџића, Доситеја Обрадовића, светог Саву, Милоша Обилића, гуслара и Косовку девојку, док се као натпис истиче „Цетиње, Призрен, Нови Сад и Београд“. Заглавље Дечјих новина из 1928. године приказује три загрљена малишана са препознатљивим капама, тј. обележјима Срба, Хрвата и Словенаца. Послератни Пионир је излазио под паролом „За домовину - с Титом - напред“ док је Млади борац поручивао „Све снаге за нашу прву петолетку“.[93]

I 1.
Политика образовања и васпитања као део културне политике ДФЈ/ФНРЈ

Општа је сагласност међу ауторима који су се бавили културном политиком Југославије и Србије у периоду од краја Другог светског рата до средине педесетих односно почетка шездесетих година 20. века, да је политика образовања и васпитања у Југославији и Србији у периоду који представља предмет интересовања овога рада била саставни део културне политике југословенске државе, културне политике која је у првих петнаест година по окончању Рата прошла кроз веома динамичан развој.[94] Динамичан

[92] *Isto*, str. 189.
[93] *Isto*, str. 191.
[94] Најзначајнији радови објављени на тему културне политике у Југославији у првих петнаест година по окончању Рата, који се између осталог дотичу и дефинисања појма политике васпитања и образовања су: Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura. Agitpropska faza kulturne politike u Srbiji 1945-1952*, Beograd, 1988; Aleš Gabrič, *Socijalistička kulturna revolucija: slovenska kulturna politika 1953-1962*, Ljubljana, 1995; Katarina Spehnjak, *Javnost i propaganda. Narodni front u politici i kulturi Hrvatske 1945-1952*, Zagreb, 2002; Бранка Докнић, *Културна политика Југославије 1946-1963*, Београд, 2013; Aleš Gabrič, *Šolska reforma 1953-1962*,

развој културне политике значајно је утицао и на динамичност процеса формулисања политике образовања и васпитања у Југославији до доношења *Општег закона о школству* 1958. године.

Историчар Горан Милорадовић сматра да је израз „културна политика“ у условима југословенског послератног друштва имао два могућа значења: шире – када означава државну политику у култури, њено стимулисање, усмеравање, мењање итд.[95] и уже – које проистиче из Лењиновог концепта „културне револуције“ као суштинског мењања друштва у правцу замишљеног комунистичког уређења путем масовног образовања становништва и то пре свега најнеобразованијег дела становништва односно сељака.

Израз „културна револуција“ радо су користили југословенски послератни комунисти често га замењујући еуфемизмима као што су: „културни преображај“, „историјска културна мисија“ и најчешће „културна политика“. Може се рећи да су се шире и уже значење појма „културна политика“ у великој мери поклапали до краја четрдесетих и почетка педесетих година 20. века односно до значајних промена до којих долази на пољу културе али и политике образовања и васпитања. Од тада је појам „културна политика“, који је у југословенску сферу, по свему судећи, ушао са Истока односно из СССР-а, почео да мења своје значење јер је обухватао два паралелна тока која су одражавала присуство двоструког утицаја у култури Југославије, како оног са Истока (реализам) тако и оног са Запада (модернизам).[96]

„Културни преображај“ друштва после рата био је по југословенским комунистима неопходан из више разлога. Сматрало се да велика културна заосталост наслеђена из прошлости представља најозбиљнију препреку даљем развоју револуције која је тек требало да доведе до формирања социјалистичког друштва. Разлози за „културну револуцију“ произилазили су из саме суштине социјализма као праведнијег друштва које поред економских треба да се избори и са културним разликама и тако „прошири круг

Ljubljana, 2006; Бранка Докнић, Иван Хофман, *Културна политика Југославије 1945-1952. Зборник докумената*, 1-2, Београд, 2009; Миомир Гаталовић, *Дарована слобода –партија и култура у Србији*, Београд, 2010; Горан Милорадовић, *Лепота под надзором. Совјетски културни утицаји у Југославији 1945-1955*, Београд, 2012; Snježana Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945-1960). Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti i historiografija*, Zagreb 2012.

[95] На овај начин израз „културна политика“ користи и разуме већина историчара који се баве овом проблематиком. Као такав је пре свега прихваћен у, тада, пионирском раду историчара Љубодрага Димића (Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura. Agitpropska faza kulturne politike u Srbiji 1945-1952*, Beograd, 1988)

[96] Г. Милорадовић, *Лепота под надзором*..., стр. 17-18.

корисника“ културних и просветних установа. Путем „културне револуције“ Партија је ширила своје политичке погледе и идеологију. На тај начин, Партија је пронашла ефикасно „оружје“ за утицај на свест појединаца који су се само тако могли „приближити“ „револуционарној промени“. И на крају, економски напредак друштва који је био у најтешњој вези са изградњом социјализма није се могао замислити „а још мање остварити“ са необразованим и неквалификованим припадницима друштва.[97] Због свега наведеног Централни комитет Комунистичке партије Југославије је 14. марта 1945. године проследио свим републичким и покраинским комитетима директиву под насловом *О организацији агитације и пропаганде*. У наведеном допису било је таксативно наведено петнаест „корака“ који се морају предузети у циљу реализације „културног преображаја“ југословенског друштва као кључног услова наставка Револуције и коституисања социјализма. Прва два су гласила: „ Ликвидирање неписмености у што краћем року и обавезно школовање за децу школског узраста како би се пресекао прилив нових аналфабета; Поправка и обнављање основних и средњих школа како би се могао обухватити што већи број деце школовањем и задовољиле минималне потребе земље“.[98]

Карактер културне политике коју су југословенски комунисти спроводили непосредно после Рата не може се довољно разумети без увида у однос КПЈ према културној политици пре Рата и у току Рата. Припадајући типу левице формиране на крају Првог светског рата, Комунистичка партија Југославије је била партија револуционарне акције што је одређивало не само њен програм већ и методе рада и организацију преко које је спроводила идеје и ширила утицај. У првим годинама постојања, КПЈ није имала издиференциран однос према културној политици.[99] Прелазак Партије у илегалу 1920. приморао је партијско руководство да пронађе нове моделе деловања. Управо тада КПЈ је почела да мења свој однос према културној политици јер се показало да би у условима илегалног рада политичко деловање кроз ванпартијске организације каквима су се

[97] Lj. Dimić, *Agitprop kultura...* str. 28-29.
[98] АЈ, ЦК СКЈ, II-к-1/14, О организацији агитације и пропаганде, 14. март 1945.
[99] Оно што се у *Практичном акционом програму* донетом на Оснивачки конгрес Партије априла 1919. и *Програму* донетом на Вуковарском конгресу 1920. означава као елаборација културне политике веома је површно и без битних разлика у односу на програме социјалдемократских странака. Може се сматрати скромнијим од појединих либералних концепција које се јављају у ово време. Истицање у први план просветне политике (бесплатно школовање за оба пола, световност школе) као дела решења опште културне заосталости било је опште место у захтевима свих политичких странака тога доба; *Конгреси и земаљске конференције КПЈ 1919-1937*, Београд, 1949, стр. 16-19 и 36.

сматрале: уметничке, просветне, спортске било најсврсисходније за Партију. Руководство Комунистичке партије Југославије је почело да размишља и о формирању апарата преко кога би КПЈ могла политички да делује у култури.[100] Увођење шестојануарске диктатуре 1929. године још више је профилисало рад Партије у тзв. „ванпартијским" институцијама јер су се чланови КПЈ нашли под још јачим притиском режима.[101] Са друге стране, у „штабу светске револуције" односно Коминтерни, крајем двадесетих почетком тридесетих година стасала је нова генерација југословенскох револуционара сазрелих у кризи југословенског друштва и васпитаних да без поговора извршавају сваки задатак Партије. Присуство „прекаљених кадрова" међу југословенским комунистима који су годинама деловали у атмосфери забране и репресије само је још више поткрепило идеју о културној револуцији као „револуционарној пракси" односно као оној која је чедо револуције.

И поред недвосмисленог угледања на Совјетски Савез, крајем двадесетих почетком тридесетих година 20. века међу југословенским комунистима који нису успели да „стигну" до Москве и самим тим се упознају са ситуацијом у совјетској култури и уметности, негована је марксистичка критика у уметности која се знатно чешће окретала идејама које су стизале из комунистичких покрета на Западу што ће како у годинама пре Рата тако и после Рата имати значајне импликације на формулисање културне политике .[102]

Нападом Немачке и њених савезника на Југославију 6. априла 1941. „сама могућност револуције постала је револуционарна стварност". Због тога и не треба да чуди што се упоредо са ширењем устанка ширио рад на културном преображају и просвећивању, како се истицало, „широких народних маса". Организација и спровођење задатака у области културе и просвете вршена је преко, најпре, политичких комесара а касније, културних екипа политодела или агитпропа, пропагандних одсека итд. Институционална изградња и учвршћивање концепта културне политике КПЈ почела је да се остварује стварањем првих слободних територија и развојем органа народне власти.[103]

---

[100] У периоду од 1921-1928. у Краљевини СХС излазило је 96 листова које је КПЈ издавала или усмеравала; *Историја СКЈ*, Београд, 1985, стр. 98

[101] Goran Miloradović, *Karantin za ideje: logori za izolaciju „sumnjivih elemenata" u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1919-1922*, Beograd, 2004.

[102] Sveta Lukić, „Međunarodne veze i uticaji u našoj kritici 1928-1941", *Marksizam i književna kritika u Jugoslaviji*, Beograd, 1978, str.76.

[103] У упоредом ширењу НОП-а и рада на пољу културе и просвећивања писали су: Р. Ђокић, *Револуција и стваралаштво*, Београд, 1969; Ђ. Радишић, „Нека основна искуства из културног рада у НОР-у", *Културни*

На великој слободној територији која је створена у Србији у јесен 1941. (Ужичка Република) формиран је низ установа које су представљале зачетак апарата (пре свега школе) преко кога ће се спроводити културна политика. На Првом заседању АВНОЈ-а у децембру 1942. и након тога, створене су прве установе за спровођење културне политике. При Извршном одбору АВНОЈ-а основан је Просветни одсек на чијем челу се налазио др Павле Савић. Нацртом *Одлуке о месним органима народне власти* културна и просветна делатност су дефинисане као нарочита делатност народно-ослободилачких одбора (најнижих органа нове власти). Донето је *Упутство о организовању и задацима културно-пропагандних одбора*. Почеле су да се изграђују установе за борбу против неписмености. У духу одлука Другог заседања АВНОЈ-а (29. новембар 1943) наставило се са даљим развојем апарата власти.[104] Повереништво за просвету Националног комитета ослобођења Југославије (НКОЈ) донело је 13. маја 1944. *Упутство о реорганизацији просвете*.

На челу целокупне просветне организације налазило се већ поменуто Повереништво за просвету. Повереништво је руководило и контролисало рад свих просветних установа и органа који су радили на народном просвећивању и школству. Повереништво је контролисало рад и других културно-просветних установа. Било је подељено на пет одељења: Опште; За основну наставу; За средњу наставу; За науку, уметност и културу и Персонално одељење. Идентична шема постојала је за сваку од републику. Просветна одељења постојала су при сваком округу. На челу окружног просветног одељења налазио се окружни просветни референт. Окружно просветно одељење делило се на три одсека: Одсек за народно просвећивање; Одсек за школе и Персонални одсек. На челу среског просветног одсека налазио се сресни просветни референт док су се на челу месних поросветних одсека налазили месни просветни референти.[105]

живот у ЈНА, Београд, 1971; Ђ. Радишић, „Култура и уметност у ослободилачкој борби народа Југославије као елемент социјалистичке револуције“, *Ослободилачка борба народа Југославије као општенародни рат и социјалистичка револуција*, 2, Београд, 1977; Ј. Марјановић, „Ослободилачка борба у Југославији и култура“, *Балканика*, 8, Београд, 1977; М. Крсмановић, *Борба СКЈ за марксистички концепт културе*, Београд, 1981; Lj. Dimić, *Agitprop kultura...*; Драгица Кољанин, *Изграђивање идентитета: историја Југославије у уџбеницима за основне школе у Србији 1929- 1952*, Београд, 2014.

[104] Lj. Dimić, *Agitprop kultura...* str. 46.

[105] *AVNOJ i revolucija. Tematska zbirka dokumenata 1941-1945* (priredili S. Nešović i B. Petranović), Beograd 1983.

Захваљујући победи коју је извојевала у Другом светском рату на челу Народноослободилачке војске Југославије, КПЈ је у послератном периоду сконцентрисала у својим рукама неограничену моћ и изванредна овлашћења у управљању државом. Легитимитет КПЈ као врховног ауторитета и носиоца комплетне власти произилазила је из њених прошлих али и будућих позиција. Са једне стране, КПЈ је темељила свој легитимитет на лидерској улози коју је имала у Антифашистичкој борби и Народноослободилачком рату залажући се за изградњу братства и јединства. Са друге стране, Партија се позиционирала као авангарда радничке класе која ће у будућности одиграти кључну улогу у стварању бољег и праведнијег, другим речима, социјалистичког друштва. Пут ка бољем и праведнијем односно социјалистичком друштву водио је преко политичке стабилизације земље која се није ни могла замислити без привредног и економског опоравка односно, како се истицало, „општег народног напретка“ који је подразумевао и „културни живот“. На тај начин је „културни“ па и „просветни живот“ као његов саставни део, од самог почетка успостављања нове револуционарне власти виђен као саставни део „социјалистичког преображаја друштва“.

Све кључне одлуке у држави, па и оне које су се односиле на културну дакле и на просветну политику доношене су на нивоу највишег партијског тела односно Политбироа Централног комитета Комунистичке партије Југославије. Обнародоване на партијским конгресима одлуке су се конкретизовале путем рада државних органа односно народних одбора, појединих министарстава и Народне скупштине али и масовних организација (Народни фронт, Антифашистички фронт жена, Уједињени савез антифашистичке омладине Југославије итд.) чији је рад био посебно запажен на пољу промовисања одређених мера дефинисаних на највишем партијском телу.[106]

Може се рећи да је у Југославији све до краја четрдесетих година и Трећег пленума ЦК КПЈ (децембар 1949) скоро апсолутна власт била сконцвентрисана унутар партијског апарата односно апарат ЦК КПЈ који се састојао од : Организационо-инструкторског

[106] Политбиро ЦК КПЈ имао је кадровски монопол и управљао је без контроле ширих тела Партије јер се Централни комитет КПЈ изабран на Петој земаљској конфернцији (1940) није састајао у пуном саставу све до 1948. и сукоба са Информбироом. Централна улога у Политбироу припада је Јосипу Брозу Титу као генералном секретару на основу мандата Коминтерне. Најближи сардници Јосипа Броза Тита били су: Едвард Кардељ, Александар Ранковић и Милован Ђилас; S. Koren, *n. d,* str. 32.

одељења; Одељења за кадрове; Одељења за агитацију и пропаганду и девет комисија[107] од којих је једна била - Комисија за школе. По истом моделу[108] била су устројена републичка и покраинска партијска руководства као и нижи партијски комитети што је у својој књизи *Историја Југославије*, историчар Бранко Петрановић означава као „стварање персоналне и реалне уније између КПЈ и државе".[109] У првим годинама после рата за школска питања је била задужена Комисија за школе[110] као саветодавни партијски орган у области школства. Комисија је формирана на седници Политбироа ЦК КПЈ 30. јуна 1945. На челу Комисије за школе налазио се Едвард Кардељ. Секретар комисије била је Митра Митровић. Поред Едварда Кардеља и Митре Митровић чланови Комисије за школе били су: Мартин Менцељ, Милош Јанковић, Коста Грубачић, Синиша Станковић и Фрања Дорошки. Управо је састав и начин рада Комисије представљао најбољи доказ „персоналне и реалне уније" Партије и државе јер су сви чланови Комисије за школе као саветодавног органа највишег партијског тела у исто време били високи државни функционери у републичким министарствима просвете. Тако је Митра Митровић била министар просвете у првој послератној влади НР Србије, Влади Благоја Нешковића. Мартин Менцеј је био помоћник министра просвете у савезном Министарству просвете. Коста Грубачић се налазио на функцији помоћника министра у Министарству просвете НР Србије. Слична ситуација је била на републичком нивоу. Фредо Козак је у исто време био секретар словеначке Школске комисије и министар просвете у влади НР Словеније.[111] Иво Фрол и Зоран Палчок, веома утицајни чланови хрватске Школске комисије били су помоћници министра просвете у влади НР Хрватске итд.[112]

Поред Комисије за школе као дела апарата ЦК КПЈ школским питањима се бавило и Одељење за агитацију и пропаганду ЦК КПЈ познатије као Агитпроп ЦК КПЈ. За

[107] Синдикална; војна; контролна; спољнополитичка; за жене; за економску политику; за изградњу народне власти; за социјалну политику.
[108] Изузетак су представљале Спољнополитичка и, у почетку, Контролна комисија.
[109] Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, III, Beograd, 1988, str. 419-420.
[110] У документима се назива и: Комисија за школство, Школска комисија, Педагошка комисија, Просветна комисија итд.
[111] Aleš Gabrič, *Slovenska agitpropska kulturna politika 1945-1952*, Ljubljana, 1991, str. 502; Vidi još u: Aleš Gabrič, „Komisija za proučavanje šolstva – prethodnica Zavoda za šolstvo", *Pol stoletja Zavoda Republike Slovenije za šolstvo: zbornik od petdesetletnici delovanja* (ur. Vilma Brodnik), Ljubljana, 2006; Aleš Gabrič, „Ponekod pa je bila izvedena novoletna jelka šele na intervencijo tamkajšnjih komitejev partije", *Historični seminar II* (ur. Oto Lutar Vojislav Lokar), Ljubljana, 1997, str. 109-121; Aleš Gabrič, *Sledi šolskega razvoja na slovenskem*, Ljubljana, 2009.
[112] S. Koren, *n. d*, str. 34.

разлику од Школске комисије која је више била задужена за решавање текућих и врло практичних питања, Агитпроп се сматрао главним организатором и носиоцем идеолошко политичког вапитања. На тај начин Агитпроп је усмеравао комплетну културну па и просветну политику као део културне политике. У свом раду, Агитпроп се највише ослањао на масовне организације и државне органе преко којих се операционализовала одређена политика. Апарат Агитпропа је почео да се формира током рата.[113] Рад Агитпропа је реорганизован и прилагођен „политици мира“ у марту 1945. када је ЦК КПЈ донео, већ поменуту, директиву *О реорганизацији агитације и пропаганде*. Према овој директиви агитроп комисије требало је установити у свим партијским комитетима. Свака агитпроп комисија је била подељена на секторе од којих је један био – Педагошки сектор. На челу Агитпропа ЦК КПЈ налазио се Милован Ђилас. Чланови Агитпропа ЦК КПЈ били су: Стефан Митровић (секретар), Радован Зоговић, Борис Зихерл, Олга Ковачић и Неда Божиновић. И ако се чинило да ће у „новој“ југословенској држави у којој је дошло до револуционарне промене власти и самим тим успостављања револуционарног режима процес формирања агитационо-пропагандних структура тећи веома лако, то се није десило. Формирање агитационо-пропагандних одељења било је посебно тешко при локалним комитетима што је на самом врху Партије објашњавано лошим одабиром људи за вршење одређених функција у специфичном апарату, што се може прихватити као један од одговора. У суштини радило се о немогућности „револуционарног субјекта“ да у кратком временском року наметне нову идеолошку матрицу. У циљу разумевања просветне политике, политике образовања и васпитања, поготово у периоду од краја рата до децембра 1949, посебно је значајно нагласити да је процес конституисања апарата за пропаганду и агитацију ишао веома тешко у појединим југословенским републикама - најтеже у Хрватској и Србији. Историчарка Сњежана Корен је анализирајући рад Агтитпропа у Хрватској указала на чињеницу да постоје озбиљне индиције да у Хрватској у децембру 1946. већина округа није имала агитпроп комисије. Велики број окружних агитпроп комисија је постојао само на папиру што је значило да Партија у Хрватској није обављала једну од својих главних функција а то је била пропагандна.[114] Готово идентична

[113] О етапама развоја Агитпропа видети више у: Milovan Đilas, „Izveštaj o agitaciono-propagandnom radu“, *V. kongres Komunističke partije Jugoslavije 21-28. jula 1948*. Stenografske beleške, 1949; Lj. Dimić, *Agitprop kultura*... str. 36.
[114] S. Koren, *n. d,* str. 37.

ситуација била је у Србији. Према историчару Љубодрагу Димићу агитационо-пропагандни апарат у Србији је формиран тек почетком 1947. године.[115]

Јачем позиционирању Агитационо-пропагандног апарата је допринео сукоб са Стаљином и СССР-ом у лето 1948. године. Управо је совјетска опасност посебно допринела томе да партијска агитација и пропаганда па самим тим и репресивнији обрачун са неистомишљеницима у неким аспектима буду далеко интензивнији током 1949. и 1950. него у првим годинама после рата односно првим месецима конституисања револуционарне власти.[116] Са друге стране, опасност од СССР-а отворила је могућност дистанцирања од Совјетског Савеза што се у процесу јачања агитационо-пропагандних органа морало односити и на просветну односно политику образовања и васпитања. Другим речима, ако је до тада била на маргини интересовања школа је у будућности морала преузети једну од кључних улога у процесу стварања „новог“ односно социјалистичког човека што је јасно речено на Трећег пленума ЦК КПЈ (децембар 1949). Реформски процес који је започет крајем 1949. одлукама које су донете на највишем партијском нивоу, у време наглог јачања агитационо-пропагандног апарата, на први поглед парадоксално, је представљао почетак краја Агитпропа односно, како истиче историчарка, Сњежана Корен, „почетак окончања идеолошког отапања“ али и укидања агитпроповског апарата.[117] Реформски правац који је дефинисан децембра 1949. године на највишем партијском телу потврђен је одлукама Шестог конгреса КПЈ/СКЈ из новембра 1952. и Четвртог конгреса Народног фронта Југославије/социјалистичког савеза радног народа Југославије из марта 1953.[118] као и увођењем радничког самоуправљања односно друштвеног управљања. На тај начин у Федеративној Народној Републици Југославији дошло је до постизања консензуса између највишег политичког ауторитета и друштвених структура у вези са одвајањем партијских и државних функција. По први пут је званично „одобрено“ пропитивање улоге и места КПЈ у држави и друштву.[119] Залагање за „борбу мишљења“ имало је посебно значајан утицај на вођење либералније политике према култури и уметности па самим тим и према образовању као делу културне политике.

[115] Lj. Dimić, *Agitprop kultura...,* str. 41-46.
[116] О репресивним комунистичке власти у Србији и Југославији 1944/1945. видети више у: Наташа Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, Београд, 2009; Срђан Цветковић, *У име народа. Политичка репресија у Србији 1944-1953*, Београд, 2014.
[117] S. Koren, *n. d*, str. 43.
[118] Види више у: K. Spehnjak, *n, d.*
[119] Види више у: Marija Obradović, *Narodna demokratija u Jugoslaviji 1945-1952*, Beograd, 1995.

Политика одвајања партијских и државних функција посебно ће доћи до изражаја на пољу образовања и васпитања када рад на реформи школског система у Југославији буде препуштен државним институцијама односно Народној скупштині ФНРЈ која је на основу члана 15, става 2 Уставног закона о основама друштвеног и политичког уређења ФНРЈ, на својој XXVI заједничкој седници Савезног већа и Већа народа одржаној на VI редовном заседању (другог сазива), 22. маја 1953. донела *Резолуцију о образовању и задацима Комисије за реформу школа општег образовања* чиме су конкретне радње на реформи школства под окриљем највишег представничког а не партијског тела могле да почну.[120]

I 2.
КПЈ/СКЈ о полтици образовања и васпитања у Југославији

И ако је политика образовања и васпитања све до 1952. и укидања агитационо-пропагандног апарата као и до почетка рада Комисије за реформу школства била саставни део културне политике, због чега су њене јасније контуре, бар до краја четрдесетих, почетка педесетих биле тешко уочљиве било би неопходно указати на динамику којом је политика образовања и васпитања бар на партијским конгресима преознавана као особена и јединствена платформа која захтева посебан однос Партије према истој.

КПЈ/СКЈ се знатно целовитије и свеобухватније бавила питањима образовања и васпитања на конгресима и другим скуповима после Рата него у предратном периоду што је разумљиво с обзиром на промењену улогу Партије после 1945. године. У међуратном периоду однос КПЈ према теми политике образовања и васпитања био је у приличној мери стихијски. На свим својим конгресима до првог послератног односно до Петог конгреса КПЈ из 1948. године Партија се изјашњавала о неким сегментима поменуте политике.

[120] „Одвајање“ државе од Партије мора се схватити условно. Историчар Љубодраг Димић сматра да се агитпропска фаза културне политике у Србији окончала 1952. Укидање агитационо-пропагандног партијског апарата није означило потпуни „раскид“ Партије и државних органа. Већ у мају 1955. основана је Идеолошка комисија Централног комитета СКЈ. Током 1956. године дошло је до формирања републичких идеолошких комисија. Рад Идеолошке комисије СКЈ био је посебно изражен након Шестог пленума ЦК СКЈ који је одржан у марту 1956. На Шестом пленуму ЦК СКЈ Јосип Броз Тито је на самом почетку подсетио „како је улога комуниста у одбрани револуционарних тековина подједнако актуелна као и пре десет година“ нагласивши да „немешање у те унутрашње ствари није ништа мање опасно од онога што је прије било, када се превише мјешало“. Идеолошка комисија СКЈ је имала значајан утицај и на рад Комисије за реформу школства основане маја 1953. поготово преко Родољуба Чолаковића, савезног Секретара за просвету и културу Савезног извршног већа односно савезног министра просвете и културе који је са једне стране био један од најутицајнијих чланова Идеолошке комисије СКЈ док је са друге стране био високи државни функционер у области просвете и култур; Lj. Dimić, *Agitprop kultura...*; S. Koren, *n. d*, str. 45-51.

Ипак, ни на једном од својих предратних конгреса КПЈ није иступила са закључцима који би се могли сматрати целовитим приказом или виђењем политике образовања и васпитања у Југославији.[121]

Пети конгрес КПЈ одржан је под врло специфичним околностима, у сенци сукоба Комунистичке партије Југославије са Информбироом, у Београду од 21. до 29. јула 1948. године. Закључци усвојени на Петом конгресу КПЈ имали су далекосежне последице на културну политику југословенске државе као и на политику образовања и васпитања у Југославији која је своје главне смернице добила у Резолуцији Трећег пленума ЦК КПЈ из децембра месеца 1949. године. На Петом конгресу КПЈ, Партија је заузела становиште да је изградња социјализма нераздвојно повезана са културним и научним развитком тј. „културним подизањем маса", како се тада истицало. Управо због тога, закључено је да је основни циљ културне политике државе, поред развоја науке и ликвидација „идеолошких остатака капитализма у свести широких радних маса и њихово васпитање у духу социјализма". На Петом конгресу КПЈ из јула месеца 1948. године Партија је пред себе поставила далекосежне циљеве: „1. ликвидацију неписмености у што краћем року; 2. обезбеђење обавезног седмогодишњег школовања; 3. подизање и организацију нових основних и средњих школа, као и стручних школа, да буду задовољне све потребе земље; 4. подизање нових универзитета и високих школа у свим народним републикама; 5. унапређење и подизање делатности постојећих националних академија наука и научних установа и организација, савезне академије наука; 6. борбу против мистицизма и идеализма у школама, а за развијање наставе и читавог васпитања у духу марксизма-лењинизма, против фалсификовања науке, а за њено развијање на основама дијалектичког материјализма, за идејност у уметности; 7. васпитање широких народних маса у духу

[121] Да КПЈ има, по одређеним питањима, сасвим дефинисане ставове о политици образовања и васпитања видело се још на Првом конгресу КПЈ одржаном у Београду од 21. до 23. априла 1919. године. На Другом, Вуковарком конгресу који је одржан од 20. до 25. јуна 1920. године изнети су целовитији погледи на политику и циљеве образовања. На Трећем конгреу КПЈ који је одржан у Бечу од 12. до 17. јула 1926. године изнети су ставови у прилог обавезном школовању о државном трошку на матерњем језику. Делегати присутни на Четвртом конгресу КПЈ који је октобра месеца 1928. одржан у Дрездену заложили су се за ликвидацију неписмености, афирмацију подучавања у у шивењу и ручном раду у школама и против националног угњетавања и „денационализаторске политике у школи". Значајни ставови о политици образовања и васпитања могли су се чути на Четвртој земаљској конференцији која је одржана у Љубљани током 24. и 25. децембра 1934. године али и на Пленуму ЦК КПЈ из априла месеца 1936. године. Том приликом, присутни су се заложили за афирмацију националног језика у школама а против, како се говорило, насилног „посрбљавања школе и уџбеника"; Andrija Stojković, „Shvatanje pogleda na svet u zvaničnim dokumentima KPJ (period do V kongresa KPJ), *Marksističke teme*, 1-2, Niš, 1978, str. 39.

социјалистичког патриотизма и интернационализма; 8. рад на свестраном техничком васпитању широких народних маса; 9. обезбеђење повољних материјалних услова за рад научних и културних радника; 10. обезбеђење правилног награђивања и одговарајућих материјалних услова за стручњаке; 11. стварање материјалних средстава за подизање културног и просветног нивоа народних маса; 12. подизање и организацију библиотека, биоскопа, позоришта, уметничких школа, радио мреже и других културних установа; 13. развијање мреже народних универзитета и свих врста курсева за стручно, идејно, политичко и културно васпитање маса; 14. развијање масовне физичке културе и предвојничке обуке".[122]

И док су закључци Петог конгреса КПЈ понудили оквир за размишљање на тему – политике образовања и васпитања у Југославији, реферат Милована Ђиласа под називом *Проблеми школства у борби за социјализам у нашој земљи* чији ће деловиући у *Резолуцију Трећег пленума ЦК КПЈ* утврдио је, децембра месеца 1949. године, по први пут по окончању Другог светског рата циљева и задатке политике образовања и васпитања. Већ из самог наслова Ђиласовог реферата могло се закључити да крајњи циљ „нове" политике образовања и васпитања мора бити „изградња социјализма". „Изградња социјализма" захтевала је, како је истакнуто у јасно дефинисаном циљу нове политике образовања и васпитања „одважног социјалистичког човека" оног „чија су схватања широка и разноврсна, коме су туђи бирократизам и укалупљеност мисли". Из прецизне дефиниције крајњег циља образовања и васпитања који је своје отелотворење нашао у „одважном социјалистичком човеку" могло се наслутити још нешто. До „нове"одважности којој су страни „бирократизам и укалупљеност мисли" могло се доћи само путем, не школе, већ васпитања, и то „социјалистичког" васпитања које своје исходиште проналази како у зидовима опасаним школским учионицама тако и ван њих тј. у школском дворишту, на ваншколским активностима и посебно на улици за коју је констатовано да је више него икада раније постала простор за испољавање социјализму страних и по социјализам опасних појава. [123] Покушај „еманципације" васпитања у односу на школу тј. образовање која је до тада представљала ексклузивног „чувара ватре", оне која је запаљена не у Рату и Револуцији већ век и по раније када је школа утемељена као етатизована институција, као

[122] *Odluke V kongresa KPJ, sa Programom KPJ*, Beograd, 1948, str 39-40.
[123] Milovan Đilas, "Rezolucija Trećeg plenuma CK KPJ o zadacima u školstvu", *Savremena škola*, 8-10, Beograd, 1949, str. 1-6.

она која најмлађе чланове породици „одузима“ родитељима и породици јер има ексклузивно право да их не само образује већ и васпитава није значило деградацију школског система. Напротив. Свака школа па и школа основног обавезно образовања као део јединственог школског система престала је да се посматра као посебан, изолован део друштва и друштвених процеса. „Новом“ политиком образовања и васпитања она је постављена у центар и представљена као исходиште „нове“ културне политике, оне чије ће дејство најмлађи припадници заједнице осећати од јутра до мрака, седам дана у недењи, триста шездесет дана у години. „Нова“ политика тражила је нове савезника. Пред новом политиком образовања и васпитања све државне институције, пре свега оне које су обухватале највећи део најмлађих Југословена а то су биле школе, морале су устукнути и потражити помоћ у борби за социјалистичког човека. У том смислу школа се морала ослонити на сложен систем масовних организација којима се могло похвалити свако социјалистичко друштво па и југословенско, при чему је предност дата Пионирској организацији али и на милионску масу у, предходном веку, „испуштених“ родитеља који су као и сви грађани социјалистичке заједнице морали имати своју улогу у социјалистичкој изградњи. Тако је „новом“ политиком образовања и васпитања чије су главне смернице усвојене на највишем партијском телу децембра 1949. године у јавни простор постављена идеја о школи као исходишту друштвене модернизације или културне револуције и изградње социјализма.

*Резолуциј*а донета на Трећем пленуму ЦК КПЈ представљала један од најзначајнијих програмских аката Партије у области образовања тј. онај на који ће се ослањати и од кога ће полазити сва будућа акта. У том смислу на Шестом конгресу КПЈ одржаном у Загребу од 2. до 7. новембра 1952. није ни могао бити донет целовитији документ о политици образовања и васпитања у Југославији што је било и очекивано с обзиром на закључке Петог конгреса КПЈ и *Резолуцију* Трећег пленума ЦК КПЈ. Ипак, Шести конгрес је отворио нека од кључних питања реализације политике образовања и васпитања. Партија је три године након доношења *Резолуције* показала спремност да заиста реализује програмски акт који је 1949. године представљао само „мртво слово на папиру“. Шести конгрес се фокусирао на неке од кључних проблема који су били највеће препрека реализацији нове политике васпитања и образовања тј. стварању модерне школе. На Шестом конгресу КПЈ отворена су многа питања из домена тзв. „материјале баз

школства“ односно питања која су се тицала: стипендирања ученика, студентских домова, исхране ђака и студената, ученика у привреди и ученика стручних школа. Одржан у сенци доношења *Закона о управљању државним привредним предузећима и вишим привредним удружењима од стране радника* од 26. јуна 1950. који је у складу са општом демократизацијом друштва конституисао и заокружио процеса радничког самоуправљања и друштвеног управљања након чега је уследило доношење *Уставног закона о основама друштвеног и политичког уређења ФНРЈ* из 1953, Шести конгрес КПЈ је снажно промовисао једну од кључних идеја Резолуције Трећег пленума тј. идеју о процесу децентрализације и јачања улоге република и локалних органа у области образовања и васпитања. Процес свеопште демократизације друштва нашао је на Шестом конгресу КПЈ израз у фрази о „сузбијању зачауређености и локализма“.[124]

Седми конгрес Савеза комуниста Југославије[125] који је одржан у Љубљани од 22. до 26. априла 1958. године, тј. исте оне године када је донет *Општи закон о школству* може се сматрати „конгресом подршке“ завршетку рада и јавне расправе о предлозима Комисије за реформу школства. Баш због тога што је представљао подршку завршетку рада Комисије за реформу,[126] Седми конгрес СКЈ понудио је и далеко целовиији увид у политику образовања и васпитања у Југославији од Петог конгреса КПЈ или Трећег пленума ЦК КПЈ. Закључци изнети на Седмом конгресу СКЈ представљали су израз управо оних тежњи које су дефинисане на партијском конгресу и највишим партијским телима 1948. тј. 1949. године као и израз реформи које су у склопу свеобухватне либерализације друштва, одустајања од адрминистративно-бирократског управљања државом нашле израз у већ поменутом *Закона о управљању државним привредним предузећима и вишим привредним удружењима од стране радника* од 26. јуна 1950. и *Уставном закону о основама друштвеног и политичког уређења ФНРЈ* из 1953. Усвајање закључака Седмог конгреса СКЈ био је предуслов за доношење *Општег закона о школству* из 1958. године. Конгрес је, пре свега, врло децидно утврдио основне циљеве образовања и васпитања. Основни циљ образовања и васпитања дефинисан је на следећи начин: „Развијање стваралачког односа младе генерације према будућем позиву и према

[124] *Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokratiju, VI kongres KPJ*, Beograd, 1952, str. 282-283.
[125] Šesti kongres KPJ održan u Zagrebu od 2. do 7. novembra 1952. doneo je odluku da Komunistička partija Jugoslavije promeni ime u Savez komunista Jugoslavije
[126] Архив Јосипа Броза Тита, КПР, II-6-б, Основни проблеми обавезног школовања, април 1955.

раду у опште; развијање социјалистичке друштвене свести и оспособљавање омладине за учешће у друштвеном животу земље, у органима друштвеног самоуправљања и управљања, упознавање и усвајање достигнућа наших народа и целокупног човечанства на разним подручјима социјалног, научног, техничког, уметничког и осталог културлног стваралаштва; развијање интернационализма, духа међународне солидарности радних људи, као и идеје равноправности и зближавања свих народа у интересу мира и напретка у свету; усвајања основа научног, материјалистичког погледа на свет; развијање свестране, активистичке личности са интелектуалним и моралним особинама грађана социјалистичке заједнице; побољшавање физичког здравља, нарочито развијањем физичке културе и телесног васпитања, као услова за нормалан стваралачки рад“.[127] Сматрало се да ови циљеви могу бити испуњени само у колико школство буде било способно да испуни такву улогу. Од школства се очекивало да по својим методама рада, целокупном деловању, буде у стању да се непрекидно усавршава, да иде у корак са развитком, како се мислило, читавог друштва и да тако задовољава потребе које непрекидно расту. Мислило се да школа пре свега мора бити повезана са стварним животом тј. друштвено-економском стварношћу.[128] Закључцима Седмог конгреса, Партија је желела да у фокус постави неколико проблема. Пре свега, Партија је сматрала да се у у процесу даље изградње школског система, развијања политике образовања и васпитања посебна пажња мора посветити подизању нивоа основног савременог образовања свих становника у циљу мењања пре свега квалификационе структуре становништва, оспособљавања грађана за вршење одређених функција, стварања услова за, како се истицало, „културнији и богатији лични живот грађана“.[129] Даље се сматрало, да свим младим људима треба обезбедити исте услове приликом избора занимања тако да сви, према способностима, могу наставити школовање до највишег степена.[130] Циљ је био да се максимално смањи јаз између тзв. умног и физичког рада како би се „ликвидирала морална и друштвена деградација физичког рада“. На крају, закључцима Седмог конгреса СКЈ јасно је стављено до знања да се мора одбацити погрешно мишљење „да омладина аутоматски постаје

[127] *VII kongres SKJ (stenografske beleške)*, Beograd, 1958, str. 1082.
[128] *Isto*, str. 1077-1079.
[129] *Isto.*
[130] *Isto.*

социјалистичка самом чињеницом што живи у социјалистичкој земљи“ и да се „према томе може оставити спонтаном процесу васпитања“.[131]

I 3.

КПС/СКС о политици образовања и васпитања у Југославији (Србији)

Политика Комунистичке партије Србије (СКС) пратила је у потпуности политику Комунистичке партије Југославије у периоду до 1959. и доношења *Закона о основној школи* тј. републичке варијанте *Општег закона о школству* из 1958. Први оснивачки конгрес КП Србије одржан је од 8. до 12. маја 1945. године односно у данима када се Рат на територији Југославије приводио крају. На Првом конгресу Комунистичке партије Србије усвојена је Резолуција која се при крају тачке четири осврtала на однос Партије и политике образовања и васпитања. И ако врло уопштено у Резолуцији је истакнуто следеће: „Све партијске организације дужне су да посвете највећу бригу одабирању и уздизању кадрова за читав друштвени и државни апарат. Једино се на тај начин може решити недостатак сигурних стручњака неопходних за све друштвене и државне организације, од чијег рада зависи брзина и успех у обнови и изградњи наше нове државе демократске федеративне Југославије“.[132] Едвард Кардељ који је присуствовао Конфернцији нагласио је том приликом да ће „ЦК Србије и ЦК КП Југославије направити план о подизању и изградњи кадрова и школа. Треба свим средствима ићи за тим да дамо на сваком месту добре кадрове“.[133]

Други конгрес КП Србије који је одржан у јануару 1949. је био конгрес подршке спровођењу ставова Петог конгреса КП Југославије. Други конгрес КП Србије подржао је закључке Петог конгреса КП Југославије у свим областима а нарочито у области образовања. Већ тада, Петар Стамболић је констатовао да се школски систем мора „усклађивати према потребама развитка социјалистичког друштва“.[134] Резолуција Другог конгреса КП Србије артикулисала је у потпуности ставове изнете на Петом конгресу КПЈ, касније уобличене *Резолуцијом* Трећег пленума ЦК КПЈ. У складу са тим, *Резолуција*

[131] R. Simović, *n.d,* str. 48.
[132] *Osnivački kongres KP Srbije*, Beograd, 1972, str. 227.
[133] *Isto*, str. 85.
[134] *II kongres KP Srbije*, Beograd, 1949, str. 61.

Другог конгреса КП Србије прихватила је идеје о: упоредом усавршавању наставних планова и програма са стварањен уџбеника „који ће по својој научности и методици одговарати захтевима наставе код нас“, наставном кадру који ће одиграти „одлучујућу улогу у развитку наших школа“, „развијању још шире борбе за ликвидацију неписмености, „идејности у настави а против идеализма и мистицизма, нарочито у друштвеним наукама“, повезаности наставе са „праксом социјалистичке изградње“ итд. [135]

Трећи конгрес СК Србије одржан је у Београду од 26. до 29. априла 1954. године. Као и на предходном и на Трећем конгресу СК Србије донета је *Резолуџија*. *Резолуџија о извештају ЦК СК Србије и Ревизионе комисије* осврнула се на предходни период констатујући да је „правилно спровођена линија СКЈ и задаци које је поставио Други конгрес КПС“. Ипак, Трећи конгрес СК Србије остао је упамћен по критици на рачун рада Партије у Србији. Трећи конгрес СК Србије заузео је став да: „стање, на пример, у нашем школству није задовољавајуће. Васпитни систем не одговара потпуно нашој социјалистичкој стварности“. У извештају се посебно говорило о „школској омладини“ за коју се тврдило да је изложена негативним утицајима попут „декадентне литературе“, „рђавих филмова“, „назадних наставника“.[136] Критиковала се недовољна брига о ученицима у привреди као и недовољна брига комуниста о васпитању сеоске омладине. Секретар ЦК СК Србије, Петра Стамболић критиковао је однос Партије у Србији према политици образовања и васпитања. Стамболић је истакао да је: „просвета издвојена од осталог нашег друштвеног живота, од промена у њему, да се она посматра као нешто што се развија само од себе“.[137] Партија је упозорена да се Србија и десет година по окончању рата суочава са великим бројем тј. више од милион и по неписмених старијих од десет година старости. Алармантни су били подаци о четвртини неписмене популације старије од десет година али и подаци о 30 000 деце која сваке године пристигну за школу а исту не уписују и не похађају.[138] Посебна пажња скренута је на карактер тзв. идеолошко-политичког рада са младима који није више подразумевао искључиво васпитање у „социјалистичком“ духу већ и подизање школе као места која мора да постане „снажно средство за подизање младих нараштаја, за образовање и упознавање омладине са

[135] *Isto*, str. 62.
[136] *Rezolucija i Zaključak o publikaciji III kongres Saveza komunista Srbije (materijali)*, Beograd, 1954, str. 73-74.
[137] *Isto*, str. 129.
[138] *Isto*, str. 168-169.

резултатима савремене науке“.[139] Управо је Трећи конгрес КП Србије афирмисао „осмољетку“ као ону која треба да одговори на захтеве савременог начина живота који је почивао на новим знањима.[140]

Четврти конгрес СК Србије одржан је у Београду од 4. до 6. јуна 1959. Представљао је пандан али и подршку Седмом конгресу СКЈ из априла месеца 1958. године који је био конгрес подршке завршетку радова и јавне расправе о предлозима Комисије за реформу школства. Своју „верзију“ *Општег закона о школству* односно *Закон о основној школи* Србија је добила у време када се одигравао Четвртог конгреса СК Србије. Само месец дана по окончању Конгреса, Србија је добила *Наставни план и програм за основну школу* а затим и *Закон о просветно-педагошкој служби*, 1960. године.

I 4.
Просветне власти

Док је дефинисање културне али и политике образовања и васпитања било у рукама Партије, посредством рада партијских конгреса и Политбироа Централног комитета Комунистичке партије Југославије, за спровођење политике била су задужена савезно и републичка министарства просвете. Повереништво за просвету Националног комитета ослобођења Југославије основано на Другом заседању у Јајцу 29. новембра 1943. престало је са радом 7. марта 1945. године када је формирано Министарство просвете Демократске Федрративне Југославије на челу са Владимиром Риникаром.[141] Врло брзо, при Министарству просвете ДФЈ формиран је Просветни савет као саветодавно тело министарства за задатком да координира рад републичких министарстава просвете, проучава и даје смернице просветне политике на нивоу целе земље.[142] Ступањем на снагу

[139] *Isto.*
[140] *Isto.*
[141] „Указ о успостављању Министарског савета ДФЈ“, *Службени лист ФНРЈ*, 9. март 1945.
[142] Међу истраживачима који се баве културном политиком Југославије у првим годинама после Другог светског рата постоје различита мишљења у вези са односом савезног и републичких министарстава просвете односно степеном аутономије који су републички просветни органи имали у односу на савезне. Са једне стране постоје аутори који сматрају (Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945-1991: od zajedništva do razlaza*, Zagreb, 2006; Ivo Goldstein, *Hrvatska 1918-2008*, Zagreb, 2008) да је федеративно државно уређење Југославије представљало у првим послератним годинама само формалност у условима једнопартијске диктатуре и централистичког система. Са друге стране постоје они (Aleš Gabrič, *Sledi šolskega razvoja na slovenskem*, Ljubljana, 2009; Antoni D. Smit, *Nacionalni identitet*, Beograd, 2010) за које је управо управљање науком, културом и школством у првим годинама после рата у Југославији најбољи доказ да је комуникација између савезног и републичких министарстава просвете пример веома комплексног и

Устава из 1946. године[143] савезно Министарство просвете је престало да постоји. Уместо њега при Влади ФНРЈ су формирана два нова органа задужена за управљање културом и просветом: Комитет за школе и науку и Комитет за културу и уметност.[144] На челу Комитета за школе и науку налазили су се, најпре, Борис Зихерл а затим Маријан Стилиновић. Оба комитета су престала са радом 31. децембра 1948.[145] уз образложење о потреби централизације државне управе што је било условљено сукобом са СССР-ом до кога долази у лето 1948. године и потребом консолидовања редова како унутар Партије тако и унутар државне администрације. Тада долази до формирања јединственог савезног министарства односно Министарства за науку и културу Владе ФНРЈ. Историчарка Сњежана Корен скреће пажњу на тврдње појединих аутора[146] да у периоду после сукоба са СССР-ом односно након 1948. није дошло до формирања државног органа који је на савезном нивоу био задужен за просвету и указује на чињеницу да то није тачно. И поред тога што у наслову Министарства није било помена школе и школства Министарство за науку и културу Владе ФНРЈ, које је формирано 11. децембра 1948. односно пред само гашење два поменута комитета, је у својој надлежности имало све послове који су предходно приписани Комитету за школе и науку. На челу Министарства за науку и културу све до 31. маја 1950. године када је престало да постоји налазио се Родољуб Чолаковић. Увођење самоуправљања и прелазак компетенција са државе на друштво односно самоуправљаче морало се одразити и на управљање у просвети. Тако је 24. јуна 1950. послове Министарства за науку и културу Владе ФНРЈ преузео Савет за науку и културу Владе ФНРЈ који је постојао све до 1953. године.[147] Након функције министра науке и културе, Родољуб Чолаковић је преузео челну позицију у Савету за науку и културу. Савет за науку и културу Владе ФНРЈ укинут је *Законом о спровођењу Уставног закона* од 15. јануара 1953. Његови послови прешли су у надлежност Секретаријата за

сложеног односа унутар федерације. Антони Д. Смит у својој чувеној књизи „Национални идентитет“ наводи пример социјалистичке Југославије као земље која је функционисала на два нивоа. На једном нивоу односно у сфери војске, спољне политике и економије она је функционисала као централистичка држава док је у сфери културе, образовања и социјалне политике представљала пример федерације чије су федеративне јединице имале приличну аутономију.

[143] „Устав ФНРЈ“, *Службени лист ФНРЈ*, 1. фебруар 1946.

[144] „Указ“, *Службени лист ФНРЈ*, 12. фебруар 1946.

[145] „Указ“, *Службени лист ФНРЈ*, 108, 15. децембар 1948; „Указ“, *Службени лист ФНРЈ*, 114, 31. децембар 1948.

[146] Andrew Baruch Wachtel, *Making a Nation, Breaking a Nation: Literature and Cultural Politics in Yougoslavia*. Standford: Standford University Press, 1998.

[147] „Указ“, *Службени лист ФНРЈ*, 32, 29. април 1950.

просвету Савезног извршног већа који је именован 17. марта 1953. Три године касније односно 1956. Секретаријат за просвету СИВ-а преименован је у Секретаријат за просвету и културу СИВ-а што је био и у тренутку доношења *Општег закона о школству* 1958. године.[148]

Повереништво за просвету Народне Републике Србије Председништва Антифашистичког савеза народног ослобођења Србије (даље АСНОС) основано је 14. новембра 1944.[149] Повереништво је постојало све до 8. априла 1945. када је Србија добила своје прво послератно Министарство просвете.[150] Прва српска министарка просвете у влади Благоја Нешковића[151] била је Митра Митровић Ђилас која је на истој функцији остала све до септембра 1948. Увођење радничког самоуправљања и друштвеног управљања довело је, као што је већ напоменуто, до реорганизовања државне управе. Републичка министарства просвете престала су да постоје 1951. године. Министарство просвете НР Србије престало је са радом 9. априла 1951. када га је, све до 1956. заменио Савет за просвету, науку и културу Владе НР Србије који је преузео послове расформираних: Министарства за просвету Владе НР Србије и Министарства за науку и културу Владе НР Србије. Савет за просвету науку и културу Владе НР Србије преимеован је фебруара 1953. у Савет за просвету и културу. Преименовање савета из Савета за просвету, науку и културу у Савет за просвету и културу било је у директној вези са доношењем *Уставног закона* али и појединачних одредби *Закона* 1953. које су јасније дефинисале улогу различитих савета који су пре свега постојали у области:

---

[148] *Културна политика Југославије 1945-1952.*

[149] На челу Главног народноослободилачког одбора за Србију у периоду од септембра 1941. до 7. марта 1945. био је Петар Стамболић. У периоду који трајао од 7. марта 1945. до 9. априла 1945. као Министар за Србију наследио га је Јаша Продановић.

[150] Министарство просвете НР Србије је постојало до 9. априла 1951. када је основан Савет за просвету, науку и културу НР Србије (преименован у Савет за просвету и културу фебруара 1953.) који је преузео послове ликвидираних Министарства просвете НР Србије и Министарства за науку и културу НР Србије. Савет је постојао до 1956. када је основан Републички секретаријат за образовање који је постојао све до 1967. (када је основан 1956. звао се Савет за школство. Наредне, 1957. је преименован у Савет за просвету да би тек 1965. постао Републички секретаријат за образовање).

[151] Влада Благоја Нешковића формирана је 9. априла 1945. Постојала је све до 22. новембра 1946. године када је након проглашења Федеративне Народне Републике Југославије и доношења Устава формирана нова влада истог мандатара. Друга влада Благоја Нешковића окончала је свој мандат 5. септембра 1948. године. У обе владе повереник за просвету тј. министар просвете била је Митра Митровић Ђилас. Благоја Нешковића на челу српске владе наследио је најпре као председник владе (од 5. септембра 1948. до 5. фебруара 1953) а онда (од 5. фебруара 1953. до 16. децембра 1953) као председник Извршног већа Србије Петар Стамболић. Петра Стамболића на месту председника Извршног већа наследили су: Јован Веселинов (од 16. децембра 1953. до 6. априла 1957) и Милош Минић (од 6. априла 1957. до 9. јуна 1962).

просвете, културе, народног здравља и социјалне политике. Савет је постојао све до 1956. године када је основан Савет за школство који ће наредне, 1957. бити преименован у Савет за просвету. Управо је ова промена у називу Савета односно промена која је у „први план“ ставила школство/просвету представљала резултат рада на реформи школства у Југославији. Са друге стране, већ од краја педесетих и почетка шездесетих година дошло је до јаснијег диференцирања просвете у односу на културу односно културну политику што ће у будућности довести до аутономнијег позиционирања политике образовања у односу на друге политике. Савет за просвету Владе НР Србије постојао је све до 1965. године када је формиран Републички секретаријат за образовање.

Преименовање министарстава у савете 1951. године требало је симболично да означи прелазак на самоуправљање. За разлику од министарстава, савети су функционисали као колективни органи управљања. Преласком са министарстава на савете који су и даље били под јаком контролом Партије и партијских кадрова ипак је дошло до, не само децентрализације државне управе већ и до њене демократизације. Чланови републичких и савета за просвету и културу који су постојали на нивоу различитих народних одбора односно нижих органа власти[152] постали су „отворени“ не само за представнике власти дакле Комунистичке партије Југославије већ и за представнике грађана и просветних радника. Преласком на самоуправљање односно отварањем институција једнопартијског система ка друштву и његовим захтевима створили су се услови за покретање првих конкретних корака на реформи школства што се десило 1953. године оснивањем Комисије за реформу школства. Рад на демократизацији управе па самим тим и реформи коју су партијски али и стручни кадрови требало да изнесу био је „олакшан“ доношењем читавог низа других мера. Да је питање функционисања народне школе проблем о коме се не стара само држава већ сви припадници заједнице постало је јасно већ 1951. године када је донет *Законом о народним школама*. *Закон о народним школама* из 1951. представљао је један од најзначајнијих показатеља потербе за демократизацијом „живота у школама“ јер је у школу „увео“ институцију школског одбора, помоћног и саветодавног органа кога поред представника локалних органа власти односно народних одбора чине наставници и родитељи. Три године касније односно 1954,

[152] Децембра 1950. године на основу *Закона о саветима грађана* уз све народне одборе основани су савети за просвету и културу који су у априлу 1951. заменили повереништва.

након ступања на снагу *Одлуке о основним начелима друштвеног управљања у школама*, школске одборе заменили су школски савети као „друштвени органи управљања“. Увођење школских одбора односно школских савета био је предуслов доношења *Општег закона о управљању школама* из 1955. *Закон о управљању школама* представљао је врхунац настојања да се школа „заувек“ промени. По закону из 1955. школом су управљали директор школе и школски одбор док је наставничко веће било одговорно за педагошко руковођење и извођење наставе. Школски одбор који је могао имати између седам и деветнаест чланова бирао се на две године. Број и структуру чланова школског одбора одређивали су: надлежни народни одбор на предлог сопственог савета за просвету и културу, зборови бирача подручја одређеног народног одбора из редова грађана и наставничко веће из редова наставника одређене школе.[153]

Израз нових тенденција у руковођењу просветом па и политиком образовања и васпитања било је оснивање бројних институција током педесетих година 20. века. Најпре је 1950. године, две године раније основан Педагошки институт у Београду израстао у Катедру за педагогију Филозофског факултета Универзитета у Београду. Фебруара 1955. основан је Савезни завод за просвету Савезног извршног већа за сакупљање и проучавање потребних података за реформу школства. Након Јосипа Лукателе на његовом челу се нашла прва послератна министарка просвете у Србији, Митра Митровић.

I 5.
Делатност законодавне власти на правној регулативи и политици образовања и васпитања у Југославији (Србији) (1944-1959)

I 5. 1. Закон о обавезном седмогодишњем образовању (1945)

Поред Комунистичке партије Југославије односно Савеза комуниста Југославије, просветних органа власти једну од најзначајнијих улога у процесу креирања политике образовања и васпитања у Југославији и Србији имало је највише законодавно тело у земљи односно Народна скупштина (ДФЈ/ФНРЈ) која је у периоду од 1945. до 1958. донела кључне законе који су регулисала сферу основног обавезног образовања. Непосредно по окончању Другог светског рата, све до доношења *Закона о обавезном*

[153] У средњим школама један члан школског одбора се бирао из редова ученика.

седмогодишњем школовању октобра 1945. године, сферу основног обавезног образовања регулисало је законодавство из времена Краљевине Југославије односно законодавство из 1929. са допунама из 1930. којим је било прописано да је народна школа општа и обавезна у целој држави. У свим народним школама настав је била бесплатна. *Закон о народним школама* из 1929. предвиђао је обавезно осмогодишње школовање. Оно се реализовало кроз четири разреда основне школе. После четири разреда основне могла се уписати грађанска, средња или стручна школа. Како је, као што је већ наглашено, у основи културне политике чији је саставни део била политика образовања и васпитања нове југословенске власти била идеја о „културној револуцији" односно о „културном преображају" друштва било је за очекивати да ће се међу првим закона које ће донети нова власт у Југославији налазити и закон који регулише сферу основног обавезног образовања. Пошто је основна школа у „старој Југославији" трајала четири године у оквирима „нове стварности" она се морала, бар за почетак продужити на седам година. Тако је *Закон о обавезном седмогодишњем школовању* чија је имплементација требало да буде степеница до увођење обавезног осмогодишњег основног образовања донесен свега пет месеци након окончања рата. Доношењу једног од „базичних" закона новог режима у Југославији није предходило доношење *Устава* ни озбиљнија јавна расправа у којој би поред представника Партије учествовали представници струке. По историчарки Сњежани Корен *Закон* из 1945. би могао представљати доказ изградње образовног система у Југославији по угледу на образовни систем у СССР-у у првим годинама после рата[154] јер је доношењу одлуке о преласку на седмогодишње образовање коју она везује за август 1945. и седницу Просветног савета при Министарству ДФЈ[155] предходило, „највероватније" у јуну исте године, путовање државне делегације у СССР „у сврху проучавања просветних прилика".[156] У државној делегацији том приликом су били: Мартин Менцеј, помоћник министра просвете ДФЈ, Коста Грубачић, помоћник министра просвете Србије и Иво Фрол, помоћник министра просвете Хрватске.[157] Врло брзо, већ у октобру 1945. уследило

[154] Snježana Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945-1960). Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti i historiografija*, Zagreb , 2012, str. 71; Сњежана Корен полази од записника са седница Политбироа ЦК КПЈ објављених у : *Културна политика Југославије*, 1, стр. 139.
[155] „Рад Министарства просвете ДФЈ", *Културна политика Југославије*, 1, стр. 139.
[156] „Допис министра просвете ДФЈ Владимира Рибникара Министарству унутрашњих послова Србије у коме тражи исправе за делегате који путују у СССР", *Културна политика Југославије*, 2, стр. 274.
[157] Своје утиске с пута по СССР-у, Коста Грубачић је приказао у књизи: Kosta Grubačić, *Sistem obrazovanja u Sovjetskom Savezu*, Beograd-Zagreb, 1946.

је доношење *Закона о обавезном седмогодишњем школовању*. Упознавање са совјетском праксом није представљало неуобичајену „радњу“ првих година после Рата. На крају, социјалистичка педагогија која је требало да представља основу политике образовања и васпитања у Југославији „упросторена“ је у првој земљи социјализма због чега је искуство СССР-а представљало значајну смерницу свим земљама које су тежиле изградњи социјалистичког друштва. Са друге стране, иступања појединих представника политичке елите који су се у првим годинама после рата посебно истакли на пољу просвете односно политике образовања и васпитања указују на приметну дистанцу, која се без обзира на исказивање поштовања совјетској пракси, радо истицала. Тако је прва министарка просвете у Влади НР Србије, Митра Митровић истакла у чланку „Коме и какво образовање“ из 1946, како је: „погрешно постављати питање...да ли је наше васпитање комунистичко“ пре свега због тога што оно збуњује и „нас и друге“ али и због тога што „овако постављено питање највећма потиче од реакционарних кругова и реакционарне иностране штампе, која брижљиво пребира по нашим школским плановима и програмима, по букварима и тражи ову или ону подударност са совјетским школским системом, плановима и програмима“. Истичући да је југословенска политика „слична са оном у Совјетском Савезу“ Митра Митровић је закључила: „Ми тражимо и налазимо циљеве васпитања и образовања који ће бити у складу са развитком наше земље која ће формирати људе у свесне људе ове демократске државе“.[158] Јасно дистанцирање у односу на тезе о поистовећивању југословенског, још увек недовољно формулисаног, и совјетског модела могу се приметити и у радовима других, у то време истакнутих првака Партије и педагога.[159] У раду „Смернице савременог педагошког рада“ из 1946. Владо Шмит је истакао како се „првим извором за наше ново педагошко образовање“ мора третирати „повезаност с народом и његовом борбом“, другим „све напредне, демократске и хуманистичке мисли“ а трећим „изучавање совјетске педагогике“. Даље је истакао да „познавање наше сопствене друштвене проблематике представља основни извор нашег новог педагошког образовања“ што ће нас „сачувати од погрешног пресађивања до слепог

[158] М. Митровић, „Коме и какво васпитање ...“, стр. 10.
[159] Сања Петровић Тодосијевић, „*Конструктивно васпитање* најмлађих припадника југословенске заједнице. Совјетски модел на трагу *познавања наше сопствене стварности*“, *Ослобођење Београда 1944. године*, Београд, 2010, стр. 382-392.

копирања“.[160] До које мере је један од базичних закона „нове“ југословенске државе представљао израз политике образовања и васпитања која није била дефинисана ни циљевима на задацима најбоље говори податак да је сам текст закона имао свега девет редова. Савезни закон којим је на територији ДФЈ било уведено седмогодишње основно школовање за сву децу оба пола од седме до петнаесте године живота предходио је доношењу низа републичких закона: у Србији 1945,[161] у Хрватској[162] и Црној Гори 1946,[163] у Босни и Херцеговини 1947,[164] и у Македонији тек 1948.[165] Посебан републички закон у Словенији, у којој се још пре почетка Другог светског рата прешло на обавезно осмогодишње школовање, никада није донет већ су се републичке власти приликом одређивања организације седмогодишње школе позвале на савезни закон.[166] Коначно када је Статутом КПЈ донетим на Петом конгресу КПЈ у јулу 1948. Партија „осигурала“ спровођење обавезног седмогодишњег школовања,[167] за мање од годину и по дана касније, односно у децембру 1949. Трећи пленум ЦК КПЈ прокламовао је прелазак са обавезног седмогодишњег на обавезно осмогодишње школовање чиме је *Закон о обавезном седмогодишњем школовању* стављен ad acta.

I 5. 2. Ка Општем закону о школству

За разлику од *Закона о обавезном седмогодишњем школовању* који је донет октобра 1945. године по највише као резултат револуционарне промене власти, скромне расправе која је вођна искључиво унутар Партије али не и у оквиру органа законодавне и извршне власти, *Општи закон о школству* из 1958. представљао је резултат дугорочне расправе о политици образовања и васпитања која је иницирана од стране највишег партијског тела,

[160] Vlado Šmit, „Smernice savremeno pedagoškog rada“, u: *Pedagoški rad*, 6, Zagreb 1946, str. 20.
[161] „Закон о увођењу обавезнбог седмогодишњег основног школовања у Србији“, *Службени гласник Србије*, 43, 1945.
[162] „Zakon o obaveznom sedmogodišnjem školovanju“, *Narodne novine: službeni list Narodne Republike Hrvatske*, 116, 1946.
[163] „Закон о увођењу обавезног седмогодишњег школовања у Црној Гори“, *Службени лист НР Црне Горе*, 10, 1946.
[164] „Zakon o sedmogodišnjem osnovnom školovanju“, *Službeni list NR Bosne i Hercegovine*, 13, 1947.
[165] Види више у: Нада Јурикова, *Основното воспитание и образование во Македонија (1944-1950)*, Скопје, 1990; „Закон за седумгодишното основно школување“, *Службени весник на НР Македонија*, 38, 1948.
[166] Види више у: Aleš Gabrič, „Šolstva na Slovenskem v letih 1945-1951“, *Zbornik za zgodino šolstva in prosvete*, 24, Ljubljana – Zagreb, 1991, 67-92.
[167] *V kongres Komunističke partije Jugoslavije*, Beograd, 1948, str. 834.

Трећег пленума ЦК КПЈ децембра 1949. али се развила кроз тела оформљена од стране Народне скупштине ФНРЈ унутар којих су поред представника партијске врхушке седели представници различитих меродавних струка попут: учитеља, професора, психолога, педагога итд. *Општи закон о школству* из 1958. године којим је на територији Југославије уведена обавезна осмогодишња основна школа, не само као резултат унутрашњег дијалога већ и дијалога кога су представници Комисије за реформу школства водили са угледним међународним стручњацима под покровитељством УНЕСК-а, представљао је завршницу процеса изградње модерног образовног система у Југославији који се градио од: одлука Трећег пленума ЦК КПЈ (децембар 1949), доношења *Закона о управљању државним привредним предузећима и вишим привредним удружењима од стране радних колектива* (1950) којим је уведен постепени прелазак на самоуправљање, оснивања Катедре за педагогију Филозофског факултета Универзитета у Београду (1950), доношења *Закон о народним школама* (1951), доношења *Уставног закона* (1953), доношења *Одлуке о основним начелима друштвеног управљања у школама* (1954), доношења *Општег закона о управљању школама* (1955), оснивања Савезног завода за просвету СИВ-а (1955).

Ка „новој школи“

На самом крају 19. односно почетку „кратког“ 20. века позната шведска списатељица, јавни радник, педагог и феминисткиња Елена Кеј написала је и објавила књигу под називом *Век детета* коју је посветила „свим родитељима који се, у новом веку, надају да ће створити новог човека“.[168] Наде Елене Кеј у великој мери су представљале израз атмосфере којом је отпочео нови век, атмосфере која је дете и праксу детињства више него икада раније померила са периферије ка центру друштвених збивања што је имало немерљив утицај на истицање све већег броја захтева за школом која ће бити по мери детета. Неколико је фактора допринело јаснијем профилисању детињства као

[168] Књига *Век детета* никада није у целини преведена на српски језик. Поједини делови најпознатије књиге Елен Кеј (Елен Каролина Софија Кеј) објављени су у две публикације на српском језику: *О васпитању детета у школи* (публикација се састоји из поглавља: „Душевна убиства у школи“; „Школа будућности“; „Настава у религији“) и *О васпитању детета код куће*, Београд-Сарајево, 1919. (публикацију чине поглавља: „Васпитање“; „Без дома“). На српски језик су у целини преведена следећа дела Елен Кеј: *Млади нараштај*, Београд, 1914; *Љубав и етика*, Београд, 1919; *Женски покрет*, Београд-Сарајево, 1923; *Есеји о љубави и браку*, Београд.

животној доби која се квалитативно разликује од остатка живота. Индустријска револуција која се десила крајем 19. века довела је до бројних друштвених промена које су преобликовале живот појединца и дале му нову меру. Поред убрзаног процеса урбанизације до којег долази услед „померање“ милионске масе људи са села ка граду, у овом периоду долази и до откривања епохалних научних открића од којих су многа била из области медицине. Нова открића понудила су људима не само квалитетнији већ и дужи живот. „Дужи“ живот понуђен је пре свега онима који су били најслабији и најнезаштићенији тј. деци. Захваљујући великим медицинским открићима, не само живот сваког мушкарца или жене, већ пре свега живот сваког детета је почео да вреди више. Однос заједнице према смрти односно према смрти најмлађих постао је мерило модерности сваког друштва коме се као императив намеће изградња сложеног система социјалних, здравствених али и просветних институција.[169]

Све до 20. века институција школе као оне у којој се учи и стиче одређено знање није у свом фокусу имала ученика. Све до краја 19. и почетка 20. века школе су постојале да би се: забележиле тековине савременика, активности владара, да би се савладале одређене вештине како би се комуницирало са представницима других заједница, да би се стечено знање о сопственом времну сачувало и пренело на млађе генерације. Другим речима, све до 20. века школа није стварана ради потреба ученика већ ради потреба одређених друштвених група. У 20. веку околности су се промениле. Процеси свеопште друштвене модернизације тражили су нову школу, ону чији задатак неће бити искључиво да младе нараштаје научи да пишу и читају. Нова школа добила је више него икада раније задатак да младе људе научи али и васпита. Од школе се тражило да престане да буде инертна институција и постане она која преузима иницијативу тј. ствара нове људе који испуњавају захтеве новог времена. Велики број захтева који се поставио пред школом инспирисао је многе теоретичаре, практичаре, педагоге, психологе, јавне раднике али и политичаре и идеологе да понуде решења за замену старе школе, новом. У Европи и свету долази до формирања бројних покрета који су за свој крајњи циљ имали рушење старе школе. Неки од најзначајнијих су: Прогресивна педагошка асоцијација у Сједињеним Америчким Државама, Међународна Лига за ново васпитање, Покрет за нову школу итд.

[169] Види у: Sanja Petrović Todosijević, „*Bezimeni* pojedinac“, *Za bezimene. Delatnost UNICEF-a u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji 1947-1954*, Beograd, 2008, str. 19-34.

Нова школа која се рађала на крају 19. и почетку 20. века морала је бити: „школа за живот“, „школа пуна живота“, „школа по мери ученика“, „школа без зидова“, „школа без разреда“, „радна школа“, „активна школа“, „школа доживљаја“, „школа социјализације“, „индивидуална школа“, „школа без испита“, „школа без оцена“, „школа развијања ученика“.

Сви покушаји да се нова школа имплементира „пали су у воду“ 1914. године када је отпочео Први светски рат. Четири године касније било је јасно да је наслеђе Првог светског рата, по први пут у 20. веку, променило човечанство за увек. Ако је у првим годинама по окончању рата и било покушаја да се неке од предратних иницијатива поново покрену, све је „пало у воду“ доласком фашиста у Италији, Немачкој и Јапану на власт. Захтеви за „школом без зидова“ постали су бесмислени када је у Италији спроведена фашистичка реформа школства која је у својој основи имала фашистичку педагогију.[170]

Уздизањем и јачањем фашизма и нацизма у Европи и свету сви напори за подизање школе каква се обликовала у делима великог броја теоретичара, филозофа, педагога и психолога с почетка 20. века били су узалудни. Ово сазнање постало је очигледно 1939. године када је отпочео Други светски рат. Узроци Другог светског рата као и тешко наслеђе оличено по највише у десетинама милиона мртвих, искуству фашизма, националсоцијализма, Холокаусту неминовно су морали отворити питање не само смисла већ сврхе људског образовања и васпитања чије су тековине у периоду од 1939. до 1945. биле обесмишљене и анулиране. „Са ове стране“ разарања, ратних али и идеја просветитељства, Француске револуције у које се човечанство тако дуго заклињало требало је изградити нови свет, онај на чијем крову ће се поново виорити застава на којој ће писати: liberte, egalite, fraternite.

---

[170] Фашистичка педагогија се дефинише као екстермна расистичко-биологистичка варијанта социјалне педагогије. Настала је у Италији двадесетих година 20. века али је свој најрадикалнији израз доживела у немачкој тј. нацистичкој интерпретацији након пада Вајмарске републике и доласка нациста на власт. Фашистичка педагогија имала је велики број присталица и у Јапану. Најистакнутији представници фашистичке педагогије били су: Ђовани Ђентиле (1875-1944), Мусолинијев министра просвете, А. Бојмлер („Политика и васпитање“ (1937); „Образовање и заједница“ (1942)), Е. Крик („Национално политичко васпитање“ (1932) ; „Националсоцијалистичко васпитање“ (1935)) итд.
Основно полазиште фашистичке педагогије била је идеја о постојању „изабране“, „аријевске“ расе која има „историјску мисију“ да влада другим људима тј. расама и народима. Задатак свих „других“ међу којима су Јевреји и Роми били посебно означени био је да служе „изабранима“. Фашистичка педагогија предвиђала је бруталан обрачун и физичко уништење свих оних који нису били спремни да се повинују овим захтевима. Од припадника „аријевске“ расе очекивало се да гаје безграничну љубав према „изабранима“ и бескомпромисну мржњу према онима који не припадају том кругу.

Реформе школства после Другог светског рата у Европи и свету

После Другог светског рата дошло је до кризе у сфери образовања. Криза се пре свега односила на актуелне школске системе за које се сматрало да су у великом раскораку са захтевима који су се пред школу постављали, у околностима сагледавања узрока и несагледивих последица Другог светског рата. Због тога су скоро све реформе школских система после Другог светског рата представљале процесе који су текли упоредо са санирањем последица рата. У том смислу оне су представљале процесе који су неминовно морали пратити све фазе у развоју послератног света као и појединачних друштава унутар којих су спровођене. Општа је сагласност међу историчарима педагогије да су неке од ових реформи трајале пуних четрдесет година и да су се окончале тек седамдесетих година 20. века. Више је узрока који су производили јаз између школских система и циљева и задатака који су се пред школске системе наметали новопрокламованим политикама образовања и васпитања. Имплементирање резултата научно-технолошке револуције био је један од првих задатака који је нова политика образовања и васпитања ставила пред школски систем који ову врсту знања није препознавао као неопходну и ако ће у будућности читаво човечанство почивати на благодетима научно-технолошке револуције. Самим тим школски систем није био прилагођен привредном развоју који је у будућности требало да почива на стручним кадровима. Једном од највећих препрека у процесу изградње нове школе тј. новог школског система сматрало се сиромаштво и неравномерна развијеност не само појединих делова света већ и различитих делова једне земље. Нова школа „тражила“ је демографски стабилно окружење а не масовне миграције људи са села у град које су после Другог светског рата као и на почетку 20. века биле стварност у многим земљама. Сматрало се да стварању нове школе, демократизацији образовања, неће ићи у прилог ни свет какав је обликобан после Другог светског рата. „Школа без зидова“ није могла бити стварност у свету у коме су још увек постојале колоније и два међусобно завађена блока итд.

Интензивном раду на дефинисању нових политика образовања и васпитања и отпочињању реформи постојећих школских система после Другог светског рата посебно је допринело „ново“ откривање детињства које је током Другог светског рата претрпело

тешке губитке. Тешко наслеђе оба светска рата покренуло је питање заштите не само дечијих живота већ пре свега дечијих права. Први међународни документ којим се штите дечија права донет је 1924. године у Женеви под називом *Повеља о добробити деце света*. Документ који је донела Лига народа, познат и под називом *Женевска декларација* требало је да ублажи последице Првог светског рата које су се у великој мери сагледавале кроз жртву коју су деца поднела у рату. Захваљујући доношењу *Повеље о добробити деце света* основане су прве међународне организације чији је задатак био да подстичу спровођење *Декларације* и афирмишу заштиту дечјих права. Једна од првих међународних организација за заштиту деце *Унија за заштиту деце* основана је већ 1920. године. Наслеђе Другог светског рата које је суочило човечанство са најбруталнијим начинима „уништавања“ деце, посебно се одразило на рад Организације Уједињених нација која је исте године када је основана тј. 1945. донела *Општу декларацију о правима човека* која се односила и на децу. Тек 1959. године Организација Уједињених нација донела је *Декларацију о правима детета* чији је потписник била и Федеративна Народна Република Југославија. Потписивањем *Декларације о правима детета* све државе које су „приступиле“ документу, а међу њима и Југославија, обавезале су се, између осталог, „да ће децу васпитавати у духу, разумевања, толеранције, пријатељства међу народима, у духу мира и општег братства“. Афирмисању „права на детињство“ после Другог светског рата посебно је допринела Агенција Организације Уједињених нација за децу или УНИЦЕФ (United Nations Children`s Fund) основана 1946. године чији су представници само годину дана након оснивања потписала споразум о сарадњи са Југославијом.[171]

Поред реафирмације детињства кључни допринос афирмацији реформе школства после Другог светског рата дало је успостављање јединственог система вредности. И поред свих разлика које ће у будућности постојати у Хладним ратом окованом свету и Берлинским зидом подељеној Европи, читав послератни свет градио се на идеји која и данас представља једну од темељних идеја савременог света, идеји антифашизма. Врло брзо, већ након санирања најтежих последица рата показало се да се и поред интензивног рада на неговању антифашистичких традиција, Рат мора оставити у прошлости како би у будућности било могуће градити заједницу народа међу онима који су до јуче били са

[171] Sanja. Petrović Todosijević, „Kroz pukotinu u Gvozdenoj zavesi – jugoslovensko iskustvo sa UNICEF-om“, „*Bezimeni* pojedinac“, *Za bezimene. Delatnost UNICEF-a u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji 1947-1954*, Beograd, 2008.

различитих страна фронта. Управо ће ове две идеје, дакле идеја о успостављању јединственог система вредности који ће почивати на антифашистичком наслеђу али и идеја о међусобној коегзистенцији дојучерашњих непријатеља и у Хладном рату завађених страна, постати темељи Организације Уједињених нација која ће преко своје Агенције за образовање, науку и културу или УНЕСКО-а, (United Nations Educational Scientific and Cultural Organization) основане већ 4. новембра 1946. године,[172] одиграти једну од кључних улога у реализацији неких од сегмената бројних реформи школства које ће бити спроведене широм Европе (Енглеска реформа система школства 1944; Француска Лаванж-Валонова школска реформа 1945; Реформа система школства у Шведској; Реформа система школства у Западној Немачкој; Совјетска реформа система школства 1958) и света (Реформа система школства у Јапану)[173] па и у Југославији (1958), која је УНЕСКУ приступила 1950. године односно годину дана пошто је врх Комунистичке партије Југославије дефинисао нову политику образовања и васпитања.

Разумети рефому школства која је после Другог светског рата реализована у многим земљама Европе и света па и у Југославији немогуће је без увида у један од најзначајнијих докумената који је донео УНЕСКО, 1956. године на Деветом генералном заседању. Документ под називом *Узајамно упознавање културних вредности Истока и Запада*[174] представљало је у том тренутку, пре свега, израз попуштања затегнутости између блокова. Доношењем документа који носи назив *Узајамно упознавање културних вредности Истока и Запада* дошло је до јачања позиције у УНЕСКО-у али и Организацији Уједињених нација, пре свега, унутар оних социјалистичких земаља које су биле под јаким совјетским утицајем. „Велики пројекат“ из 1956. године допринео је значајном приближавању блокова пре свега на пољу просвете и културе што није било случајно. Управо су на овом пољу традиције земаља једног и другог блока баштиниле заједничко наслеђе које се тешко поништавало чак и дубоким поделама које је проузроковао Хладни рат. Доношење УНЕСКО-вог документ *Узајамно упознавање културних вредности Истока и Запада* из 1956. године није искључиво представљало доказ попуштања затегнутости између блокова до које долази, пре свега, због отопљења

[172] Igor Janev, *Kulturna diplomatija. Spoljna politika Jugoslavije (SCG) prema UNESKO-u*, Beograd, 2004, str. 90.
[173] Н. Поткоњак, „Реформисање система школства“, *XX век: Ни „век детета“ ни век педагогије: има наде: XXI vek,* Beograd, 2000, стр. 144-170.
[174] I. Janev, *Kulturna diplomatija*... str. 104-105.

става према Западу у СССР-у након Стаљинове смрти и преиспитивања Стаљиновог култа личности. Његова превасходна важност лежала је у чињеници да је сарадња на пољу културе представљала најлакши начин да се прилично поремећени односи побољшају јер је управо културно наслеђе у многим својим сегментима представљало заједничко наслеђе Истока и Запада. Један од најзначајнијих УНЕСКО-вих докумената почивао је на више тачака од којих је најважнија била последња тачка којом је одлучено да ће се политика прокламована „Великим пројектом“ спровести у наредних десет година почев од 1. јануара 1957. године.[175]

Поред тога посебну пажњу треба скренути на још једну чињеницу која је дошла до изражаја у једној од тачака на којима је требало да почива „Велики пројекат“ а у којој се каже да је одлука о реализацији Пројекта у наредних десет година донета и на основу мишљења да је „за правилно разумевање националних култура и оцена њихових вредности неопходна темељна и објективна студија новијих битнијих промена у животу народа Истока и Запада“ чиме је УНЕСКО, као агенција УН-а, препознао „националне културе“ и „њихову вредност“ из чега се може закључити да се од краја педесетих година и поред формулације „Исток и Запад“, „Исток“ и „Запад“, у документима Организације Уједињених нација, нису посматрали као два у потпуности монолитна блока.

И ако је Југославија пре 1956. године имала „доста разумевања“ за културне вредности Запада као што је и Запад прихватао југословенске културне вредности, УНЕСК-ов став из 1956. године је у великој мери афирмисао, у годинама од разлаза са СССР-ом, прилично запостављену културну сарадњу Југославије и СССР-а. Поред тога он је допринео афирмацији југословенске културе и генерално Југославије у земљама тзв. источног блока које су од друге половине педесетих година гледале другачије не само на Југославију већ и на СССР, чијем су се утицају биле све мање изложене.[176] Другим речима, УНЕСКО-в документ из 1956. је допринео приближавању културних вредности

[175] У Резолуцији коју је УНЕСКО донео поводом „Великог пројекта“ се каже да Генерално заседање тј. конференција УНЕСКА одлучује да ће се „у периоду од 10 година, рачунајући од 1. јануара 1957. године спровести Велики пројекат...сматрајући да разумевање, потребно за мирољубиву сарадњу међу народима, може бити засновано само на темељном познавању и упознавању од стране сваког народа цивилизација других народа; сматрајући да је нарочито неопходно развијати међу народима Истока и Запада узајамно упознавање њихових културних вредности; *Isto*.

[176] Vladimir Lj. Cvetković, *Pogled iza Gvozdene zavese. Jugoslovenska politika prema zemljama narodne demokratije u susedstvu 1953-1958*, Beograd, 2013.

Истока и Запада али и приближавању културних вредности Југославије и СССР-а као и Југославије и земаља источног блока које су биле под утицајем СССР-а.

Рад Комисије за реформу школа општег образовања

Услови за опсежан рад на реформи школства у Југославији после Другог светског рата створили су се на Петом конгресу КПЈ када су дефинисане главне смернице политике југословенске државе у наредном периоду па и главне смернице просветне односно политике образовања и васпитања. Нова политика образовања и васпитања дефинисана је циљем, основним карактеристикама и принципима на којима треба да почива на Трећем пленуму ЦК КПЈ у децембру месецу 1949. године. Практичан рад на реформи школства отпочео је 22. маја 1953. године када је Народна скупштина ФНРЈ на основу члана 15, става 2 Уставног закона о основама друштвеног и политичког уређења ФНРЈ, на својој XXVI заједничкој седници Савезног већа и Већа народа одржаној на VI редовном заседању (другог сазива) донела *Резолуцију о образовању и задацима Комисије за реформу школа општег образовања* чиме је Комисија била формирана. На самом почетку *Резолуциј*е наглашена је потреба за свеобухватнијом реформом школства у Југославији. Истакнуто је да се „већ дуже време води у нашој јавности дискусија о стању и систему наставе и управљања у нашим школама општег образовања. Извесна мишљења и чињенице указују на потребу дубље реформе ових школа“.[177]

Петнаесточлана комисија за реформу школства у Југославији су чинили: председник комисије др Милош Жанко (нароодни посланик), Митра Митровић (народни посланик), Лидија Шентјурц (народни посланик), Радован Папић (народни посланик), Пуниша Перовић (народни посланик), Лазар Мојсов (народни посланик), др Борислав Благојевић (председник Удружења универзитетских наставника), Миливоје Урошевић (председник Удружења професора и наставника страних језика), Милисав Мијушковић (председник Удружења учитеља), Јосип Грос (председник Удружења наставника стручних школа), др Радован Теодосић (председник Педагошког друштва НР Србије), Глигор Вујовић (учитељ ОШ „Бранко Радичевић“ из Београда), Живорад Ђушић (наставник

[177] АЈБТ, КПР II-6-б, Резолуција о образовању и задацима Комисије за реформу школа општег образовања, 22. мај 1953

осмогодишње школе „Јован Цвијић“ из Београда), Александар Вучо (књижевник) и Стеван Филиповић (секретар комисије).[178]

Задатак јој је био да: 1. проучи систематски и свестрано, уз активно учешће просветних радника и јавности стање у школама општег образовања и предлоге и мишљења за реформу ових школа; 2. да предложи нови наставни систем за школу општег образовања као и најбоље облике управљања њом; 3. да проучи и да предлоге за решавањедругих питања у вези са реформом школа општег образовања као што су питања: материјална основа школства, систем финансирања школа, материјални и друштвени положај учитеља, наставника и професора, положај школа општег образовања у целокупном образовном систему земље. Другим речима од чланова Комисије се очекивало да на систематичан и свеобухватан начин приступе процесу реформе школа општег образовања посматрајући сваку од школа у систему осталих али и посматрајући читав систем општег образовања у склопу целокупног образовног система. Поред тога од чланова Комисије се очекивало да школу не посматрају изоловано од проблема финансирања, материјалног обезбеђивања и положаја просветних радника. На тај начин одређене су и главне смернице које су школу општег образовања требале да трансформишу у савремену школу или школу по мери ђака. Комисија је требало да ради уз помоћ републичких поткомисија и других потребних тела. Комплетан рад Комисије финансирала је Народна скупштина ФНРЈ. Комисија је имала пуно право да тражи све релевантне податке и обавештења од државних органа и установа који су, са друге стране, били обавезни да све податке и обавештења доставе Комнисији. По завршетку рада Комисија је била дужна да достави извештај о раду Скупштини.[179]

И ако формирана у мају месецу 1953. године комисија је према Информацији о раду Комисије за реформу школа општег образовања од 5. марта 1954. године почела са радом у септембру месецу 1953. пошто је један од чланова комисије био на годишњем одмору а затим је наступила и летња пауза. Када су се састали у септембру, чланови Комисије су се суочили са чињиницом да не располажу у довољној мери подацима о стању, условима и проблемима општеобразовних школа по различитим републикама због чега је одмах донета одлука да се у свим југословенским републикама формирају комисије

[178] Исто
[179] Исто

са задатком да „прикупе материјале у вези са задацима који су стављени пред Комисију Савезне Народне скупштине, а који би могли да послуже као платформа за даљи рад ове Комисије“.[180]

Када су се састали на Трећој, уједно и последњој седмици, Комисије за реформу школа општег образовања која је одржана 23. октобра 1953. године чланови Савезне и републичких комисија суочили су се гомилом проблема. Пре свега, констатовано је да су се многе републичке комисије састале један пут због чега нису биле у могућности да обаве поверен им посао. Чланови комисија су се правдали да по комисијама седе углавном просветни радници али не и политичари што је по њиховом мишљењу било неопходно за елаборацију основних проблема школства. За већину чланова комисија многи проблеми школства били су потпуно нови. У извештају са поменуте седнице експлицитно се наводи како је „поготову реформа школства“ представљала непознаницу за чланове комисија којима је требало више времена за обављање повереног им посла.[181]

Ни чланови Савезне комисије међу којима су седели неки од најеминентнијих познавалаца просветних прилика у Југославији попут Митре Митровић или еминентних стручњака попут др Радована Теодосића нису могли да одговоре повереном им задатку. Чланови Савезне комисије јавно су говорили о бројним задужењима која имају као народни посланици због чега нису могли да се посвете повереном им послу. Због многих обавеза често нису били у прилици да присуствују седницама Комисије. Истакнуто је како се Комисија пет месеце од отпочињања са радом још увек суочавала са „одабирањем и постављањем проблема“. Суочени са великим послом али и обавезом која је, очигледно, за многе од њих представљала „врућ кромпир у рукама“ чланови Комисије су тражили да се Комисија „допуни са још неколико истакнутих политичких радника“. Сматрало се да је веће присуство политичара неопходно „посебно због тога што се тек овом реформом има да удари прави темељ наше социјалистичке школе, а о томе могу да одлучују само они који руководе изградњом целокупног нашег друштвеног уређења“. Поред тога, чланови Комисије су тражили да се ослободе другиж дужности у време елаборирања прикупљених извештаја и писања извештаја за Народну скупштину. Инсистирали су на стварању „стручног апарата од неколико педагошких и уопште школских радника“ како би помогли

[180] АЈБТ, КПР II-6-б, Информација о раду Комисије за реформу школа општег образовања, 5. март 1954.
[181] АЈБТ, КПР II-6-б, Извештај о раду Комисије за реформу школа општег образовања, 23. октобар 1953.

члановима Комисије у савлађивању материје која је била пред њима. Предложено је да се од стручњака тражи да израде низ елабората о различитим питањима која би решавала Комисија. Сматрало се да појединци који буду ангажовани у оквиру поменутог „стручног апарата“ треба да наставе са својим радом у некој другој форми и када Комисија заврши свој рад јер је Југославији била потребна научна институција, која је на Трећем састанку Комисије означена као, Педагошки институт.[182]

И поред свих потешкоћа чланови Савезне и републичких комисија су до краја свога постојања успели да донесу одређене закључке: по питању материјалног стања школа;[183] по питању друштвеног и материјалног положаја радника;[184] по питању друштвеног управљања школама[185] и по питању реформе школа општег образовања. Председник Комисије за реформу школа општег образовања др Милош Жанко иступио је са

[182] Исто.

[183] Подаци прикупљени по питању материјалног стања школа показали су веома тешко стање нарочито у погледу школског простора и опреме. На основу података које је добила са терена Комисија је одлучила да предложи Народној скупштини да у 1954. години интервенише како би се решила два основна проблема. По Комисији за реформу школа општег образовања то су били: 1. проблем треће и четврте смене по школама у гардовима због тога што су извештаји са терена показали да рад у тим сменама делује веома негативно на ученике и веома погубно на њихово здравље; 2. проблем пораста „младих аналфабета“ због тога што у извесним селима, пре свега, НР Босне и Херцеговине најмлађи југословенски грађани „не могу да иду у школу, услед помањкања школског простора“. Да би се решили поменути проблеми дошло је до интервенције председника Комисије др Милоша Жанка и народне посланице Лидије Шентјурц код савезних привредних органа како би се у плану за 1954. обезбедила средства за спровођење одређених мера. Том приликом добијен је одговор „да нема никаквог изгледа да се за 1954 годину у савезни друштвени план унесу нека одвојена средства за просвету“. Том приликом Жанку и Шентјурцовој је сугерисано да се обрате републичким органима и комуналним заједницама. У том смислу републичке комисије су развиле више него живу активност. Комисије НР Босне и Херцеговине и НР Македоније су упутиле свим народним посланицима своју документацију по том питању тј „беле књиге“ о стању школства у Босни и Херцеговини и Македонији. Слично су учиниле и комисије осталих република. Када је постало јасно да се 1954. неће моћи пуно учинити, др Милош Жанко је покренуо јаку скупштинску иницијативу и предложио Одбору за просвету Савезног већа да се питање раста броја школа и броја ученика, којих из генерације у генерацију има све више стави на дневни ред јер ће школовањ у будућности бити угрожено не само у пасивним и забаченим крајевима већ посебно у великим градовима; АЈБТ, КПР II-6-б, Информација о раду Комисије за реформу школа општег образовања, 5. март 1954.

[184] По питању друштвеног и материјалног положаја радника Комисија је заузела јасан став. Чланови Комисије сматрали су да ова проблематика не спада у делокруг органа који треба да се бави реформом школства тим пре што је већ била на снази Уредба о платама просветних радника која је разматрана како у оквиру администрације тако и у оквиру различитих удружења просветних радника. Чланови Комисије сматрали су да је том Уредбом просветним радницима дата плата „у складу са данашњим нашим могућностима и релативно добро су решене извесен тешкоће на које су се просветни радници жалили“; Исто

[185] Дискусија која је покренута на Комисији о питању друштвеног управљања школама сматрала се једном од најплоднијих јер су јасно дошле до изражаја две врло изражене тенденције: тенденција доминирајуће улоге административног апарата и са друге стране тенденција друштвеног управљања што је значило да је школу требало предати на управљање просветним радницима. Један од најзанчајнијих закључака је био да би требало сузбити тенденцију апарата народних одбора да савете за просвету и школске одборе своде на чисто саветодавне органе али и тенденцију неких просветних радника да школу као институсију изолују од шире критике; Исто.

Извештајем са Треће седнице пред Одбором за просвету Савезног већа који је пошто је саслушао све закључке донео одлуку да се: предложи Народној скупштини ФНРЈ да расформира Комисију и да задатке које је имала Комисија препусти Одбору а да Председништво Одбора, уз ангажовање одређеног броја људи који би припремили материјале по питањима: материјалне базе школства; друштвеног управљања просветом; реорганизације општеобразовних школа ставља сукцесивно сва наведена питања на дневни ред својих седница.[186]

Новембру месецу 1953. године Народна скупштина ФНРЈ расформирала је Комисију за реформу школа општег образовања и њене задатке пренела на Одбор за просвету Савезног већа. Марта 1954. године почела је са радом нова/стара Комисија за реформу школства која је од 7. фебруара 1955. године када је основан Савезни завод за проучавање школских и просветних питања[187] добила најзначајнјег „савезника“ на одговорном послу који јој је поверен. Комисија за реформу школа добила је на тај начин не само неопходну помоћ стручњака већ и моћне политичке институције каква је била Народна скупштина ФНРЈ. На челу Комисије за реформу школства налазио се нови/стари председник др Милош Жанко. Скретар комисије била је Митра Митровић. Поред њих двоје, чланови Комисије су били: Радован Папић (народни посланика), Дража Марковић (народни посланика), Душан Ковачевић (народни посланика), Мите Димитријевски (народни посланика), Крсте Марковски (народни посланика), Владо Мајхен (народни посланика), Франц Кимовец (народни посланика), Милијан Неоричић (народни посланика), Марија Јагодић (народни посланика), Пуниша Перовић (народни посланика), Мило Јовичевић (народни посланика), Влајко Беговић (народни посланика),[188] Милка Минић (народни посланика),[189] Милентије Поповић (народни посланика),[190] Петар Шимлеша (професор), Драга Хумек (професор), Петар Живојиновић (професор), Јосип

[186] Исто.
[187] АЈБТ, КПР, II-6-б, Основни проблеми обавезног школовања, април 1955.
[188] Одустао; Рад у Комисији и поткомисијама тј. посао око реформе (стално ишчитавње материјала, праћење различитих активности, проучавање литературе) представљао је споредно задужење чланова Комисије, подређен њиховим примарним задужењима. Због тога је највећи део чланова Комисије успевао да се бави пословима око реформе непосредно пред састанак тј. од састанка до састанка. Чињеница да нису сви чланови Комисије живели у Београду такође је отежавала њихово стално и ангажовано присуство. Због свега наведеног поједини чланови Комисије одустали су од свога ангажмана; АЈБТ, КПР, II-6-б, Извјештај о раду Комисије за реформу школства Одбора за просвјету Савезне народне скупштине, 15. март 1956.
[189] Одустала; Исто.
[190] Одустао; Исто.

Лукатела (професор), Ашер Делеон (Савез синдиката), Света Миливојевић (председник Одбора за кадрове Индустријске коморе).[191]

На самом почетку рада нове Комисије Жанко је упознао Народну скупштину са начином и фазама рада старе комисије апострофирајући бројне проблеме које је имала у свом раду. Том приликом Жанко је посебно истакао проблеме који су произилазили из чињенице да је у рад Комисије био укључен релативно мали број стручњака. Том приликом Милош Жанко се заложио за укључивање што већег броја стручњака за различита питања који би припремали потребну документацију за рад чланова Комисије. На основу припремљених материјала Комисија би, затим, обрађивала поједина питања и заузимала начелне ставове.[192]

Овакав начин рада је био неопходан пре свега због тога што се показало да је савезни просветни апарат прилично нефункционалан. Након реорганизације државне управе и ликвидирања Савета за просвету, науку и културу у ФНРЈ савезни просветни апарат није по свом саставу, броју и могућностима и даље није био у стању да спроведе школску реформу.[193] До које мере су савезни просветни органи били „неупотребљиви“ најбоље говори чињеница да Комисија када је почела са радом није располагала ни једним јединим материјалом са заглављем савезних просветних органа који је садржао јасну слику стања, тенденција и резултата у области школства у ФНРЈ.[194]

Овакво стање је „натерало“ Савезно извршно веће да фебруара 1955. године оснује Савезни завод за проучавање школских и просветних питања са задатком да, како је истакао Жанко, „послужи Комисији као ослонац и стално стручно радно језгро у пословима реформе, а преко тога да израсте у институцију, која би стално пратила, проучавала школску и одгојну проблематику у ФНРЈ и доприносила измени искуства свих република у унапређивању школства, просвете и целокупног одгојног система у ФНРЈ на заједничким принципима и основама“.[195] До средине 1955. Савезни завод за проучавање и школских и просветних питања успео је да „стане на своје ноге“. Ради сличних задатака и потреба формирани су и републички заводи за унапређење школства у Београду, Загребу,

[191] Комисија је имала још једног члана коме се име не наводи у целини а који је касније отпао. Ради се о извесном инжењеру Јанковићу; Исто.
[192] Исто
[193] Исто.
[194] Исто.
[195] Исто.

Љубљани, Сарајеву и Скопљу. Од краја 1955. посебно активни били су забоди у Београду, Загребу и Љубљани због чега су њихови извештаји били од огромне помоћи Комисији и Савезном заводу.[196]

Рад Комисије одвијао се у две фазе. У првој фази рада чланови Комисије желели су да прикупе и обраде материјале и основне податке који би им пружили слику стања и тенденције у области школства у целини али и у вези са појединим врстама школа. Други задатак им је био да припреме платформе и предлоге за јавну дискусију и за надлежне органе као би јавност и представници државе били упознати са процесом унутар ког се одвија реформа школства. Захваљујући помоћи, пре свега, људи који ће касније чинити језгро Савезног завода одржан је низ саветовања на која је позван широк круг стручњака и просветних функционера из свих република, стручних удружења али и стручњака из привреде јер је било јасно да ће модерна реформа школе захтевати и издвајање значајнијих новчаних средстава. Суочена са низом непознаница, без довољно адекватних материјала на основу којих би се могао стећи јасан увид у тзв. „стање на терену“, Комисија је у првој фази рада била изетно отворена за све предлоге који су долазили са стране. Чланови Комисије инсистирали су на томе да се поред „прве измене мишљења“ о гледањима на начин приступања реформи и на задатке реформе сакупе и посебно продискутују сви предлози који су икада изнети у стручној штампи или на конфернцијама. Као резултат рада у првој етапи настао је већи број ужих елабората који су требали да послуже као материјал потребан за разумевање питања о којима се говорило. Полазећи од ових закључака Комисија је отпочела другу фазу рада формирањем посебних подкомисија унутар којих је требало разрађивати реформу школства. Тако су формиране: 1. Поткомисија за обавезно школовање;[197] 2. Поткомисија за стручне школе;[198] 3.

[196] Исто.

[197] Поткомисија за обавезно школовање радила је у саставу: др Милош Жанко (председник); Љубомир Крнета (секретар), Радован Папић, Бранко Петровски, Милијан Неоричић, Драга Хумек, Габор Јаноши, Милисав Мијушковић, Даница Нола, Анте Блаженчић, Франц Петернел, Милан Мирковић, Мирко Папремица и Бранко Јањић; Исто.

[198] Поткомисија за стручне школе радила је у саставу: Свете Миливојевић (председник), Петар Живојиновић (секретар), Милош Жанко, Митра Митровић, Крсте Марковски, Марија Јагодић, Франц Кимовец, Димитрије Аимовић, Јосип Лукатела, Иван Бертонцељ, Иван Папић, Коста Љубиновић, Бранко Крнета, Бранко Ђурић и Стјепан Хан. Комисија је имала још једног члана који се наводи као инг. Франк; Исто.

Поткомисија за гимназије;[199] 4. Поткомисија за образовање наставног кадра;[200] 5. Поткомисија за образовање одраслих; 6. Поткомисија за предшколске установе; 7. Поткомисија за материјалну базу.[201]

Поткомисије су добиле задатак да свака од њих, за своју област, изради документ у коме ће, полазећи од резултата предходног рада бити прецизно формулисана основна начелна питања као и постојећи ставови о тим питањима. Сви ставови морали су се образложити изношењем што већег броја аргумената. Након елаборације различитих ставова о начелним питањима требало је обрадити и ужа, стручна питања.[202]

Поткомисије за обавезно школовање, Гимназије и За школовање наставника завршиле су израду споменутих докумената са предлозима до краја 1955. године. Убрзо је уследило окончање израде докумената који су поверени Поткомисији за стручне школе. Сматрало се да је Поткомисија за обавезно школовање заједно са Поткомисијом за школовање наставника отишла најдаље у своме раду. Резултати до којих је дошла Поткомисија за обавезно школовање обрађени су у елаборату под називом *Основна начелна питања, ставови, мотиви, сумарна аргументација и закључци о организацији обавезног школовања*. Поткомисија за образовање наставног кадра или за школовање наставника као је често називана, резултате свога рада обрадила је у елаборату *Основна питања, начела и закључци о образовању наставника за школе обавезног школовања*. Два поменута елабората чинила су „органску“ тј. „заокружену целину“ због чега их је Комисија упутила као јединствен документ на јавну дискусију.[203]

23. фебруара 1956. године председник Комисије Милош Жанко упознао је подпредседника југословенске владе, Едварда Кардеља са дотадашњим резултатима рада Комисије. Едвард Кардељ и други потпредседник владе Родољуб Чолаковић предложили су Жанку да Комисија на основу материјала који су сачиниле именоване поткомисије састави целовит приказ школског и васпитног система у Југославији са нагласком на

[199] Поткомисија за гимназије радила је у саставу: Митра Митровић (председник), Михајло Јухас (секретар), Пуниша Перовић, Душанка Ковачевић, Јосип Лукатела, Миливоје Урошевић, Петар Живојиновић, Густав Шиндлер, Милица Смиљанић, Глигорије Ерњаковић; Исто.
[200] Поткомисија за образовање наставног кадра радила је у саставу: Владо Мајхен (председник), Стеван Филиповић (секретар), Радован Папић, Коле Поповски, Перо Шимлеша, Драга Хумек,Иван Леко, Владо Водопивец, Милош Јовићић, Богдан Свилокос, Мирко Папреница, Густав Шилих и Војин Вуковић; Исто.
[201] Исто.
[202] Исто.
[203] Исто.

специфичну улогу коју поједине школе играју у школском систему. Тада је донета одлука да се поменути елаборат састави до краја марата како би се могао „одрежати састанак руководећих другова о тим питањима“.[204]

Извештај о раду Комисије за реформу школства Одбора за просвету Савезне Народне скупштине, уз „целовит приказ школског и васпитног система“ тј. брошуру под називом *Проблеми школске реформе* био је готов до 15. марат 1956.[205] Поред већ поменутих извештаја именованих комисија, основу поменуте брошуре чинио је и Реферат Савезног завода за проучавање школских и просветних питања из априла месеца 1955. под називом *Основни проблеми обавезног школовања*. Извештај др Милоша Жанка и брошура *Проблеми школске реформе* представљали су резултат трогодишњег рада савезне комисије и неколико поткомисија које су у међувремену формиране. Био је то последњи велики напор пред доношење *Општег закона о школству* али и предуслов без кога се *Закон* није могао ни саставити ни усвојити. Са друге старне, био је то први целовит елаборат о приликама у школском систему у Југославији после Другог светског рата који је јасно маркирао кључне проблеме са којима ће се југословенско друштво и држава суочавати и борити све до краја постојања југословенске државе. Извештај Савезног завода за проучавање школских и просветних питања под називом *Основни проблеми обавезног школовања* из априла месеца 1955. године представљао је базични документ на основу кога је Комисија за реформу школа формирана још 1953. године привела крају реформу школстава у складу са смерницама датим *Резолуцијом Трећег пленума ЦК КПЈ* из децембра 1949. године.[206] Свој рад Комисија је окончала израдом елаборатом под називом *Предлог система образовања и васпитања у ФНРЈ* на основу кога је Комисија Одбора за просвету и културу Савезног извршног већа израдила *Први нацрт Општег закона о школству* који је дат на јавну дискусију. У експозеу који је Родољуб Чолаковић, потпредседник Савезног извршног већа одражао 25. јуна 1958. године на Другој седници Савезног извршног већа о *Предлогу Општег закона о школству* посебна пажња је скренута на динамику дискусије која је у јавности вођена о доношењу *Општег закона о*

[204] Исто.
[205] Исто.
[206] *Исто*, стр. 36; АЈБТ, КПР, II-6-б, Основни проблеми обавезног школовања, април 1955.

школству.[207] Том приликом Родољуб Чолаковић је рекао: „Може се без претеривања рећи да је мало која законска материја била у толикој мери јавно претресана као ова, што је разумљиво с обзиром на њен значај и интерес који наша широка јавност показује за питања школства“.

У складу са захтевима социјалистичке педагогије

У периоду од краја Другог светског рата па све до распада југословенске државе 1991. политика образовања и васпитања у Југославији ослањала се на идеје социјалистичке педагогије односно теорију социјалистичког васпитања. Идеје социјалистичке педагогије биле су апсолутно доминантне у радовима најзначајнијих југословенских педагога из времена социјалистичке Југославије па и у оквиру интервала који представља предмет интересовања овога рада.

Најзначајнији представници социјалистичке педагогије у Југославији после Другог светског рата полазили су од идеје да је теорија социјалистичког васпитања у свом развоју прошла кроз четири фазе: прву, која се може пратити кроз анализу педагошких идеја 16. и 17. века изнетих у делима раних хуманиста утописта;[208] другу у оквиру које се може пратити развој педагошких идеја и пракси присутан у делима социјалиста утописта 18. и 19. века;[209] трећу у којој долазе до изражаја дела класика марксизма[210] и четврту фазу која

[207] Највећа полемика вођена је између Секретаријата за просвету Савезног извршног већа који је иступио са једним предлогом односно предлогом који ће на крају бити прихваћен и Комисије за реформу школа Савета за просвету и културу НР Словеније која је изашла са другим, касније одбаченим предлогом; *Општи закон о школству са Уводним законом, регистром и експозеом Родољуба Чолаковића*, Београд, 1958, стр. 3-48.
[208] Томас Мор (1477-1935) у делу *Утопија* (1516) и Томазо Кампанела (1568-1639) у делу *Град Сунца* (1602).
[209] Роберт Овен (1771-1858) и Шарл Фуриje (1772-1837).
[210] Карк Маркс (1818-1883) и Фридрих Енгелс (1820-1895); Карла Маркс и Фридрих Енгелс су више него било који теоретичари раније који су се бавили педагошким идејама и схватањима која су представници социјалистичке педагогије у 20. веку означавали као социјалистичка, указали на повезаност васпитања и друштва. Они су у својим теоријским разматрањима покушали да докажу друштвену условљеност васпитања и његов, како су истицали „класни карактер у класном друштву“. Полазећи од критике класног друштва Маркс и Енгелс су развили идеју о циљу васпитања као оном који зависи од положаја појединца у друштву. Тиме су хтели да покажу да васпитање мора имати свестрани карактер и да његов крајњи циљ мора бити свестрани развој сваке личности тј. сваког припадника друштва без обзира на његов положај у односу на заједницу. Пропагирајући идеју о образовању и васпитању за све која се може остварити само у условима друштва које не почива на класном принципу Маркс и Енгелс су социјалистичку односно марксистичку педагогију уобличили дефинишући крајњи циљ и задатке васпитања али и средства уз помоћ којих је социјалистичко васпитање било могуће успоставити у пракси а да се та пракса не реализује кроз подизање „замишљених заједница“ већ у условима савремених друштава тога времена.Маркс и Енгелс су

почиње победом Октобарске револуције у Русији, стварањем Совјетског Савеза и успостављањем социјалистичке педагогије као званичне државне платформе за спровођење политике образовања и васпитања у СССР-у. Педагошка наука у Југославији после Другог светског рата пролазила је кроз једну од најсложенијих фаза у свом развоју јер је са једне стране баштинила скромно наслеђе[211] док су са друге стране пред њом стајали огромни захтеви Партије и Државе. Питања успостављања жељеног као доминантног педагошког правца у Југославији отворило је бројна питања у вези са односом Партије односно Државе према педагогији као науци али и могућностима педагогије да Партију и Државу следи у сваком тренутку па и током спровођења школске реформе педесетих година 20. века.

Неутемељена у традицији, без упоришта у институцијама и на катедрама,[212] педагошка наука у Југославији после Другог светског рата није могла пратити захтеве државе за што бржом променом и стварањем што ефикаснијег система образовања и васпитања. Па и ако је пред њу врло брзо стављен задатак да се угледа на совјетску педагогију водећи, при том, пре свега рачуна о њеној „марксистичко-лењинистичкој заснованости“, „социјалистичко-комунистичкој усмерености“ али и „духу и тековинама победоносне народне револуције и задацима изградње новог социјалистичког друштва у Југославији“, југословенска педагогија све до 1952. није успела да се ослободи јаког утицаја совјетске педагогије коју у периоду од 1936. до 1958. дефинише стаљинизам, догматизам, етатизам. Педагог Никола Поткоњак који је почетком педесетих година почео да ради на Филозофском факултету у Београду као кадар школован после рата, оставио је веома упечатљиво сећање о јаком утицају совјетске педагогије на своје професоре: „Припадам генерацији која је уписала студије педагогије 1946. г. Било нас је тридесетак.

били савременици првог практичног покушаја имплементације социјалистичке педагошке праксе у виду Париска комуна из 1871. године.

[211] Пишући на тему тешкоћа у одржавању континуитета педагошких гласила и проблема у вези са њиховим доприносом науци и култури у Србији, педагошкиња Наташа Вујсић – Живковић покушава да одговори на питање – Како је могуће да се, с обзиром на старост педагошке науке (два века) о истој данас често говори као „младој науци“?; Nataša Vujsić - Živković, *Šezdeset godina časopisa Pedagogija*, Beograd, 2006, стр. 9.

[212] Педагошки семинар на Филозофском факултету у Београду који је после рата био у саставу Катедре за филозофију не само да није имао ни једног наставника кфалификованог за обављање посла већ није имао чак ни „техничко особље“. Таква ситуација трајаће до почетка педесетих година, када ће на Филозофски факултет у Београду стићи нова и прва после рата школована генерација педагога. Први асистенти из ове генерације стићиће на Катедру тек 1951. и 1952. године. Проћиће виђше године док неки од њих не буду постали редовни професори; Никола М. Поткоњак, *Развој схватања о конститутивним компонентама педагогије у Југославији (1944/1945 – 1991/1992)*, Београд, 1994, стр. 29.

Већина студената дошла је директно са ратишта... Служили смо се као и наши наставници совјетским уџбеницима педагогије (Јесипов, Каиров, Груздјев) и *Историјом педагогије* Мединског (служили смо се оригиналом пошто није била преведена). То су били једино могући и јавно дозвољени уџбеници за спремање испита. Филозофске предмете (историја филозофије, логика, етика, естетика) предавао је др Душан Недељковић... До Резолуције ИБ Д. Недељковић је безрезервно величао и Стаљина и његове радове, а после тога унео је у предавања неке критичне тонове... Атмосфера на студијама и ван студија педагогије... била је таква да се у марксистичку и социјалистичку педагогију не само да није могло него није ни смело сумњати. Таквих покушаја, уосталом, и није било".[213] Управо због круте заслепљености совјетском педагогијом, педагошка наука у Југославији неће у првим годинама после сукоба са СССР-ом успети да се ослободи „совјетске доминације". Из истог разлога, и Резолуција Трећег пленума ЦК КПЈ није у самом почетку „нашла свој пут" до већине водећих југословенских педагога који једва да су чули званичан захтев Партије и Државе да се поље образовања и васпитања мора ослободити стаљинистичко-догматске педагогије како би се акценат ставио на развој индивидуалних особина сваке личности. Разлог релативно дугог „лутања" пре свега педагога у Србији може се тражити у чињеници да се нова генерација југословенских педагога у новонасталој ситуацији односно у ситуацији када је „све што је совјетско критиковано и одбачено" сналазила релативно лоше. Пре свега, нова генерација педагога није била у могућности да користи изворна дела класика марксизма већ их је и даље проучавала ослањајући се на зборнике њихових педагошких мисли издатих у СССР-у. До кључног помака је дошло 1952/1953. године када је отпочела са радом Комисија за реформу школства која се у свом раду у великој мери ослањала и на младе стручњак од којих се тражило „више истраживања у педагогији" и бише ослањања „на специфичну југословенску васпитну праксу". Никола Поткоњак, који се као један од представника „млађе генерације" југословенских педагога укључио у одређене активности везано за реформу школства у Југославији, је осврћући се на то време посебно истакао незавидну ситуацију у којој су се нашли млади истраживачи „у Србији" у којој „нису ни раније ни у овом периоду постојале педагошке институције као ни истраживачки кадрови, а није постојала ни педагогија ни методологија која би послужила". Због свега наведеног „педагошки живот" у Југославији, посебно у неким

[213] *Исто*, стр. 37-38.

њеним деловима као што је Србија текао је спорије.[214] У тренутку када је прокламовала нову политику и четири године касније са формирањем Комисије за реформу школства отпочела рад на истој, држава у педагошкој науци није имала ни адекватног ни дораслог партнера. Другим речима, управо ће реализација политике и рад на реформи школства изнедрити прве генерације школованих педагога који су могли да се носе не само са захтевима које је пред њих стављао ауторитет Партије и Државе већ и савремено доба.

Педагошка наука у Југославији „артикулисала" је први значајан и званичан отклон према дотадашњим неприкосновеним „совјетским" узорима на Првом конгресу педагога Југославије у Београду 1952. године када су своје радове на тему конститутивних компоненти педагогије као неуке поднела три најзначајнија југословенска педагога тога времена: др Стјепан Патаки (*Задаци и методологија научно-педагошког истраживањког рада у вези с Резолуцијом Трећег пленума ЦК КПЈ*), др Радован Теодосић (*Борба против утицаја буржоаске декаденције на нашу педагогику и школство*) и др Драгутин Франковић (*Проблеми социјалистичке идејности и политичности нашег моралног одгоја*) док су се у полемику укључили многи други не само педагози већ и психолози.[215]

Колико се педагошка наука тешко одрицала узора у СССР-у и совјетској педагогији најбоље говоре врло различите реакције које су уследиле након окончања Конгреса. Реферат Радована Теодосића[216] који је у осуди угледања на совјетску педагогију отишао најдаље називајући је „ревизионистичком" описан је као онај који је „нихилистички, поступно збрисао све". У редакцијском осврту на Први конгрес педагога Југославије познати часопис *Савремена школа* врло детаљно се осврнуо на „три гледишта" „буржоаске педагогије" уочена у реферату Радована Теодосића при чему Теодосићев отклон према совјетској педагогији није помнут ни једном речју.

После 1952. године на сцену је ступила нова генерација југословенских педагога од којих један број истраживача почиње да се бави конститутивним питањима педагошке науке док ће се остали распоредити на друга подручја и дисциплине педагошке науке. Најбољи доказ „бујања" педагошког живота од почетка педесетих година били су бројни стручни часописи који су тих година почели да излазе. „Савременој школи" (Београд),

[214] *Исто.*
[215] *Исто*, стр. 39-40.
[216] Радован Теодосић један је од најзаслужнијих југословенских педагога за изворно упознавање са совјетском педагогијом. До краја живота (1977) био је један од најзначајнијих и најбољих преводилаца совјетске и руске педагошке литературе; *Исто*, стр. 40-41.

„Педагошком раду“ (Загреб) и „Просветном делу“ (Скопље) придружили су се: „Наша школа“ (Сарајево, 1950), „Слободна педагогика“ (Љубљана, 1950), „Предшколско дете“ (Београд, 1950), „Настава и васпитање“ (Београд, 1952), „Живот и школа“ (Осијек, 1952) и „Педагошка стварност“ (Нови Сад, 1955). Може се рећи да је развој педагошке науке у Југославији педесетих година 20. века ишао „руку под руку“ са реформом школства.[217]

У наредном периоду међу југословенским педагозима у потпуности ће се испрофилисати мишљење да се совјетска педагогија не може узимати као као основ и узор југословенске педагогије при чему је прављена разлика између совјетске и марксистичке (марксистичко-лењинистичке) педагогије која се тумачила као научна основа југословенске педагогије. До Саветовања југословенских педагога на Сљемену код Загреба 1963. године југословенска педагогија прихватиће мишљење да се марксистичка педагогија не развија само у земљама народне демократије односно „земљама социјализма“ већ и у западним земљама због чега је од стране совјетских педагога означена као „ревизионистичка“. Овај став дошао је до изражаја већ почетком педесетих година 20. века када је, најпре, новоосновани загребачки часопис *Педагошки рад* почео редовно да објављује библиографије савремене педагошке литературе на Западу (Француска, Западна Немачка, Сједињене Америчке Државе, Енглеска). Од отпочињања конкретних радњи на реформи школства у Југославији односно од 1953. године и почетка рада Комисије за реформу школства па до 1958. године и доношења *Општег закона о школству* велики број југословенских стручњака, пре свега захваљујући посредству УНЕСКО-а, агенције Организације УН-а задужене за међународну просветну и културну сарадњу, којој је Југославија приступила 1950. године, био је у прилици да борави на дужим студијским боравцима у западно-европским земљама и Сједињеним Америчким Државама. Захваљујући њима али и систематском раду на проучавању „Западне“ педагогије, од почетка педесетих година 20. века у Југославију почиње да пристиже педагошка литература са Запада која ће извршити веома јак утицај на педагошку науку у Југославији која ће до краја постојања југословенске државе остати „лојална“ социјалистичкој педагогији.[218]

[217] *Исто.*
[218] *Исто*, стр. 49-50.

Профилисање југословенске социјалистичке педагогије као оне која је не почива на совјетској педагогији већ „на више стотина година старом развоју педагошких идеја које се могу означити као социјалистичке“ посебно је дошло до изражаја на пољу масовног превођење класика у њиховом изворном облику. Тих година преведени су: Морова *Утопија* (1951), Кампанелин *Град Сунца* (1964), Овенов *Нови поглед на друштво* (1957) и део *Књиге новог моралног света* (1958), избор из дела Сен-Симона и Шарл Фуријеа (1952), Кабеов Пут у *Икарију* (1952), зборници Лењинових радова *О култури и васпитању* (1952) и *О комунистичком васпитању и школи* (1960), зборник Наталије Крупскаје *О васпитању и настави* (1949) итд.[219]

Пристизање нове тј. после рата школоване генерације педагога, одбацивање догматске совјетске педагогије, отварање преме педагошкој мисли са Запада, развијање идеје о југословенској социјалистичкој педагогији као оној која има своје утемељење у више стотина година дугом развоју педагошких схватања која се могу означити као социјалистичка а посебно убрзани рад на реформи школства у Југославији који је у периоду од 1953. до 1958. ангажовао велики број старијих али и млађих стручњака допринели су томе да се југословенска педагогија после 1952. године окрене стављању епистемолошко-методолошких питања у центар својих истраживања. Другим речима пред прву генерацију школованих југословенских педагога којима су почеле да се отварају значајне могућности на пољу усавршавања у, пре свега, западно-европским земљама, стављен је задатак да упознају туђу васпитну праксу како би сопствену могли да мењају. Развијање сопствене епистемолошко-методолошке основе односно методологије истраживања у педагошкој науци био је предуслов постављања педагошке науке на „сопствене ноге“. Због значаја „посла“ који је постављен пред југословенску педагошку науку, земљу је 1956. године посетио експерт УНЕСКО-а Р. Дотренс који је том приликом одржао „низ разговора“ са стручњацима у Београду и Загребу на тему проучавања педагошке стварности, искустава и истраживања која се врше у Педагошком институту у Женеви којим је лично руководио[220] а у вези са реформом школства која је тих година

[219] Види у: „Razvitak socijalističkih pedagoških ideja“, *Razvitak, konstituisanje i savremeni pravci pedagogije*, Beograd, 1972; str. 30-37.
[220] Н. Поткоњак, *Развој схватања о конститутивним*..., стр. 61-62.

била веома актуелна у Југославији.[221] Тек крајем педесетих и почетком шездесетих година 20. века југословенски стручњаци ће се по први пут упознати са мноштвом стручне литературе из области методологије емпиријских истраживања која је објављена на Западу а која ће се од тог времена преводити и у Југославији.[222]

Тих година у Југославији су почела да се преводе слична дела и из совјетске педагошке литературе. Пре свега, радило се о делима оних аутора[223] који су постали приметни у совјетској педагогији тек након Стаљинове смрти и доласка Н. С. Хрушчова на власт. Превођење совјетских аутора није представљало искључиво последицу промене која је настала у југословенско-совјетским односима након Стаљинове смрти 1953. године већ и последицу политике коју је УНЕСКО водио према СССР-у и земљама Источног блока после 1956. године када је на на Деветом генералном заседању изгласао документ под називом *Узајамно упознавање културних вредности Истока и Запада*, након чега је уследио период у ком ће, и ако и даље конфронтиране совјетска и „западна“ педагогија, коегзистирати не само као оне које се разликују већ и као оне које имају толико тога заједничког.

---

[221] После Другог светског рата реформисан је велики број школских система у Европи и свету. Југословенска реформа школства из 1958. била је само једна од њих. У најзначајније реформе школства после Другог светског рата спадају: Енглеска реформа система школства 1944; Совјетска реформа система школства 1958; Француска Ланжвен-Валонова школска реформа 1945; Реформа система школства у Шведској; Реформа система школства у Западној Немачкој и Реформа система школства у Јапану. Као агенција Организације УН-а основана 1946. године УНЕСКО је одиграо једну од кључних улога у реформи сваког од ових система и њиховом међусобном повезивању јер је као интегрални део УН-а артикулисао основне принципе на којима је почивао УН после Другог светског рата; Види у: Н. Поткоњак, „Реформисање система школства“, *XX век: Ни „век детета“ ни век педагогије. Има наде...XXI век*, Нови Сад 2007, стр. 144-170.

[222] Међу најзначајнијим делима из области методологије емпиријског истраживања која су објављена на Западу у југославији ће бити преведена следећа: Fischer H, *Статистичке методе у психологији и педагогији*, Београд, 1960; Planchard E, *Педагошка истраживања*, Београд, 1960; Best J. W, *Истраживања у педагогици*, I-II, Београд, 1961; Buyse R, *Експериментисање у педагогији*, Београд, 1961; Decroly O, Buyse R, *Увод у квантитативну педагогику*, Београд, 1961; Good C. V, *Увод у педагошка истраживања*, I-II, Београд, 1961; Rummel F. I, *Увод у истраживачке поступке у педагогији*, , I-II, Београд, 1961; Travers R. M. W, *Увод у педагошка истраживања*, I-II, Београд, 1961; *Зборник чланака о методологији научно-истраживачког рада у педагогији*, Београд, 1963; E. F. Lindquest, „Припремање текста и природе мерења у педагогији“, *Educational Measurement*, Београд, 1964; Throndike R. L, Hagen E, *Мерење и еволуција у психологији и педагогији*, Београд, 1964; Н. Поткоњак, Развој схватања о конститутивним...стр. 277.

[223] Крајем педесетих и почетком шездесетих година 20. века у Југославији се преводе дела совјетског психолога Л. В. Занкова о дидактичким истраживањима која су пре 1953. године била забрањена у СССР-у; *Исто*, стр. 68.

По узору на Запад

Колику је улогу имао УНЕСКО у реформи школског система у Југославији 1953-1958. истакао је Родољуб Чолаковић потпредседник Савезног извршног већа у експозеу који је одражао 25. јуна 1958. године на Другој седници Савезног извршног већа о *Предлогу Општег закона о школству*. Експозе је завршио речима: „Пријатна ми је дужност да са овог места изразим благодарност УНЕСКО-у која је, због важности реформе школства и њене актуелности за многе земље света, омогућила путем техничке помоћи да 103 просветна радника Југославије оду на студиски боравак у разне земље Европе и САД. То је олакшало рад Комисији, јер смо се и овде руководили начелом да користимо туђе искуство, разуме се онолико колико то одговара нашим условима и потребама“.[224] Организовањем међународних скупова, објављивањем резултата заједничких истраживања, указивањем на могуће (најцелисходније) правце реформисања система школства односно појединих делова школства, проучавањем појединих типова школа, појединих нових система као и целих система школства, УНЕСКО је дао огроман допринос развоју школства посебно у Европи па и у Југославији која је само годину дана пошто је прокламовала нову политику образовања и васпитања приступила УНЕСКО-у. Југославија је приступила УНЕСКО-у и постала редован корисник УНЕСКО-ових програма баш у тренутку када је у земљи отпочињао рад на реформи школства. У периоду од 1950. до 1958. али и касније југословенски стручњаци, пре свега педагози, психолози и просветни радници биће редовно у прилици, да у оквиру УНЕСКО-ових програма посећују међународне скупове и колеге из других земаља. До 1956. године југословенски стручњаци били су у прилици да „на лицу места“ прате углавном искуства са Запада. Отопљавањем односа између блокова и повратком СССР-а и земаља Источног блока које су биле под јаким утицајем СССР-а у „крило“ УН-а, и доношењем УНЕСКО-овог документа под називом *Узајамно упознавање културних вредности Истока и Запада* на Деветом генералном заседању УНЕСКО-а 1956. године, југословенски стручњаци ће, после паузе од скоро десет година, поново бити у прилици да размењују своја искуства и са колегама из Совјетског Савеза.

[224] *Општи закон о школству са Уводним законом, регистром и експозеом Родољуба Чолаковића*, Београд, 1958, стр. 47-48.

Међународна сарадња посебно је активирана у периоду од 1954. године када интензивније почиње да се ради на реформи образовања у Југославији. Интензивној међународној сарадњи са просветним радницима из целе Европе посебно је допринела чињеница да је Југославија од 1955. године имала установљен „Програм међународне сарадње наших просветних радника".[225] Тих година, југословенски просветни радници били су радо виђени гости, углавном у земљама Западне Европе[226] као што су просветни радници из Западне Европе често посећивали Југославију.[227] У периду од 1952. Југославију су посетили просветни радници из: Данске,[228] Западне Немачке,[229] Турске,[230] Француске,[231] Сједињених Америчких Држава[232] итд.

Једно од кључних питања које се поставља када се говори о реформи која је свој пуни израз нашла у *Општем закону о школству* је питање узора по ком је спроведена реформа система школа обавезног школовања у ФНРЈ 1958. године. На основу анализе рада стручњака Савезног завода за проучавање школских и просветних питања јасно је да за узор није одабран један конкретан модел или искуство одређеног дела света. Приликом израде реформе, стручњаци Савезног завода ослонили су се, пре свега, на „тешко наслеђе" врло шареноликог југословенског искуства али и на искуства оних земаља за које се сматрало да, када се говори о реформи система школа обавезног школовања, предсатвљају не само перјанице, већ и земље којима је пре свега пошло за руком да конституишу модерне системе обавезног школовања тј. оне који су били у скалду са најсавременијим принципима образовања и васпитања. Тако је југословенска реформа која се највише ослањала на теорију социјалистичке педагогије и сопствено искуство пронашла своје узоре у реформисаним образовним системима имлементираним у: Енглеској, Француској, Сједињеним Америчким Државама, Канади и Шведској, што не треба да чуди ако се зна да је од 1950. године и потписивања уговора о сарадњи са УНЕСКО-ом, Југославија била у прилици да велики број својих младих стручњака, пре свега, нову и школовану

[225] „Програм међународне сарадње наших просветних радника", *Политика*, 3. април 1956.
[226] „Преко осам стотина београдских просветних радника стигло у Грчку", *Политика*, 3. јул 1954; „Размена наших и страних просветних радника", *Политика*, 12. септембар 1954; „Проучавање искуства иностраних школа", *Политика*, 28. јул 1955.
[227] „Страни просветни радници у Југославији", *Политика*, 8. јул 1955.
[228] „Просветни радници из Данске о нашој земљи", *Политика*, 9. мај 1953.
[229] „Немачки просветни радници на научној екскурзији по нашој земљи", *Политика*, 22. септембар 1954.
[230] „Просветни радници из Турске у Београду", *Политика*, 20. јул 1955.
[231] „Француски просветни радници допутовали у нашу земљу", *Политика*, 22. јул 1955.
[232] „Амерички просветни радници у Београду", *Политика*, 30. јул 1955.

генерацију југословенских педагога упути на дужа студијска путовања у: Енглеску, Француску, Западну Немачку, Сједињене Америчке Државе итд. Захваљујући посети Р. Дотренса експерта УНЕСКО-а и директора Педагошког института у Женеви, Југославији 1956. године велики број представника нове генерације југословенских педагога који су били укључени на различите начине у рад Комисије за реформу школства био је у прилици да захваљујући сарадњи са Институтом у Женеви стекне велико знање из области метотологије епистемолошког истраживања које ће им помоћи да сегменте реформи спроведених у другим земљама покушају да примене у југословенској пракси. Ни једну од реформи која је послужила за узор није било могуће преузети у целини па ни у њеном највећем делу.

Све реформе које су узете за пример спроведене су у земљама западне демократије док пракса реформе школског система у СССР-у није узимана у обзир јер су реформе школских система Југославије и СССР-а текле упоредо односно обе земље су реформисану школу „добиле“1958. године. Совјетска пракса је у великој мери остала по страни јер је реформа школства у Југославији у великој мери препуштена новој генерацији југословенских педагога који су након Првог конгреса југословенских педагога у Београду социјалистичку педагогију која је требало да се налази и у основи нове политике образовања и васпитања и у основи реформе школског система престали да посматрају као ону која је совјетска и почели да је посматрају као ону која своје утемељење има у вишевековном развоју идеја и схватања која се могу означити као социјалистичка од којих су нека била не само присутна већ су и настала на Западу. Поред тога време од Првог конгреса педагога Југославије који је организован 1952. године је онај период у развоју југословенске педагошке науке у ком она у складу са захтевима реформе школства у фокус својих интересовања ставља методологију епистемолошких истраживања коју у великој мери спознаје кроз дела западних аутор која су у то време превођена у Југославији.

Када се каже да је југословенска комисија за реформу школства нашла своје узоре у: енглеској реформи школства из 1944. године, француској Ланжвен-Валоновој реформи спроведеној у првим годинама после Другог светског рата, реформама школских система у САД, Канади и Шведској које су се у великој мери профилисале до средине педесетих година 20. века намеће се неколико питања. Пре свега било би неопходно одговорити на

питање - Да ли је динамика стварања модерне школе која се не везује искључиво за период после Другог светског рата била слична у свим својим фазама у свакој од наведених земља као и на простору који је ушао у састав југословенске државе 1918. године? Ако је реформа школског система у Југославији произашла из политике у чијој основи су се налазиле социјалистичке педагошке идеје, да ли су чланови југословенске Комисије за реформу школства препознавали бар неке од њих у основи реформи које су се наметале као узор и модел? На крају би било неопходно рећи - Да ли су у свакој или бар у већини реформи спроведених у земљама са дијаметрално другачијим политичким и друштвеним уређењем од Југославије препознати неки делови реформе који су били готово идентични а који су у далеко већој мери представљали одраз савремених захтева и тежњи односно у далеко мањој мери ослањање на прошлост и традицију?

Питање „заједничког наслеђа“ изузетно је значајно јер указује на поље образовања и васпитања као на једну од најширих политичких и друштвених платформи која се не може разумети без увида у промене глобалног карактера. Овде се пре свега мисли на чињеницу да је свака од наведених држава спровела прве значајне реформе у процесу стварања модерне школе већ крајем 19. веке. Тада је у свакој од ових земаља са одређеним одступањима уведено бесплатно обавезно основно образовање које је у највећем броју земаља требало да траје шест година. Енглеска је то учинила 1830,[233] Француска за време Треће француске републике тј. у периоду између 1882. и 1886,[234] Сједињене Америчке Државе тј. поједине њене државе као што је Масачусетс 1852,[235] Канада почев од 1846. године,[236] Шведска 1842.[237] и Краљевина Србија 1883.[238] под веома

[233] Законом из 1830. у Енглеској је уведено обавезно образовање; Н. Поткоњак, *XX век: Ни век детета*...стр. 150-152; Nikola Potkonjak, Sistemi obrazovanja u Engleskoj, SAD i Kanadi, Beograd, 1980. str. 11-62.

[234] За време Треће француске револуције у Француској је уведено шестогодишње бесплатно основно школовање које се одвијало у лаичкој школи односно школи у којој су се реализовали наставни планови и програми који нису препознавали веронауку као наставни предмет. Француски модел школства постао је узор за многе тадашње европске државе па и Краљевину Србију; Н. Поткоњак, *XX век: Ни век детета*...стр. 152-155.

[235] Масачусетс доноси закон којим уводи бесплатну државну основну школу. Неке друге америчке државе попут Мисисипија то ће учинити тек 1918. године; Н. Поткоњак, *XX век: Ни век детета*...стр. 160-164; Nikola Potkonjak, *Sistemi obrazovanja u Engleskoj, SAD i Kanadi*, Beograd, 1980. str. 65-100.

[236] Донет је закон којим је утврђена равноправност „француских“ и „енглеских“ школа; Nikola Potkonjak, Sistemi obrazovanja u Engleskoj, SAD i Kanadi, Beograd, 1980. str. 103-117.

[237] Законом из 1842. уведено је обавезно школовање у народним школама у Шведској; Н. Поткоњак, *XX век: Ни век детета*...стр. 155-156.

[238] Свој чувени и један од најзначајнијих реформских закона у својој историји, о чему је већ било речи, Србија је добила 1883. године. Законом о основним школама из 1883. године у Србији је уведено обавезно

јаким утицајем француске реформе из 1882-1886. Захтеви који су се тада поставили пред школу као и реформе које су спроведене крајем 19. века представљале су покушај сваке од ових држава да ојача сопствену позицију на пољу образовања и васпитања али и да што већи број грађана „приведе“ пољу образовања и васпитања. Може се рећи да су реформе школских система спроведене после Другог светског рата још више подвукле значај који држава мора имати у сфери образовања и „подизања“ свих грађана. Југословенским стручњацима који су радили на реформи из 1958. године посебно је импоновао пример Енглеске тј. енглеске реформе школства из 1944. године. И ако синоним за земљу у којој се може стећи најбоље високо образовање, Енглеска се узимала за пример државе која је релативно касно почела да се бави проблемима школства и васпитања[239] јер је школовање припадника највиших друштвених класа у Енглеској а онда и питање школовања представника богате грађанске класе дуго решавано унутар веома затвореног система институција које су настале у даљој прошлости. Због тога се пример реформе школства у Енглеској сматрао веома добрим јер је свака реформа школства представљала афирмацију државног система школства тј. система школства за све а не само за припаднике највиших друштвених слојева и представнике богатог грађанства. Закон из 1944. утврдио је више него било који други позицију енглеске државе у школству и образовању. Током рада на изради закона из 1944. године законодавац је излаган озбиљним критикама највиших представника енглеског друштва који су га оптуживали за: „државни диктат у васпитању“, „ниподаштавање приватне иницијативе“ итд. Сматрало се да држава која се ни то тада није превише мешала треба да остане по страни у „организацији васпитања младе генерације“ што се по Батлеру, подносиоцу законског пројекта у Парламенту никако није смело десити. Напротив, на његов предлог Енглеска ће по први пут у својој историји добити Министарство просвете чији је кључни задатак описао управо Батлер. Његове речи најбоље представљају једну од кључних одлика свих реформи школских система после

похађање основне школе у трајању од шест година за децу оба пола; Арсен Ђуровић, „Образовање у Краљевини Србији крајем XIX ... стр. 65.

[239] Закон о школству донет је у Енглеској 1870. године. Сматра се веома значајним јер је био посвећен питањима основног образовања тј. решавању питања обавезности школе. Тим законом инаугурисан је систем државног школства у Енглеској који ће у наредном периоду водити веома оштру борбу са сложеним и скоро „недодирљивим“ системом приватних образовних институција које су биле резервисане само за децу представника највиших друштвених слојева и најбогатијих грађана. Одношење примата државног над приватним системом школства у Енглеској у великој мери било је и питање победе грађанске државе над феудалном као и питање делегитимисања сталешких разлика веома изражених у енглеском друштву; Nikola Potkonjak, Sistemi obrazovanja u Engleskoj, SAD i Kanadi, Beograd, 1980. str. 11-62.

Рата. Говорећи о министарству просвете које „храбро води а не следи стидљиво развој“, Батлер је посебно истакао улогу коју ће утврђена позиција државе имати у реформи система школства и спровођењу политике образовања и васпитања.[240]

Идеја о школству за све препозната је и у француској *Ланжвен-Валоновој школској реформи*. Пример француског система школства посебно је импоновао креаторима реформе у Југославији јер је француски образовни систем у великој мери баштинио тековине француске револуције тј. почивао на образовном пројекту кога су још крајем 18. века осмислили Таљеран, Кондорсе, Лепелтје и Лавоазје захтевајући стварање основне школе намењене широким слојевима становништва.[241]

Јачање државе на пољу образовања и васпитања сматрало се у Југославији изузетно значајним јер је то био један од начина да се превазиђу регионалне разлике и успоставе јединствени образовни системи. Због тога се реформа школства у Сједињеним Америчким Државама узимала као добар пример. *Реформа школства у Сједињеним Америчким Државама* после Другог светског рата није се одвијала на начин на који се одвијала у Енглеској и Француској. Крајњи циљ свих реформских напора који су предузети у САД после 1945. био је да се скрене већа пажња на потребу да се образовање и школство конституишу на националном нивоу чиме је требало уједначити разлике које су постојале на нивоу различитих делова конфедерације. Сматрало се да управо те разлике паралишу образовно-васпитни систем у САД због чега он не даје задовољавајуће резултате што је педесетих година отворило велике полемике у америчком друштву. И ако се југословенска федерација тешко могла поредити за америчким моделом државе, полемике које су вођене у САД почетком педесетих година а у вези са разликама које постоје у друштву и које угрожавају јачање образовно-васпитног система на националном нивоу, третиране су у Југославији као значајне јер се и југословенско друштво суочавало са регионалним разликама и непостојањем јединственог образовног система. Америчка реформа школства узимала се као добар пример јер је политичке и друштвене проблеме доводила у директну везу са проблемима школства. Полемике које су вођене у САД отвориле су питање решавања друштвених проблема као кључ за стварање модерне школе. И ако су проблеми као што је расна дискриминација и етничка сегрегација били крајем педесетих и почетком

[240] Н. Поткоњак, *XX век: Ни век детета*...стр. 150-152; Nikola Potkonjak, Sistemi obrazovanja u Engleskoj, SAD i Kanadi, Beograd, 1980. str. 11-62.
[241] Н. Поткоњак, *XX век: Ни век детета*..., стр. 152-155.

шездесетих горући пре свега у САД[242] али не и у земљама каква је била Југославија, њихово решавање на потпуно другом крају света навело је југословенске стручњаке да питање реформе школства поставе као питање од чијег решавања зависи конституисање југословенског друштва као социјалистичког. Чланови југословенске комисије препознали су потребу америчке државе да своје школство утемељи у друштвеној пракси и на тај начин га изгради као врло флексибилно, као посебну вредност која је требало да дође до изражаја и у Југославији.

И ако ни једна од земаља чије су реформе школства узете за пример није била социјалистичка, чланови југословенске Комисије за реформу школства веома су водили рачуна о оним сегментима реформисаних система који су узети за „модел“ а у којима је било могуће препознати неке од социјалистичких педагошких идеја и ставова. И ако се политика образовања и васпитања у Енглеској никада није темељила на идејама из домена социјалистичке педагогије, стручњаци укључени у реформу школства у Југославији имали су велико поштовање за чињеницу да је, како се говорило, „на линији развоја социјалистичке прогресивне педагогије“, Енглеска „дала“ неколико веома значајних имена као што су: Томас Мор, Џон Белерс и Роберт Овен. И ако су њихова дела остала без утицаја на педагошку теорију и праксу која се развијала у Енглеској, сви поменути аутори сматрали су се теоретичарима који су својим делима дали значајан допринос развоју социјалистичких педагошких идеја и схватања.[243] Ланжвен-Валонова реформа школства као целовит и веома радикалан пројекат реформе школства посебно је импоновала члановима југословенске Комисије за реформу школства јер су на њеном челу стајала два истакнута француска левичара, члана Комунистичке партије Француске и учесника покрета отпора током Другог светског рата, физичар Пол Ланжвен и психолог и педагог Анри Валон чији рад није увек наилазио на добродошлицу у француском друштву.[244]

[242] Врховни суд САД прогласио је 1959. године неуставном дискриминацију и сегрегацију у америчком школству (одвојене и ниже по рангу школе за афроамериканце и неке друге етничке групе; немогућност афроамериканаца и припадника одређених етничких група да се уписују у своје школе). Сматрало се да је укидање дискриминације и сегрегације кључно за конституисање америчког друштва као јединственог и демократског. Спровођење одлуке Врховног суда САД било је веома тешко. Требало је доста времена да се, не само расистичке организације већ и многи „бели“ грађани сложе са оваквом одлуком; Н. Поткоњак, *XX век: Ни век детета*...стр. 160-164; Nikola Potkonjak, Sistemi obrazovanja u Engleskoj, SAD i Kanadi, Beograd, 1980. str. 65-100.

[243] Н. Поткоњак, *XX век: Ни век детета*...стр. 150-152; Nikola Potkonjak, Sistemi obrazovanja u Engleskoj, SAD i Kanadi, Beograd, 1980. str. 11-62.

[244] Н. Поткоњак, *XX век: Ни век детета*...стр. 152-155.

Шведска реформа школства почивала је до некле на педагошким идејама и схватањима које су се у Југославији означавала као социјалистичка јер је посебно подупирала образовање одраслих и остваривање захтева за перманентним образовањем, што је у великој мери помогло и члановима југословенске Комисије за реформу школства Сматрало се да школа у свом фокусу мора имати „радни живот“ како би се успоставио нов однос између „света образовања“ и „света рада“. Шведска реформа школства која је изведена до средине педесетих година 20. века почивала је на идеји да је то једини начин да школа изађе у сусрет заједничким односно општим али и појединачним потребама што је била једна од кључних идеја на којима је почивала и реформа школства у Југославији.[245] Ништа мању пажњу, образовању одраслих није придавала ни Енглеска. Енглеска реформа школства из 1944. сматрана је једном од најпрогресивнијих јер је остављала бројне могућности за образовање одраслих што је био императив читавог послератног света који је у процесу послератне изградње сво грађанство па и оно које није било квалификовано за рад у „новим условима“ сматрало веома корисним.[246]

Енглеска, француска, америчка, канадска и шведска реформа школства сматрале су се добрим примером јер су у великој мери биле утемељене на захтевима које су пред њих ставиле савремена педагошка и психолошка наука. Продужење обавезног школовања једна је од најзначајнијих тековина свих реформи које су спроведене после Другог светског рата. Југословенски стручњаци сматрали су једном од највећих предности енглеског система школства чињеницу да је обавезно школовање у Енглеској[247] почињало са пет и трајало десет тј. завршавало се до петнаесте године старости[248] с тим што је иницијатива законодавца била да се оно када се створе услови продужи до седамнаесте године.[249] Реформом школства у Француској обавезно школовање је продужено до 18. године.[250] Поред тога, *Реформа система школства у Шведској* била је узета у обзир

[245] Исто, стр. 155-156.
[246] Н. Поткоњак, *XX век: Ни век детета*...стр. 150-152; Nikola Potkonjak, Sistemi obrazovanja u Engleskoj, SAD i Kanadi, Beograd, 1980. str. 11-62.
[247] И. Велс; *Исто*.
[248] Обавезним системом школовања било је обухваћено предшколским васпитањем (3-5), школе за децу од пет до једанаест година у које су спадале: школе забавишта (5-7) и основне школе (7-11) и средње образовање које је од зависности од типа школе почињало у различитом добу; *Исто*.
[249] Овај захтев остварен је у Енглеској 1972. године; *Исто*.
[250] По Ланжвен-Валоновој реформи обавезно школовање у Француској обухватало је целокупно основно и средње образовање тј. стицало се у периоду од 6. до 18. године живота; Н. Поткоњак, *XX век: Ни век детета*...стр. 152-155.

приликом израде југословенске реформе школства јер је шведски „модел“ реформе до средине педесетих година 20. века изграђен као један од најфункционалнијих у Европи. До средине прошлог века, шведски школски систем се, врло слично, југословенском после 1958, изградио као систем који се састоји из: предшколских институција за децу до 7. година старости, народних школа које се похађају од 7. до 14. године,[251] средњег образовања којим је било обухваћено више типова средњих школа које су се углавном завршавале до 18. године старости и високошколског образовања на универзитетима. Поред продужења обавезног школовања једна од најзначајнијих реформских тековина после 1945. године било је и повезивање свих врста и типова школа тј. различитих нивоа образовања у јединствени школски систем. Степен јединствености школског система која постигнута у потпуности током рада на реформи француског и шведског школског система[252] представљала је један од најзначајнијих узора током рада на југословенској реформи.

Енглеско школство после 1944. сматрало се изузетно добрим примером за начин на који се у процесу образовања и васпитања сваком ученику прилази индивидуално и у складу са његовим могућностима. Поред тога, енглески обрзовни систем био је један од оних који је највише фаворизова физичко образовање. И ако утемељен на идеји о држави која има јаку иницијативу на пољу образовања он је давао одрешене руке локалним самоуправама и подстицао школе да учествују у процесу формулисања наставних планова и програма.[253]

Школе основног обавезног образовања

Реформа школства у Југославији у великој мери је, као што је већ речено, представљала резултат свеопштих промена у сфери образовних политика и школских система, до којих долази услед сагледавања узрока и тешких последица Рата, афирмације

[251] 1962. године укинуте су народне школе и уведено је деветогодишње обавезно школовање; Исто, стр. 155-156.
[252] Јединственост школског система у Енглеској никада није постигнута на начин на који је то учињено у Француској и Шведској јер су енглески универзитети до дана данашњег задржали одређену аутономију у односу на образовно-васпитни систем/остатак образовно-васпитног система; Н. Поткоњак, *XX век: Ни век детета*...стр. 150-152; Nikola Potkonjak, Sistemi obrazovanja u Engleskoj, SAD i Kanadi, Beograd, 1980. str. 11-62.
[253] Исто.

дечијих права у периоду после Другог светског рата и успостављања јединственог система вредности на нивоу Организације Уједињених нација која је почивала на антифашистичким вредностима које су однеле победу у Другом светском рату али и оријентацији ка потреби за успостављањем коегзистенције међу свим народима који су током Другог светског рата били на различитим странама фронта а у периоду после Другог светског рата са различитих страна Зида.

Такође је већ наглашено да се свака земља која је спровела школску реформу после Другог светског рата почев од Енглеске, Француске, Совјетског Савеза, Западне Немачке, Шведске, Јапана итд. морала суочити са јазом који је постојао између новопрокламоване политике образовања и и школског система кога је требало реформисати. „Празнина“ која постојала између у напред постављеног циља и „оруђа“ уз помоћ кога је требало изградити нову школу која ће бити по мери детета 20. века отварала је бројна питања. Одговори на свако од ових питања указивали су на конкретне узроке који су довели старе школске системе на руб пропасти, у условима сваког од поменутих друштава. Одлуке Трећег пленума ЦК КПЈ препознале су узроке не функционалности школског система у Југославији, пре свега у, нејединственој основној школи на нивоу државе. Разлике у ономе што је представљала основна школа постојале су не само на нивоу различитих југословенских република већ и на нивоу скоро сваке од тих република.

Када се децембра месеца 1949. године састао Трећи пленум ЦК КПЈ у Федеративној Народној Републици Југославији је важио *Закон о обавезном седмогодишњем школовању* из октобра 1945. године. Трећi пленум ЦК КПЈ је донео одлуку о обавезном преласку на осмогодишње школовање уз помоћ расположивих типова школа и уз помоћ формирања прелазних типова школа основног обавезног образовања. Крајњи циљ преласка на обавезно осмогодишње школовање био је стварање јединствене осморазредне основне школе на нивоу целе државе. Прелазак на обавезно осмогодишње школовање требало је извести уз помоћ: четвороразредне основне школа, шестогодишње или шесторазредне основне школе која је представљала прелазан тип школе ка осмогодишњој и осмогодишње школа. Преласком на обавезно осмогодишње школовање непотпуне, потпуне и класичне гимназије али и осморазредне школе какве су већ постојале у неким деловима Југославије постале су школе основног обавезног образовања

тј. школе које ће у процесу изградње обавезне осморазредне основне школе одиграти значајну улогу.

Под школама основног обавезног школовања у НР Србији, школске 1957/1958. тј. последње године пред ступање на снагу *Општег закона о школству*, подразумевале су се: четвороразредна школа,[254] шесторазредна школа,[255] осмогодишња школа[256] и нижи разреди потпуних гимназија.[257]

Увођење обавезног осмогодишњег образовања сматрало се кључем успеха реформе школског система у Југославији после Другог светског рата не само због тога што је на територији југословенске државе постојало више типова школа основног обавезног

[254] Четвороразредна основна школа похађала се од 7 до 11 године старости. Након завршене четворогодишње основне школе која је представљала и најмасовнију форму школовања у Југославији и Србији пре рата могла се уписати, ако говоримо о школама општег образовања: потпуна, непотпуна или класична гимназија. Своје школовање могли су наставити и у шестогодишњој школи која је представљала прелазни тип школе до осмогодишње. Другим речима, преласком на обавезно осмогодишње образовање ученици који су похађалу четвороразредне основне школе били су обавезни да своје школовање наставе у неком од поменутих типова школа. Прелазак из четвороразредне основне у потпуну, непотпуну или класичну гимназију за многе ученике је био велики проблем. Пре свега већина ученика је завршетком четвртог разреда окончавала своје школовање због чега је четвороразредна основна школа представљала посебан ступањ и затворену целину унутар шестогодишње или осмогодишње школе. И ако је четвороразредан основна школа у тренутку доношења Резолуције Трећег пленума ЦК КПЈ била најмасовнија школа у Југославији а осморазредна најпожељнија, током „прелазог периода“ ова последња тј. осмогодишња која је тек требало да постане осморазредна, испољила је читав низ недостатака. У највећем броју случајева она је представљала спој две потпуно различите и одвојене школе тј. четвороразредне основне и ниже гимназије у оквиру које је су и једна и друга задржале многе своје специфичности. У већини овако насталих осморазредних школа основна школа и нижа гимназија задржале су своју „специфичну целину и затвореност једне у односу према другој, са истим крутостима какве су их карактерисале и пре рата“, како се често истицало у званичним документима. Основни разлог спајања основне школе и ниже гимназије и стварања „школе која одговара савременим захтевима“ видео се у чињеници да ни четвороразредна основна ни нижа гимназија као ни све остале прелазне школе попут шесторазредне основне или седморазредне не одговарају захтевима времена и друштва; АЈБТ, КПР, II-6-б, Основни проблеми обавезног школовања, април 1955.

[255] Тамо где није било могућности да се након завршене четвороразредне основне упише потпуна, непотпуна или класична гимназија могла се уписати шестогодишња школа која је требало да представља прелазни тип школе до осмогодишње. Идеја је била да се шестогодишња школа подижу тамо где нису постојали материјални, теренски и кадровски услови за формирање потпуне осмогодишње школе тј. на терену на ком су доминирала мала и разбијена насеља. Као таква она је требало да представља прелазни привремени тип школе од четворогодишње ка осмогодишњој и подизана је углавном у најнеразвијенијим тј. пасивним деловима Југославије где нису постојали услови али ни довољан број ђака за оснивање осмогодишње школе; Исто.

[256] Осмогодишња школа имала је у свом саставу осам разреда подељена на два ступња: од првог до четвртог и од петог до осмог разреда. Први ступањ у потпуности је одговарао четвороразредној основној школи а други нижој гимназији од првог до четвртог разреда. То је значило да су четири виша разреда осмогодишње школе имала исти програм као четири разреда ниже гимназије. Пружала су ученицима исту спрему са идентичним правима на даље школовање. Радило се искључиво о разлици у организацији; Исто

[257] “Osnovne i srednje škole”, *Osnovne i srednje škole 1957/1958*, Beograd, 1959, str. 24; Поред наведених, у школе основног обавезног школовања убрајале су се и осморазредне школе којих је школске 1957/1958. било у Хрватској (1 145) и Словенији (601) и ниже гимназије којих је било у Словенији (47) и Босни и Херцеговини (1).

образовања због чега се није могло говорити о постојању јединствене основне школе и јединственог образовног система, већ и због тога што је захтев за обавезном осмогодишњом школом био императив времена. Поред тога сматрало се да се младе генерације не могу „припремити“ за живот у савременом свету у колико основно образовање стичу у четвороразредној основној школи. Увођење обавезне осмогодишње школе било је неопходно и због тога што су резултати до којих је у својим истраживањима дошао Савезни завод за проучавање школских и просветних питања показали да је образобна структура грађана, пре свега „произвођача“ толико лоша да је угрожен друштвени поредак земље и будућност социјализма у Југославији. И на крају, увођење обавезне осмогодишње школе се није могло заобићи јер су резултати савремене педагошке науке препознавали обавезну осмогодишњу школу као оптималну форму образовања за најмлађе грађане савременог света па и југословенске федерације због чега су јасно дефинисани принципи на којима је требало да почива. Обавезна осмогодишња школа требало је да представља јединствену[258] и демократичну[259] дрштвену институцију,[260] ону у којој се стиче опште образовање[261] захваљујући ком се обезбеђује проходност ка свим даљим ступњевима образовања.[262] Обавезна осмогодишња школа је

[258] Првим и најзначајнијим принципом на коме је требало да почива обавезна осмогодишња школа сматрао се принцип јединствености који је, пре свега, подразумевао успостављање обавезне осмогодишње школе која ће тежити јединственим циљевима и задацима у васпитању на територији читаве ФНРЈ. Поред тога, успостављање принципа јединствености подразумевало је да се обавезна осмогодишња основна школа не може посматрати као изолован део ширег система већ, напротив, као саставни део јединственог образовног система. Успостављање јединственог образовног система требало је да представља гарант проходности истог чиме би се стало на пут пракси да највећи број деце напушта школовање после завршене четвороразредне основне школе; АЈБТ, КПР, II-6-б, Основни проблеми обавезног школовања, април 1955.

[259] Успостављањем другог принципа односно принципа демократичности обавезну осмогодишњу школу требало је извести „из извесне изолованости“ и повезату са животом и друштвом. У ужем смислу, принцип демократичности се испољавао кроз наставно-васпитни рад који је требало да буде подешен према свим ученицима тј. како према онима који неће наставити школовање тако и према онима који ће га наставити у некој другој школи општег типа, средњој стручној школи и на универзитету. У односу на појединца тј. на дете принцип демократичности се манифестовао као начело захваљујући ком су сва деца у ФНРЈ требала да имају једнако право на образовање и свестрани развој; Исто

[260] Обавезна осмогодишња школа представљала је културни центар места у коме се налазила. Сматрало се да школа не може и не сме бити затворена у себе и изолована од живота. Школа је као део заједнице морала бити повезана и окренута ка колективу како би дошло до сарадње свих школских али и ваншколских фактора у процесу образовања и васпитавања младих људи; Исто

[261] Обавезна осмогодишња школа морала је да пружи опште образовање односно образовање које представља „скуп знања, умења, навика и вештина којима треба да овлада ученик у складу са својим узрастом и способностима“; Исто

[262] Обавезна осморазредна школа требало је да игра једну од кључних улога приликом даљег опредељивања ученика тј. сматрало се да на ученике који завршавају обавезну школу треба да утиче тако да се даље школују и усавршавају; Исто

на тај начин представљена као одскочну даску у даљем процесу образовања и васпитања чиме је потврђен њен значај унутар јединственог школског система.[263]

У већ поменутом реферату Савезног завода за проучавање школских и просветних питања под називом *Основни проблеми обавезног школовања* из априла месеца 1955. године, дословно је истакнуто да „подизање осмогодишње школе није тековина само социјализма“ и да је „тај проблем је наметнуо живот, економски и културни развитак не само код нас него и у другим земљама“. Истакнуто је да су „тим путем“ пошле „многе земље већ одавно“. Расположиви подаци за четрдесет шест земаља указивали су да је обавезно осмогодишње школовање у тринаест земаља трајало осам година, у седам девет,[264] у две десет,[265] у седам седам,[266] у десет шест,[267] у четири пет[268] а само у три земље четири године. Тринаест земаља у којима је обавезно школовање трајало осам година биле су: Аустралија,[269] Аустрија, Куба, Канада, Финска, Француска, Хондурас, Луксембург, Монако, Нови Зеланд, Холандија и Уругвај. Обавезно четворогодишње основно школовање било је заступљено у знатно мање развијеним деловима света тј. као такво није формално било заступљено у Европи. На овој листи биле су се следеће земље: Бразилија, Колумбија, Индија[270] и Филипини.

Сматрало се да је прелазак на осмогодишње обавезно школовање нужно и због тога што школа каква је постојала пре имплементације обавезне осмогодишње није поштовала дете и законитости његовог развитка јер је од њега тражила „да зна и резонује као одрастао човек, да улази у веома сложене друштвене односе које није кадро да схвати“. Другим речима, знање које су деца стицала у четири разреда основне школе или у четири плус два разреда шестогодишње школе сматрало се недовољним за живот у савременом свету.[271]

---

[263] Обавезна осморазредна школа је требало да представља основу сваког даљег школовања па и самосталног изграђивања што је значило да као таква није могла бити подређена ни једној другој школи: *Исто.*
[264] Цејлон, САД, Шведска, Швајцарска, Израел, Чехословачка Јужно-афричка Унија (за Европљане); Исто.
[265] Аустралија (од осам до десет година), Енглеска; Исто.
[266] Аргентина, Данска, Доминиканска Република, Јордан, СССР, Норвешка, Тајланд; Исто.
[267] Боливија, Костарика, Египат, Шпанија, Салвадор, Хајити, Мексико, Никарагва, Панама, Венецуела; Исто.
[268] Бурма, Португалија, Индија (од четири до пет); Исто.
[269] Од осам до десет година; Исто.
[270] Од четири до пет; Исто.
[271] Исто.

Постојеће форме обавезног образовања нису одговарале ни друштвеном развитку ФНРЈ. Савезни завод за пручавање школских и просветних питања их је дефинисао назадним због чега се сматрало да озбиљно угрожавају друштвени поредак. Стручњаци Завода за проучавање школских и просветних питања закључили су априла 1955. радећи на документу који је представљао главни предложак за рад Комисије за реформу образовања следеће: „Низак ниво просвећености широких народних маса у нашој земљи већ данас постаје објективна сметња за даље продубљивање наше социјалистичке домовине. Услед те заосталости огроман број наших људи не може да користи сва права које му пружа наше друштвено уређење нити да у потпуној мери активно учествује у раду разноврсних органа управљања. Садашњи ниво образовања наших грађана већ није у складу са нашим друштвеним потребама“. До оваквог закључка дошло се на основу приближног прегледа броја становника по школској спреми за 1953. годину. Подаци за тзв. радно становништво изнад 19 година старости били су поражавајући. Истраживање је показало да у поменутој групи 4 880 000 грађана нема школску спрему; 5 343 000 има само основну школу; 1 064 000 грађана има нижу општу или стручну школу; 352 000 грађана има средњу стручну спрему док свега 79 000 људи има факултетску диплому. За 76 000 грађана подаци су били непознати. Спроведено истраживање показало је да преко десет милиона радно способних становника ФНРЈ или није имало никакву стручну спрему или је завршило само основну школу. Другим речима, ниво образовања грађанства које је требало активно да учествује у решавању крупних друштвених проблема односно да партиципира у власти био је забрињавајуће низак. По подацима за исту годину на пословима локалних органа власти и привреде био је окупљен следећи број грађана: у народним одборима 352 среза и града 26 121 грађанин; у народним одборима 4 143 сеоске и градске општине 81 460 грађана; у 1 760 савета при народним одборима срезова и градова ако се узме у просеку по осам чланова 1 760 000 грађана; у 7 583 радничка савета 157 874 радика; у одборима 8 586 задруга свих врста ако се рачуна у просеку по осам чланова 68 688 грађана. Другим речима сваки десети грађанин преко 19 година старосто од којих је преко десет милиона било или без икакве школске спреме или само са основном школом партиципирао је у неком од органа власти привредних или масовних друштвених организација. Ако се узме у обзир да се чланство наведених одбора релативно често смењивало на овим местима број лоше или никако образованих који партиципирају

у подели друштвене одговорности био је још већи. Како се у другој половини педесетих у Југославији планирала реорганизација органа државне управе (услед увођења самоуправљања) предпостављало се да ће се у будућности број оних који учествују у раду друштвених органа значајно повећавати.[272]

Као још један у низу кључних разлога за увођење обавезног осморазредног школовања наводили су се захтеви који проистичу из тзв. „развитка производње". Подаци за 1953. годину показали су да је степен општег и стручног образовања радника тј. „произвођача" веома слаб. Од 1 177 839 радника колико их је 1953. године било запослено у индустрији: 35 666 је било висококвалификовано; 400 617 квалификовано; 322 465 полуквалификовано и 419 091 неквалификовано. Сматрало се да успешан процес индустријализације који је био у директној вези са општим напретком у друштву не може почивати на 63% полуквалификованих и неквалификованих радника односно људи који су никако или недовољно обучавани за посао који раде. Сматрало се да ни пољопривредници тј. сељаци чији је општи образовни ниво био још нижи не могу удовољити захтевима времена поготово у тренутку када услед свеопштег напретка на пољу науке и технике буде неопходно применити нове технологије у процесу производње.[273]

Да се „социјалистичка револуција изводи у условима неразвијених производних снага"[274] постало је јасно још 1951. године када је завршен период унутар ког је требало окончати *Први петогодишњи план развитка народне привреде ФНРЈ*.[275] Преласком на планску привреду 1947. године дошло је до масовног пресељавања сеоског становништва у градове и њиховог запошљавања у индустрији што је драстично мењало социјалну и образовну структуру индустријског радника.[276] Потребе индустријализације земље захтевале су образованијег и „културнијег" радника због чега се и културна политика морала прилагодити новој стварности. Када је почетком педесетих са преласком на

[272] Најдрастичнији пример партиципације лоше образованих у горе поменутим органима била је Босна и Херцеговина где је 1953. године у наведеним органима радило: без школске спреме 32% одборника; са основном школом 57% одборника; са нижом средњом школом 7,5% одборника; са средњом школом 2,5% одборника и са факултетом свега 1% одборника. Другим речима, према подацима пописа из 1953. године у органима власти привредних и масовних друштвених организација у Босни и Херцеговини партиципирало је 89% одборника без икакве школске спреме или само са основном школом и свега 1% одборника са факултетском дипломом; Исто.

[273] Исто.

[274] Vladimir Milić, *Revolucija i socijalna struktura*, Beograd, 1978, str. 15-23.

[275] *Петогодишњи план развитка народне привреде Народне републике Србије у годинама 1947-1951*, Београд, 1947.

[276] Ivana Dobrivojević, *Selo i grad. Transformacija sgrarnog društva Srbije 1945-1955*, Beograd, 2013.

самоуправљање својина из руку државе прешла у руке друштва па и радника захтеви који су се поставили пред културну политику у односу на радника постали су још ригорознији. Повећање критеријума није значило боље резултате реализације културне политике у раду са радницима. Напротив. Радници су у југословенској држави у првим годинама после рата представљали релативно малобројну скупину или како се истицало „класу“. Пре свега, радништво је током Другог светског рата десетковано.[277] После рата почело је да се обнавља из редова сељаштва. Према подацима изнетим у студији социолога Владимира Милића под називом *Револуција и социјална структура* образовна структура радништва „регрутованог“ са села после рата била је веома ниска. Чак 72% неквалификованих радника потицало је са села.[278] Такве околности нису ишле на руку развоју различитих грана индустрије која је требало да почива на висококвалификованом односно образованом раднику. Подаци изнети на Првом конгресу Јединствених синдиката Југославије (октобар 1948) деловали су изузетно забрињавајуће јер су указивали на озбиљне проблеме у елементарном описмењавању радника. На Првом конгресу Јединственог синдиката Југославије октобра 1948. по први пут се могло чути да „темпо описмењавања међу радницима умногоме заостаје за темпом описмењавања на селу“. Показало се да кампањски начин рада који је одговарао селу није могао да буде примењен у раду са радницима. Велики број радника припадао је групи „полутана“. Ради се о радницима који су радили у града а живели на селу. Као такви они нису били обухваћени течајевима за описмењавање ни у граду ни у селу. Велики број радника припадао је групи тзв. „сезонских“ радника односно радника који су током зимских месеци, у време најинтензивијих кампања описмењавања на селу, радили у граду.[279]

Педагошких разлога за за увођење обавезног осмогодишњег школовања било је више. Пре свега сматрало се да се дете пре четрнаесте године старости не може запослити у привреди јер би се тиме угрозило право детета на образовање и несметани развитак свих

[277] Међуратна Југославија била је земља са слабо развијеном индустријом. Проценат становништва запосленог у индустрији и занатству никада није био већи од 11%. Број запослених у индустрији и у занатству у Србији био је још мањи и кретао се од 4 до 6% укупног броја становника. У Другом светском рату је страдало око 90 000 југословенских радника; Т. Богавац, „Школство у Србији на путу до реформе“, *Развој школа 1945-1975*, Београд, 1980, стр 33-34.

[278] У периоду од 1945. до 1952. око 1 500 000 индивидуалних сељака прешло је из села у град и запослило се у индустрији. Број оних који су живели на селу а радили у граду пењао се у истом периоду на преко 800 000 што је знатно утицало на структуру индустријског радника.; V. Milić, *Revolucija i*.., str.95.

[279] Извештај Мише Павићевића на Првом конгресу Јединствених синдиката Југославије, од 24. до 28.октобра 1948.

његових снага и способности у периоду када је тај развитак најинтензивнији. Дакле осморазредна обавезна школа која би се похађала без прекида континуитета сматрала се оптималном средином за свеукупан развој малишана од 7 до 14 године старости. Поред тога, сматрало се да прекидање школовања чак и када се оно у неком тренутку наставља нема позитивне последице на развој детета. То је био случај са децом која су завршавала четвороразредну или шесторазредну основну школу а своје школовање нису настављала у школама општег типа тј. у гимназијама. Да би се уписала у школу ученика у привреди или негу другу стручну школу ова деца су морала направити паузу од две или четири године што их је у великој мери удаљавало и од самог уписа. Посебан проблем представљала је чињеница да ови младићи и девојке у периоду од две односно четири године нису долазили у контакт са новим а старо и „давно“ научено градиво су већ заборављали. Другим речима, сазнање да се после завршене основне школе са петнаест година креће из почетка деловало је обесхрабрујуће за многе. Са становишта савремене педагошке науке тога времена сматрало се да су деца која у узрасту од 11 односно 13 година напуштају школовање склонија испољавању одређене врсте понашања која је у друштву неприхватљива. Стручњаци Завода за проучавање школских и просветних питања сматрали су да је „прекид школовања у периоду најинтензивније дечје активности, извесног осамостаљивања и одвајања од родитеља, изразитијег испољавања наклоности и индивидуалности и формирања извесних црта карактера, даје могућност разноврсним изопачењима која се касније тешко могу исправити. Известан број ове деце немају готово никаквог запослења у том времену, развијају се као мали беспосличари, па се мора мислити и о томе да се тиме не отворе неке поред педагошких и социјални проблеми“.[280]

Општи закон о школству (1958)

Општи закон о школству је ступио на снагу 1. септембара 1958. године. Закон је представљао завршетак дугогодишњег рад Комисије за реформу школства и Савезног завода за проучавање школских и просветних питања. *Општи закон о школству* из 1958. године специфичан је и значајан по много чему. Пре свега, ради се о закону који је током читавог периода социјалистичке Југославије „привлачио“ педагоге, социологе, филозофе,

[280] Исто.

теоретичаре различитих профила. Неки од њих попут Ранка Симовића, аутора књиге *Политика образовања и њена реализација у СР Србији* из 1990. третирали су га као „концепцијско-системски и политички документ“ којим је створена правна основа за изградњу новог система образовања и васпитања и „конституисање“ оне политике која се може означити као „друштвено образовна“.[281] Неки од аутора који су се бавили правном теоријом истицали су да су многе његове одредбе имале карактер уставних норми и самим тим представљале основу за изградњу даљег законодавства у области политике образовања и васпитања.[282] Као најбољи пример за изречену тврдњу навођено је доношење појединих републичких закона и прописа.[283] Увођење „нове“ праксе тумачено је као „новина с обзиром на чињеницу да је целокупна област образовања, до тада, углавном регулисана савезним законодавством“, [284] што није било сасвим тачно.[285]

Приликом састављања законског акта, законодавац је пошао од одговорности, „читаве друштвене заједнице“ у циљу, како се истицало, стварања услова за образовање и васпитање „у интересу свестраног развоја социјалистичког друштва и личности појединца“.[286] По први пут су школа али и друге установе за образовање и васпитање проглашене за самосталне друштвене установе, организоване, како се истицало у духу уставних промена из 1953. „на начелима друштвеног самоуправљања“. Управо због тога, *Општи закон о управљању школама* из 1955. престао је да важи ступањем на снагу *Општег закона о школству*. [287] *Општи закон о школству* значајан је због тога што је представљао први правни документ у коме је формулисан циљ образовања и васпитања. Образовању и васпитању одређен је садржај. *Законом* је утврђен циљ свих установа за образовање и васпитање. Општи закон о школству прокламовао је принцип отворености

[281] R. Simović, *Politika obrazovanja...* str. 59.
[282] Стручњаци за уставно право су истицали како је у системском смислу закон као што је био Општи закон о школству из 1958. године могао да прође јер је тада био на снази Устав тј. Уставни закон из 1953. године који није донет по процедури за устав и који је био допуњаван и другим системским законима са другачијим решењима од оних које је он нудио; *Isto.*
[283] *Закон о основној школи* донет је у Србији годину дана касније. Управо тада тј. у јуну месецу 1959. године одиграо се и Четврти СК Србије. Само месец дана по окончању Конгреса Србија је добила Наставни план и програм за основну школу а затим и *Закон о просветно-педагошкој служби* (1960); Више о томе види у: Ranko Simovič, „KPS/SKS o politici obrazovanja i vaspitanja i o njenoj realizaciji“, *Politika obrazovanja i njena realizacija u SR Srbiji*, Beograd, 1990, str. 72-79.
[284] R. Simović, *Politika obrazovanja...* str. 59.
[285] *Закон о обавезном седмогодишњем школовању* из октобра 1945. године такође је имао своје републичке „варијанта“.
[286] R. Simović, *Politika obrazovanja...* str. 59.
[287] *Isto*, str. 59-60.

школе али и других образовних и васпитних установа према друштву како би се што ефикасније остварили циљеви образовања и васпитања. Школа се, по *Закону*, морала отворити према: породици, различитим друштвеним али и привредним организацијама, удружењима итд. На овај начин школа је требало да доприносу културном развитку средине којој припада.

Општим законом о школству из 1958. године у Југославији је после четрдесет година постојања заједничке државе уведен јединствен систем образовања и васпитања. Јединствени школски систем од Словеније до Македоније чиниле су: предшколске установе, основне школе, гимназије, стручне и више стручне школе, факултети, високе школе и уметничке академије али и установе за образовање одраслих и стручно усавршавање као што су: редовне школе, различите школе за одрасле, раднички и народни универзитети и друге установе и облици. Овом систему припадало је и: образовање стручних кадрова у радним организацијама, специјалне школе, домови ученика и друге ваншколске васпитне установе и посебне школе за образовање наставника. Систем који је уводен сматрао се потпуним јер су у њега улазиле све врсте установа за васпитање и образовање.

Општим законом о школству на територији читаве Југославије је уведено обавезно основно школовање у трајању од осам година за сву децу узраст од 7 до 14 година старости. По *Општем закону о школству* основна школа се могла завршити и ванредно. Била је услов за упис у гимназију и стручне школе. *Општи закон о школству* укинуо је дотадашњи дуализам у васпитању и образовању, јер је „престао да прави“ разлику између стручних школа и гимназија које су раније биле привилеговане и „најшире отварале врата“ за даље школовање, што је код неких стручних школа било онемогућено или ограничено. По *Општем закону о школству* све стручне школе су, бар формално, биле проходне за даље школовање, упис на више школе, факултете и уметничке академије. У складу са демократизацијом уведен је обавезан конкурс за упис у све облике школског образовања после основне школе. *Закон* је увео начело бесплатне наставе али не и школовања уопште. *Закон* је увео наставу на језицима народности, самосталност наставника у остваривању циља образовања и васпитања као и у вођењу наставе, учешће ученика у управљању школама.

Општим законом о школству уведена је као потпуно нова установа Просветни савет Југославије. Просветни савет Југославије је имао задатак да елаборира сва питања из образовања и васпитања од општег интереса, да обавља саветовања и договарања о питањима од заједничког интереса за све школе и све републик и да утврђује основе наставних планова и програма за основну школу, стручне школе, више стручне школе и гимназије.

Колико је *Општи закон о школству* био сложен може се закључити на основу одлуке о доношењу посебног *Уводног закона за Општи закон о школству* што није била уобичајена пракса. Сврха *Уводног закона* била је да обезбеди постепено спровођење у живот *Општег закона* и створи услове за доношење републичких закона.[288] Народна република Србија је била једна од првих која је донела своју верзију *Општег закона о школству*. Већ наредне, 1959. године у Србији је поред *Закон о основној школи* донет и *Закон о просветно-педагошкој служби*.

[288] *Општи закон о школству са Уводним законом, регистром и експозеом Родољуба Чолаковића*, Београд, 1958.

II

ДРУГА ГЛАВА
У ШКОЛИ

II 1.
Основна школа 1944-1959.

II 1. 1. Повратак у школу 1944.

У периоду од 1941. до 1944. године, настава у основним школама у Србији није била редовна. Први прекид рада уследио је у априлу 1941. године. Наредни прекид уследио је већ у јесен 1941. када је у Србији избио устанак. Гушење устанка као и казнена експедиција која је однела неколико хиљада људских живота (масовна стрељања у Шапцу, Драгинцу, Крагујевцу, Краљеву као и „коначно решење“ јеврејског питања), одложили су почетак школске 1941/1942. за фебруар 1942. године. Већих прекида у раду основних школа у Србији није било до јесени 1944. године[289] када су отпочеле борбе за ослобођење Србије. Србија је ослобођена у јесен 1944. године. Многе школе, пре свега у Београду почеле су са радом већ од јануара 1945. али је прва редовна школска година у миру односно школска 1945/1946. почела 1. септембра 1945. године.[290]

Пошто су ратне операције на територији Србије окончане у јесен 1944, новоформиране власти су заузеле став да организовање државних институција односно просветних власти не мора чекати ослобођење осталих делова земље. И ако живот у

[289] *http://www.osnovnaskolapreljina.org.rs/images/stories/PDF/OSuSrbijiPosleDrugogSv.Rata.pdf*
[290] „У основним школама у Београду 10. јануара почиње рад“, *Политика*, 22. децембар 1944.

Србији и Југославији још дуго неће попримити форму „уобичајене свакодневице“, ослобађање југословенске престонице био је први знак „нормализације“ живота па и просветних прилика бар у Србији. Повереништво за просвету Народне републике Србије Председништва Антифашистичког савеза народног ослобођења Србије (даље АСНОС) основано је 14. новембра 1944.[291] Повереништво је постојало све до 8. априла 1945. када је Србија добила своје прво послератно Министарство просвете.[292] Прва српска министарка просвете у влади Благоја Нешковића[293] била је Митра Митровић Ђилас која је на истој функцији остала све до септембра 1948.

Да ће школе, бар у Београду, почети врло брзо да раде постало је јасно када се у *Политици* појавио чланак под називом: „Београдски учитељи треба да ступе на дужност“.[294] Када су чланцима: „Позив ученицима школе Краљ Петар I“[295] и „Позив ученицима основне школе Вожд Карађоре“[296] ученици две београдске школе позвани да се врате на наставу постало је извесно да ће слични позиви уследити и за ученике других основних школа. У првим данима после ослобађања Србије штампа је играла значајну улогу у процесу нормализације нередовних школских прилика. Пре него што је рат окончан на територији читаве Југославије *Политика* је обавестила своје читаоце да је штампан први буквар у ослобођеној Србији.[297] Из обавештења која су се ширила путем штампе Београђани су до краја 1944. године редовно обавештавани о темпу којим се

[291] На челу Главног народноослободилачког одбора за Србију у периоду од септембра 1941. до 7. марта 1945. био је Петар Стамболић. У периоду који трајао од 7. марта 1945. до 9. априла 1945. као Министар за Србију наследио га је Јаша Продановић.

[292] Министарство просвете НР Србије је постојало до 9. априла 1951. када је основан Савет за просвету, науку и културу НР Србије (преименован у Савет за просвету и културу фебруара 1953.) који је преузео послове ликвидираних Министарства просвете НР Србије и Министарства за науку и културу НР Србије. Савет је постојао до 1956. када је основан Републички секретаријат за образовање који је постојао све до 1967. (када је основан 1956. звао се Савет за школство. Наредне, 1957. је преименован у Савет за просвету да би тек 1965. постао Републички секретаријат за образовање).

[293] Влада Благоја Нешковића формирана је 9. априла 1945. Постојала је све до 22. новембра 1946. године када је након проглашења Федеративне Народне Републике Југославије и доношења Устава формирана нова влада истог мандатара. Друга влада Благоја Нешковића окончала је свој мандат 5. септембра 1948. године. У обе владе повереник за просвету тј. министар просвете била је Митра Митровић Ђилас. Благоја Нешковића на челу српске владе наследио је најпре као председник владе (од 5. септембра 1948. до 5. фебруара 1953) а онда (од 5. фебруара 1953. до 16. децембра 1953) као председник Извршног већа Србије Петар Стамболић. Петра Стамболића на месту председника Извршног већа наследили су: Јован Веселинов (од 16. децембра 1953. до 6. априла 1957) и Милош Минић (од 6. априла 1957. до 9. јуна 1962).

[294] “Београдски учитељи треба да ступе на дужност“, *Политика*, 1. новембар 1944.

[295] “Позив ученицима школе Краљ Петар I“, *Политика*, 2. новембар 1944.

[296] “Позив ученицима основне школе Вожд Карађорђе“, *Политика*, 4. новембар 1944.

[297] „Први буквар у ослобођеној Србији“, *Политика*, 3. децембар 1944.

поправљају школе на територији града.[298] Коначно, *Политика* је 22. децембра 1944. обавестила своје читаоце да ће све основне школе на територији Београда почети са радом 10. јануара 1945. године.[299]

И поред намере новоуспостављених власти на тек ослобођеним територијама да се живот што пре нормализује и врати у регуларне токове, тек је формирање поменуте владе Благоја Нешковића, 9. априла 1945. у којој је ресор просвете додељен Митри Митровић Ђилас, означило увођење просветних прилика у званичне и регуларне токове. О томе сведочи податак да је већ наредног дана односно 10. априла 1945. године у штами објављен говор Митре Митровић Ђилас, о организацији и раду школа, одржан поводом полагања заклетве владе Благоја Нешковића. Од априла па све до краја 1945. штампа у Србији је била „преплављена" чланцима о просветним приликама. Непуних месец дана од формирања Владе и успостављања Повереништва за просвету у *Политици* је објављена фотографија испод које је писало: „Наши најмлађи борци заменили су пушке књигом",[300] чиме је пуне четири године ратом захваћено одрастање у Југославији и Србији уведено у једну нову фазу односно фазу срећног и безбрижног детињства. Истицање књиге као алтернативе пушки требало је да постави у први план значај просвећивања најмлађих Југословена у „новој" држави.

[298] "Школски служитељи у Београду оправили су 22 школске зграде", *Политика*, 21. децембар 1944.
[299] „У основним школама у Београду 10. јануара почиње рад", *Политика*, 22. децембар 1944.
[300] Фотографија испод које је писало *Наши најмлађи борци заменили су пушке књигом* објављена је у „Политици" у броју за 21. мај 1945. године.

II 1. 2. Општи преглед школства у Југославији и Србији 1944-1959.[301]

Први попис ученика у Југославији после Другог светског рата извршен је 15. новембра 1948. године.[302] Први послератни попис школских зграда извршен је три године касније односно 1951. године. Тек су резултати пописа из 1948. и 1951. заједно са резултатима првог послератног пописа становништва у Југославији из 1948. године омогућили да се три односно шест година по окончању рата стекне јаснији увид у стање школства у Југославији и повуку прве паралеле са приликама у земљи пре 1941. године. На основу података за 1949/1950. (види **Табелу 1**) број основних[303] школа порастао је у Југославији у односу на школску 1938/939. са 8956 на 12 888 односно за 30,5%. У истом периоду број одељења повећао се за 24,75% а број ученика за 11,91%. У периоду од 1949/1950. до 1956/1957. године број школа је порастао за још 1194 што значи да се број основних школа у Југославији до школске 1956/1957. у односу на школску 1938/1939.

[301] У првим годинама после Другог светског рата школске прилике у Југославији биле су неповољне. По броју основних школа на 1000км^2 Југославија је далеко заостајала иза бројних европских земаља. Док је школске 1951/1952. број основних школа на 1000км^2 износио 49 ситуација у другим европским земљама била је: Аустрија (1948/1949) 58; Италија (1947/1948) 126; Бугарска (1947) 77; Чехословачка (1945/1946) 103; Француска (1948/1949) 146; Португалија (1948/1949) 142; Велика Британија (1948/1949) 112; Пољска (1946/1947) 64. У односу на Југославији знатно слабији просек имала је Турска (1948/1949) 19 и поједине ваневропске земље попут: Египта (1948/1949) 6; САД-а (1947/1948) 19 и Бразила (1946) 5. Југославија је била донекле ближа европском просеку када се посматра број ученика основних школа на 1000 становника. Школске 1951/1952. у Југославији је на 1000 становника долазило 86 ученика основних школа. Слична ситуација била је у Португалији (1948/1949; 88) и Великој Британији (1948/1949; 88). Више ученика на 1000 км^2 имале су: Аустрија (1948/1949) 117; Италија (1947/1948) 105; Бугарска (1947) 126; Чехословачка (1945/1946) 110; Француска (1948/1949) 110; Пољска (1946/1947) 134; 1938/1939 92; 1949/1950 101; 1950/1951 94; „Школе по srezovima 1951/1952“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, Beograd, april 1954.

Сви подаци су преузети из: „Osnovne i srednje škole 1951/1952“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 26, Beograd, decembar 1954; „Osnovne i srednje škole 1952/1953“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 43, Beograd, jun 1955; „Osnovne i srednje škole 1953/1954 i 1954/1955“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 49, Beograd, oktobar 1955; „Osnovne i srednje škole 1954/1955 i 1955/1956“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 72, Beograd, mart 1957; „Osnovne i srednje škole 1955/1956“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 118, Beograd, jun 1958; „Osnovne i srednje škole 1956/1957“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 122, Beograd, avgust 1958.

[302] Осам месеци раније односно 15. марта 1948. године извршен је први послератни попис становништва у Југославији.

[303] Мисли се на основне и више основне школе.

повећао са 8956 на 14 080 односно за 36,38%. У истом периоду број одељења је порастао за 45%[304] а број ученика за 14,8%.

Табела 1.

Држава	Школска година	Број школа	Број одељ.	Укупно ученика	Женских ученика
Југославија	1938/1939.	8956	26 215	1 428 223	608 356 (43%)
Југославија	1949/1950.	12 886	34 835	1 621 414	743 101 (46%)
Југославија	1950/1951.	13 368	33 810	1 521 065	699 589 (46%)
Југославија	1951/1952.	13 661	36 491	1 422 333	653 641 (46%)
Југославија	1952/1953.	13 781	38 758	1 382 843	638 487
Југославија	1953/1954.	14 044	42 255	1 401 608	651 897
Југославија	1954/1955.	14 159	44 689	1 456 049	681 138
Југославија	1955/1956.	14 154	47 660	1 548 302	731 407
Југославија	1956/1957.	14 080	/	1 676 902	/

Стање школства у НР Србији (види **Табелу 2**) у значајној мери се подударало са стањем школаства у Југославији.[305] Према подацима за школску 1949/950. број основних школа у Србији износио је 4673 што је било 36,3% од укупног броја школа у Југославији исте школске године. До 1956/1957. број основних школа у Србији се повећао у односу на школску 1949/1950. за свега 120 односно 2,5%. Сличан тренд може се пратити на територији Уже Србије (1,6%) (види **Табелу 3**). Ситуација у Војводини је била потпуно другачија (24,2%) (види **Табелу 4**). Значајно повећање броја школа на територији Војводине у периоду од 1949/1950. до 1956/1957. се може објаснити чињеницом да је у првом периоду односно у периоду непосредно после Другог светског рата, за кога нема адекватних података, акценат стављен на изградњу школа у неразвијенијим и ратом порушеним деловима земље тако да је повећана изградња школа у Војводини уследила у другој фази односно у периоду од 1949. Ситуација на Косову и Метохији била је знатно лошија него у другим деловима Србије. Школске 1956/1957. број основних школа у односу на 1949/1950. се смањио за 109 (вити **Табелу 5**) То није био случај са значајним

[304] До 1955/1956. пошто нема података за 1956/1957.
[305] Нема података о броју школа, одељења, ученика и наставника за школску 1938/1939.

порастом броја одељења (26,1%)[306] и незнатним порастом броја ученика у Србији за 2,4%.[307]

Табела 2.

Република	Школска година	Број школа	Број одељ.	Укупно ученика	Женских ученика
Србија	1938/1939.	/	/	/	/
Србија	1949/1950.	4673	12 080	606 496	283 231 (47%)
Србија	1950/1951.	4760	12 087	568 510	266 373 (47%)
Србија	1951/1952.	4865	12 056	516 085	241 931 (47%)
Србија	1952/1953.	4913	12 870	493 450	232 475
Србија	1953/1954.	4977	14 285	498 142	236 685
Србија	1954/1955.	4934	15 159	526 437	251 127
Србија	1955/1956.	4859	16 362	565 790	271 366
Србија	1956/1957.	4 793	/	620 992	/

Табела 3.

Територија	Школска година	Број школа	Број одељ.	Укупно ученика	Женских ученика
Ужа Србија	1938/1939.	/	/	/	/
Ужа Србија	1949/1950.	3397	7188	365 057	175 087 (48%)
Ужа Србија	1950/1951.	3388	7204	336 701	162 091 (48%)
Ужа Србија	1951/1952.	3375	7038	305 535	146 560 (48%)
Ужа Србија	1952/1953.	3393	7422	287 975	138 124
Ужа Србија	1953/1954.	3428	8344	289 991	139 614
Ужа Србија	1954/1955.	3441	8846	307 425	148 121
Ужа Србија	1955/1956.	3475	9707	335 463	162 076
Ужа Србија	1956/1957.	3451	/	373 672	/

[306] У ужој Србији (26%); у Војводини (23,3%); на Косову и Метохији (31,5%).
[307] У ужој Србији (2,4%); у Војводини (2,7%); на Косову и Метохији (9,8%).

Табела 4.

Покрајна	Школска година	Број школа	Број одељ.	Укупно ученика	Женских ученика
Војводина	1938/1939.	/	/	/	/
Војводина	1949/1950.	486	3099	142 273	68 859 (48%)
Војводина	1950/1951.	532	2964	132 604	64 055 (48%)
Војводина	1951/1952.	648	2950	118 739	57 040 (48%)
Војводина	1952/1953.	658	3121	113 681	54 489
Војводина	1953/1954.	659	3416	116 825	56 119
Војводина	1954/1955.	654	3710	124 230	59 753
Војводина	1955/1956.	654	4037	133 172	64 301
Војводина	1956/1957.	641	/	146 320	/

Табела 5.

Покрајна	Школска година	Број школа	Број одељ.	Укупно ученика	Женских ученика
Косово и Метохија	1938/1939.	/	/	/	/
Косово и Метохија	1949/1950.	790	1793	99 166	39 285 (40%)
Косово и Метохија	1950/1951.	840	1919	99 205	40 227 (41%)
Косово и Метохија	1951/1952.	842	2068	91 811	38 331 (42%)
Косово и Метохија	1952/1953.	862	2327	91 794	39 862
Косово и Метохија	1953/1954.	890	2480	91 326	40 952
Косово и Метохија	1954/1955.	839	2603	94 782	43 253
Косово и Метохија	1955/1956.	730	2618	97 155	44 989
Косово и Метохија	1956/1957.	681	/	101 000	/

Школске 1957/1958, 2 315 909 дечака и девојчица узраста од 7 до 14 година старости похађало је 14 257 школа основног обавезног школовања у ФНРЈ у оквиру 70 221 одељење.[308] Највећи број школа налазио се на територији НР Србије и било их је укупно 4 874 тј. 34, 19% од укупног броја школа у ФНРЈ. 26 466 одељења у 4874 школе на територији целе НР Србије похађало је укупно 911 625 ученика, од тога 424 909 или 46,

[308] Од школске 1957/1958. у званичним статистичким подацима више се не помиње категорија „основне и више основне школе“ већ се уводи категорија „школе основног обавезног школовања“ под којима се на територији НР Србије мисли на: осмогодишње, четвороразредне, шесторазредне школе и ниже разреде потпуних гимназија.

61% женског пола.[309] Чак 3 495 или 71, 71% од укупног броја школа у НР Србији налазило се на територији уже Србије. 3495 школа на територији уже Србије похађало је 554 431 или 60, 82% од укупног броја оних који су школе основног образовања похађали на територији читаве НР Србије.[310]

Највише ђака тј. њих 81 504 похађало је 162 школе на територији општине Београд. Поред београдске, значајним али ипак знатно мањим бројем ђака могле су се похвалити општине: Ниш (40 319 ђака у 285 школа), Шабац (39 340 ђака у 207 школа), Лесковац (32 383 ђака у 245 школа), Крушевац (31 054), Светозарево (29 366 ђака у 178 школа), Врање (29 096 ђака у 283 школе), Пожаревац (28 513 ђака у 190 школа), Ваљево (28 045 ђака у 201 школу), Чачак (24 356 ђака у 158 школа), Прокупље (23 746 ђака у 186 школа), Титово Ужице (22 583 ђака у 139 школа) итд. На основу предочених података може се закључити да број школа није био пропорцијалан броју ђака. И ако је највише ђака похађало школе на територији београдске општине већи број школа од београдке имале су многе општине у Србији са далеко мањим бројем ђака као што су: Крушевац, Лесковац, Ниш, Пожаревац, Прокупље, Шабац, Ваљево и Врање.[311]

Изградња школа била је скопчана са читавим низом фактора. Један од њих је била привредна трансформација одређеног краја која је по правилу утицала и на промену демографске структуре околине. Београдске општине представљају најбољи пример. Од седамнаест београдских општина највећи број школа налазио се у периферним деловима Београда, у предграђу Београда које је захваљујући изградњи великог броја фабрика, индустријских постројења значајно променило свој предратни лик. Рубови Београда изменили су и свој демографки профил. Некада скоро ненасељеним деловима града почело је да доминира младо становништво, како активно односно оно које је свакога јутра одлазило на посао тако и издржавано односно оно које је свакога јутра одлазило у школу. Тако је школске 1957/1958. године београдска општина са највише школа основног обавезног школовања, чак 22, био Обреновац. Следе Барајево (15), Земун (14), Вождовац (13), Звездара (12), Крњача (11) итд. Слична ситуација била је и у другим

[309] "Škole po srezovima, opštinama i gradskim naseljima 1957/58", *Osnovne i srednje škole 1957/1958*, Beograd, 1959, str. 24; Од 4 874 школе основног обавезног школовања колико их је било у НР Србији, 3 495 (15 798 одељења, 554 431 ђака) се налазиле на територији уже Србије; 679 (13, 93%) (7 055 одељења, 230 308 ђака) на територији Војводине и 700 (14, 36%) (3 613 одељења, 126 886 ђака) на територији Косова и Метохије.
[310] *Isto*.
[311] *Isto*.

градовима. На територији општине Чачак највише школа је било у: Горњем Милановцу (18), Гучи (14), Мрчајевцима (13), Чачку (12), Ивањици (10) итд. На територији крушевачке општине највише школа је било у: Брусу (30), Александровцу (27), Ражњу (20), Крушевцу (20), Великој Дренови (18), Трстенику (17) итд. На територији лесковачке општине највише школа, чак 35 се налазило у Медвеђи. Следе: Власотинце (28), Лебане (25), Бојник (20) и Лесковац (16). На територији нишке општине највише школа налазило се у: Белој Паланци (37), Сврљигу (35), Житковцу (33), Нишу (29) итд. Од 100 школа на територији новопазарске општине чак 26 их је било у Сјеници, 20 у Тутину, 12 у Дугој Пољани итд. Највише школа на територији пиротске општине било је у Бабушници, чак 43. Највише школа на територији прокупачке општине било је у: Житорађи (27) и Блацу (23). У шабачкој општини највише школа налазило се на територији Љубовије (29) и Лознице (21) док су на територији врањске општине предњачили Босилеград (38) и Бујановац (32).[312]

Ситуација у Војводини била је донекле другачија. У школској 1957/1958. години на територији АП Војводине радило је 679 односно 13, 93% од укупног броја школа на територији НР Србије. У 7 055 одељења ишло је укупно 230 308 или 25, 26% од укупног броја ђака школа основног обавезног образовања у Србији. Највише школа, чак 112 налазило се на територији Општине Сремска Митровица. Незнатно мање односно 104 било је на територији Општине Нови Сад. Ипак највећи број ученика односно њих 42 259 похађало је школу на територији општине Нови Сад. Школе основног обавезног образовања у Војводини, за разлику од Уже Србије, углавном су биле сконцентрисане у већим местима. Највише школа на територији Општине Бачка Паланка је било у Бачкој Паланци (18), на територији Општине Кикинда у Кикинди (12), на територији општине Панчево у Панчеву (10), Општине Сенте у Сенти (16), Општине Сомбор у Сомбору (21), Општине Зрењанин у Зрењанину (13) итд.[313]

Више је фактора који се морају узети у обзир да би се разумела оваква ситуација. Школство у Војводини било је далеко развијеније него у већини делова земље. За разлику од уже Србије и Косова и Метохије Војводина је имала традицију осморазредне школе. Школска инфраструктура у Војводини била је везана пре свега за урбане, градске средине

[312] *Isto*.
[313] *Isto*.

којих је обзиром на површину Војводине било у значајном броју. У највећем броју случајева радило се о градовима који су имали изграђену комуналну инфраструктуру што није био случај са многим градовима у ФНРЈ који су више подсећали на сеоске него на градске средине. И ако је током Другог светског рата претрпела значајне људске губитке,[314] територија Војводине остала је поштеђене великих разарања и материјалних губитака. Током Другог светског рата односно до јесени 1944. године када је ослобођена а поготово у периоду до пролећа 1948. године[315] у Војводини је дошло до значајне промене етничке структуре и то пре свега сеоског становништва.[316] Од око 300 000 Немаца колико их је живело на тлу Војводине пре Другог светског рата, и то пре свега на селу, по попису из 1948. у Србији односно Војводини остало их је свега 41 460.[317]

---

[314] Према закључцима *Анкетног одбора за утврђивање истине о догађајима у периоду од 1941. до 1945. године у Војводини*, кога је Скупштина АП Војводине формирала на седници од 21. децембра 2000. године, на територији Војводине је у периоду од 1941. до 1948. године страдало 86 881 грађана. Међу страдалима највише је било: Срба (42 279), Јевреја (15 440), и Немаца (15 414); Види у: Dragoljub Živković, „Stradanje Vojvođana 1941-1948“, *Na putu ka istini*, Novi Sad, 2008, str. 54-73.
Предочени подаци захтевају додатна објашњења јер је за разумевање послератне структуре становништва Војводине значајно истаћи следеће. У Холокаусту на тлу Војводине страдало је готово целокупно јеврејско становништво Покрајне. Страдање припадника јеврејске популације на територији Војводине у периоду од 1941. до 1944. године имало је најтрагичније размере јер се ради о популацији која је готово у поптпуности уништена. Јеврејско становништво Војводине страдало је у различитим периодима, у зависности од окупационе зоне у оквиру које је живело. Најпре је страдало јеврејско становништво које је живело на територији Баната који је улазио у састав немачке окупационе зоне у Србији. Сви мушкарци страдали су током јесени 1941. године. Жене и деца страдали су до маја месеца 1942. године. Јеврејско становништво Срема, који је улазио у састав Независне Државе Хрватске, углавном је страдало у КЛ Јасеновац. Јеврејско становништво Бачке страдало је у последњој фази Холокаустана на територији Србије. Након немачке окупације Бачке, сво јеврејско становништво, између седам и осам хиљада бачких Јевреја, у лето 1944. године, само неколико месеци пре ослобођења Војвовине и Србије депортовано је у КЛ Аушвиц-Биркенау одакле су се само поједини вратили.

[315] По окончању ратних операција на тлу Србије и Војводине у јесен 1944. године, на територији Војводине тј. пре свега Баната основан је велики број логора за Немце. Према званичним подацима крајем 1945. и почетком 1946. у Логорима у АП Војводини било је 105 740 Немаца. Још 16 000 Немаца било је у логорима за Немце у Хрватској. Логори за Немце у Југославији распуштени су у марту месецу 1948. године након чега је већина припадника немачке националне заједнице напустила земљу и трајно се иселила у Аустрију и Немачку; Види у: Zoran Janjetović, *Between Hitler and Tito. Disapperance of The Etnic Germans from The Vojvodina*, Belgrade, 2005.

[316] То не значи да се етничка структура војвођанских градова није променила. Након пролећа тј. лета 1944. године комлетна јеврејска популација која је настањивала велике бачке градове (између седам и осам хиљада људи) попут Новог Сада, Сомбора, Суботице, Сенте, Бачке Тополе, Аде, Кањиже итд. депортована је у КЛ Аушвиц – Биркенау одакле су се ретки вратили.

[317] По попису из 1931. у Краљевини Југославији је живело 499 969 припадника немачке националне мањине. Само на територији Баната, Бачке и Барање (највећег дела Војводине) живело их је 316 579 што значи да је већина припадника немачке националне мањине пре рата живела у Војводини. По резултатима пописа из 1948. 55 537 грађана ФНРЈ изјаснили су се као припадници немачке „народности“. Њих 41 460 живело је у Србији тј. у највећем броју случајева у Војводини. Другим речима, резултати пописа из 1948. године по први пут су скренули пажњу на проблем „нестанка“ немачке националне заједнице из Југославије тј. пре свега из Војводине. Ако је од, око 300 000 припадника немачке националне заједнице колико их је живело у Војводини пре Другог светског рата, њих око 15 000 страдало до 1948. године када су распуштени логори за

„Немачка села“ углавном сконцентрисана на тлу Баната нису дуго остала празна. Бројна, сада испражњена, „намачка насеља“ послужила су за подизање тзв. концентрисаних дечијих насеља која су већ од краја 1944. године почела да примају своје нове становнике, ратну сирочад прикупљену у оним деловима Југославије који су током Другог светског рата највише стрдали односно у Босни и Херцеговини, Хрватској и Србије. Децу су врло брзо „наследили“ колонисте из различитих делова Југославије.[318] У том смислу, може се рећи да је у периоду после Другог светског рата Војводина бројност „једних“ „надокнадила“ бројношћу „других“ у главном се ослањајући на постојећу, не тако скромну и током рата прилично добро очувану школску инфраструктуру које ни у војвођанским селима није мањкало.

Одлука да се зида школа била је скопчана и са читавим низом других фактора. Неки од њих су имали везе са конфигурацијом терена, инфраструктурном повезаношћу са другим односно већим местима до којих се није могло лако доћи што је значило да су многи били физички спречени да одлазе у школу. Политика „привођења“ будућих ђака школи често је, по свему судећи, значила да се школа „приводи“ ђацима и зида баш тамо где је требало уложити највеће напоре да се свако дете, када за то дође време, нађе у школској клупи. За оваквим решењем се најчешћ посезало тамо где је највећи број деце завршавао школовање до четвртог разреда основне школе.

Школске 1957/1958. године најпопуларнији тип школе основног обавезног школовања у ФНРЈ била је осмогодишња школа. Чак 1 188 161 ученика школа основног обавезног школовања похађало је осмогодишњу школу. Овај тип школе био је најпопуларнији и у Србији где ју је похађало 602 798.[319] Други најзаступљенији тип школе основног обавезног школовања, и у Југославији и у Србији, била је четвороразредна школа коју је, у првом случају похађало, 747 894[320] односно у другом 285 258[321] ученика.

Немце у Војводини, може се закључити да се око 275 000 припадника немачког народа иселило или принудно напустило Југославију.

[318] Види у: Ivana Dobrivojević, *Selo i grad. Transformacija sgrarnog društva Srbije 1945-1955*, Beograd, 2013.

[319] “Osnovne i srednje škole”, *Osnovne i srednje škole 1957/58*, Beograd 1959, str. 23-24; 602 798 ученика распоређених у 17 949 одељења у 1 214 школе. 342 426 ученика са територије уже Србије било је распоређено у 10 083 одељења у 760 школа. 200 400 ученика са територије Војводине било је распоређено у 6 055 одељења у 342 школе. 59 972 ученика са територије Косова и Метохије било је распоређено у 1 811 одељења у 112 школа.

[320] *Isto*; 747 894 ученика распоређених у 22 564 одељења у 9 021 школе.

[321] *Isto*; 285 258 ученика распоређених у 7 718 одељења у 3 494 школе. 199 494 ученика са територије уже Србије било је распоређено у 5305 одељења у 2 662 школа. 19 064 ученика са територије Војводине било је

Пример НР Србије је био донекле специфичан јер је, осмогодишња школа, и ако у укупном збиру најзаступљенија школа основног обавезног школовања, у неким деловима Србије била мање заступљена. Четвороразредну школу на Косову и Метохији похађало је више ђака него осмогодишњу школу. Док је осмогодишњу школу на Косову и Метохији похађало 59 972 ученика распоређених у 1 811 одељења у оквиру 112 школа, четвороразредну школу је похађало 66 730 ученика распоређених у 1 796 одељења у оквиру 587 школа.[322]

И ако је по подацима за школску 1957/1958. годину осмогодишња школа била најзаступљенији облик школе основног обавезног образовања како у Југославији тако и у Србији, на основу анализе односа броја ученика нижих и виших разреда види се да је број ученика који су похађали нижу у скоро свим општинама на територији уже Србије био већи од броја ученика који су похађали више разреде.

Далеко веће присуство ученика у нижим разредима него у вишим била је одлика свих југословенских република. Школске 1957/1958. године школе основног обавезног школовања похађало је у ФНРЈ 2 342 983 ученика. 1 649 161 односно 70, 39% ученика је похађало разреде од првог до четвртог док је свега 693 822 односно 29, 61% ученика похађало разреде од петог до осмог. [323]

Однос броја ученика нижих и виших разреда у школама основног обавезног школовања на територији уже Србије био је сличан југословенском просеку. Другим речима, у школској 1957/1958. години школе основног обавезног школовања на територији уже Србије похађало је 554 431 ученика. Ниже разреде похађало је 395 133 или 71, 27% док је више разреде похађало свега 159 298 тј. 28,73%. На територијама неразвијенијих општина овај однос „ишао је у прилог“ млађим ученицима. На територији крагујевачке општине у 118 школа ишло је у ниже разреде 12 075 (71,37%) а у више свега 4 844 (28, 63%) ученика. Сличан однос био је и на територији краљевачке општине где је у 122 школе ишло, у ниже 12 833 (75, 05%) и 4 267 (24, 95%) у више разреде. На територији неготинске општине у 103 школе ишло је 9 512 (74, 96%) ученика у ниже и 3 177 (25, 04%) у више разреде. Изразито велика разлика била је на територији новопазарске општине где

распоређено у 617 одељења у 245 школе. 66 730 ученика са територије Косова и Метохије било је распоређено у 1 796 одељења у 587 школа.

[322] *Isto*.

[323] “Škole po srezovima, opštinama i gradskim naseljima 1957/58“, *Isto*, str. 124-131.

је у 100 школа ишло 13 288 (85, 30%) ученика у ниже и свега 2 589 (16, 62%) ученика у више разреде. Велика разлика у броју ученика који похађају ниже и више разреде била је и на територији Општине Пријепоље где је у 103 школе ишло 9 081 (79, 52%) ученик у ниже и 2 338 (20, 47%) ученика у више разреде. Ипак, на територији појединих општина односно оних у којима је развој школства био на вишем нивоу попут Београда (52 586 (64, 52%) у нижим и 28 915 (35, 48%) у вишим разредима), Светозарева (20 179 (68, 71%) у нижим и 9 187 (31, 29%) у вишим разредима), Пожаревца (20 800 (73%) у нижим и 7 713 (27, 05%) у вишим разредима), Прокупља (16 605 (69, 93%) у нижим и 7 141 (30, 10%) у вишим разредима), Смедерева (12 370 (67, 67%) у нижим и 5 909 (32, 33%) у вишим разредима) тај однос је био до некле уједначенији али и даље недовољно приближан.[324]

Најизраженија несразмера у броју ученика нижих и виших разреда постојала је у оним републикама или у оним деловима Југославије у којима развој школства био на нижем нивоу. Од 132 482 ученика школа основног обавезног школовања на Косову и Метохији њих 107 158 односно 80, 88% ишло је у ниже а свега 25 324 односно 19, 05% у више разреде.

Ситуација у Војводини била је нешто другачија. Школе основног обавезног школовања у Војводини похађало је укупно 231 752 ђака. Чак 152 595 односно 65, 84% ученика ишло је у ниже а свега а 79 157 тј. 34, 16% у више разреде. Ипак, великом броју општина у Војводини број ученика виших разреда приближавао се броју ученика нижих разред. То је био случај са општинама: Сента (6 276 (59, 78%) у нижим и 4 222 (40, 22%) у вишим), Суботица (8 845 (62, 01%) у вишим и 5 410 (37, 95%) у вишим), Зрењанин (17 766 (65, 76%) у нижим и 9 250 (34, 24%) у вишим).[325]

II 1. 3. Прве послератне генерације основаца 1944-1959.

У школским клупама школа основног обавезног школовања, школске 1957/1958. године већину су чиниле генерације рођене после рата или они који су се рата једва сећали. Школске 1957/1958. године школе основног обавезног школовања похађало је 2 315 909 ученика. Убедљиву већину односно њих 1 401 581 или 60, 52% чинили су дечаци и девојчице рођени између 1947. и 1950. године. Ако се овом броју дода број од 85 481

[324] *Isto.*
[325] *Isto.*

оних који су рођени 1951. године и касније, постотак се пење на 64, 21% од укупног броја оних који су похађали школе основног обавезног школовања. Што се тиче ученика рођених за време рата међу њима је било највише оних који су имали највише две године када се рат завршио што значи да се рата нису ни сећали. Поред 753 616 (32, 54%) ученика рођених између 1943. и 1946. године у школе основног обавезног школовања ишло је и 75 231 (3, 25%) оних који су рођени 1942. године и раније.[326]

У школама НР Србије ситуација је била слична. Од 911 625 ученика, њих 573 804 или 62, 94% је било рођено између 1947. и 1950. године. Заједно са 26 884 оних који су рођени 1951. или касније број се пењао на 600 688 и износио је 65, 90% од укупног броја оних који су на територији НР Србије похађали школе основног обавезног школовања.[327]

Већ је истакнуто да школске 1957/1958. године није постојала јединствена основна школа на читавој територији ФНРЈ али ни на читавој територији НР Србије. На територији НР Србије под школом основног обавезног школовања подразумевала се пре свега осмогодишња школа коју је у ФНРЈ похађало 1 188 161 ученика а у НР Србији 602 798 ученика. И у првом и у другом случају највећи број ученика који су похађали осмогодишњу школу рођен је између 1947. и 1950. Осмогодишње школе у Југославији похађало је 593 688 ученика рођених између 1947. и 1950. тј. 49, 97% оних који су похађали укупан број осмогодишњих школа. Осмогодишње школе у Србији похађало је 320 003 оних који су рођени између 1947. и 1950. године односно 53, 09% оних који су похађали осмогодишње школе у Србији. Ипак, када се посматра заступљеност одређених годишта у осмогодишњим школама и у ФНРЈ и у НР Србији уочава се не тако мало присуство ратних генерација односно рођених између 1943. и 1946. године. 499 634 ученика осмогодишњих школа у Југославији рођено је између 1943. и 1946. године што је било 42, 05% од укупног броја оних који су похађали осмогодишњу школу у ФНРЈ. Чак 243 175 ученика осмогодишњих школа у НР Србији рођено је у наведеном периоду што је

[326] „Učenici po godinama starosti“, *Isto*, str. 48-49.
[327] *Isto*; У школе на територији уже Србије ишло је 357 766 оних који су рођени између 1947. и 1950 тј. 64, 53% од укупног броја оних који су ишли у школе основног обавезног школовања на територији уже Србије. У школе на територији Војводине ишло је 137 567 оних који су рођени између 1947. и 1950 тј. 59, 73% од укупног броја оних који су ишли у школе основног обавезног школовања на територији Војводине. У школе на територији Косова и Метохије ишло је 78 471 оних који су рођени између 1947. и 1950 тј. 61, 84% од укупног броја оних који су ишли у школе основног обавезног школовања на територији Косова и Метохије.

износило 40, 34% од укупног броја оних који су ишли у осмогодишњу школу у НР Србији.[328]

Што се тиче ученика четвороразредних школа, у највећем броју случајева радило се о ђацима који су рођени после рата. Од 747 894 ученика четвороразредних школа у ФНРЈ, 610 504 односно 81, 63% је било рођено између 1947. и 1950. Врло слична ситуација је била и на територији НР Србије. Од 285 258 ученика четвороразредних школа чак 239 106 или 83, 82% их је било рођено између 1947. и 1950. године.[329]

Шесторазредна школа и нижи разреди потпуне гимназије представљали су најнепопуларније форме школа основног обавезног образовања у школској 1957/1958. години. Шесторазредну школу похађало је у школској 1957/1958. години свега 116 435 ученика. Највећи број ђака који су похађали шестороразредне школе. њих 75 150 или 64, 54% био је рођен између 1947. и 1950. године. 34 773 ученика или 29, 86% је било рођено између 1943. и 1946. године. Шесторазредна школа није била популарна ни у Србији где ју је похађало свега 22 055 ученика. Више од половине оних који су је похађали односно 14 505 или 65, 77% је било рођено између 1947. и 1950. године док је 6806 или 31% ученика било рођено између 1943. и 1946. године.[330]

---

[328] *Isto*; Осмогодишње школе похађало је на територији уже Србије 342 426 ученика. 175 032 ученика тј. 51, 11% од укупног броја оних који су ишли у осмогодишње школе на територији уже Србије је било рођено између 1947. и 1950. године. 144 879 ученика тј. 42, 31% од укупног броја оних који су ишли у осмогодишње школе на територији уже Србије је рођено између 1943. и 1946. Значајан број ученика тј. њих 200 400 ишао је у осмогодишњу школу на територији Војводине. 114 306 ученика или 57, 04% од укупног броја оних који су ишли у осмогодишње школе на територији Војводине је било рођено између 1947. и 1950. године док их је 74 723 тј. 37, 29% било рођено између 1943. и 1946. године. Најмањи број ученика са територије НР Србије који су похађали осмогодишњу школу живео је на територији Косова и Метохије тј. њих 59 972. 30 665 ученика тј. 51, 13% од укупног броја оних који су ишли у осмогодишње школе на територији Косова и Метохије је било рођено између 1947. и 1950. док је 22 582 тј. 37, 65% било рођено између 1943. и 1946. године.

[329] *Isto*; Могло би се рећи да је структура годишта у четвороразредним школама у НР Србији била специфична. И ако је убедљиво највећи број ученика четвороразредних школа рођен после рата подаци са Косова и Метохије показују да је у овом делу Србије у четвороразредне школе ишао већи број ученика рођених за време рата него у другим деловима Србије. Тако је на Косову и Метохији од 66 739 ученика који су ишли у четвороразредне школе, у периоду између 1947. и 1950. рођено њих 47 670 тј. 71, 43% док је у периоду између 1943. и 1946. године рођено њих 14 596 тј. 21, 87% што је у просеку било више него у ужој Србији где је од 199 464, 175 135 (87, 80%) било рођено између 1947. и 1950. а 16 631 (8, 34%) између 1943. и 1946. Четвороразредне школе у Војводини похађало је релативно мало ученика јер је у Војводини и пре Другог светског рата постојала традиција похађања осморазредних школа. Број ученика који су похађали четвороразредне школе у Војводини износио је 19 064. 16 301 ученик тј. 85, 51% било је рођено између 1947. и 1950. а 1 725 тј. 9, 05% између 1943. и 1946. године.

[330] *Isto*; Шесторазредна школа у НР Србији била је најпопуларнија на територији Војводине где ју је похађало 10 460 ученика тј. 47, 43% од укупног броја оних који су је похађали у НР Србији. Највише тј. 6 957 или 66, 51% ђака који су је похађали били су рођени између 1947. и 1950. године. 3 196 ученика или 30, 55% је било рођено између 1943. и 1946. године. Шесторазредну школу на територији уже Србије похађало

Популарност нижих разреда потпуне гимназије као форме школе основног обавезног школовања у Словенији разумљива је ако се зна да је осморазредна школа постојала у Словенији још пре Другог светског рата. Од укупно 29 654 ученика који су је похађали на територији ФНРЈ чак 17 504 ђака је похађало школе на територији НР Словеније. То је такође била и једина форма школе основног обавезног образовања у којој су преовлађивала ратна годишта. Од 29 654 ученика у ФНРЈ чак 23 345 ђака или 78, 72% их је било рођено између 1943. и 1946. године. Минималан је био број ученика који су похађали ниже разреде потпуних гимназија у Србији. Свега 1 514 ученика је похађало ниже разреде потпуне гимназије у школској 1957/1958. на територији НР Србије.[331]

II 1. 4. Наставни језик 1944-1959.

У читавом периоду који представља предмет интересовања рада настава у највећем броју школа на територији Југославије се одвијала на српскохрватском језику. У периоду од 1951/1952. до 1956/1957. године настава на српскохрватском језику одвијала се у 73,7% (1951/1952) односно у 76,5% (1956/1957) основних школа у Југославији. Поред српскохрватског језика који је био матерњи језик већине грађана Југославије, у назначеном периоду, у значајном броју основних школа у Југославији настава се одвијала на словеначком и македонском језику односно језицима конститутивних народа Југославије (види **Табелу 6**). Убедљиво најзаступљенији језик представника националних мањина у основним школама у Југославији био је албански односно „шиптарски“ језик како му је гласио званичан назив. Према подацима за 1956/1957. „шиптарски“ језик се говорио у 849 од 14 038 односно у 6% школа у Југославији. Исте школске године био је заступљен у скоро четири пута више основних школа у Југославији од мађарског језика који је био други по реду заступљен језик неке националне мањине у основним школама у ФНРЈ.

је 11 411 ученика од тога 7 412 или 64, 95% рођених између 1947. и 1950. године а 3 562 или 31, 21% рођених између 1943. и 1946. године. Шесторазредна школа била је најнепопуларније на Косову и Метохији. Школске 1957/1958. године похађао ју је минималан број ђака тј. свега њих 184.

[331] *Isto*; 1 130 ученика је похађало ниже разреде потпуне гимназије на територији уже Србије. Сви остали, тј. њих 384 похађали су ниже разреде потпуне гимназије у школама на територији Војводине док их на Косову и Метохији није ни било. Највећи број ђака који су похађали ниже разреде потпуне гимназије на територији уже Србије и Војводине припадао је ратним генерацијама тј. онима који су били рођени између 1943. и 1946. године.

Табела 6.

Држава	Шк. година	Укупан бр. школа	Српско-хрватски	Словеначки	Македонски	Бугарски	Чешки	Словачки	Русински	Мађарски	Румунски	Италијански	„Шиптарски“	Турски	Немачки	Грчки
Југославија	1951/1952	13417	9890	1146	1200	103	19	32	16	267	37	37	855	153	10	1
Југославија	1952/1953	13678	10154	1144	1232	105	19	35	13	278	38	36	821	154	22	1
Југославија	1953/1954	13943	10358	1172	1214	100	20	37	13	274	37	41	881	148	11	/
Југославија	1954/1955	14020	10500	1175	1223	99	21	34	17	271	30	40	896	137	5	/
Југославија	1955/1956	14063	10661	1180	1238	95	19	35	13	261	34	31	881	130	/	/
Југославија	1956/1957	14038	10747	1176	1234	94	22	36	9	261	34	28	849	117	/	/

Најзаступљенији језик у основним школама у Србији био је српскохрватски. Настава на српскохрватском језику одвијала се према подацима за 1956/1957. годину у 4202 од 4793 односно у 87,6% основних школа (види **Табелу 7**). Заступљеност српскохрватског језика у основним школама у Србији није била равномерна на целој територији.

Према подацима за 1956/1957. годину српскохрватски језик је био најзаступљенији у основним школама на територији уже Србије (види **Табелу 8**). Настава на српскохрватском језику одвијала се у 96,3% школа. Настава на словеначком језику организована је у једној школи док настава на македонском језику није била

организована. Најзаступљенији језик неке националне мањине у настави у основним школама на територији уже Србије био је бугарски.

Нешто мања заступљеност српскохрватског језика била је у основним школама у Војводини (види **Табелу 9**). Настава на српскохрватском језику одвијала се у 84,1% основних школа. У читавом периоду који представља предмет интересовања рада број школа у Војводини у којима се одвијала настава на словеначком и македонском језику није прелазио једноцифрен број. Најзаступљенији језик неке националне мањине у основним школама у Војводини био је мађарски. Школске 1956/1957. године настава на мађарском одвијала се у 34,7% војвођанских основних школа.

Потпуно другачија ситуација у вези са заступљеношћу српскохрватског језика у настави била је у основним школама на Косову и Метохији (види **Табелу 10**). Настава на српскохрватском језику организована је у свега 350 односно 50,5% школа. Настава на „шиптарском“ језику одвијала се у чак 75,7% косовскометохијских школа.

Табела 7.

Република	Шк. година	Укупан бр. школа	Српско-хрватски	Словеначки	Македонски	Бугарски	Чешки	Словачки	Русински	Мађарски	Румунски	Италијански	„Шиптарски“	Турски	Немачки	Грчки
Србија	1951/1952	4838	4049	5	7	103	5	30	13	224	37	/	565	9	10	1
Србија	1952/1953	4905	4102	4	4	105	5	33	11	234	38	/	583	10	22	1
Србија	1953/1954	4964	4147	3	4	100	5	34	11	231	37	7	604	8	11	/
Србија	1954/1955	4908	4149	4	3	99	5	31	15	229	30	1	611	11	5	/
Србија	1955/1956	4841`	4199	2	3	95	4	33	11	222	34	/	590	14	/	/
Србија	1956/1957	4793	4220	2	3	94	5	33	8	223	34	/	566	18	/	/

Табела 8.

Територија	Школска година	Укупан бр. школа	Српско-хрватски	Словеначки	Македонски	Бугарски	Чешки	Словачки	Русински	Мађарски	Румунски	Италијански	„Шиптарски“	Турски	Немачки	Грчки
Ужа Србија	1951/1952	3350	3216	1	/	103	1	/	/	/	1	/	39	1	/	/
Ужа Србија	1952/1953	3386	3248	1	/	105	1	/	/	/	1	/	41	1	1	/
Ужа Србија	1953/1954	3416	3283	1	/	100	1	/	/	/	1	/	42	/	/	/
Ужа Србија	1954/1955	3417	3281	1	/	99	1	/	/	/	1	/	44	/	/	/
Ужа Србија	1955/1956	3459	3327	1	/	95	1	2	/	/	1	/	42	/	/	/
Ужа Србија	1956/1957	3458	3330	1	/	94	1	2	/	/	1	/	/	/	/	/

Табела 9.

Покрајна	Школска година	Укупан бр. школа	Српско-хрватски	Словеначки	Македонски	Бугарски	Чешки	Словачки	Русински	Мађарски	Румунски	Италијански	„Шиптарски“	Турски	Немачки	Грчки
Војводина	1951/1952	647	513	4	7	/	4	30	13	224	36	/	/	1	10	1
Војводина	1952/1953	657	517	3	4	/	4	33	11	234	37	/	/	/	21	1

Војводина	1953/1954	659	523	2	4	/	4	34	11	231	36	/	/	/	11	/
Војводина	1954/1955	653	523	3	3	/	4	31	15	229	29	/	/	/	5	/
Војводина	1955/1956	653	527	1	3	/	3	31	11	222	33	/	/	/	/	/
Војводина	1956/1957	642	540	1	3	/	4	31	8	223	33	/	/	/	/	/

Табела 10.

Покрајна	Шк. година	Укупан бр. школа	Српско-хрватски	Словеначки	Македонски	Бугарски	Чешки	Словачки	Русински	Мађарски	Румунски	Италијански	„Шиптарски“	Турски	Немачки	Грчки
КиМ	1951/1952	841	320	/	/	/	/	/	/	/	/	/	526	8	/	/
КиМ	1952/1953	862	337	/	/	/	/	/	/	/	/	/	542	9	/	/
КиМ	1953/1954	889	341	/	/	/	/	/	/	/	/	/	562	8	/	/
КиМ	1954/1955	838	345	/	/	/	/	/	/	/	/	1	567	11	/	/
КиМ	1955/1956	729	345	/	/	/	/	/	/	/	/	/	548	14	/	/
КиМ	1956/1957	693	350	/	/	/	/	/	/	/	/	/	525	18	/	/

II 1. 5. Школовање националних мањина у Југославији и Србији 1944-1959.[332]

Школовање националних мањина било је гарантовано *Уставом Југославије* из 1946. као и *Уставним законом* из 1953. године. Према расположивим подацима за предратни као и период по окончању Другог светског рата, после 1945. у Југославији долази до значајнијег пораста броја основних школа у којима су се школовали представници различитих националних мањина.[333] Према подацима за 1955/1956. у односу на податке за школску 1938/1939. број основних школа у којима су се школовали представници националних мањина порастао је за 270% (види **Табелу 11**). У истом периоду долази до значајнијег пораста броја одељења (312%), ученика (195,7%) и наставника (269%). Динамика школовања представника различитих националних мањина не може се разумети без увида у податке везано за школовање појединих мањинских заједница, тим пре што су различите мањинске заједнице живеле искључиво у појединим деловима земље.

Територија Србије била је по много чему специфична. Са изузетком представника италијанске националне мањине који су се школовали искључиво у школама које су се налазиле на територији НР Хрватске (види **Табелу 19**), представници свих осталих мањинских заједница (бугарска, чешка, словачка, русинска, „шиптарска“, мађарска, румунска, турска, немачка, грчка) школовали су се и у одељењима која су била у склопу основних школа на територији Србије. Представници бугарске националне заједнице школовали су се искључиво у школама које су се налазиле на територији уже Србије (види **Табелу 12**). У школама на територији уже Србије школовали су се и представници: чешке, „шиптарске“, румунске, турске и немачке националне заједнице. У школама на територији Војводине школовали су се представници: чешке (види **Табелу 13**), словачке, русинске,

[332] Сви подаци су преузети из: „Osnovne i srednje škole 1951/1952“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 26, Beograd, decembar 1954; „Osnovne i srednje škole 1952/1953“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 43, Beograd, jun 1955; „Osnovne i srednje škole 1953/1954 i 1954/1955“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 49, Beograd, oktobar 1955; „Osnovne i srednje škole 1954/1955 i 1955/1956“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 72, Beograd, mart 1957; „Osnovne i srednje škole 1955/1956“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 118, Beograd, jun 1958; „Osnovne i srednje škole 1956/1957“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 122, Beograd, avgust 1958.

[333] Закључак не важи за представнике немачке националне заједнице која је највећим делом исељена из Југославије после 1945. године.

мађарске, румунске, немачке и грчке националне заједнице. Посебно треба нагласити да се највећи број школа у којима су се школовали представници: словачке (види **Табелу 14**), русинске (види **Табелу 15**), мађарске (види **Табелу 17**), румунске (види **Табелу 18**) и немачке мањинске заједнице (види **Табелу 21**) налазио на територији Војводине. Школовање представника грчке националне заједнице постојало је једино на територији Војводине (види **Табелу 22**).[334] И ако су се у школама на Косову и Метохији школоволи представници свега две мањинске националне заједнице односно „шиптарске“ (види **Табелу 16**) и турске (види **Табелу 20**), овај део Југославије представљао је једини део земље где се настава на језику националне мањине одвијала у већем броју школа него настава на језику конститутивног народа. Током читавог периода, од школске 1951/1952. до 1956/1957, настава на „шиптарском“ језику се одвијала у већини основних школа на Косову и Метохији. Према подацима за школску 1956/1957. од 693 основне школе колико их је било на Косову и Метохији настава на српскохрватском језику одвијала се у 350 а на „шиптарском“ у 525 школа (види **Табелу 10**).

Табела 11.

Национална мањина	Школска година	Број школа	Број одељења	Укупно ученика	Укупно наставника
све[335]	1938/1939.	554	1444	80 432	1445
све	1949/1950.	1371	3510	169 497	2422
све	1950/1951.	1429	2973	172 829	2808

[334] Југославија је још од почетка првих знакова кризе у Грчкој 1945. године почела да прихвата политичке избеглице и то, пре свега, бивше припаднике ЕЛАСА-а и чланове њихових породица, као и све оне који су се осећали угрожено јер нису прихватали политику краљевске владе. Политичка и материјална помоћ коју је југословенски режим пружио грчким комунистима у њиховом покушају да збаце монархију била је значајна и имала је не мали удео и утицај на положај устаничких снага 1946-1949. Као вид испуњавања не само хуманитарних већ и „интернационалних обавеза“, Југославија је од почетка 1948. до пролећа 1949. године прихватала и децу која су из устаничких подручја (подручја уз северну грчку границу), организовано, уз помоћ Привремене владе и ДАГ-а пребацивана на југословенску територију. Југославија је прихватила око 11 000 деце од којих је 2000 било смештено у посебне, за ту сврху основане, дечије домове у Војводини, Хрватској и Словенији. Бригу о њима преузео је Југословенски Црвени крст. Проблем је настао када је у лето 1948. године дошло до отвореног погоршања а онда и прекида односа између Југославије и СССР-а јер су се грчки комунисти ставили на страну совјета. Овакав став довео је и до прекида односа југословенских и грчких комуниста. У наредних неколико година комликовани и сложени односи између две партије који су представљали само једну од манифестација сложених међународних односа Хладним ратом захваћеног света додатно су искомпликовали положај грчких малишана од којих ће многи успети да се споје са родитељима који су се у међувремену преселили у земље „народне демократије тек после 1955/1956. године тј. поправљања југословенско-совјетских односа;Milan Ristović, *Dug povratak kući. Deca izbeglice iz Grčke u Jugoslaviji 1948-1960*, Beograd, 1998.

[335] Бугарска, чешка, словачка, русинска, „шиптарска“, мађарска, румунска, италијанска, турска, немачка, грчка

све	1951/1952.	1530	3907	165 199	3171
све	1952/1953.	1522	4280	165 043	3512
све	1953/1954.	1562	4509	163 313	3805
све	1954/1955.	1550	4589	161 864	3928
све	1955/1956.	1499	4507	157 421	3893

Табела 12.

Национална мањина[336]	Школска година	Број школа	Број одељења	Укупно ученика	Укупно наставника
бугарска	1938/1939.	/	/	/	/
бугарска	1949/1950.	95	134	5272	114
бугарска	1950/1951.	104	138	5199	134
бугарска	1951/1952.	103	141	4772	140
бугарска	1952/1953.	105	147	4678	148
бугарска	1953/1954.	100	155	4793	153
бугарска	1954/1955.	99	156	4745	151
бугарска	1955/1956.	95	147	4597	149

Табела 13.

Национална мањина	Школска година	Број школа	Број одељења	Укупно ученика	Укупно наставника
чешка[337]	1938/1939.	42	139	7480	181
чешка	1949/1950.	20[338]	47[339]	704[340]	25[341]
чешка	1950/1951.	21[342]	29[343]	872[344]	24[345]
чешка	1951/1952.	19[346]	37[347]	846[348]	27[349]
чешка	1952/1953.	19	39	806	28
чешка	1953/1954.	20	40	823	28
чешка	1954/1955.	21	41	861	31
чешка	1955/1956.	19	39	903	34

[336] Сви подаци се односе на ужу Србију јер су се школе у којима је постојала настава на бугарском језику налазиле искључиво у овом делу Југославије
[337] Подаци за школску 1938/1939. за чешку и словачку националну мањину су дати заједно.
[338] Ужа Србија 1; Војводина 4; Хрватска 15.
[339] Ужа Србија 2; Војводина 4; Хрватска 41.
[340] Ужа Србија 33; Војводина 102; Хрватска 569.
[341] Ужа Србија 1; Војводина 4; Хрватска 20.
[342] Ужа Србија 1; Војводина 4; Хрватска 16.
[343] Ужа Србија 1; Војводина 4; Хрватска 24.
[344] Ужа Србија 28; Војводина 111; Хрватска 733.
[345] Ужа Србија 1; Војводина 4; Хрватска 19.
[346] Ужа Србија 1; Војводина 4; Хрватска 14.
[347] Ужа Србија 1; Војводина 5; Хрватска 31.
[348] Ужа Србија 16; Војводина 99; Хрватска 731.
[349] Ужа Србија 1; Војводина 5; Хрватска 21.

Табела 14.

Национална мањина	Школска година	Број школа	Број одељ.	Укупно ученика	Укупно наставника
словачка[350]	1938/1939.	42	139	7480	181
словачка	1949/1950.	32[351]	124[352]	5647[353]	89[354]
словачка	1950/1951.	28[355]	116[356]	5380[357]	81[358]
словачка	1951/1952.	32[359]	116[360]	4583[361]	94[362]
словачка	1952/1953.	35	130	5203	118
словачка	1953/1954.	37	133	4756	132
словачка	1954/1955.	34	145	5230	145
словачка	1955/1956.	35	149	5416	140

Табела 15.

Национална мањина	Школска година	Број школа	Број одељења.	Укупно ученика	Укупно наставника
русинска	1938/1939.	3	23	1415	46
русинска	1949/1950.	17[363]	31[364]	2128[365]	31[366]
русинска	1950/1951.	11[367]	35[368]	1550[369]	32[370]
русинска	1951/1952.	16[371]	40[372]	1544[373]	51[374]
русинска	1952/1953.	13	36	1326	37
русинска	1953/1954.	13	44	1498	43
русинска	1954/1955.	17	38	1228	37
русинска	1955/1956.	13	38	1259	36

[350] Подаци за школску 1938/1939. за чешку и словачку националну мањину су дати заједно.
[351] Војводина 29; Хрватска 3.
[352] Војводина 116; Хрватска 8.
[353] Војводина 5437; Хрватска 210.
[354] Војводина 86; Хрватска 3.
[355] Војводина 25; Хрватска 3.
[356] Војводина 111; Хрватска 5.
[357] Војводина 5210; Хрватска 170.
[358] Војводина 78; Хрватска 3.
[359] Војводина 30; Хрватска 2.
[360] Војводина111; Хрватска 5.
[361] Војводина 4474; Хрватска 109.
[362] Војводина 91; Хрватска 3.
[363] Војводина 15; Хрватска 2.
[364] Војводина 28; Хрватска 3.
[365] Војводина 1919; Хрватска 209.
[366] Војводина 28; Хрватска 3.
[367] Војводина 9; Хрватска 2.
[368] Војводина 30; Хрватска 5.
[369] Војводина 1377; Хрватска 173.
[370] Војводина 29; Хрватска 3.
[371] Војводина 13; Хрватска 2; Босна и Херцеговина 1.
[372] Војводина 33; Хрватска 4; Босна и Херцеговина 3.
[373] Војводина 1270; Хрватска 140; Босна и Херцеговина 134.
[374] Војводина 44; Хрватска 4; Босна и Херцеговина 3.

Табела 16 .

Национална мањина	Школска година	Број школа	Број одељења	Укупно ученика	Укупно наставника
„шиптарска“	1938/1939.	/	/	/	/
„шиптарска“	1949/1950.	773[375]	1836[376]	99 565[377]	1157[378]
„шиптарска“	1950/1951.	844[379]	1331[380]	103 273[381]	1442[382]
„шиптарска“	1951/1952.	855[383]	2070[384]	94 876[385]	1563[386]
„шиптарска“	1952/1953.	821	2289	94 346	1744
„шиптарска“	1953/1954.	881	2411	93 305	1920
„шиптарска“	1954/1955.	896	2530	95 536	2090
„шиптарска“	1955/1956.	881	2532	95 892	2086

Табела 17.

Национална мањина	Школска година	Број школа	Број одељења	Укупно ученика	Укупно наставника
мађарска	1938/1939.	183	452	27 915	374
мађарска	1949/1950.	235[387]	794[388]	36 533[389]	588[390]
мађарска	1950/1951.	212[391]	819[392]	36 872[393]	681[394]
мађарска	1951/1952.	267[395]	866[396]	35 831[397]	740[398]
мађарска	1952/1953.	278	928	36 352	841
мађарска	1953/1954.	274	989	35 512	897
мађарска	1954/1955.	271	1008	34 154	891
мађарска	1955/1956.	261	999	31 640	924

[375] Ужа Србија 34; Косово и Метохија 479; Македонија 224; Црна Гора 34.
[376] Ужа Србија 63; Косово и Метохија 1162; Македонија 541; Црна Гора 70.
[377] Ужа Србија 3889; Косово и Метохија 66 064; Македонија 26 385; Црна Гора 3227.
[378] Ужа Србија 43; Косово и Метохија 639; Македонија 421; Црна Гора 54.
[379] Ужа Србија 39; Косово и Метохија 534; Македонија 236; Црна Гора 35.
[380] Ужа Србија 71; Косово и Метохија 656; Македонија 537; Црна Гора 67.
[381] Ужа Србија 4391; Косово и Метохија 69 301; Македонија 26 702; Црна Гора 2879.
[382] Ужа Србија 63; Косово и Метохија 918; Македонија 409; Црна Гора 52.
[383] Ужа Србија 39; Косово и Метохија 526; Македонија 255; Црна Гора 35.
[384] Ужа Србија 81; Косово и Метохија 1323; Македонија 604; Црна Гора 62.
[385] Ужа Србија 4422; Косово и Метохија 63 371; Македонија 24 571; Црна Гора 2512.
[386] Ужа Србија 59; Косово и Метохија 983; Македонија 480; Црна Гора 41.
[387] Војводина 200; Хрватска 21; Словенија 14.
[388] Војводина 741; Хрватска 30; Словенија 23.
[389]Војводина 34 058; Хрватска 1531; Словенија 944.
[390] Војводина 544; Хрватска 26; Словенија 18.
[391] Војводина 172; Хрватска 26; Словенија 14.
[392] Војводина 754; Хрватска 41; Словенија 24.
[393] Војводина 34 523; Хрватска 1407; Словенија 942.
[394] Војводина 624; Хрватска 33; Словенија 24.
[395] Војводина 224; Хрватска 28; Словенија 15.
[396] Војводина 784; Хрватска 57; Словенија 25.
[397] Војводина 33 295; Хрватска 1544; Словенија 992.
[398] Војводина 672; Хрватска 43; Словенија 25.

Табела 18.

Национална мањина	Школска година	Број школа	Број одељења	Укупно ученика	Укупно наставника
румунска	1938/1939.	33	82	4742	103
румунска	1949/1950.	28[399]	90[400]	3055[401]	76[402]
румунска	1950/1951.	38[403]	101[404]	3682[405]	79[406]
румунска	1951/1952.	37[407]	105[408]	3767[409]	93[410]
румунска	1952/1953.	38	107	3558	102
румунска	1953/1954.	37	118	3570	110
румунска	1954/1955.	30	114	3649	107
румунска	1955/1956.	34	112	3451	105

Табела 19.

Национална мањина[411]	Школска година	Број школа	Број одељења.	Укупно ученика	Укупно наставника
италијанска	1938/1939.	5	/	422	30
италијанска	1949/1950.	38	140	3895	91
италијанска	1950/1951.	37	93	3366	95
италијанска	1951/1952.	37	110	2785	83
италијанска	1952/1953.	38	107	3558	102
италијанска	1953/1954.	37	118	3570	110
италијанска	1954/1955.	30	114	3649	107
италијанска	1955/1956.	34	112	3451	105

[399] Ужа Србија 1; Војводина 27.
[400] Ужа Србија 1; Војводина 89.
[401] Ужа Србија 57; Војводина 2998.
[402] Ужа Србија 1; Војводина 75.
[403] Ужа Србија 1; Војводина 37.
[404] Ужа Србија 2; Војводина 99.
[405] Ужа Србија 59; Војводина 3623.
[406] Ужа Србија 2; Војводина 77.
[407] Ужа Србија 1; Војводина 36.
[408] Ужа Србија 2; Војводина 103.
[409] Ужа Србија 59; Војводина 3708.
[410] Ужа Србија 2; Војводина 91.
[411] Сви подаци се односе на Хрватску јер су се школе у којима је постојала настава на италијанском језику налазиле искључиво у овом делу Југославије

Табела 20.

Национална мањина	Школска година	Број школа	Број одељења.	Укупно ученика	Укупно наставника
турска	1938/1939.	/	/	/	/
турска	1949/1950.	132[412]	314[413]	12 671[414]	250[415]
турска	1950/1951.	132[416]	309[417]	12 554[418]	238[419]
турска	1951/1952.	153[420]	405[421]	15 554[422]	356[423]
турска	1952/1953.	154	462	15 579	377
турска	1953/1954.	148	480	16 021	391
турска	1954/1955.	137	446	14 207	374
турска	1955/1956.	130	417	12 795	344

Табела 21.

Национална мањина	Школска година	Број школа	Број одељ.	Укупно ученика	Укупно наставника
немачка	1938/1939.	288	748	38 458	711
немачка	1949/1950.	1[424]	/	27[425]	1[426]
немачка	1950/1951.	2[427]	2[428]	81[429]	2[430]
немачка	1951/1952.	10[431]	16[432]	579[433]	23[434]
немачка	1952/1953.	22	28	735	28
немачка	1953/1954.	11	13	305	14
немачка	1954/1955.	5	5	111	4

[412] Ужа Србија 1; Косово и Метохија /; Македонија 131.
[413] Ужа Србија /; Косово и Метохија /; Македонија 314.
[414] Ужа Србија 50; Косово и Метохија /; Македонија 12 621.
[415] Ужа Србија 1; Косово и Метохија /; Македонија 249.
[416] Ужа Србија 1; Косово и Метохија /; Македонија 131.
[417] Ужа Србија 1; Косово и Метохија /; Македонија 308.
[418] Ужа Србија 61; Косово и Метохија /; Македонија 12 493.
[419] Ужа Србија 1; Косово и Метохија /; Македонија 237.
[420] Ужа Србија 1; Косово и Метохија 8; Македонија 144.
[421] Ужа Србија 1; Косово и Метохија 56; Македонија 348.
[422] Ужа Србија 74; Косово и Метохија 2243; Македонија 13 237.
[423] Ужа Србија 1; Косово и Метохија 62; Македонија 293.
[424] Ужа Србија 1; Војводина /.
[425] Ужа Србија 27; Војводина /.
[426] Ужа Србија 1; Војводина /.
[427] Ужа Србија 1; Војводина 1.
[428] Ужа Србија 1; Војводина 1.
[429] Ужа Србија 26; Војводина 55.
[430] Ужа Србија 1; Војводина 1.
[431] Ужа Србија /; Војводина 10.
[432] Ужа Србија /; Војводина 16.
[433] Ужа Србија /; Војводина 579.
[434] Ужа Србија /; Војводина 23.

Табела 22.

Национална мањина[435]	Школска година.	Број школа	Број одељења.	Укупно ученика	Укупно наставника
грчка	1938/1939.	/	/	/	/
грчка	1949/1950.	/	/	/	/
грчка	1950/1951.	/	/	/	/
грчка	1951/1952.	1	1	62	1
грчка	1952/1953.	1	1	48	1

II 1. 6. Развијеност основног школства у Југославији и Србији 1944-1959.[436]

У периоду од краја Другог светског рата до краја педесетих година 20. века и ступања на снагу *Општег закона о школству* већина основних школа у Југославији је имала прва четири разреда (види **Табела 23**) што указује на завидан степен неразвијености обавезног школовања у Југославији које је по препорукама Трећег пленума ЦК КПЈ из децембра 1949. требало да траје осам година. На основу података којима се располаже за период од 1951/1952. до 1956/1957. године највећи број основних школа имао је прва четири разреда. Годину дана пред доношење *Општег закона о школству* из 1958. године 10 826 основних школа од укупно 14 038 односно 77,1% основних школа је имало само прва четири разреда. Заједно са школама које су имале само први, прва два и прва три број школа које су имале до четири разреда се пењао на 11 036 односно 78,6% од укупног броја основних школа у Југославији.

[435] Сви подаци се односе на Војводину јер су се школе у којима је постојала настава на грчком језику налазиле искључиво у овом делу Југославије

[436] Сви подаци су преузети из: „Osnovne i srednje škole 1951/1952“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 26, Beograd, decembar 1954; „Osnovne i srednje škole 1952/1953“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 43, Beograd, jun 1955; „Osnovne i srednje škole 1953/1954 i 1954/1955“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 49, Beograd, oktobar 1955; „Osnovne i srednje škole 1954/1955 i 1955/1956“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 72, Beograd, mart 1957; „Osnovne i srednje škole 1955/1956“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 118, Beograd, jun 1958; „Osnovne i srednje škole 1956/1957“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 122, Beograd, avgust 1958.

Табела 23.

Држава	Школска година	Укупно школа	I	I-II	I-III	I-IV	I-V	I-VI	I-VII	I-VIII	IV-VIII
Југославија	1951/1952.	13 417	32	180	376	10454	1381	622	342	30	/
Југославија	1952/1953.	13 781	47	105	296	10242	1194	1501	317	79	/
Југославија	1953/1954.	14 044	43	69	201	10114	821	2248	195	353	/
Југославија	1954/1955.	14 020	21	92	254	10063	535	2231	427	397	/
Југославија	1955/1956.	14 063	43	76	264	10390	326	1851	446	667	/
Југославија	1956/1957.	14 038	17	41	152	10826	357	886	844	915	/

Ситуација у Србији је била врло слична (види **Табелу 24**). Школске 1956/1957. године школе које су имале прва четири разреда чиниле су 94,2% основних школа у Србији. Годину дана пре доношења Општег закона о школству којим је уведено обавезно осморазредно основношколско образовање у свега 210 основних школа у Србији настава се похађала од првог до шестог разреда. У Србији није постојала школа у којој се настава одвијала од првог до седмог односно од првог до осмог разреда.

Табела 24.

Република	Школска година	Укупно школа	I	I-II	I-III	I-IV	I-V	I-VI	I-VII	I-VIII	IV-VIII
Србија	1951/1952.	4838	/	34	91	4604	48	60	1	/	/
Србија	1952/1953.	4913	6	17	68	4600	154	66	2	/	/
Србија	1953/1954.	4997	12	16	64	4495	162	228	/	/	/
Србија	1954/1955.	4908	1	17	59	4402	99	328	2	/	/
Србија	1955/1956.	4841	/	6	62	4438	59	276	/	/	/
Србија	1956/1957.	4793	1	6	42	4514	20	210	/	/	/

Уобичајена основна школа на територији Србије имала је у највећем броју случајева четири разреда. Школе у којима се настава похађала од првог до четвртог разреда чиниле су: 95,6% основних школа у ужој Србији (види **Табелу 25**), 82,3% основних школа у Војводини (види **Табелу 26**) и 98,2% основних школа на Косову и Метохији (види **Табелу 27**). Поређењем података може се уочити да је у периоду од 1951/1952. до 1956/1957. у Војводини приметна тенденција повећања броја основних

школа у којима се настава одвијала од првог до петог и од првог до шестог разреда пре свега на рачун четворогодишњих школа. Извесно „побољшање“ у истом периоду може се уочити у школама на Косову и Метохији где долази до мањег али ипак приметног повећања броја основних школа у којима се настава одвијала од првог до четвртог разреда на рачун школа у којима се настава одвијала само у првом, у прва два и прва три разреда.

Табела 25.

Територија	Школска година	Укупно школа	I	I-II	I-III	I-IV	I-V	I-VI	I-VII	I-VIII	IV-VIII
Ужа Србија	1951/1952.	3350	/	3	35	3260	18	34	/	/	/
Ужа Србија	1952/1953.	3393	1	10	19	3232	88	42	1	/	/
Ужа Србија	1953/1954.	3428	3	3	34	3146	95	147	/	/	/
Ужа Србија	1954/1955.	3417	1	5	27	3113	61	208	2	/	/
Ужа Србија	1955/1956.	3459	/	2	45	3212	28	172	/	/	/
Ужа Србија	1956/1957.	3458	/	3	34	3306	4	111	/	/	/

Табела 26.

Покрајна	Школска година	Укупно школа	I	I-II	I-III	I-IV	I-V	I-VI	I-VII	I-VIII	IV-VIII
Војводина	1951/1952.	647	/	/	1	594	29	22	1	/	/
Војводина	1952/1953.	658	/	/	/	575	62	21	/	/	/
Војводина	1953/1954.	659	1	/	2	518	65	73	/	/	/
Војводина	1954/1955.	653	/	/	4	501	33	115	/	/	/
Војводина	1955/1956.	653	/	/	1	523	29	100	/	/	/
Војводина	1956/1957.	642	/	1	1	528	16	96	/	/	/

Табела 27.

Покрајна	Школска година	Укупно школа	I	I-II	I-III	I-IV	I-V	I-VI	I-VII	I-VIII	IV-VIII
Косово и Метохија	1951/1952.	841	/	31	55	750	1	4	/	/	/
Косово и Метохија	1952/1953.	862	5	7	49	793	4	3	1	/	/
Косово и Метохија	1953/1954.	890	8	13	28	831	2	8	/	/	/
Косово и Метохија	1954/1955.	838	/	12	28	788	5	5	/	/	/
Косово и Метохија	1955/1956.	729	/	4	16	703	2	4	/	/	/
Косово и Метохија	1956/1957.	693	1	2	7	680	/	3	/	/	/

II 1. 7. Оптерећеност одељења бројем ученика у Југославији и Србији 1944-1959.[437]

Највећи број одељења основних школа у Југославији похађало је између 31 и 40 ученика. Школске 1952/1953. године одељења која је похађало између 31 и 40 ученика чинила су 29,8% свих одељења основних школа у Југославији. Исте школске године 20,9% одељења у Југославији је похађало између 41 и 50 ученика. Заједно са одељењима која су бројала између 51 и 60 и 61 и више ученика одељења преко 31 ученика чинила су 63,5% од укупног броја одељења основних школа у Југославији (види **Табелу 28**).

Табела 28.

Држава	Школска година	Укупно одељења	До 20 ученика	21-30	31-40	41-50	51-60	61 и више
Југославија	1951/1952.	36 221	3569	6593	10 157	8768	4430	2704
Југославија	1952/1953.	38 758	5233	8915	11 552	8101	3366	1591

Ситуација у Србији била је још алармантнија (види **Табелу 29**). Одељења која су бројала између 31 и 40 ученика чинила су 35,2% укупног броја одељења у Србији. За њима нису заостајала одељења која су бројала између 41 и 50 ученика (23,9%). Школске 1952/1953. може се уочити значајан проценат одељења која су имала између 51 и 60 (9,5%) и 61 и више ученика (4,8%).

Табела 29.

Република	Школска година	Укупно одељења	До 20 ученика	21-30	31-40	41-50	51-60	61 и више
Србија	1951/1952.	12 056	407	1626	3709	3445	1714	1155
Србија	1952/1953.	12 870	721	2692	4531	3082	1225	619

[437] Сви подаци су преузети из: „Osnovne i srednje škole 1951/1952“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 26, Beograd, decembar 1954; „Osnovne i srednje škole 1952/1953“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 43, Beograd, jun 1955; „Osnovne i srednje škole 1953/1954 i 1954/1955“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 49, Beograd, oktobar 1955; „Osnovne i srednje škole 1954/1955 i 1955/1956“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 72, Beograd, mart 1957; „Osnovne i srednje škole 1955/1956“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 118, Beograd, jun 1958; „Osnovne i srednje škole 1956/1957“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 122, Beograd, avgust 1958.

Школске 1952/1953. године одељења на територији уже Србије бројала су у 37,7% случајева између 31 и 40. ученика (види **Табелу 30**). За њима су незнатно заостајала одељења која су бројала између 41 и 50 ученика (24,6%). Заједно са одељењима која су бројала између 51 и 60 и 61 и више ученика одељења преко 31 ученика чинила су 76,3% укупног броја свих одељења основних школа на територији уже Србије.

Табела 30.

Територија	Школска година	Укупно одељења	До 20 ученика	21-30	31-40	41-50	51-60	61 и више
Ужа Србија	1951/1952.	7038	126	819	2353	2009	1014	717
Ужа Србија	1952/1953.	7422	245	1517	2797	1825	692	346

Ситуација у Војводини била је донекле другачија (види **Табелу 31**). Школске 1952/1953. одељења до 30 ученика чинила су 28,2% укупног броја одељења основних школа у Војводини. Заједно са одељењима која су бројала између 31 и 40 ученика одељења до 40 ученика чинила су 66% свих одељења основних школа у Војводини.

Табела 31.

Покрајна	Школска година	Укупно одељења	До 20 ученика	21-30	31-40	41-50	51-60	61 и више
Војводина	1951/1952.	2950	115	444	910	991	382	108
Војводина	1952/1953.	3121	188	692	1179	774	253	35

Потпуно обрнута ситуација била је на Косову и Метохији где је школске 1952/1953. године чак 22,3% одељења имало изнад 51 ученика (види **Табелу 32**). Заједно са одељењима која су имала између 31 и 40 и 41 и 50 ученика одељења преко 31 ученика чинила су 66,8% одељења свих основних школа на Косову и Метохији.

Без обзира на то што је у читавом периоду који представља предмет интересовања рада као и током две школске године (1951/1952; 1952/1953) које су упоређиване, број одељења са преко 31 ученика био висок како у Југославији тако и у свим деловима Србије, може се приметити да је и у случају Југославије као и у случајевима: Србије, уже Србије, Војводине и Косова и Метохије током школске 1952/1953. дошло до одређеног пораста

броја одељења која су имала до 20 ученика, између 21 и 30 и између 31 и 40 као и до одређеног пада броја одељења која су имала између 41 и 50, 51 и 60 и 61 и више ученика. Поредећи две поменуте школске године до убедљиво највећег броја пада одељења дошло је међу одељењима која су имала 61 и више ученика. У року од годину дана он се скоро преполовио. На нивоу Југославије број одељења са 61 и више ученика се смањио за 169%, Србије 186,5%, уже Србије 207,2%, Војводине 308% и Косова и Метохије 27,9%.

Табела 32.

Покрајна	Школска година	Укупно одељења	До 20 ученика	21-30	31-40	41-50	51-60	61 и више		
Косово и Метохија	1951/1952.	2068	166	363	446	445	318	330		
Косово и Метохија	1952/1953.	2327	288	483	555	483	280	238		

II 1. 8. Оптерећеност школа бројем одељења у Југославији и Србији 1944-1959.[438]

У периоду од краја Другог светског рата до краја педесетих година 20. века, основне школе у Југославији и Србији су, у највећем броју случајева, имале једно или два одељења (види **Табелу 33**). Школске 1951/1952. највећи број школа у Југославији имао је свега два одељења. Чак 46,4% основних школа у Југославији је имало по два одељења. Школе са до четири одељења чиниле су 88,8% укупног броја школа у Југославији. Гледано у укупном скору, сличан тренд наставио се и у наредним годинама. Ипак, када се прате подаци од 1951. до 1957. године јасно се може уочити константно смањење броја школа које су бројале једно, два или три одељења као што су може уочити константно повећање броја школа које су имале између четири и једанаест одељења. У периоду од

[438] Сви подаци су преузети из: „Osnovne i srednje škole 1951/1952“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 26, Beograd, decembar 1954; „Osnovne i srednje škole 1952/1953“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 43, Beograd, jun 1955; „Osnovne i srednje škole 1953/1954 i 1954/1955“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 49, Beograd, oktobar 1955; „Osnovne i srednje škole 1954/1955 i 1955/1956“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 72, Beograd, mart 1957; „Osnovne i srednje škole 1955/1956“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 118, Beograd, jun 1958; „Osnovne i srednje škole 1956/1957“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 122, Beograd, avgust 1958.

школске 1951/1952. до 1956/1957. број школа које су бројале једанаест одељења увећао се за 298%, док се број школа које су имале десет одељења увећао 206%.

Табела 33.

Држава	Школска година	Укупно школа	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11 и више одељења
Југославија	1951/1952.	13 417	3160	6220	853	1686	463	298	162	229	78	67	201
Југославија	1952/1953.	13 678	2882	6102	1119	1876	467	433	180	225	110	75	209
Југославија	1953/1954.	13 943	2557	5963	1303	2086	564	550	179	239	132	104	266
Југославија	1954/1955.	14 020	2485	5774	1314	2089	613	570	312	264	122	121	356
Југославија	1955/1956.	14 063	2264	5753	1163	2139	619	653	290	357	153	135	537
Југославија	1956/1957.	14 038	2176	5522	1152	2227	639	639	374	389	182	138	600

Највећи број школа у Србији имао је једно или два одељења (види **Табелу 34**). Школске 1951/1952 године школе са једним или два одељења чиниле су 75,7% укупног броја основних школа у Србији. Тренд опадања школа са једним или два одељења у периоду од школске 1951/1952. до 1956/1957. био је присутан и у Србији као и у Југославији. Ипак, није био до те мере изражен. Најнеповољнија ситуација била је на територији уже Србије (види **Табелу 35**) и Косова и Метохије (види **Табелу 37**) где су због конфигурације тла и политике „привођења“ ученика школи, школе у првим годинама после рата подизане у тешко приступачним крајевима у којима је било релативно мало деце односно ученика. Изузетак је представљала Војводина (види **Табелу 36**) у којој је и пре 1944/1945. постојала релативно добро развијена школска инфраструктура. Школске 1951/1952. године у овом делу Србије школе са једним или два одељења чиниле су 37,3% од укупног броја школа у Војводини, док су школе са једним или два одељења у ужој Србији чиниле 81,8% а на Косову и Метохији 79,6% од укупног броја школа у овим деловима земље.

Табела 34.

Република	Школска година	Укупно школа	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11 и више
Србија	1951/1952.	4838	1722	1939	273	436	106	72	62	81	26	29	92
Србија	1952/1953.	4905	1613	1893	346	522	119	94	71	74	41	36	96
Србија	1953/1954.	4964	1353	1931	452	577	175	106	70	78	53	46	123
Србија	1954/1955.	4908	1254	1884	417	579	214	119	76	86	58	51	170
Србија	1955/1956.	4841	1109	1834	376	588	238	171	73	79	65	67	241
Србија	1956/1957.	4793	1052	1831	362	565	193	176	92	87	61	55	319

Табела 35.

Територија	Школска година	Укупно школа	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11 и више
Ужа Србија	1951/1952.	3350	1453	1287	202	234	40	26	21	30	10	10	37
Ужа Србија	1952/1953.	3386	1350	1302	257	279	47	33	27	29	12	14	36
Ужа Србија	1953/1954.	3416	1142	1323	345	336	84	50	29	31	15	15	46
Ужа Србија	1954/1955.	3417	1066	1347	325	333	124	57	32	25	24	21	63
Ужа Србија	1955/1956.	3459	965	1406	286	359	154	84	34	27	24	23	97
Ужа Србија	1956/1957.	3458	922	1449	280	349	107	102	48	26	22	20	133

Табела 36.

Покрајна	Школска година	Укупно школа	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11 и више
Војводина	1951/1952.	674	136	115	37	98	57	40	40	47	16	17	44
Војводина	1952/1953.	657	130	106	54	88	50	50	40	41	29	19	50
Војводина	1953/1954.	659	97	109	58	74	72	39	37	44	36	29	64
Војводина	1954/1955.	653	96	105	46	67	60	45	37	47	32	30	88
Војводина	1955/1956.	653	87	111	43	55	43	52	31	41	34	38	118
Војводина	1956/1957.	642	85	96	37	56	39	42	27	45	30	31	154

Табела 37.

Покрајна	Школска година	Укупно школа	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11 и више
Косови и Метохија	1951/1952.	841	133	537	34	104	9	6	1	4	/	2	11
Косово и Метохија	1952/1953.	862	133	485	35	155	22	11	4	4	/	3	10
Косово и Метохија	1953/1954.	889	114	499	49	167	19	17	4	3	2	2	13
Косово и Метохија	1954/1955.	838	92	432	46	179	30	17	7	14	2	/	19
Косово и Метохија	1955/1956.	729	57	317	47	174	41	35	8	11	7	6	26
Косово и Метохија	1956/1957.	693	45	286	45	160	47	32	17	16	9	4	32

II 1. 9. Школске зграде у Југославији и Србији 1944-1959.

Према првом послератном попису школских зграда из 1951. године у Југославији је постојала 12 981 зграда основних и виших основних школа. Чак трећина, односно 4573 (35,2%) школске зграде су се налазиле у Србији.[439]

Највећи проценат (71%) школских зграда основних и виших основних школа у Југославији су биле приземне зграде.[440] Српски просек био је нешто виши. Од преко четири хиљаде зграда основних и виших основних школа у Србији, 89,9% су биле приземне зграде.[441]

Више од пола школских школсих зграда основних и виших основних школа на територији Југославије 1951. (67,4%) су биле наменски грађене зграде за потребе школе. Почетком педесетих година велики број школа још увек је функционисао у неадекватном простору.[442] Према попису из 1951, ситуација у Србији је била слична. Свега 68,3%

[439] У ужој Србији 3101 – (67,8%); у Војводини 704 – (15, 4%); на Косову и Метохији 768 – (16,8%); „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, Beograd, mart 1955.

[440] Једноспратне (26, 7); двоспратне (2%); троспратне и вишеспратне (0,2%); непознато (0,1%); „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto.*

[441] У ужој Србији 91,9%; у Војводини 95,9%; на Косову и Метохији 76,5%; „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto.*

[442] Стамбене сврхе (22,4%); административне сврхе (1,5%); интернат (0,1%); привредне сврхе (0,5%); остало (7,9%); непознато (0,2%); „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto.*

школских зграда су представљале наменски грађене објекте.[443] Посебно висок проценат школских зграда које су се налазиле у објектима подизаним за стамбене сврхе био је на Косову и Метохији где се свега 41,2% школа налазило у наменски грађеном простору.[444]

Према попису школских зграда из 1951. више од пола школских зграда у Југославији у којима су биле смештене основне и више основне школе је имало свега једну учионицу (57,8%). Још једну имало је 30,5% школа. Другим речима, 1951. године преко 88% школских зграда у Југославији је имало највише две учионице. Српски просек био је нешто бољи од Југословенског. Према попису из 1951. 48,1% школских зграда у Србији је имало свега једну учионицу.[445] Још једну имало је 40,1% зграда.[446] Проценат школских зграда које су имале три учионице нигде у Југославији сем у Словенији (15,3%) није прелазио 6%.[447]

Поред тога што су оскудевале у учионицама, школске зграде основних и виших основних школа нису располагале ни са адекватним бројем осталих просторија као што су: кухиње, трпезарије, купатила и свечане сале. Само 9% школских зграда у Југославији је имало кухиње, 3,2% трпезарије, 0,8% купатила и 3% свечане или кино-сале. Према попису школских зграда из 1951. ни једна школска зграда основне и више основне школе на Косову и Метохији и у Црној Гори није имала купатило. Ситуација у Србији је била слична југословенском просеку. Свега 10,5% школа је имало кухињу,[448] 4,6% трпезарију,[449] 0,6% купатило[450] и 2,4% свечану или кино-салу.[451]

До 1951. године у већини школских зграда у Југославији (95,4%) је била смештена само једна школа. Слична ситуација је била и у Србији где је у 94,2% школских зграда

[443] У ужој Србији 72,4%; у Војводини 80,5%; „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto.*
[444] Према попису из 1951. 37,1% школских зграда на Косову и Метохији су грађене у стамбене сврхе; „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto.*
[445] У ужој Србији 43,8%; у Војводини 53,9%; на Косову и Метохији 60,5%; „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto.*
[446] У ужој Србији 45,5%; у Војводини 29,9%; на Косову и Метохији 27,9%; „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto.*
[447] Србија 5,5%; Хрватска 3,7%; Босна и Херцеговина 3%; Македонија 3,2%; Црна Гора 3,7%; „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto.*
[448] У ужој Србији 13%; у Војводини 1,4%; на Косову и Метохији 8,8%; „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto.*
[449] У ужој Србији 6,1%; у Војводини 0,7%; на Косову и Метохији 2,3%; „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto.*
[450] У ужој Србији 0,5%; у Војводини 1,3%; на Косову и Метохији /; „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto.*
[451] У ужој Србији 3%; у Војводини 1,3%; на Косову и Метохији 1%; „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto.*

била смештена једна школа.[452] У свега 4,9% су биле смештене две док је постотак основних и виших основних школа које су морале да деле једну школску зграду са још две, три или више школа био занемарљив. До 1951. године већина школских зграда у Југославији се користила за школске сврхе. Ипак, 20,1% истих се користило и у друге сврхе. Слично је било у Србији где се 18,4% школских зграда користило у друге сврхе.[453]

Попис из 1951. године скренуо је пре свега пажњу на дотрајалост школских зграда у којима су се налазиле основне и више основне школе. Чак 38,4% школских зграда у Југославији било је грађено пре 1918. године. Заједно са зградама које су грађене између 1919. и 1930. (16,2%) као и зградама које су грађене између 1931. и 1940 (19,9%), зграде грађене пре почетка Другог светског рата чиниле су 74,5% школских зграда у Југославији. У прве две године после рата у Југославији је подигнуто свега 5,2% школских зграда. До значајније иницијативе у изградњи школских зграда дошло је у периоду од 1947. до 1951. када је подигнуто 15,6% школских зграда од укупног броја оних које су постојале 1951. Значачајно је нагласити да се највећи проценат школских зграда подигнутих пре 1918. налазио у оним деловима Југославије који су ушли у састав југословенске државе као бивше територије Аустро-Угарске Монархије. Према попису школских зграда из 1951. године чак 74,8% школских зграда које су постојале на територији Војводине су биле подигнуте пре 1918. Слична ситуација је била у Словенији (70,5%). Управо због старости школских зграда процене су биле да се на територији Војводине и Словеније налази највећи проценат зграда које треба у мањој или већој мери поправити. Чак 55, 9% зграда у Војводини се морало санирати у већој или мањој мери. У Словенији се проценат пењао до 85,8%. Ипак, због начина на који су грађене школске зграде у Војводини и Словенији пре 1918,[454] процене су биле да се у овим деловима Југославије налази најмањи број дотрајалих зграда. Управо због тога, у првим годинама после рата Војводина и Словенија су остале ускраћене за значајнији број нових и савремених школских зграда. Од 1945. до 1951. у Војводини је подигнуто 6,1% од укупног броја школских зграда у Војводини 1951.

[452] У ужој Србији 95,6%; у Војводини 95,9%; на Косову и Метохији 86,3%; „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto.*
[453] У ужој Србији 15,7%; у Војводини 16,5%; на Косову и Метохији 30,7%; „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto.*
[454] 80,8% школских зграда које су постојале у Војводини 1951. године су биле подигнуте од цигле. 55,8% школских зграда које су постојале у Словенији 1951. године су биле подигнуте од цигле а 41,3% од камена; „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto.*

а у Словенији 8,4 што је било неупоредиво мање у односу на све друге републике и делове Југославије.[455]

Свега 33,9% посто школских зграда у Југославији су се водиле као исправне. Текуће оправке биле су потребне у 32,3% школа. Већи радови морали су бити предузети на 26,5% школских зграда. Скоро 7% школа се сматрало дотрајалим и спремним за рушење. Према подацима за 1951. годину чак 35% школских зграда у Србији било је саграђено 1918. и раније.[456] Заједно са зградама које су подигнуте између 1919. и 1930. (20%)[457] и зградама подигнутим између 1931. и 1940. (19,9%),[458] Србија је седам година после рата располагала са 75% школских зграда подигнутих пре почетка рата. У периоду од 1945. до 1951. у Србији је подигнуто 14,5% школских зграда у којима су биле смештене основне и више основне школе.[459] Према проценама са терена, 43,8% школских зграда у Србији сматрало се исправним,[460] 26,4% се морало поправити[461] а 22% озбиљније санирати.[462] У најлошијем односно дотрајалом стању налазило се 7,4% зграда.[463] Према попису из 1951. највећи број школских зграда у Југославији био је изграђен од цигле (46,4%) и камена (37,8%).[464] Чак 62,1% школских зграда у Србији било је изграђено од цигле[465] и 15,4% од камена.[466]

---

[455] (Србија (17,8%), ужа Србија (19,7%), Косово и Метохија (20,5%), Хрватска (19,2%), Босна и Херцеговина (32,1%), Македонија (26,3%), Црна Гора (25,6%)); „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto.*

[456] У ужој Србији 28,9%; у Војводини 74,8%; на Косову и Метохији 23,2%; „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto.*

[457] У ужој Србији 22,3%; у Војводини 9,2%; на Косову и Метохији 20,6%; „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto.*

[458] У ужој Србији 25,2%; у Војводини 7,4%; на Косову и Метохији 28,7%; „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto.*

[459] У ужој Србији 19,7%; у Војводини 6,1%; на Косову и Метохији 20,5%; „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto.*

[460] У ужој Србији 45,3%; у Војводини 39,4%; на Косову и Метохији 41,9%; „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto.*

[461] У ужој Србији 24,9%; у Војводини 33,1%; на Косову и Метохији 26,4%; „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto.*

[462] У ужој Србији 22%; у Војводини 23,8%; на Косову и Метохији 20,7%; „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto.*

[463] У ужој Србији 7,6%; у Војводини 3,7%; на Косову и Метохији 10,3%; „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto.*

[464] Од бетона 0,9%; од бондрука 1,1%; од ћерпича 3%; од набоја 3,7%; од дрвета 6,4%. По подацима из 1951. године 11, 7% школских зграда на Косову и Метохији и 15,1% у Македонији је било изграђено од ћерпича. Према подацима за исту годину 10,4% школских зграда у Босни и Херцеговини и 16% у Црној Гори је било изграђено од дрвета; „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto.*

[465] У ужој Србији 65,7%; у Војводини 80,8%; на Косову и Метохији 30,5%; „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto.*

[466] У ужој Србији 11,6%; у Војводини 0,4%; на Косову и Метохији 43,7%; „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto.*

Према попису из 1951. техничка опремљеност школских зграда у којима су биле смештене основне и више основне школе била је на веома ниском нивоу. Шест година по окончању рата свега 8,8% школских зграда у Југославији се снабдевало водом из градског водовода.[467] Највећи број школских зграда у Југославији снабдевао се водом са извора (26,5%), копненог отвореног бунара (24,6%) и копненог затвореног бунара (23,2%). Највећи број школских зграда у Србији снабдевао се водом са копненог отвореног бунара (33%),[468] са извора (30,7%)[469] и копненог затвореног бунара (20,5%).[470]

Према подацима из 1951. године свега 18,7% школских зграда у Југославији је било прикључено на електричну енергију.[471] Највећи број школских зграда у Југославији (80,6%) осветљаван је петролејском лампом. Свега 15,6% школских зграда у Србији било је прикључено на електричну енергију.[472] У највећем броју школских зграда (83,9%) користила се петролејска лампа.[473]

Просечна површина учионице у Југославији 1951. године износила је 48,2м^2. На једну учионицу долазило је 57,9 ученика.[474] Површина просечне учионице у Србији износила је 45,7м^2.[475] На једну учионицу долазило је 52,9 ђака.[476] Најмање простора за рад било је у учионицама на Косову и Метохији где је просечна површина учионице износила 36,3м^2. На једну учионицу долазио је у просеку 72,1 ђак.

Подови у највећем броју школских зграда у Југославији (88,4%) били су прекривени даскама. Минималан број школских зграда се могао похвалити паркетом

[467] Изузетак су биле Словенија (20,3%) и Македонија (35%); „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto.*
[468] У ужој Србији 27,8%; у Војводини 36,6%; на Косову и Метохији 52,4%; „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto.*
[469] У ужој Србији 36,1%; у Војводини 2,4%; на Косову и Метохији 35,8%; „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto.*
[470] У ужој Србији 25,4%; у Војводини 14,8%; на Косову и Метохији 6%; „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto.*
[471] Изузетак је била Словенија(63,9%) и донекле Војводина (36,6%); „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto.*
[472] У ужој Србији 13,4%; у Војводини 36,6%; на Косову и Метохији 5,1%; „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto.*
[473] У ужој Србији 86,1%; у Војводини 62,7%; на Косову и Метохији 94,3%; „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto.*
[474] Најалармантнија ситуација била је у Босни и Херцеговини где је просечна површина учионице износила 52 м^2. На једну учионицу у просеку је долазило 88 ученика; „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto.*
[475] У ужој Србији 51,3%; у Војводини 58,6%; „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto.*
[476] У ужој Србији 48,4; у Војводини 54,1; „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto.*

(4,6%).[477] Земљани подови постојали су у 3,7% школских зграда.[478] Највећи број школских зграда у Србији (88,3%) имао је под направљен од дасака.[479]

Према подацима из 1951. године централно грејање представљало је реткост у свим деловима Југославије. Свега 2.1% школских зграда се грејало на овај начин.[480] Највећи број школских зграда грејао се уз помоћ покретних (76,7%) и непокретних пећи (16%). Најзаступљенији облик грејања у школским зградама у Србији биле су покретне пећи на које се грејало чак 95,7% школа.[481]

II 1. 10. „Такву школу дете не може волети.“[482]
Материјално стање школства у ФНРЈ и НР Србији 1944-1959.

Материјално стање школства у Југославији после Другог светског рата је било на ниском нивоу. Према проценама, у Југославији је током четири ратне године оштећено око 36% школских зграда у којима су биле смештене основне школе. Трећина уништених школских зграда у којима су биле смештене основне школе третирана је после 1945. као економски проблем. Непостојање адекватног броја зграда у које би се могле сместити основне школе, третирано је и као политички проблем. У годинама пред рат Југославија је по развијености школства спадала у групу „заосталих земаља“. Четвороразредна основна школа је у многим деловима земље била „једина школа у којој су широки слојеви народа стицали елементарну писменост и културу“.[483] Процена, изнета 1955. у елаборату

[477] Словеначки просек био је знатно бољи од југословенског. 13,2% школских зграда у Словенији 1951. је имало пархет; „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto.*

[478] Земљани подови били су после рата реткост у свим деловима Југославије сем на Косову и Метохији. Према подацима за 1951. годину чак 24,8% школских зграда је имало земљани под. Ни једна школска зграда у Словенији није имала земљани под; „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto.*

[479] У ужој Србији 91,7%; у Војводини 94%; на Косову и Метохији 67,1%; „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto.*

[480] 8% школских зграда у Словенији је било прикључено на централно грејање. У Војводини, на Косову и Метохији, Босни и Херцеговини, Македонији и Црној Гори 1951. године није постојала ни једна школска зграда која се грејала на централно грејање; „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto.*

[481] У ужој Србији 95,5%; у Војводини 92,5%; на Косову и Метохији 99,6%; „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto.*

[482] АЈБТ, КПР, II-6-б, Основни проблеми обавезног школовања, април 1955.

[483] И поред овакве оцене, мора се узети у обзир чињеница да су и у Краљевини Југославији постојале разлике између појединих делова земље. У Словенији је нпр. поред врло развијене мреже четвороразредних основних школа постојала и веопма развијена мрежа грађанских школа али и осмогодишњих школа које су установљене још 1869. године тако да су чак и аутори реферата из априла месеца 1955. године оценили да се „може рећи да Словенија по развијености школства није много заостајала иза најразвијенијих земаља Европе“. Ипак, због неразвијености појединих области Југославије тј. пре свега, Босне и Херцеговине, Македониј и делова других области Југославија је у целини, била заостала земља. Свега 27, 3% младих

просветних власти посвећеном материјалном стању школства у првим годинама после рата била је посебно значајна јер је у истом наглашено да се ни десет година после рата стање није много променило. Као један од кључних разлога зашто је четвороразредна основна школа дуго задржала улогу коју је временом требало да преузме развијенији систем школских и културних институција навођена је материјална „оронулост“ школства. Разлога је било више. Десет година по окончању рата и заузимању става да школа мора „стићи“ у свако место у Југославији у коме живе потенцијални ђаци, просветне власти су оцениле да се радило о „проблематичној“ процени. Отварање великог броја школа у местима у којима школе нису постојале пре рата покренуо је „масу“ најмлађих Југословена ка школи која није била у могућности да их на адекватан начин прими и прихвати јер их је било превише. Приликом разматрања могућности за доношење *Општег закона о школству*, што ће десити 1958. године, група стручњака која је писала реферат из априла 1955. године посебно се осврнула на проблем школског простора. Десет година по окончању Рата стање је оцењено као „врло озбиљно“. Сматрало се да је проблем кулминирао због наглог пораста броја школа у послератном периоду али и наглог пораста броја одељења и ученика. Међу експертима могло се чути мишљење да „велика одступања“ која су била неопходна непосредно после окончања рата не могу бити изговор али ни пракса са којом ће се продужити у недоглед. У реферату из априла 1955. године је наглашено: „Претеривање у том погледу може да има тежих последица но што се обично мисли. Школи треба омогућити да изађе из тог примитивизма, јер се у таквим условима за рад не може организовати савремена настава“. Сматрало се да: „Школа затворена у четири зида учионице не може да покаже ништа више сем сиромаштва облика и метода наставно-васпитног рада“.

Једна од основних одлика југословенске школе до краја педесетих година 20. века био је манир да се појам школског простора поистовећује са појмом учионичког простора. До краја педесетих година 20. века у југословенским школама није постојао простор ван учионице. По тада прописаним нормама о величини школског простора сматрало се да је у циљу спровођења савременог наставног процеса и задовољавања потреба нормалног психофизичког развоја детета неопходно обезбедити за једног ученика најмање 1,5 m2

узраста од 5 до 25 година старости похађало је школу док је тај проценат износио: у Енглеској 44,1%; у Француској 45,9%; у Холандији 48,9%; у Швајцарској 53,4%; Исто.

ученичког и 3,5 m2 укупног школског простора. Током читавог периода који представља предмет интересовањ рада, ученицима у Југославији мањкало је 2/3 простора. Подаци за 1951. говоре да су школе у Југославији располагале са 1 092 584 m2 или 0,71 m2 ученичког простора по ученику што је било готово дупло мање од препорученог минимума. Стање је било најгоре у републикама у којима је школска мрежа била изразито неразвијена. У НР Босни и Херцеговини на једног ученика је долазило 0,56 m2 ученичког простора а у појединим срединама попут тузланског, санског и зеничког краја бројка се спуштала на 0, 50 m2 ученичког простора по једном ученику.

Проблем школског простора утицао је на дужину времена које су ученици проводили у школи. Скученост простора диктирала је темпо наставе која је најчешће извођена без веће паузе у трајању од максимално пет часова дневно. Настава се није могла продужити на већи број часова јер унутар школа није постојао простор за одмор ученика, ужину или ручак. На тај начин се дошло до закључка да недостатак школског простора представља један од главних разлога зашто ученици не проводе довољно времена у школи. По прорачуну до кога се дошло, ученици основних школа у Југославији нису остајали у школи дуже од три односно четири сата дневно и то свегасамо 200 дана у години због чега, мислило се, нису у довољној мери били изложени: „систематском организованом васпитању које ми желимо остварити“.

У појединим деловима Србије школске зграде су неколико година по окончању рата биле у веома лошем стању. Илустративан пример за овакво стање представљају школе сјеничког среза од којих се већина налазила у приватним зградама. Школски инструктор Десимир Туцовић описао је у свом извештају из децембра 1948. године прилике у сјеничком срезу на следећи начин: „Приватне школске зграде су обичне сеоске куће са огњиштем у којима су за учионице узете просторије намењене за собу. Испод таквих учионица већином подруми у којима станује породица власника куће, а у непосредној близини су и остале неуредне просторије и стаје за стоку. По двориштима оваквих школа налази се и стока дотичног домаћинства“.[484]

Слична ситуација била је у селима око Владичиног Хана. У извештају школског инструктора Златомира Ћирића се каже: „Највећи број школа налази се у брдским и

[484] Архив Србије, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза сјеничког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Десимира Туцовића, 22. децембар 1948.

планинским пределима. Само неколико школа налази се у плоднијем крају у долини поред Сурдулице. Велики број школских зграда неупотребљив је за школе, нарочито оне у приватним кућама“.[485] У посебно лошем стању налазила се зграда Основне школе у Житорађи. Златомир Ћирић је написао у свом извештају: „Ова школска зграда има изглед као да је јуче око ње вођена борба: зидови избушени мецима, над ходником, пред учионицама, зјапи рупа од гранате, над учитељским станом то исто, у једној соби, иначе лепог учитељског стана, стоје дрва, у шпајзу неко сено, биће да је за козу учитељеву, а у кухињи учитељев кревет са једним столом, што би требало да личи на неку канцеларију. Учионица у којој се ради окречена је изнутра и застакљена. У суседној учионици био је смештен омладински дом, (што се види по дубоком зарезу на зиду докле је дохватала позорница, пошто су врата и прозори до краја скоро оштећени, дом се иселио. Учитељ се жали да омладинци ноћу долазе, отварају прозоре, улазе у учионицу, ложе ватру, играју и ломе намештај (учитељ не станује у згради већ одлази у Хан и долази на дужност у школу). И заиста у учионици има само 7 клупа са 21 седишта за око 40 ученика. Клупе су делимично поломљене и скоро неупотребљиве“.[486]

У неким деловима Србије као у зајечарском срезу далеко већи проблем је представљао вишак него мањак школског простора. У извештају школског инструктора Милана Мирковића с краја 1948. се каже: „У школским зградама са по 2, 3 и више учионица сад ради само једно одељење у једној учионици, а остале учионице су празне. У Великом Извору у великој двоспратној згради са осам учионица има само четири одељења основне школе. Некада су свих осам учионица биле пуне ђака, а данас се једва саставе четири одељења са по педесет ђака. То је дошло због великог опадања наталитета. Сада село Велики Извор броји око 4000 становника, а има само 190 ђака. Грлиште има око 1916 становника са 72 ђака, Леновац има 1964 становника и само 54 ђака, што износи једва 2,7% од броја становника, или 8 ђака на сваких 300 становника“.[487] Полупразне и неискоришћене школске зграде сматрале су се одразом не савесног односа према државној имовини која је тумачена и као однос појединаца према држави. У извештају школског инструктора зајечарског среза се наводи пример школе у Шљивару где једна учионица

[485] АС, Министарство просвете НРС (Г-193, Ф – 32), Извештај школског инструктора Златомира П. Ћирића о извршеном прегледу рада основних школа Среза јужноморавског (Владичин Хан), децембар 1948.
[486] Исто.
[487] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај о обиласку основних школа Среза зајечарског, новембар 1948.

служи као „сала у којој омладина приређује игранке“. Даље се наводи: „То је пример запуштене школске зграде у овом Срезу. Школа није кречена ни споља ни изнутра, прозори полупани, врата разглављена. Учионица која служи за игранку даје веома бедан изглед. Зидови запуштени, избушени штаповима и умазани, таван распукао, а местимично се одвалио малтер и само што не падне. На зиду једна парола, којој је одавно време да се замени и плаката од 1947. год. Изнад улазних врата школе пише: *Омладински дом*. Омладина је школу прогласила за омладински дом. И управитељ школе и руководиоци омладине, и месни народни одбори, и другови знају да школа није *Омладински дом*, да омладински домови уопште не личе на ову бедну просторију и не служе само за игранке, да би овде пре могла бити ђачка читаоница, народна или омладинска, него сала за играње, па ипак нису предузели ништа да се боље искористи ова просторија и да покажу како треба чувати заједничку – државну имовину. У овом селу постоји празна неискоришћена бивша кафан. Природније би било да се она претвори у салу за играње. Али они кажу: *То је знате приватно*. Чини им се да за то што је приватно треба да буде обезбеђеније него државно“.[488]

Већина школа власотиначког среза до краја 1948. године није имала стакло на прозорима. Школски инструктор задужен за школе у поменутом срезу писао је о стању школе у Палојину која је уместо стакла на прозорским окнима имала затегнут папир. И ако у веома лошем стању зграда у којој је била смештена основна школа имала је вишеструку намену. Поред канцеларија месне задруге у њој је била смештена и једна сеоска породица чија је стока живела у школској шупи за дрва.[489]

Четири године од окончања рата ситуација у селима врањског среза је описивана као катасрофална: „Зидови школских учионица су празни, хладни и сем школских клупа немају никаквог другог обележја да су то школске зграде. Понегде се и нађе нека слика у вези са наставом, али то су махом слике годишњих доба, слике метарског система“.[490] У нарочито лошем стању налазила се ОШ у Балиновцу за коју се каже: „Школа је смештена у приватној згради која је испод сваке критике...Двориште је тескобно, неограђено и

[488] Исто.
[489] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза власотиначког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Милана Анђелковића, децембар 1948.
[490] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај о обављеном прегледу рада основних школа врањског среза у периоду новембар-децембар шк. 1947/48 год, децембар 1948.

невероватно прљаво. Учионица непатосана, табла стара, дотрајала, зидови без слика, празни и прљави. Не обраћа се пажња на температуру у учионици - свремена на време неподношљиво је врућина, или опет хладно као напољу. Школски служитељ као да не постоји. Женска деца за време часа сва су забрађена марамом, а мушкарци имају шалове око врата“.[491]

За већину школа набавка огрева током зимских месеци представљала је велики проблем. Тешкоће су превазилажене набавком „малих плехара, добошара“ које су често биле у неисправном стању због чега су се сматрале непрактичним и нехигијенским. У ситуацијама када народни одбори нису на време обављали посао снабдевања школа дрвима учитељи, ђаци и ђачки родитељи су се сналазили на различите начине. Учитељ у Биновцима (Јужноморавски срез) био је принуђен да са колицима иде по селу, од куће до куће како би скупио одређену количину дрва за школу.[492] Након посете Сјеници и Урошевцу,Контролна комисија ФНРЈ је закључила 1949. године: „Повереништва за трговину СНО-а нису се побринули у току припрема за школску 1948 и 1949 год. за набавку стакла, пећи, чункова, кофа и сл. чиме је веома отежан рад у школама у току зиме. Нарочито је било тешко стање у...Сјеничком срезу. Школе у Штављу (срез сјенички)....у току зиме биле су непотпуно застакљене, тако да је учионице било немогуће загрејати. Већина прегледаних школа није била снабдевена пећима те су учитељи били приморани да их позајмљују од сељака. Разуме се те пећи нису одговарале потребама школа, нису довољно загрејавале учионице и већином задимљавале просторије“.[493]

Уређење мокрог чвора представљало је још један у низу проблема. У извештају школског инструктора задуженог за школе Јужноморавског среза се каже како „школски клозети представљају право ругло наших школа“. Даље се наводи: „У Кијеву школа нема клозета, служи се клозетом МНО. Клозетска јама је пуна, годинама неочишћена. Под неучвршћен. Недавно је учитељица ове школе упала у клозет, управо давила се. Случај је хтео да јој се ту десила мајка и молила нас да о томе никоме не говоримо, јер би се могло

[491] Исто.

[492] АС, Министарство просвете НРС (Г-193, Ф – 32), Извештај школског инструктора Златомира П. Ћирића о извршеном прегледу рада основних школа Среза јужноморавског (Владичин Хан), децембар 1948.

[493] АЈ, Комисија државне контроле ФНРЈ, 19-196-1739, Извештај о извршеном прегледу Извршног одбора среских народних одбора: Зворник, Власеница, Сребреница (НР Босна и Херцеговина), Сјеница, Урошевац (НР Србија), Куманово и Тетово (НР Македонија) по питању материјалног издржавања школе и снабдевања учитељ у времену од 11. маја до 8. јуна 1949. године, 17. јун 1949.

кроз село прочути итд. Од тада до данас ствар се при овој школи по питању клозета променула утолико што, док је једно дете у клозету, друго га чува да не упадне“.[494]

Веома лоши услови за рад односно похађање школа били су у власотиначком срезу где се настава одвијала у најпримитивнијим условима. Школски инструктор Милан Анђелковић писао је у свом извештају из децембра месеца 1948. године о проблемима са водом у власотиначком срезу. Анђелковић је приметио да: „питање воде није свуда повољно решено. Нпр. у Доњем Гару и деца и учитељ пију воду са потока. Школе немају канте за воду, те у некима трпе док је у другима то питање решено земљаним крчазима, као што је случај у Крушевици“.[495]

Недостатак школског намештаја представљао је још једну препреку успешној реализацији наставе. Према подацима о приликама на југу Србије види се да ученици Основне школе у Великом Трновцу ни три године од краја Другог светског рата нису радили писмене задатке јер у школи није било клупа.[496] У селима бујановачког среза две године после рата деца су „у већини случајева седела на поду, по два оделења раде са једном таблом, а учитељи сами праве табле од шпер-плоче или картона“. У селу Великом Трнову у бујановачком срезу за 361 ученика било је предвиђено шест клупа.[497]

Лоша ситуација била је у селима јабланичког среза где су школе, како се наводи у извештају школског инструктора Николе Ђаковића, „располагале са врло оскудним намештајем“. У извештају се наводи: „Има школа које немају ни довољно табла, тако да два наставника раде са једном таблом и стално је селе из учионице у учионицу“.[498]

Врло лоша ситуација била је и у школама власотиначког среза где није била ретка појава да ученици седе на троношцима, поду поред зида или стоје. Крајем 1948. године у

[494] АС, Министарство просвете НРС (Г-193, Ф – 32), Извештај школског инструктора Златомира П. Ћирића о извршеном прегледу рада основних школа Среза јужноморавског (Владичин Хан), децембар 1948.
[495] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза власотиначког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Милана Анђелковића, децембар 1948.
[496] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај Серафима Петровића, школског инструктора о обављеном прегледу рада основних школа у периоду септембар-децембар шк. 1947/48 год, 1. фебруар 1948.
[497] АЈ, Комисија државне контроле ФНРЈ, 19-196-1739, Извод оцене извештаја НР Србије, НР Црне Горе и НР Словеније израђених на основу решења Савезне контролне комисије бр. 1830 од 24. октобра 1947. године по питању проблема основних школа и народног просвећивањ.
[498] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај Николе Ђаковића, школског инструктора о обављеном прегледу рада основних школа јабланичког среза у периоду новембар-децембар шк. 1947/48 год, 16. децембар 1948.

селу Стајковцу постојало је свега 9 клупа за 120 ученика због чега су деца углавном седела на циглама. У селу Шишави, 24 клупе долазиле су на 209 ученика итд.[499]

Слично је било и у пожешком срезу. Школски инструктор Драгољум Марковић написао је у свом извештају: „У целом срезу школе оскудевају у намештају. Недостају: школске клупе, ормани, столови, столице. Има школа које немају ни једну једину столицу, а ормана мало која школа да има. У више учионица ђачке клупе допуњују столови са обичним пољским клупама, те су ученици леђима окренути наставнику".[500] Ситуација је била веома тешка и у врањском срезу. У многим школама недостајао је основни школски намештај. Често се дешавало да у једној клупи седи пет или шест ученика.[501] Према подацима за 1949. у шест срезова нишке области недостајало је 2235 клупа. У ариљском срезу могло се користити свега 200 клупа. У читавом прибојском срезу само су 4 школе имале ормане за остављање књига и учила. У моравичком срезу је било школа где су деца седела на поду. У жичком срезу деца су у школу са собом доносила столице од куће.[502]

Поред школског намештаја значајну улогу у реализацији квалитетне наставе имала је школска опрема. Југословенске школе биле су и пре рата веома оскудно опремљене. Процена је била да је током рата уништено око 70% постојеће опреме. И ако је непосредно после рата дошло да наглог пораста броја школа о њиховој опремљености није се водило много рачуна. Подаци за 1951. годину говоре да у 1176 четворогодишњих основних школа у НР Србији у дреничком, посавском, љубичко-трнавском и гружанском срезу 88 школа или 70% школа није имало школску словарицу, 39 школа или трећина није имала школску рачунаљку, 74 школе нису имале литарске мере, 61 школа није имала метарске мере, 92 школе или 80% школа није имало школски термометар. Свега три школе имале су школску радионицу. Само три школе имале су нешто од фискултурних реквизита.

Илустративно делује пример гружанског среза Од 44 четворогодишње основне школе у гружанском срезу 36 није имало словарицу, 18 рачунаљку, 38 рељеф НР Србије,

[499] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза власотиначког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Милана Анђелковића, децембар 1948.
[500] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај Драгољуба А. Марковића, школског инструктора о обављеном прегледу рада основних школа пожешког среза у периоду новембар-децембар шк. 1947/48 год, 16. децембар 1948.
[501] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај о обављеном прегледу рада основних школа врањског среза у периоду новембар-децембар шк. 1947/48 год, децембар 1948.
[502] АЈ, Комисија државне контроле ФНРЈ, 19-198-1743, Извештај о извршеној контроли материјалног обезбеђења учитеља, децембар 1949.

39 рељеф ФНРЈ, 3 карту НР Србије, 6 карту ФНРЈ, 20 глобус, 23 литарске мере, 15 метарске мере, 29 квадратни метар, 29 кубни метар, 4 геометријска тела, 40 магнет, 32 термометар. Ни једна школа у гружанском крају није имала школску радионицу и фискултурне реквизите.[503]

Ситуација у НР Србији није била много боља ни у осмогодишњим школама. Од 48 школа сомборског, крушевачког, љубичко-трнавског и дреничког среза скоро половина школа тј. 23 школе нису имале карту Балканског полуострва а 39 школа није имало микроскоп. Као пример може се узети 15 школа сомборског среза од којих 2 нису имале карту Европе, 3 карту Азије, 5 карту Балканског полуострва, 15 телуријум, 14 анероид, 13 микроскоп, 13 акваријум, 4 стрму раван, 8 Сегнерову вртешку, 12 барометар, 9 електроскоп. Ни једна школа није имала пирометар и инфлуентну машину.[504]

Лоше стање школских зграда оскудно опремљених намештајем и училима додатно је уназађивано коришћењем школских зграда у друге сврхе. Непосредно по окончању ратних операција током 1944. и 1945. ова ситуација је била уобичајена. Из дописа Просветног одсека месног народно-ослободилачког одбора града Београда Извршном народно-ослободилачком одбору града Београда од 10. новембра 1944. се види да су „скоро све зграде Народних и Грађанских школа у Београду“ биле „заузете за смештај

[503] Од 23 школе у дреничком срезу 20 није имало словарицу, 13 рачунаљку, 22 рељеф НР Србије, 21 рељеф ФНРЈ, 10 карту НР Србије, 11 карту ФНРЈ, 15 глобус, 19 литарске мере, 18 метарске мере, 22 квадратни метар, 22 кубни метар, 23 геометријска тела, 11 магнет, 5 термометар, 20 школску радионицу, 22 фискултурне реквизите.

Од 14 школа у посавском срезу крају 6 није имало словарицу, 13 рељеф НР Србије, 14 рељеф ФНРЈ, 4 глобус, 7 литарске мере, 5 метарске мере, 11 квадратни метар, 11 кубни метар, 2 геометријска тела, 18 магнет, 8 термометар, 13 фискултурне реквизите. Ниједна школа није имала школску радионицу.

Од 39 школа у љубичко-трнавском срезу 26 није имало словарицу, 8 рачунаљку, ни једна није имала рељеф НР Србије као ни рељеф ФНРЈ, 4 карту НР Србије, 2 карту ФНРЈ, 28 глобус, 25 литарске мере, 23 метарске мере, 37 квадратни метар, 37 кубни метар, 6 геометријска тела, 37 магнет, 37 термометар, 38 фискултурне реквизите. Ни једна школа није имала школску радионицу.

[504] Од 15 школа крушевачког среза 2 нису имале карту Азије, 15 карту Балканског полуострва, 15 телуријум, 15 анероид, 14 микроскоп, 15 акваријум, 13 стрму раван, 14 Сегнерову вртешку, 14 пирометар, 9 електроскоп. Ни једна школа није имала барометар и инфлуентну машину.

Од 12 школа љубичко-трнавсог среза 3 нису имале карту Европе, 6 карту Азије, 3 карту Балканског полуострва, 8 микроскоп, 9 стрму раван, 10 Сегнерову вртешку, 11 барометар, 11 инфлуентну машину, 7 електроскоп. Ни једна школа није имала телуријум, анероид, акваријум и пирометар.

Од 6 школа дреничког среза 1 није имала карту Европе, 1 карту Азије, 4 микроскоп, 3 стрму раван, 5 Сегнерову вртешку, 5 барометар, 1 електроскоп. Ни једна школа није имала телуријум, анероид, акваријум, пирометар и инфлуентну машину.

руске и народно-ослободилачке војске и других војних и цивилних институција“.[505] Просветном одсеку Месног народно-ослободилачког одбора града Београда су стизали извештаји „скоро од свих школских Управа да поједине Војне јединице и друге установе војног и политичког карактера заузимају школске зграде без знања школских управтеља“ као и да „разносе исту без потписа и издавања потребних писмених потврда тако, да се имовина више не може лако пронаћи и повратити школама“.[506] Због оваквог стања Председништво Извршног народно-ослободилачког одбора града Београда је већ 23. новембра 1944. тражило од Председништва АСНОС-а следеће: „Да се у будућности забрани усељавање војних јединица и народно-ослободилачке војске по зградама народних и грађанских школа у Београду, ако има других подесних зграда за њихов смештај; да се по могућству ослободе школске зграде у Београду, које су само делимично заузете од стране војних јединица, како би се предузеле мере за оправку истих и омогућио нормални школски рад. Ако би то све било за сада немогуће, онда издејствовати забрану да у будуће војне јединице приликом усељавања у поједине школске зграде не уништавају имовину, односно школски инвентар, као ормане, клупе, столове, разна школска учила и друго, као што је то до сада чињено“.[507]

Употреба школског простора за различите сврхе била је уобичајана појава и касније. Према подацима из извештаја школских инструктора током педесетих година 20. века, у селима Јужноморавског среза био је обичај да се „после обреда крштења или венчања у цркви, у школи поставља ручак за“ госте „и попа“.[508] Школски инструктор Јужноморавског среза описао је ситуацију у селу Кунову на следећи начин: „У Кунову школа, између осталог служи за све опште игранке било у вези са приредбама масовних организација или иначе. Тако, на пример, ма где у селу се држале свадбе, унапред се зна

[505] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-108), Допис Просветног одсека Месног народно-ослободилачког одбора града Београда Извршном народно-ослободилачком одбору града Београда, 10. новембар 1944.
[506] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-108), Допис Просветног одсека Месног народно-ослободилачког одбора града Београда Извршном народно-ослободилачком одбору града Београда, 21. новембар 1944.
[507] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-108), Допис Председништва Извршног народно-ослободилачког одбора града Београда Повереништву за просвету Председништва Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије (АСНОС-а), 23. новембра 1944.
[508] АС, Министарство просвете НРС (Г-193, Ф – 32), Извештај школског инструктора Златомира П. Ћирића о извршеном прегледу рада основних школа Среза јужноморавског (Владичин Хан), децембар 1948.

да ће игранка бити у школи, јер је тамо *најзгодније*, а и школа је *њихова*“.[509] Ништа боље није било ни у једном од суседних села где су у новој школској згради биле смештене: кројачка радионица, магацин за жито, задружна канцеларија, продавница задруге, канцеларија МНО, а у сутерену поткивачка задружна радионица и „затвор за откупљене козе и осталу стоку“.[510]

Реализација политике образовања и васпитања у Југославији и Србији зависила је од смерница које су дефинисали представници политичке елите на Трећем пленуму ЦК КПЈ али и од конкретних радњи за које су на терену били задужени нижи органи власти односно народни одбори као највиши израз револуционарне народне власти која је успостављана од почетка Другог светског рата на тлу Југославије.[511] Управо су сеоски, општински, срески и окружни народни одбори били они који су морали највише да „повуку“ у процесу стварања модерне основне школе у Југославији. Од њихове организације и састава који се искључиво ослањао на расположиве, често веома скромне ресурсе зависио је и степен реализације просветне политике.

---

[509] Исто.

[510] Исто.

[511] Претеча народних одбора били су народноослободилачки народни одбори као органи револуционарне народне власти у Југославији формирани за време Народноослободилачког рата у периоду од 1941. до 1945. Бирани су и именовани од почетка оружаног устанка 1941. најпре само на ослобођеним а касније и на неослобођеним територијама као зачетак новог друштвеног система. Својом „револуционарно-демократском“ праксом требало је да изражавају револуционарне и социјалне тежње режима у настајању. Постојало је више типова народних одбора: сеоски, општински, срески, окружни, обласни и главни. Народноослободилачки народни одбори преименовани су у народне одборе Законом о народним одборима из 1946. године.

Сеоски народни одбори представљали су најнепосредније органе народне власти. У свом саставу имали су три до пет чланова од којих је сваки био задужен за различити сегмент рада. Главну улогу у сеоском народном одбору имали су председник и секретар народног одбора који су у највећем броју случајева били чланови Комунистичке партије Југославије. Сеоски народни одбори одиграли су кључну улогу у првим годинама после рата када су били задужени за: исхрану војске и сиромашног становништва, избеглице, реквизицију, конфискацију, организовање сеоских стража, скупова, конференција, течајева за описмењавање становништва, предавања из области културе итд.

Општински народни одбори су обједињавали рад сеоских народних одбора. Општински народни одбор састојао се од: пленума народног одбора (сви председници и секретари сеоских народних одбора који су обједињени конкретним општинским народним одбором) и извршног одбора или секретаријата одбора (председник, секретар, благајник и неколико чланова директно задужених за конкретне послове).

Срески народни одбори су се састојали од: пленума(петнаест до двадесет чланова) и извршног одбора (председник, потпредседник, секретар и чланови задужени за: исхрану војске и становништва, комунална питања, здравство, културу и просвету итд.)

Окружни народни одбори су обједињавали рад среских народних одбора.

Обласни или покрајински народни одбори су играли огроман значај током Другог светског рата јер су обједињавали власт Комунистичке партије на већој територији.

Главни народноослободилачки одбори су играли значајну улогу током Другог светског рата. Јачањем партизанског покрета прерастали су у антифашистичке скупштине и већа односно највише органе власти у појединим деловима земље.

Да се народно-ослободилачки одбори у Србиј односе неодговорно према просветној проблематици примећено је пре него што су окончане ратне операције на територији Југославије. У допису Одсека за основну наставу Повереништва просвете Председништва АСНОС-а свим народно-ослободилачким одборима је априла 1945. стављено до знања следеће: „Извесни просветни референти окружних народно-ослободилачких одбора још увек озбиљно не схватају своју одговорну улогу. Многе расписе овог повереништва као да не читају! Многи тражени извештају овог повереништва остају без одговора! На неке се толико чека да се извесни послови формално паралишу... Просветни референти морају бити свесни колико се оваквим радом омета правилан рад појединих одсека овог одељења. Они на крају морају бити свесни одговорности коју ова њихова немарност повлачи. Народно-ослободилачка власт, па и Повереништво с правом очекују савесно вршење дужности од свих просветних радника који подпадају под ово Повереништво а у првом реду одговорни су просветни окружни и срески референти. Просветни окружни и срески референти народно-ослободилачких одбора су руководиоци просветне службе на свом подручју и као такви они се морају старати за што нормалнији рад у школама као и за уредно слање свих извештаја које тражи Повереништво. Само тако Повереништво може имати јасан и потпун преглед целокупног школства и наставног рада на територији Србије. Због тога ће се у будућности узимати на одговорност сваки референт, који на време не поднесе тражени извештај“.[512]

Појачане контроле и систематско праћење рада нижих просветних органа односно оних који су постојали пре свега по среским и окружним народним одборима није било могући пре 1948. године јер је први попис ученика као и основних школа у Југославији па и Србији организован тек три године по окончању рата.

Децембра 1949. године Комисија државне контроле ФНРЈ је организовала контролу 122 среска и 271 општинско повереништво за просвету и културу, повереништво за финансије и за трговину и снабдевање. Том приликом контрола је извршена у 293 школе. Преко две стотине службеника упутило је своје извештаје Комисији из којих се, у тренутку када се највише партијско тело спремало да обзнани нову политику образовања и васпитања могло закључити следеће. Пре свега закључено је да: повереништва за

[512] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-108), Допис Одсека за основну наставу Повереништва просвете председништва АСНОС-а свим народно-ослободилачким одборима, 6. април 1945.

просвету и културу нису организационо постављена како је то предвидело Председништво односно. Влада НР Србије. Многа повереништва за просвету и културу не само да нису имала довољан број службеника већ ни повереника односно особу чија је улога требало да буде кључна у решавању просветне проблематике одређене општине односно среза. Извештаји са терена су указали да 26 повереништава за просвету и културу нема свог повереника (београдска област, титово-ужичка област, крагујевачка област, нишка област, тимочка област итд.). Преко 180 повереништава само на тлу Србије није имало довољан број службеника. У пет повереништава на тлу Србије повереници за просвету и културу су били распоређени на друге дужности. Уместо да обављају свој посао, повереницима за просвету су поверавани многи задаци: руководеће обавезе, командовање фронтовским бригадама, рад на откупу жита итд.[513] Две године касније идентичан проблем је примећен у јужним деловима Србије: „У срезу белопаланачком школски инспектор је у новембру одржао у месту 20 састанака, а четири дана је провео у једном месном народном одбору по питању сетве, тако је од 15 школа колико је предвидео да обиђе у октобру и новембру, обишао само шест. Повереници за просвету су још више заузети, јер поред задатака које добивају од партијске организације и народног фронта одлазе на терен и по привредним задацима. Повереник среза нишког, према његовој изјави, остави пола времена на овим задацима, а заменик повереника у срезу белопаланачком добио је одређен терен у вези са привредним питањима“.[514]

Највећи проблем међу службеницима повереништава представљали су школски инструктори којих је крајем 1949. у Србији било дупло мање него што их је било потребно због чега је рад и начин функционисања многих школа измицао детаљнијој контроли. Неодговоран однос нижих органа власти према просвети и култури довео је до паралисања многих повереништава за просвету што је у једном од извештаја са терена с краја 1949. оцењено на следећи начин: „Организационо стање повереништва и искоришћавање постојећег особља за задатке ван просветне струке условило је да се већина повереништава не бави проблематиком просвете и да не решавају ни најважније

[513] АЈ, Комисија државне контроле ФНРЈ, 19-198-1743, Извештај о извршеној контроли материјалног обезбеђења учитеља, децембар 1949.
[514] АЈ, Комисија државне контроле ФНРЈ, 19-196-1739, Закључци Комисије државне контроле ФНРЈ изведени након након посете органа исте срезовима ситничком, неродимском, горском и грачаничком АО Косова и Метохије, срезовима нишком, белопаланачком, димитровградском и граду Нишу, 9. јануар 1951.

задатке свог повереништва“.[515] Са сличном праксом наставило се и касније. У закључцима Комисије државне контроле ФНРЈ изведеним након посете службеника Комисије ситничком, неродимском, горском и грачаничком срезу на територији Косова и Метохије и нишком, белопаланачком, димитровградском срезу и граду Нишу на територији уже Србије се наводи да од седам среских повереништава у којима је вршена контрола три нису имала повереника за просвету и културу. Као главни проблем наведено је непостојање континуитета у раду повереништава јер се службеници „врло често мењају“. Издвојен је пример белопаланачког повереништва за просвету у коме се током 1950. године сменило чак тринаест службеника да би почетком 1951. у истом радила три. Службеници Комисије ангажовани у контроли нижих просветних органа срезова на југу Србије и на Косову и Метохији почетком 1951. констатовали су опште расуло просветних органа на терену. Примећено је да се рад повереништава за просвету углавном своди на израду широких планова који нису усредсређени на конкретне проблеме при чему се ни реализација усвојених планова не контролише. Поред тога констатовано је да се у реализацији просветне политике повереништва за просвету, потпуно супротно одлукама Трећег пленума ЦК КПЈ, у раду не ослањају ни мало на друга повереништва (за финансије; за социјално старање; народно здравље; трговину) али ни на масовне организације од којих многе као што је Пионирска скоро да не постоје на терену. У закључцима комисије је скренута пажња на минималан удео масовних организација попут: Народног фронта, Антифашистичког фронта жена, Савеза комунистичке омладине Југославије у афирмацији политике образовања и васпитања на југу Србије као и на Косову и Метохији. Закључци до којих је дошла Комисија државне контроле ФНРЈ почетком 1951. године а у вези са стањем просветних прилика у јужним деловима НР Србије посебно су значајни јер је њима скренута пажња на однос централне према нижим органима власти. Том приликом је закњучено да централни органи односно Министарство просвете НР Србије води веома неодговорну политику према нижим просветним властима које су често „препуштене“ дестинама па и стотинама инспектора који бележе и по „1000 сати рада на терену“ а да немају јасне представе о проблемима на које би требало да буду усредсређени. У закључцима Комисије се наводи да је од десет извештаја инспектора о

[515] АЈ, Комисија државне контроле ФНРЈ, 19-198-1743, Извештај о извршеној контроли материјалног обезбеђења учитеља, децембар 1949.

стању у општинским и сресим народним одборима који су случајно изабрани примећено да у девет нема ни помена о раду просветних органа због чега је закључено да је просветна проблематика третирана као периферно а не једно од кључних питања за развој социјализма и социјалистичких односа у земљи.[516]

У периоду од краја Другог светског рата до доношења *Општег закона о школству* односно *Закона о основној школи* 1959. школски буџет у НР Србији је био у саставу буџета месних народних одбора због чега је материјално стање школства у Србији али и у другим деловима Југославије довођено у везу са начином рада и функционисања народних одбора. Из извештаја школских инструктора који су пристизали из свих делова Србије може се приметити да су се школски буџети масовно користили у друге сврхе. Након контроле која је октобра 1947. године извршена у 23 среза, 9 ГНО и 64 МНО на територији селе НР Србије Комисија је закључила да: „су суме које се стављају на располагање МНО за издржавање школа мале и да не могу да подмире најосновније потребе". Примећено је да СНО, у великом броју случајева, нису на време обезбеђивали кредите за издржавање МНО који због тога нису могли да издвајају новац за издржавање школа и плате служитеља које су доста касниле. Због таквог односа према месним народним властима али и неспособности истих да другачије расподеле постојећа средства дешавало се да многе школе у Србији по шест месеци не добијају средства. За материјална средства у селу Касидолу (срез пожаревачки) било је предвиђено 8 400 динара а исплаћено свега 625 динара. Због овакве ситуације дешавало се да су учитељи и управитељи школа за поједине издатке давали из својих џепова. Тако је управник школе у Кутини платио у 1946. години 586 динара за школске браве а 15. маја 1947, 480 динара за кречење. У једном селу сомборског среза извесна учитељица је дала 400 динара из свог џепа за материјал неопходан у учионици.[517] Резултати контроле која је извршена након две године показали су да се однос према школском буџету није много променио. Током 1949. предвиђени и одобрени кредити нису били довољни за издржавање школа јер повереници за просвету и културу при сресим народним одборима и управитељи школа

[516] АЈ, Комисија државне контроле ФНРЈ, 19-196-1739, Закључци Комисије државне контроле ФНРЈ изведени након након посете органа исте срезовима ситничком, неродимском, горском и грачаничком АО Косова и Метохије, срезовима нишком, белопаланачком, димитровградском и граду Нишу, 9. јануар 1951.
[517] АЈ, Комисија државне контроле ФНРЈ, 19-198-1743, Извештај о извршеном прегледу по питању похађања основних школа, издржавања основних школа, материјалног положаја учитеља и платама школских служитеља израђен од стране Контролне комисије НР Србије а за потребе Савезне контролне комисије, октобар 1947.

нису консултовани приликом одређивања буџета. Због мањка новца средства се нису могла равномерно и правилно расподелити. Значајније промене при састављању буџета уведене су 1950. године. Од почетка педесетих година повереници за просвету и културу су почели да играју веома значајну улогу у састављању школског буџета.[518]

Посебан проблем представљале су служитељске плате иако су биле предвиђене буџетима МНО-а. Посао школског служитеља представљао је један од најнепопуларнијих после Другог светског рата. Тешко су се проналазили појединци спремни да обављају посао школског служитеља. Разлога је било више. Поред веома ниских плата и рада у, као што је већ речено, неусловним зградама, служитељи су по правилу месецима морали чекати да им МНО исплати плате. Поред тога, дечији додатак који је представљао веома важну допуну кућног буџета у Југославији после 1945. био је предвиђен само за школске служитеље у Војводини. За разлику од школских слижитеља у Србији и на Косову и Метохији, служитељи у Војводини су имали и социјално осигурање.[519] Школски инструктор Златомир Ћирић писао о веома лошем положају школских служитељао у школама Јужноморавског среза крајем 11948. године: „Школски служитељи (курири) не задовољавају својим дужностима. Њихове принадлежности се крећу од 1200-1500 динара. У овом крају сматра се да су то принадлежности врло мале, јер најобичнији радник на *Хидроградњи* заради 4000-5000 динара месечно, том приликом има гарантовано снабдевање, социјално је осигуран итд. Због тога у ове се службе примају или сасвим неспособна лица или она лица која ће сасвим узгредно и на лак начин моћи ову дужност да обављају. Разуме се да то бива сасвим погрешно. У школи се задржавају по 1-2 сата, највише, на брзину почисте учионице, наложе ватру или обаве још неки ситан посао и одлазе својим кућама да би се тамо забавили другим пословима око земљорадње“.[520]

[518] АЈ, Комисија државне контроле ФНРЈ, 19-198-1743, Извештај о извршеној контроли материјалног обезбеђења учитеља, децембар 1949.

[519] АЈ, Комисија државне контроле ФНРЈ, 19-198-1743, Извештај о извршеном прегледу по питању похађања основних школа, издржавања основних школа, материјалног положаја учитеља и платама школских служитеља израђен од стране Контролне комисије НР Србије а за потребе Савезне контролне комисије, октобар 1947.

[520] АС, Министарство просвете НРС (Г-193, Ф – 32), Извештај школског инструктора Златомира П. Ћирића о извршеном прегледу рада основних школа Среза јужноморавског (Владичин Хан), децембар 1948.

II 2.

Дете

II 2. 1. Као грађанин

По првом послератном попису из 1948. године Федеративна Народна Република Југославија простирала се на 255 395км^2. На овој територији живело је 15 772 098 становника односно 7 582 461 припадник мушког и 8 189 637 припадница женског пола у оквиру 3 609 725 домаћинстава.[521] Територија НР Србије заузимала је највећи део територије ФНРЈ и простирала се на 88 395 км^2. На овој територији живело је 6 527 966 становника односно 3 171 201 припадник мушког и 3 356 765 припадница женског пола који су били распоређени у оквиру 1 485 737 домаћинстава.[522] До наредног пописа из 1953. године који је био и последњи попис становништва у периоду који представља предмет интересовања рада, број становника Југославије повећао се на 16 927 275 становника. По резултатима пописа из 1953. године у ФНРЈ је живело 8 211 284 припадника мушког и 8 715 991 припадница женског пола у оквиру 3 986 999 домаћинстава. Број становника највеће југословенске републике повећао се на 6 983 544 становника односно број припадника мушке популација порастао је на 3 418 000 а женске на 3 565 240. Становништво НР Србије живело је у оквиру 1 638 989 домаћинстава.[523]

Једна од главних карактеристика становништва које је насељавало територију југословенске државе у првих петнаест година после Другог светског рата је изражено присуство млађих годишта. Од укупно 15 772 098 Југословена односно грађана ФНРЈ колико их бележи попис из марта месеца 1948., њих 5 131 637 односно 32, 53% су били

[521] "Ukupno stanovništva po popisima 1921 do 1953", *Statistički godišnjak FNRJ za 1954. godinu*, Beograd, 1954, str. 54; Према последњем попису из времена Краљевине тј. по попису из 1931. године у Краљевини Југославији која се простирала на 247 542 км^2 је живело 13 934 038 становника од чега 6 891 627 припадника мушког и 7 042 411 припадница женског пола у оквиру 2 709 399 домаћинстава.

[522] *Isto*; Централни и највећи део територије НР Србије заузимала је ужа Србија која се простирала на 55 927 км^2. На овој територији живело је 4 136 934 становника. Поред територије уже Србије у састав највеће југословенске републике улазиле су две аутономне покрајне: АП Војводина која се простирала на 21 779 км^2 и у којој је живело 1 663 212 становника и АП Косово и Метохија која се простирала на 10 689 км^2 и у којој је живело 727 829 становника. Са 68,1 становником по км^2 АП Косово и Метохија је спадала у један од најгушће насељених делова Југославије.

[523] *Isto*; По резултатима пописа из 1953. године на територији уже Србије живело је 4 460 405 становника док је на територијама аутономних покрајни живело: у Војводини 1 713 905 и на Косову и Метохији 809 234 становника.

дечаци и девојчице узраста до 14 година старости при чему су деца узраста од 10 до 14 година, којих је било 1 798 041, чинила најбројнију старосну категорију у Југославији.[524] Ако се анализира старосна структура грађана ФНРЈ који су имали преко 15 година старости види се да се са бројем дечака и девојчица који су имали између 10 и 14 година може поредити једино број младића и девојака узраста између 15 и 19 година којих је према резултатима пописа из 1948. било 1 722 905. Узрасним категоријама које су бројала преко 1 000 000 грађана Југославије припадали су још грађани који су имали од 20 до 24 године (1 450 149), од 25 до 29 година (1 062 475) и од 34 до 39 година (1 136 942). Ако се овом броју дода број припадника узраста од 30 до 34. године којих је било 786 267 може се закључити да је од 15 772 098 грађана Југославије чак 11 290 375 или 71, 58% имало између 0 и 40 година старости док је 6 929 678 или 43, 94% имало између 0 и 19 година старости.

Дечака и девојчица, који ће у овом раду бити посматрани као деца основно школског узраста односно узраста од 7 до навршених 14 година старости, било је према попису из 1948. године 2 840 987[525] што је представљало 55, 36% од укупног броја дечака и девојчица узраста од 0 до 14 година старости или 18, 01% од укупног броја становника Југославије према попису из 1948. Другим речима, друштвена група[526] која се налази у фокусу интересовања овога рада представљала је значајан део укупне популације.[527]

Поред тога што су чинили значајан део укупне југословенске популације, преко 90, 94% дечака и девојчица узраста од 0 до 14 година односно њих 4 666 530 припадали су групи тзв. издржаваног становништва кога је према резултатима пописа из марта месеца 1948. било 5 988 531 насупрот 9 783 567 активних лица. То значи да су деца узраста од 0 до 14 година чинила 77,92% групе издржаваног становништва. Са друге стране, 9, 06%

[524] "Ukupno stanovništvo po starosti i polu. Popis stanovništva 15. mart 1948", *Isto*, str. 55. Према резултатима пописа из 1948. године деца узраста од 0 до 14 година делила су се у неколико узрасних категорија. Прву су чинила деца од 0 до 4 године којих је било 1 647 287; другу су чинила деца узраста од 5 до 9 година којих је било 1 686 309; трећу су чинила деца узраста од 10 до навршених 14 година старости којих је било 1 798 041.
[525] *Isto*; 0 (512 898); 1 (300 707); 2 (254 648); 3 (280 843); 4 (298 191); 5 (320 553); 6 (322 810); 7 (346 411)
[526] *Isto*; И ако се у фокусу рада налазе, пре свега, припадници узрасне категорије од 7 до 14 година старости под овом формулацијом налазиће се припадници узрасне групе од 0 до 14 година јер се статистичка анализа произашла из пописа из марта месеца 1948. године не фокусира експлицитно на децу узраста од 7 до 14 година старости.
[527] *Isto*; По резултатима пописа из марта месеца 1953. године тренд је остао исти. Број становника повећао се на 16 927 275. Дечака и девојчица до 14 година старости било је 5 176 000 или 30,58% од укупног броја становника. Број деце и младих до 19 година старости попео се на 6 929 000 или 40, 93% укупне југословенске популације.

малишана узраста од 0 до 14 година односно њих 465 107 припадали су групи активног становништва што значи да су зарађивали за живот.[528] Значајан је податак да су припадници ове групе заједно са активним припадницима узраста од 15 до 19 година[529] односно њих 1 987 361 чинили 20,31% од укупног броја активних у земљи. Овај податак посебно је значајан јер се ради о деци и младима који ће реформом школа општег типа бити виђени као полазници школа обавезног школовања. Чињеница да се у Југославији према резултатима пописа из 1948. године број активног становништва међу друштвеним групама које су виђене за обавезно школовање а не за активан рад, пењао на преко 20% од укупног броја активних представљало је једну од отежавајућих околности у процесу „окупљања" значајног дела друштва око обавезне школе. Податак добија на значају ако се зна да је 9 783 567 активног становништва од којих су 20,31% чинили млади до 19 година старости, „виђених" за обавезно школовање, издржавало 5 988 531 становника. „Трансфер" скоро 2 000 000 милиона деце и младих из једне у другу групу представљао је један од најтежих задатака у процесу формирања модерног система образовања и васпитања. Ако се зна да је већина младих до 19 година односно њих 1 634 261 који су припадали групи активног становништва радило у приватном сектору[530] тј. сектору који је у годинама после Другог светског рата „прехрањивао" највећи број становништва али и био у директној вези за процесом индустријализације привреде може се наслутити до које меру су процеси модернизације и пре свега привредне трансформације били у директној вези са реформом процеса образовања. „Санирање" приватног сектора тј. делатности попут пољопривреде, занатства и трговине[531] подразумевало је убрзану индустријализацију земље која би поменутих 2 000 000 припадника узрасне групе од 0 до

[528] "Ukupno stanovništvo po zanimanju i sektoru svojine, prema grupama starosti i zarađivanju. Popis stanovništva 15. mart 1948", *Isto*, str. 56-57; Од 465 107 дечака и девојчица узраста од 0 до 14 година који су зарађивали за живот већина тј. њих 424 912 радила је у тзв. приватном сектору. Знатно мањи број активних лица овога узраста радио је у: општедржавном сектору (31 961); задружном сектору (8 161); друштвеним организацијама (73).

[529] *Isto*; Од 1 722 905 припадника узрасне групе од 15 до 19 година, 1 522 254 су припадали групи активних а свега 200 651 издржаваних лица.

[530] *Isto*; Већ је наглашено да је чак 424 912 дечака и девојчица узраста до 14 година радило у приватном сектору. За слична занимања интересовали су се и припадници узраста од 15 до 19 година. Од 1 522 254 активних припадника младих од 15 до 19 година чак 1 209 349 је радило у приватном сектору. Остали су били распоређени на следећи начин: општедруштвени сектор (270 219); задружни сектор (41 196); друштвене организације (1 490).

[531] *Isto*; По резултатима пописа из 1948. године 11 905 813 од 15 772 098 Југословена тј. 75, 49% Југословена живело је од приватног сектора. Од 9 783 567 активних Југословена, њих 7 734 556 или 79, 06% радило је у приватном сектору.

19 година „повукла“ према индустрији и другим савременим привредним гранама али кроз образовану а не кроз неквалификовану радну снагу.[532]

Ни многе друге околности нису се могле сматрати олакшавајућим. Од укупно 15 772 098 грађана Југославије више од половине односно 51, 92% или 8 189 637 чиниле су жене.[533] Девојчице узраста до 14 година којих је било 2 518 727 чиниле су 30, 75% укупног броја жена или 15, 97% од укупне популације док су девојчице и девојке до 19 година старости чиниле 3 375 450 или 41, 22% од укупног броја жена или 21, 40% од укупне популације. Чак 4 646 159 или 56, 73% од укупног броја жена није имало никакву школску спрему док је свега 2 981 118 жена или 36, 40% имало завршену основну школу. Без икакве школске спреме било је чак 2 301 925 или 68, 20% девојчица и жена до 19 година старости док је свега 878 826 или 26, 04% припадница женског пола до 19 година старости имало завршено основну школу. Припаднице женског пола које су чиниле убедљиву већину југословенског друштва на коју се, сада када су постале равноправне грађанке, могло и морало рачунати биле су далеко већи изазов за све оне који су у послератној југословенској држави били задужени за образовање. Анализа „женског“ дела југословенског друштва показала је да се ради о групи која не само да је остала „непрепознатљива“ за образовни систем већ о групи којом доминирају млађи нараштаји, управо они, које у новој социјалистичкој Југославији образовање није ни могло али ни смело да заобиђе. Са друге стране, управо је „привођење“ девојчица и девојака узраста од 7 до 19 године школи требало да представља један од кључних фактора еманципације жена у социјалистичкој Југославији.

Висок степен неписмености који је посебно био распрострањен међу припадницима појединих народа у Југославији представљао је значајну препреку у процесу формирања модерне школе у Југославији. Од 12 438 502 грађанина Југославије колико их је било када се изузму дечаци и девојчице узраста до девет година који нису ни

[532] *Isto*; По резултатима пописа из марта месеца 1953. године ситуација се погоршала јер је број издржаваног становништва нарастао на 8 546 000 док се број активног смањио на 7 838 000. 543 000 особа су се водиле као лица са личним приходом.

[533] “Ukupno stanovništvo po školskoj spremi, grupama starosti i polu. Popis stanovništva 15. mart 1948”, *Isto*, str. 58-59.

По подацима пописа из марта месеца 1953. године број припадника мушке и женске популације значајно се уједначио што се може разумети као последица санирања људских губитака у рату у ком су губици припадника мушке били већи од припадника женске популације. Тако је број припадница женског пола износио 8 715 991 наспрам 8 211 284 припадника мушког пола; “Ukupno stanovništva po popisima 1921 do 1953”, *Isto*, str. 54.

могли ући у овај скор, чак 3 162 941 или 25,4% Југословена између 10 и 65 и више година је било неписмено. Убедљиву већину, чак 2 256 279 су чиниле жене. 35,4% од 6 554 12 жене узраста између 10 и 65 и више година је било неписмено. Најмање неписмених грађана Југославије припадало је узрастима: од 10 до 14 година (15,5%);[534] од 15 до 19 година (12,5%);[535] од 20 до 24 године (12,8%);[536] од 25 до 29 година (16,8%)[537] док је убедљиво највише неписмених припадало узрасним категоријама : од 45 до 49 година (35%);[538] од 50 до 54 године (37%);[539] од 55 до 59 година (44,8%);[540] од 60 до 64 године (46,7%);[541] 65 и више година (55,7%)[542]. Највећи проценат неписмених грађана старијих од 10 година био је међу припадницима оних народа који су се на попису 1948. године изјаснили као: „Цигани“ (74%),[543] „Шиптари“ (73,7%),[544] Турци (63,9%),[545] Муслимани неопредељени (54,3%)[546]. Најмањи проценат неписмених био је међу онима који су се изјаснили као: Словенци (2,3%),[547] Чеси (3%),[548] Словаци (4,8%),[549] Руси (4,7%),[550] Мађари (8%),[551] Немци (6,2%),[552] Италијани (6,9%)[553]. Међу припадницима два најбројнија народа у Југославији, српског и хрватског било је: 27,7% неписмених Срба[554] и 18,1% неписмених Хрвата[555] старијих од 10 година.[556]

---

[534] "Ukupno stanovništva po narodnosti, polu, grupama starosti i pismenosti. Popis stanovništva 15. mart 1948", *Isto*, str. 60-63; Укупно грађана наведеног узраста 1 798 041.
[535] *Isto*; Укупно грађана наведеног узраста 1 722 905.
[536] *Isto*; Укупно грађана наведеног узраста 1 450 149.
[537] *Isto*; Укупно грађана наведеног узраста 1 062 475.
[538] *Isto*; Укупно грађана наведеног узраста 892 167.
[539] *Isto*; Укупно грађана наведеног узраста 654 065.
[540] *Isto*; Укупно грађана наведеног узраста 569 962.
[541] *Isto*; Укупно грађана наведеног узраста 484 157.
[542] *Isto*; Укупно грађана наведеног узраста 880 848.
[543] *Isto*; Укупан број грађана старијих од 10 година 50 537.
[544] *Isto*; Укупан број грађана старијих од 10 година 519 938.
[545] *Isto*; Укупан број грађана старијих од 10 година 69 866.
[546] *Isto*; Укупан број грађана старијих од 10 година 568 022.
[547] *Isto*; Укупан број грађана старијих од 10 година 1 152 058.
[548] *Isto*; Укупан број грађана старијих од 10 година 33 585.
[549] *Isto*; Укупан број грађана старијих од 10 година 69 239.
[550] *Isto*; Укупан број грађана старијих од 10 година 18 677.
[551] *Isto*; Укупан број грађана старијих од 10 година 414 342.
[552] *Isto*; Укупан број грађана старијих од 10 година 47 482.
[553] *Isto*; Укупан број грађана старијих од 10 година 66 566.
[554] Isto; Укупан број грађана старијих од 10 година 5 225 475.
[555] *Isto*; Укупан број грађана старијих од 10 година 3 037 787.
[556] "Ukupno stanovništvo po mestu rođenja, bračnom stanju, pismenosti i grupama starosti. Prethodni rezultati popisa stanovništva 31. marta 1953. godine prema uzorku u hiljadama", *Isto*, str. 77; Према резултатима пописа из марта месеца 1953. године ситуација се није много поправила. Ако се изузме 3 562 000 дечака и девојчица узраста до 9 година у Југославији је знало само да чита и пише 9 963 00 или 58, 86% грађана. Неписмених је било 3 255 000 или 19,23% грађана.

Један од значајних показатеља друштвеног амбијента, у тренутку када је је у Југославији спроведен први послератни попис, је била слаба покретљивост становништва. Од 15 772 098 Југословена њих 15 573 419 је било рођено у Југославији односно по народним републикама у којима су рођени. Чак 12 699 915 или 80, 52% их је било рођено у срезу тј. граду где су пописани.[557] Највећа покретљивост може се уочити међу припадницима српског народа. Према резултатима пописа из 1948. године, од укупно 720 540 грађана ФНРЈ рођених у једној а пописаних у другој републици њих 357 933 су се изјаснили као етнички Срби.[558] Од укупно 6 523 230 Срба који су били рођени у некој од југословенских република, 4 561 989 их се родило у Србији. У Хрватској их је било рођено 637 994 а у Босни и Херцеговини 1 256 953.[559]

II 2. 2. Као члан породице

Покушај да се прикаже друштвени амбијент унутар кога су одрастали југословенски дечаци и девојчице не може се у потпуности сагледати у колико се не стави посебан акценат на социјално порекло и социјални статус родитеља малишана који се налазе у фокусу истраживања овога рада. Од 3 609 725 домаћинстава колико их је заведено пописом из марата месеца 1948. године чак 3 577 003 су чинила домаћинства стално присутних. Највише домаћинстава у Југославији после Рата имало је четири (574 994), три (560 937), два (509 353) и једног члана (451 184). Другим речима, чак 2 096 468 домаћинстава имало је четири или мање од четири члана домаћинства. Највише оних чије је домаћинство бројало само једног члана спадало је међу раднике, ученике у привреди, службенике, намештенике, лица издржавана од државе или неких других организација, приватнике. Домаћинства са два, три и четири члана углавном су била домаћинства чији је, како се наводи у резултатима пописа, „старешина“ радио као радник, био ученик у

[557] “Ukupno stanovništvo po grupama, starosti, polu i rodnom kraju. Popis stanovništva 15. marta 1948“, *Isto*, str. 64.

[558] “Lica koja su rođena u jednoj a popisana u drugoj narodnoj republici, po grupama starosti, narodnosti i polu. Popis stanovništva 15. marta 1948“, *Isto*.

[559] У време одржавања првог послератног пописа 1948. године на територији Србије је по свему судећи живео још увек значајан број припадника српског народа који су током Другог светског рата избегли са територија које су улазиле у састав Независне Државе Хрватске. “Ukupno stanovništvo po polu, rodnom kraju i narodnosti. Popis stanovništva 15. marta 1948“, *Isto*, str. 65.

Према резултатима пописа из 1948. године Србија је имала 6 527 966 становника; “Ukupno stanovništva po popisima 1921 do 1953”, *Isto*, str. 54.

привреди, службеник, или пољопривредник који је обрађивао земљу величине, најчешће од 2 до 5, 5 до 10 или 1 до 2 хектара. Многи од њих били су приватници или лица издржавана од државе.[560]

Према подацима прикупљених пописом из 1953. године за 1952. у Југославији је рођено укупно 503 755. деце. Чак 473 316 је рођено у браку.[561] У Југославији је током 1952. године склопљено 175 571 бракова.[562] У чак 70 901 случају младожење су имале између 20 и 24 године, док су исто толико година младе имале у 77 696 случајеве склапања брака у Југославији током 1952. године. Исте године, у 42 908 случајева склапања брака мушкарци су имали између 25 и 29 година док је број жена које су у овим годинама ступале у брак био далеко нижи. Жене узраста од 25 до 29 година нашле су се током 1952. године у „улози младе“ у скоро дупло мањем броју случајева у односу на мушкарце односно у 26 947 случајева. Ситуација је била обрнута у узрасту од 15 до 19 година. Жене овога узраста дупло чешће су ступале у брак него мушкарци. У чак 52 541 случају склапања брака младе су имале између 15 и 19 година. Мушкарци овога узраста нашли су се у „улози младожење“ у 28 459 случајева. Ако се посматрају појединачна годишта највећи број мушкараца који је 1952. године ступио у брак имао је 23 године (22 992 склопљена брака) а највећи број жена 19 (21 268 склопљена брака). На основу података за 1952. годину за које можемо предпоставити да су у великој мери релевантни за анализу праксе ступања у брак неколико година раније као и неколико година касније, може се закључити да су родитељи малишана који представљају предмет интересовања овога рада тј. малишана узраста од 7 до 14 година имали у највећем броју случајева

[560] “Domaćinstva po zanimanju starešine, sastavu domaćinstva i broju članova. Popis stanovništva 15. mart 1948”, *Isto*, str. 72-73.
[561] “Bračna i vanbračna rođenja po narodnim republikama u 1952”, *Isto*, str. 83.
[562] “Razvedeni brakovi prema broju dece i trajanju braka u 1952”, *Isto*, str. 89; Развода је било знатно мање. Године 1952. у ФНРЈ се развело 9 184 параова. Највећи број разведених тј. њих 1 269 било је у браку свега годину дана. У 5 437 случајева (19,18%) радило се о паровима који нису имали децу што је могао бити и један од главних разлога зашто су се жене и мушкарци у Југославији почетком педесетих година 20. века растављали. Међу онима који нису имали децу био је највећи број оних (1003) који су у браку остајали свега годину дана. Већ из овога се може закључити да је током 1952. разведено свега 3747 парова који су имали децу. Ако се зна да је међу њима било највише оних који имали свега једно дете (2365) може се претпоставити да је међу децом школског узраста у Југославији било, скоро занемарљиво мало оних чији су родитељи били разведени. (Сви наведени подаци не укључују НР Хрватску. Са подацима из НР Хрватске број разведених у 1952. се пењао на 11 639).

између 25 и 39 година.[563] У прилог овој тврдњи иду и неки од података прикупљених пописом из 1948. године. Од 6 387 282 удатих односно ожењених убедљива већина припадала је узрастима од 20 година старости па навише. Тачније речено, 6 207 214 удатих и ожењених грађана и грађанки Југославије имало је изнад 20 година старости. Највише удатих и ожењених у односу на укупан број припадника мушког односно женског пола одређене узрасне категорије имало је између 25 и 59 година.[564]

Ако се зна да је већина жена децу рађала у браку а да су у брак, бар по подацима за 1952. најчешће ступале са 19, нешто ређе са 18 и 20 али и 21. години, поставља се питање - Са колико су година рађале децу? Према подацима за 1952. може се закључити да је велики број жена децу рађао у наредних неколико година по ступању у брак. Значајан број жена је децу рађао и касније. Већ је речено да се 1952. у Југославији родило 503 755 беба. Мајке ове деце, у највећем броју случајева односно у 167 845 случајева имале су између 20 и 24 године. У нешто мањем броју случајева односно у 154 926 случајева имале су између 25 и 29 година. Највећи број жена које су 1952. родиле имало је 24 (38 297), 23 (37 290), 25 (36 667), 22 (35 554), 26 (34 431) и 27 (30 998) година. На основу изнетих података може се тврдити да је највећи број мајки деце која ће се у овом раду сматрати децом основношколског узраста имао између 25 и 39. година старости.[565]

По резултатима пописа из 1948. припадника узраста од 25 до 39 година било је 2 985 666[566] или 8,93% од укупног броја становника. Заједно са децом узраста од 7 до 14 година било их је 5 826 653 што значи да су заједно чинили 36, 94% од укупног броја грађана Југославије што их је, независно од других фактора, чинило једном од најбројнијих и самим тим најзначајнијих друштвених група.

Када се говори о узрасним категоријама између 25 и 39 година треба нагласити још једну одлику ове групе, а то је да се радило о, пре свега, активном становништву. Не постоје прецизни подаци за узрасне категорије од 25 до 29 и од 30 до 39 година, али се поуздано зна да је од 9 783 567 запослених Југословена, оних који су живели од свога

[563] "Sklopljeni brakovi prema starosti supružnika u 1952", *Isto*, str. 88-89; Опсег од 25 до 39 година узима се у разматрање због тога што се у Статистичком годишњацима ФНРЈ који су послужили као извор за анализу подаци предочавају за, између осталих, узрасне категорије од 25 до 29, 30 до 34, 35 до 39.
[564] "Ukupno stanovništvo po grupama zanimanja i bračnom stanju, prema grupama starosti i polu. Popis stanovništva 15. mart 1948", *Isto*, str. 66-67.
[565] "Rođenja prema starosti majke u 1952", *Isto*, str. 83.
[566] Према резултатима пописа из 1953. припадника узраста од 25 до 39 година је било 3 247 000 или 19,18% од укупног броја становника.

рада 6 269 132 односно 64, 08% припадало узрасту од 20 до 54 године старости, док је свега 712 626 лица наведеног узрасат имало статус издржаваног лица. Највећи проценат оних који су по резултатима пописа из 1948. имали између 20 и 54 године а припадали су групи активног становништва живео је од пољопривре. Било их је 4 451 213 односно 71% од укупног броја активних наведеног узраста. Већина пољоприврдника овога узраста живела је од поседа величине између 5 и 10 хектара (1 082 225). Значајан број пољопривредника живео је од поседа величине између 2 и 3 хектара (703 585), 1 и 2 хектара (652 067), 3 и 4 хектара (552 583), преко 10 хектара (535 568) и између 4 и 5 хектара (501 012). Око 338 521 пољопривредника наведеног узраста свега 7,60% живело је од имања мањег од 1 хектара. Пољопривредника без земље као и оних који су од пољопривреде живели као припадници зељачких радних задруга било је занемарљиво мало.[567]

Значајан број припадника узраста од 20 до 59 година радили су као активни службеници и намештеници (641 452) или у индустријско-занатским радионицама (483 570). Око 692 897 особа наведеног узраста бавило се другим занимањима.[568]

Увид у образовну структуру припадника узраста од 25 до 29, 30 до 34 и 35 до 39 година значајно доприноси сагледавњу социјалне карте породица које су имале децу узраста од 7 до 14 година старости. Већ је речено да је по попису из 1948. од 12 438 503 Југословена старијих од 10 година, 3 162 941 било неписмено. Међу припадницима узраста од 25 до 39 година било је 658 718 или 20,83% неписмених. 505 566 или 76,75% од тог броја биле су жене.[569]

Од 2 985 666 припадника наведеног узраста школску спрему није имало 977 477 или 33, 76% грађана и грађанки Југославије. От тог броја 692 067 или 70,80% су биле жене. Основну школу је имало завршено 1 612 082 или 54% од чега је жена било свега 756 561 или 46,93%.[570] Ипак, и поред, на први поглед лоше образовне структуре, долази се до

[567] "Ukupno stanovništvo po zanimanju i sektoru svojine, prema grupama starosti i zarađivanju. Popis stanovništva 15. mart 1948", *Isto*, str. 56-57.
[568] *Isto.*
[569] "Ukupno stanovništva po narodnosti, polu, grupama starosti i pismenosti. Popis stanovništva 15. mart 1948", *Isto*, str. 60-63.
[570] "Ukupno stanovništvo po školskoj spremi, grupama starosti i polu. Popis stanovništva 15. mart 1948", *Isto*, str. 58-59; Према резултатима пописа из 1953. године, од 5 622 000 грађана без школске спреме њих 1 084 000 или 19, 28% је имало између 25 и 39 година. Према резултатима истог пописа од 6 173 000 са основном школом њих 1 671 000 или 27, 07% је припадало истом узрасту.

интересантних закључака ако се посматрају годишта старија од 19 година. Међу Југословенима који су имали између 25 и 39 година било је највише оних који су имали завршену нижу и вишу средњу школу али и факултет. Од укупно 964 536 грађана са завршеном нижом средњом школом њих 266 233 или 27,60% је припадало наведеним узрастима. Од 360 803 Југословена са завршеном вишом средњом школом, 104 465 или 28, 95% је имало између 25 и 39 година. Ако се анализирају подаци за четири највећа факултета тј. Технички, Медицински, Правни и Филозофски и природно-математички, уочава се да су грађани узраста од 25 до 39 година били међу најбројнијим студентима поменутих. Од 8 538 Југослоавена са дипломом Техничког факултета њих 3402 или 39,85% је имало између 25 и 39 година. Од 6 433 грађанина са дипломом Медицинског факултета њих 2151 или 33,44% је припадао наведеним годиштима. Од 16 021 Југословена са дипломом Правног факултета њих 6 822 или 42,58% је имало између 25 и 39 година. И на крају, од 9703 грађана са дипломом Филозофског и природно-математичког факултета њих 4509 или 46,47% је припадало наведеним узрасним категоријама.[571] Припадници ових годишта рођени су углавном у Југославији.[572] Већина их је рођена у срезу или граду где су пописани.[573]

Одговорити на питања која се односе на квалитет живота најмлађих Југословена током педесетих година 20. века није увек лако. Пре свега озбиљну препреку представља сазнање да је велики број припадника узраста који представља предмет интересовања овога рада живео на селу. Подаци о месечним приходима и расходима сеоских породица током педесетих година не постоје што није случај са градским породицама. Због тога све закључке који се односе на тзв. „животни стандард“ треба схватити условно. Овде би требало посебно нагласити да ни подаци који се односе на „животни стандард“ градског становништва нису у потпуности комплетни. Лимитирани су. Подаци о месечним приходима и расходима градских породица у 1953. години односе се на: четворочлане радничке и службеничке породице у Србији, Хрватској и Словенији.[574]

---

[571] *Isto*; Према резултатима пописа из 1953. године, припадника узраста од 25 до 39 година са дипломом факултета и високе школе било је: 34 000 од укупно 79 000.

[572] "Ukupno stanovništvo po grupama starosti, polu i rodnom kraju. Popis stanovništva 15. mart 1948", *Isto*, str. 64; 2 936 172 од 2 985 666 припадника ових узраста рођено је у Југославији.

[573] *Isto*; Према резултатима пописа из 1948. године 2 152 586 их је било рођено у срезу или граду где су пописани. Према резултатима пописа из 1953. године тренд се наставио. 2 245 000 их је било рођено у срезу или граду где су пописани.

[574] Подаци се односе на породицу у којој је само једна особа била у радном односу.

Месечни приход четворочлане радничке породице у НР Србији 1953. године износио је 17 320 динара. Нешто већим приходом односно приходом од 18 300 динара могла се похвалити четворочлана службеничка породица.[575] Највећи део прихода односно 14 930 динара (86,2%) у случају радничке и 14 610 динара (79,8%) у случају службеничке породице потицао је од редовних прихода[576] при чему је радничка плата износила 9400 или 54, 3% од укупних редовних прихода а службеничка још мање односно 9 340 динара или 51% од укупних редовних прихода. Мањи део месечних прихода потицао је од ванредних прихода.[577] Тако је удео ванредних прихода у укупним приходима радничке породице износио 13,8% а службеничке 20,2%.[578]

Месечни расходи радничке и службеничке породице у Србији били су незнатно мањи од прихода што је остављало могућност да се одређена количина новца остави са стране али само под условом да се новац троши за оно најнужније, пре свега храну обућу и одећу.[579] Месечни буџет четворочлане радничке и службеничке породице у Србији у којој је само једна особа радила остављао је врло мало могућности за трошкове који нису елементарни што указује на више него скроман животни стандард грађана. Структура расхода радничких и службеничких породица јасно сведочи о њиховим приоритетима али и могућностима. Највећи део месечних расхода одлази је на храну. У случају радничке породице он је износио 51,8% а у случају службеничке породице 51,7% од укупних

[575] И ако су постојале разлике у приходима и расходима на територији ФНРЈ може се рећи да већих одскакања није било. Приходи четворочланих радничких и службеничких породица у Србији, Хрватској и Словенији били су слични. Четворочлана радничка породица у Словенији имала је месечни приход од 18 251 динара а службеничка 18 710 динара. Расположиви подаци указују на нешто веће приходе у Хрватској. Четворочлана радничка породица у Хрватској имала је месечни приход од 19 015 динара а службеничка 21 057 динара. Већи износ месечних прихода за Хрватску јавља се као последица другачијег начина израчунавања месечних прихода. Док су у случају Србије и Словеније анкетиране само оне породице у којима једна особа ради у случају Хрватске у обзир су узимане и породице у којима двоје па чак и троје чланова породице ради.

[576] У редовне приходе убрајају се: плата, дечији додаци и остали приходи. Удео дечијих додатака у редовним месечним приходима није био занемарљив. Према подацима за 1953. годину укупни расходи државе на социјална давања износили су 96 646 000 динара. Чак 70 803 000 одлазило је на расходе републичких завода. Ставка „стални додаци за децу“ износила је чак 44 153 000 динара или 62,36% од укупног износа који су републички заводи издвајали за сва социјална давања у шта су спадале: старосне пензије, породичне пензије, инвалидске пензије, инвалиднине, једнократни додатак за новорођену децу, камате за обрна средства, управни расходи – лични, управни расходи – материјални и остали расходи.

[577] “Prosečni mesečni prihodi i rashodi anketiranih četvoročlanih radničkih i službeničkih porodica u nekim narodnim republikama u 1953 u dinarima“, *Statistički godišnjak FNRJ za 1954. godinu*, Beograd, 1954, str. 310;
У ванредне приходе убрајају се следеће категорије: од рада; од продаје ствари и некретнина; остали; од властите пољопривредне производње.

[578] *Isto.*

[579] Месечни расход четворочлане радничке породице у НР Србији 1953. године износио је 16 776 динара а службеничке 17 634 динара.

расхода. 13% месечних расхода радничке и 13,3% месечних расхода службеничке породице одлазило је на обућу и одећу. Следећи по величини издатак представљали су огрев и осветљење (6,1% радничка и 5,5% службеничка). Велики издатак, чак већи од стана, покућства, друштвеног и културног живота представљали су дуван и пиће на које је одлазило 5,8% расхода радничке и 4,2% расхода службеничке породице што указује на навике, културне особености поднебља али и проблеме са којима су се суочавале како просечне југословенске породице тако и сваки од чланова породице појединачно.[580]

Већ је речено да је више од пола месечних расхода, одлазило на храну. Историчар Слободан Селинић који се бави анализом политике снабдевања становништва у Србији и Југославији у периоду социјалистичке Југославије у свом раду „Време *тачкица* у исхрани Београђана (1945-1950)“ закључује како је политика новог југословенског режима после 1945. по питању снабдевања различитим прехрамбеним намирницама представљала „борбу за спречавање глади“. Градска власт у Београду донела је већ јануара 1945. одлуку којом су одређене цене хлеба у главном граду. Хлеб је било забрањено продавати по пијацама и улицама. Маја исте године сви београдски млинари, пекари, трговци, занатлије, задруге и приватна лица били су обавезни да пријаве све количине брашна, масти, зејтина и сланине. Кајзерице, векнице, кифле, переце, ђевреци и земичке означене су као „луксузна пецива“. У свим београдским пекарама уведено је печење једнообразног хлеба састављеног од 70% пшеничног и 30% кукурузног брашна. Том приликом је прописано да дневно сваки грађанин Београда може добити: 400 г хлеба или 300 г брашна. За раднике који су обављали тешке физичке послове било је прописано 600 г хлеба односно 450 г брашна. Иста одлука предвиђала је да у току једног месеца грађани могу добити 450 г масти или зејтина а радници који обављају тешке физичке послове 600 г. Да би се изборила са недостатком хране „за нормалну исхрану“ власт је до краја 1945. поделила становнике на различите категорије како би им путем потрошачких карти делила следовања хране која су, како истиче Слободан Селинић „била тако мала да су представљала само елементарну одбрану од глади“. „Рационализација исхране“ је предвиђала да „основно грађанско следовање“ хлеба износи 300 г пшеничног и 100 г кукурузног брашна дневно, 200 г меса недељно, 500 г шећера месечно. У августу 1945. године је донета одлука да се не могу сви грађани снабдевати једнаким количинама

[580] *Isto.*

намирница. Предност је дата онима који, како је истакнуто, „учествују у производњи и обнови“. Том приликом је одлучено да ће се следовање хлебног жита повећати на 800 г за: земљораднике и раднике који обављају тешке физичке послове, научницима, књижевницима и уметницима. Радници на лакшим пословима добијали су 600 г а сви остали по 400 г дневно. Савезном наредбом из септембра 1946. по први пут, као посебне категорије становништва препозната су: деца до две (Д-1), од две до седам (Д-2а) и од седам до четрнаест година старости (Д-2б). Према подацима за 1947. годину следовања намирница и даље су била веома скромна. Деци узраста до две године следовало је недељно 100 г свежег месе и 80 г прерађевина, узраста од две до седам 150 г свежег меса и 110 г прерађевина и узраста од седам до четрнаест година старости 170 г свежег меса и 130 г прерађевина. Захваљујући повременом пристизању Унриних пакета, одређене категорије становништва су на име месечних следовања могле добити одређене намирнице које су се у првим годинама после рата сматрале луксузном робом. Од априла 1947. године власници Д-1, Д-2а и Д-2 б карата су почели да се снабдевају разноврснијим прехрамбеним производима као што су: шећер, со, зејтин, брашно, суво тесто, гриз, конзерве паштете, сардине у сосу и уљу, конзерве меса са пиринчем или пасуљем, конзерве говедине са макаронима, конзерве крвавица, конзерве говеђег меса, конзерве пасуља са кобасицама или шунком. Може се рећи да је квалитет исхране деце па и одраслих у Београду и Србији почео да се поправља од 1948. године када су се након неколико година на тржишту појавиле одређене намирнице које су се могле купити по нижим јединственим али и по вишим ценама. Ова „промена“ на тржишту намирница указивала је на појаву вишка одређених производа што од 1944. односно 1945. није био случај. Исте године градске власти у Београду су закључиле да је по први пут после окончања рата млека „дуже време“ било довољно. Бели хлеб могао се купити у београдским продавницама од 1949. године.[581]

Током педесетих година ситуација се делимично поправила. Најзаступљеније намирнице у исхрани радничких и службеничких породица у Србије подводиле су се под категорију: хлеб, пециво и кекс. Просечна радничка породица трошила је месечно, према подацима за 1953. годину 39,7 кг хлеба, пецива и кекса. Представа о карактеру исхране

[581] Слободан Селинић, „Време *тачкица* у исхрани Београђана (1945-1950)“, *Годишњак за друштвену историју*, 1-3, Београд, 2003, стр. 171-192.

постаје јаснија ако се зна да је иста породица поред 39,7 кг, пре свега хлеба, трошила око 10,4 кг брашна и гриза., 14, 4 кг кромпира и скоро 2 кг пасуља и осталих махуна. Другим речима, начин исхране којим доминирају угљени хидрати одржавао је чланове породице у животу али не и у добром здрављу. Да би било јасније из чега се састојала свакодневна исхрана просечних Југословена треба рећи да је просечна радничка породица у Србији према подацима за 1953. трошила месечно: 6,5кг свежег меса, 0,9 кг пилећег меса, 0,5 кг свеже рибе, 1,8 кг сира и кајмака, 24,9 комада свежих јаја, 24 л млека, 14,7 кг воћа. Са друге стране у просечном градском домаћинству у Србији пило се месечно 0,4 л пива, 1,8 л вина и 1 л ракије односно преко 3 л алкохолних пића. Квалитет исхране четворочланих службеничких породица био је врло сличан. Могло би се рећи да су се службеничке породице храниле за нијансу боље јер су им: свеже месо (7,1 кг), пилеће месо (1,1 кг), млеко (27,8 литара), свежа јаја (33,6 комада) и воће (16,1 кг) били заступљенији у исхрани. Ипак, исхрана службеничких породица била је само за нијансу боља. Као и у случају радничких, исхраном службеничких породица такође су доминирали хлеб, пециво и кекс (33,3 кг), брашно и гриз (11,1 кг), кромпир (13,3 кг), пасуљ и друге махуне (1,5 кг).[582]

Квалитет живето у великој мери је зависио и од квалитета и услова становања. Према попису зграда и станова у 1949. и 1950. години укупан број зграда[583] у ФНРЈ износио је 562 142. Чак 221 288 односно 39,36% стамбених зграда било је изграђено до почетка 20. века тј. до 1900. У периоду од краја Другог светског рата до1950. било је изграђено 24 924 зграде. Већина зграда, чак 470 765 припадала је сектору приватне својине. Чак 456 049 зграда биле су приземне. Већина зграда односно 414 666 била је у исправном стању или је захтевала мање оправке. Ипак, 102 053 зграда било је у врло лошем стању и захтевало је веће оправке. Већина расположивих зграда, 507 495 служила је у стамбене и пословне сврхе. Постојао је врло мали број зграда које су служиле само у

[582] "Prosečne mesečne utrošene količine namirnica anketiranih četvoročlanih radničkih i službeničkih porodica u nekim narodnim republikama u 1953", *Statistički godišnjak FNRJ za 1954. godinu*, Beograd, 1954, str. 311.

[583] "Као зграда сматрана је свака грађевина која има четири самостална зида и посебан улаз, а саграђена је зато да би се у њој становало, радило, чувала материјална добра, обављала здравствено-социјална, културно-уметничка или која друга делатност. Тако је као јединица пописа узета свака стамбена зграда, фабричка зграда, школа, болница, хотел, дом, административна зграда итд. Оштећене или порушене зграде у којима се још станује и обавља привредна или каква друга делатност сматране су такође као зграде. Као зграде пописане су и колибе и и грађевине у пољу, винограду и сл. ако су тако саграђене да се могу користити за становање преко целе године. Приликом одређивања величине зграде по спратовима на број спратова нису утицали ни сутерен ни мансарда. Ако је зграда имала тзв. међуспрат између приземља и првог спрата рачунат је тај међуспрат као први спрат, а први спрат као други итд. Као приземље у попису је сматрана она етажа чија су главна одељења имала под изнад површине земљишта"; „Zgrade i stanovi", *Isto*, str. 313.

пословне сврхе. Чак 357 289 зграда или 63, 56% имало је само један стан. Свега 116 567 (20, 74%) зграда било је прикључено на водовод. 459 744 (81, 78%) зграде имало је електричне инсталације. Ситуација у НР Србији била је слична. Од 268 200 зграда колико их је пописано у НР Србији, већина односно 106 238 је била озидана до 1900. Већина се налазила у приватном власништву и имала само приземље. У НР Србији су доминирале зграде са једним станом које су углавном служиле за стамбене сврхе. Већина зграда имала је струју али не и воду.[584]

Према истом попису, 1951. у ФНРЈ је било 3 438 000 станова.[585] Просечна површина једног стана износила је 41,2м^2. На један стан долазило је 4,7 лица. На једно лице отпадало је у просеку око 8,7м^2. Укупан број станова са електричном енергијом износио је 1 226 000 односно свега 35,66% станова било је прикључено на струју.[586] Према попису станова из 1949/1950. у 346 места у ФНРЈ,[587] највећи број станова у Југославији односно 305 525 станова је имало две собе. Нешто мањи број станова односно 295 149 је имало једну собу. Највећи број станова односно 290 665 простирало се на површини између 17 и 35м^2. 188 860 станова имало је између 36 и 50м^2. Према попису зграда и станова 1949/1950 и 1951. од 3 438 000 станова, 571 509 станова или 16,62% је имало кухињу, 122 098 или 3,55% купатило, 252 617 или 7,35% клозет у стану док је на водовод било прикључено свега 229 402 или 6, 67% станова.[588]

---

[584] "Zgrade, 1949 i 1950. Prema popisu zgrada i stanova u 1949 i 1950", *Isto*, str. 315.

[585] „Као стан сматра се свака грађевински повезана целина намењена за становање, која се састоји од једне или више соба са одговарајућим помоћним просторијама (кухиња, купатило, претсобље, клозет и сл.) или без помоћних просторија и има један или више посебних улаза. Стан који је подељен, тј. користе га два или више закупца (домаћинства) а није грађевински преправљен, сматра се као један стан. Обрнуто, ако једно домаћинство користе два грађевински одвојена стана, нпр. две посебне собе, сматра се да у том случају постоје два стана. Стан који је у време пописа коришћен искључиво у привредне, административне, пословне и друге сврхе, а није био преправљен у пословну просторију, пописан је као стан, а не као пословна просторија. Обрнуто, пословна просторија као нпр. радионица, локал за трговачку радњу и сл. која је у време пописа коришћена искључиво за становање није пописана као стан већ као пословна просторија. Просторије које не испуњавају услов предње дефиниције стана али су грађене или се користе за привремено или стално становање, нпр. земунице, вагони скинути с точкова, насукан или стално укотвљен шлеп и сл. сматране су такође као стан. Као стан сматране су и споредне или помоћне просторије које су у моменту пописа коришћене као посебне стамбене јединице, као што су нпр. настањен подрум или таван, настањена летња кухиња, шупа, штала, собица са површином пода мањом од 6 м^2 и сл."; „Zgrade i stanovi", *Isto*, str. 313.

[586] "Stanovi, 1949/50 i 1951. Prema popisu zgrada i stanova 1949/1950 i 1951", *Isto*, str. 316-317; До 1953. број број домаћинстава која имају електричну струју попео се на 1 658 854 и износио је 41, 6% од укупног броја домаћинстава тј. станова.

[587] *Isto*; Пописано 867 424 стана.

[588] *Isto.*

Ситуација у НР Србији била је слична. Од 3 438 000 станова у ФНРЈ, 1 437 000 или 41,80% се налазило у Србији. Просечна површина стана у НР Србији била је нешто већа од југословенског просека и износила је 43,6м^2. Ипак у Србији је на један стан долазило 4,8 особа. На једно лице долазило је 9,3м^2. Око 510 000 или 35,49% станова у Србији имало је електричну енергију. Највећи број станова у Србији имао је собу или две и простирао се на површини између 17 и 35м^2. Свега 226 582 или 15, 77% станова у НР Србији имало је кухињу, 43 885 или 3,05% купатило, 58 099 или 3,94% клозет у стану и 63 958 или 4,34% станова је било прикључени на водовод.[589]

II 2. 3. Као жртва рата

Смрт најмлађих представљала је тешко наслеђе Другог светског рата. Према прорачунима Владете Вучковића са којима је југословенска држава наступила на Мировној конференцији у Паризу 1947. године, Југославија је у рату изгубила 1 706 000 становника.[590] Страдање деце у Другом светском рату представља посебно значајан сегмент истраживања због тога што тачан број дечака и девојчица који су изгубили своје животе на територији Југославије никада није утврђен. Сви постојећи прорачуни страдалих односили су се у највећем броју случајева на структуру страдалог становништва по југословенским републикама и по етничкој структури.

Без обзира на чињеницу што никада није пребројала жртве својих најмлађих грађана, у годинама после рата држава се интензивно служила представом детета жртве рата како би јасније позиционирала улогу најмлађих грађана у „новој“ држави. Једно од најприсутнијих лица детињства у послератној штампи, поготово у првим годинама после рата, било је лице детета борца. Са једне стране, оно је припадало корпусу жртава свих узраста који су се борили за слободу јер је једна од основних одлика антифашистичке културе сећања која је негована у Југославији и Европи после Другог светског рата било одавање почасти активним борцима у борби против фашизма. Са друге стране, оно је експлицитно требало да афирмише дечију жртву, али не ону која је свој идентитет

[589] *Isto.*

[590] По подацима Богољуба Кочовића из 1985. године број жртава Другог светског рата у Југославији износи 1 014 000 (Bogoljub Kovačević, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, Sarajevo, 1990, drugo izdanje). По подацима Владимира Жерјавића из 1989. тај број је нешто већи и износи 1 027 000 страдалих (Vladimir Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svetskom ratu*, Zagreb, 1989).

изгубила у фрази „жртва фашистичког терора“ већ ону која је пала као активни борац за слободу легитимишући на тај начин децу као друштвену групу која у годинама после рата мора имати активну улогу у процесу обнове и изградње земље. На тај начин је подвлачена активна улога коју су деца имала не само у борби против фашизма, што је свакако била јасна антифашистичка порука будућим нараштајима, већ и у извођењу Револуције и стварању „новог“ друштва, оног које је на крају крајева требало да припадне управо њима. Најмлађи носилац Ордена народног хероја[591] у Југославији, Бошко Буха, који је као седамнаестогодишњи дечак и учесник Народноослободилачке борбе погинуо на Јабуци код Пријепоља 1943. године био је један од најпарадигматичнијих случајева херојске жртве коју су и деца морала поднети[592]

Први чланак о деци ратницима односно војницима појавио се у београдској *Политици* већ 3. новембра 1944. године. Чланак под називом „Из великих дана ослобођењеа Београда“ требало је да истакне улогу коју су најмлађи београђани одиграли у данима када се водила Битка за Београд.[593] Непуних месец дана касније иста новина је објавила чланак „Смрт пионира Јошке“.[594] Давњем значајног простора у медијима преносу посмртних остатака и сахрани „београдских омладинаца“ Саше и Тамаре[595] а онда и

[591] Звање Народног хероја Југославије успоставио је Врховни штаб Народноослободилачке партизанске и добровољачке војске Југославије, крајем 1941. године по угледу на звање Хероја Совјестског Савеза које се додељивало од 1934. године. Орден народног хероја додељивао се „као највеће признање за борце, командире, команданте и политичке комесаре, који се својим јунаштвом и пожртвованошћу у Народноослободилачкој борби против окупатора и домаћих издајника нарочито истакну“. За време постојања социјалистичке Југославије укупно је проглашено 1 322 народних хероја од чега су 91 биле жене. Највећи број носилаца Ордена народног хероја одликован је постхумно у периоду од 1951. до 1955. године поводом десетогодишњице Народноослободилачког рата. Бошко Буха одликован је Орденом народног хероја 20. децембра 1952.Поред бораца и руководилаца НОВЈ, Орденом је одликовано 22 страних држављана, 32 јединице и установе НОВЈ, 8 градова и 4 друштвено-политичке организације. Једини вишеструки носилац Ордена народног хероја био је Јосип Броз Тито који је одликован три пут (1944, 1972, 1977).

[592] Народни херој Бошко Буха добио је и свој меморијал у селу Јабуци код Пријепоља. Изградња меморијалног комплекса почела је 1964. године. Меморијални комплекс Бошко Буха сачињавају: камени белег са натписом: „Овде је 1943. године погинуо пионир, борац и народни херој Бошко Буха; седамнаест борова који су посађени на месту његове погибије; спомен-дом Бошко Буха; бронзана фигура дечака-борца са пушком и књигом; осам бронзаних спомен биста југословенских пионира-партизана (Драган Ковачевић, Лепа Радић, Вера Мишчевић, Мате Блажина, Сава Јовановић Сирогојно, Милан Мравља и др.) од којих је већина постхумно одликована Орденом народног хероја (Лепа Радић, Вера Мишчевић, Мате Блажина, Сава Јовановић Сирогојно).

[593] „Из великих дана ослобођења Београда“, *Политика*, 3. новембар 1944.

[594] “Смрт пионира Јошке“, *Политика*, 30. новембар 1944.

[595] „Комеморација брату и сестри београдским омладинцима који су пали у борби за слободу“, *Политика*, 28. јул 1945; “Пренос и сахрана београдских омладинаца Саше и Тамаре“, *Политика*, 9. новембар 1945.

отварању дечијег дома истога имена на Дедињу,[596] крајем 1945. године требало је скренути пажњу на жртву коју су деца и млади дали у борби против окупатора али и у борби за стварање „нове“ Југославије. Инсистирањем на чињеници да су у рату као борци страдали и најмлађи отварао се простор за стварање присније односа деце и државе којим ће у будућности доминирати „нова осећајност“.

Поред слике жртве – детета активног борца у штампи се после рата „неговала“ и слика детета жртве фашистичког терора. Пре свега радило се о потреби да се јавност информише о злочинима али и о конкретним догађајима из времена Другог светског рата. Инсистирањем на личним исповестима деце која су током рата пролазила кроз највеће тешкоће требало је одати почаст најмлађима који су у актима директног терора или по логорима изгубили своје животе. На крају, инсистирањем на страдању деце у рату желело се подвући колику је и какву цену имала борба за слободу али и „другачију“ Југославију. У том смислу наглашавало се да баш најневинија жртва није смела бити узалудна. Посебно значајан допринос инфомисању јавности о ратним страхотама кроз које су прошла деца дала је новинарка Политике Радмила Бунушевац која је током марта месеца 1945. године обајвила неколико текстова о страдању деце у Другом светском рату инспирисаних разговорима са југословенском децом из социјално угрожених породица као и децом без родитељског старања која су се од краја 1944. године до лета 1945. године налазила на опоравку у Бугарској.[597]

Текст попут „Изложба слика ратних злочина“[598] или „За време страховладе генерала полиције Мајснера уништено у Србији 8000 људи, жена и деце“[599], којим се експлицитно скретала пажња на геноцид над Јеврејима односно Холокауст, праћен фотографијама на којима су се могла видети тела страдале деце што је, ако се изузме

[596] „Отварање Дечјег дома Саша и Тамара на Дедињу“, *Политика*, 10. септембар 1945; „Дечији дом Саша и Тамара“, 11. октобар 1945.

[597] „Са југословенским пионирима. Наша деца у Бугарској, у спокојству и обиљу гостију...Али памте и никада неће заборавити ко им је побио родитеље, попалио домове и разорио домовину“, *Политика*, 16. март 1945; „Пионири које је родила народноослободилачка борба. Деца-борци, и на опоравку у Бугарској, интересују се само за успехе Југословенске армије и за поразе непријатеља. Озбиљне дечје очи које су виделе крв и смрт, згариште родног дома, унакажена тела родитеља“, *Политика*, 18. март 1945; „Са југословенским пионирима у Бугарској. *Бугарске жене, као и цео наш народ, пресреле су вашу децу са највећом љубави* изјавила нам је Рада Тодоровић, председница женске комисије при Националном комитету Отачественог фронта“, *Политика*, 23. март 1945.

[598] „Изложба слика ратних злочина“, *Политика*, 7. април 1946.

[599] „За време страховладе генерала полиције Мајснера уништено у Србији 8000. људи, жена и деце“, *Политика*, 19. децембар 1946.

искуство Првог светског рата, било скоро непознато предходном веку, као што му је било непознато и искуство светских ратова у којима је масовно погубљење људи па самим тим и деце попримило размере горе од размера некадашњих заразних епидемија, значајно је допринео „уписивању“ свих имена страдале деце у корпус жртава фашистичког терора.

Ако је представама о деци активним борцима и жртвама фашистичког терора требало одати пошту борцима за слободу и невино страдалим, упознати јавност са свим страхотама рата и афирмисати улогу најмлађих у изградњи социјалистичке заједнице, скретањем пажње на децу која су у рату остала без родитеља и примарне породице требало је изградити имиџ државе која жели да се профилише као социјално одговорна. Формулација о 300 000 „деце жртава рата“, 280 845 „без оба или једног родитеља“, 320 000 „којима је хитно била потребна помоћ државе у храни, обући и одећи по окончању ратних сукоба“, једна је од ретких које се срећу у скромном броју радова који се баве социјалним положајем деце у Југославији после Другог светског рата. [600] Она је по свему судећи произшла из резултата пописа деце ратне сирочади и социјално необезбеђене деце из 1946. године. Према резултатима пописа из 1946. године изнетим у Статистичком годишњаку ФНРЈ за 1954. годину у ФНРЈ је живело укупно 283 252 ратне сирочади.[601] Највећи број деце која су у рату остала без родитеља тј. њих 151 916 или 53,63% живело је у у тренутку пописивања ратне сирочади у Босни и Херцеговини. У Србији је живело 65 155 ратне сирочади или 23% од укупног броја оних који су у рату изгубили једног или оба родитеља.[602] Према резултатима пописа деце палих бораца и жртава фашистичког терора од 1. септембра 1956. године у Југославији је живело 88 360 деце палих бораца и 19 370 деце жртава фашистичког терора.[603]

Крајем 1944. Србија се налазила пред хуманитарном катастрофом. Великом броју ратом угрожене деце, како оне из Србије тако и избегличке деце са територије НДХ, од

[600] Rada Prelić, „Savez pionira Jugoslavije – Trajni oblik društvene brige o deci“, *Međunarodni fond Ujedinjenih nacija za pomoć deci Jugoslavije 1948-1971*, Beograd, 1971, str.183.

[601] “Ratna siročad i socijalno neobezbeđena deca. Popis 1946“, *Statistički godišnjak FNRJ za 1954. godinu*, Beograd, 1954, str. 355; Међу ратном сирочади било је: деце узраста до 3 године, 32 458; деце узраста између 4 и 6 година 53 683; деце узраста између 7 и 10 година, 80 534; деце узраста од 11 до 14 година, 69 424; деце узраста од 15 до 18 година, 41 231; за 5 922 деце се није знало ког су узраста.

[602] *Isto*; У Хрватској 32 263 (11, 40%); у Словенији 16 788 (5, 92%); у Македонији 5 464 (1, 93%); у Црној Гори 11 666 (4, 12%)

[603] По републикама: Србија (деца палих бораца – 29 774; жртве фашистичког терора – 9 671); Хрватска (дпб – 16 299; жфт – 6 252); Словенија (дпб – 7 703; жфт – 2 497); Босна и Херцеговина (дпб – 30 447; жфт - /); Црна Гора (дпб – 1 963; жфт – 419); Македонија (дпб – 2 204; жфт – 531), Архив Србије, 115-34, О бризи о деци палих бораца.

пролећа 1945. у Србији су почеле да се придружују бројне, веће или мање групе босанске деце. Јануара месеца 1945. године Повереништво социјалне политике Председништва АСНОС-а писало је Повереништву социјалне политике АВНОЈ-а како није у могућности да обезбеди најнужније намирнице (маст, брашно, пиринач, кромпир, пасуљ, воће, шећер, сируп и воћне сокове) до „идуће жетве“ тј. у наредних шест месеци за потребе прехрањивања 350 000 дечака и двојчица ратне сирочади погинулих бораца НОЈ и ПОЈ, ратних заробљеника, избеглица, оних који су још увек у борби као и деце из социјално угрожених породица. Ситуација у Србији описивана је као катастрофална: „Порушени градови и вароши, попаљена и опустошена читава села имала су као најтежу последицу страдање породица са малом децом. Окупатор и његови помагачи својим зверским поступањем нанели су непосредно смрт огромном броју српске деце, а велики број чији су родитељи поклани, стрељани али и насилно одведени на рад, где су највећим делом пали као жртве фашистичког терора, лагано умиру без довољно заштите и најнеопходнијих услова за живот. Србија исцрпљена неће бити у могућности да исхрани своју децу, а још мање да осигура појачану исхрану за ону децу чији су организми услед трогодишњег гладовања потпуно оронули. Кожне болести, туберкулоза као и најстрашније слепило, то су последице слабе исхране које свакодневно констатујемо код наше деце. Недовољно одевена, и апсолутна немогућност да се текстил и обућа добију у нашој исцрпљеној земљи, одакле је окупатор исцедио и најскривеније изворе, наша деца у огромном броју формално скапавају од студи...“.[604]

Суочена са читавим низом крупних социјалних проблема од којих је збрињавање ратне сирочади и социјално угрожене деце био само један у низу, југословенска држава која је све до маја месеца 1945. била у рату, морала је „упослити“ све своје капацитете. Са друге стране, показало се да су капацитети у борби са социјалним бригама минимални. Недовољно изграђен систем социјалних установа, у рату додатно руиниран а у јесен и пролеће 1944/1945. због ратне ситуације у којој се земља налазила додатно узурпиран од стране војске, није представљао адекватак ослонац.

Без недовољно изграђеног система установа за бригу о деци држава је била у могућности да највећем броју малишана понуди пре свега смештај у „туђе породице“ што

[604] АЈ, Министарство социјалне политике, 642-8-23, Допис Повереништва социјалне политике Председништва АСНОС-а Повереништву социјалне политике АВНОЈ-а, 6. јануара 1945.

се у пракси показало као лоше и краткотрајно решење[605]. Проналажење „туђих породица“ било је приоритет из два разлога. Децембра 1945. године Одељење за заштиту матера, деце и младежи Министарства социјалне политике констатовало је да се овакав вид збрињавања деце сматра бољим јер се услед недостатка адекватних зграда велики број деце не може у кратком временском року сместити по домовима. Поред тога, збрињавање деце по породицама било је далеко јефтиније за државу. Адекватна „потрага“ за породицама које би се прихватиле улоге старатеља непосредно по окончању ратних сукоба, испоставило се, није била могућа. Због алармантности проблема тј. лошег психо-физичког стања у ком су се деца налазила породице су биране без адекватне провере и селекције. Смештај у „туђе породице“ показао се врло брзо као лоше решење за многе дечаке и девојчице који су у новим срединама и тзв. породичном окружењу више третирани као помоћна радна снага него као деца којој је потребна нега, брига и љубав.

Да би овакав вид збрињавања деце ставила под већи надзор, држава је приступила збрињавању деце по дечјим насеобинама. Дечје насеобине су осниване ради породичног збрињавања „деце палих партизана и бораца ЈА, жртава фашистичког терора, као и остале потпуно незбринуте деце без родитеља“. На овај начин су удомљавана „здрава деца“ узраста од 3 до 14 година која су се размештала у једном месту (селу, граду, варошици) по „туђим породицама“. Насеобина је морала имати најмање 40 деце.[606]

Домови за децу без родитељског старања нису представљали првобитан избор али је „стање на терену“ указивало на чињеницу да се проблем дечије заштите може и мора решити пре свега путем установа колективне дечје заштите. Већ у децембру 1944. израђен је Правилник за пословање групних дечјих домова и концентрисаних дечјих насеља у Банату.[607] Колике су биле могућности југословенске државе на крају предпоследње ратне

[605] Размештање деце без родитељског старања по породицама био је у годинама док се рат још увек није завршио а посебно по окончању Другог светског рата један од најпримењенијих видова збрињавања деце у Југославији. По стандардима савремене педагошке науке тога доба породица се сматрала „природном средином за васпитање детета“; АЈ, 642 – 6 – 17, Закључци са скупа Међународна недеља за децу жртве рата одржаног у Цириху, 22. септембар 1945.

[606] АЈ, Министарство народног здравља ДФЈ, 671 – 8 – 13, Упутства за оснивање, организацију и вођење дечјих насеобина.

[607] АЈ, 671 – 8 – 13, Нацрт Правилника за пословање групних дечјих домова и концентрисаних дечјих насеља у Банату израђен на основу тачке 6 одлуке Повереника за социјалну политику Националног комитета ослобођења Југославије бр. 273 од 8. децембра 1944. године, 24. децембар 1944.

Правилник за пословање групних дечјих домова и концентрисаних дечјих насеља у Банату предвиђао је оснивање групних дечјих домова и концентрисаних насеља на територији Баната. Бројне, ранијом одлуком конфисковане а затим и напуштене куће, пре свега банатских Немаца, послужиле су као

године најбоље говоре дефинисани принципи којих је требало да се придржавају сви органи којима је поверена реализација Правилника. Као први и најважнији принцип дефинисана је смерница да „у великој оскудици материјалних средстава и спремног особља, средства и особље треба искористити на такав начин и за такву децу, да се малим средствима што већем броју деце очува голи живот“. Званичан став југословенске државе је био да се на првом месту треба побринути „да деца добију стан, храну, најпотребније одело и одрасле чуваре који су способни да децу очувају од грубих несрећних случајева и злочиначких напада“.[608] У остварењу јасно формулисаног приоритета одређеним категоријама деце давала се предност. Тако су на првом месту била школска деца јер се сматрало да „са најмањим материјалним средствима и са најмањим бројем особља“ може да се помогне „највећем броју деце“.[609]

На овај начин формулисани принципи јасно су указивали на чињеницу да је „проблем превазилазио моћи“ државе. Суочени са превеликим бројем деце којој је хитно требала помоћ да би се одржала у животу, у ситуацији у којој су непрекидно пристизале нове групе деце, органи социјалног старања били су приморани да посегну за решењем које би бар донекле „релаксирало“ државу у настојањима да збрине све оне којима је помоћ била потребна. Крајем 1944. Београд је био порушен град пун рањеника и грађана који су једва састављали крај с крајем. „Војска“ деце морала се пребацити на неко друго место. Војводина се наметала као најбоље могуће решење у датом тренутку. Пре свега, својим природним богатствима она је представљала идеално место за опоравак и одмор ратом измучене деце. Друго, током Другог светског рата Војводина је у великој мери остала поштеђена великих ратних разарања. Треће, упоредо са ослобађањем војвођанске

простор за смештај и бригу о деци без родитељског старања. Групни дечји домови су представљали стручне установе за смештај, збрињавање, социјалну и здравствену заштиту и васпитање „ратне сирочади, незбринуте избегличке и друге социјално тешко угрожене деце без породичног старања, а која се из ма којих разлога не могу збринути и повољно заштитити у концентрисаним дечјим насељима“. Групни дечји дом чинила су два или више дечјих домова у којима живи најмање 200 односно највише 1000 деце који се удружују у једну групу дечјих домова чиме постају једна административно-економска јединица са заједничком локалном централом административном управом. Елементарна јединица за смештај деце у концентрисаним дечјим насељима била је сеоска кућа са постојећим или напуштеним „домородачким домаћинством“. Концентрисано дечје насеље се могло образовати само тамо где се у „збијеном насељу“ налазило најмање 40 кућа за смештај најмање 200 деце.

[608] *Исто*.

[609] *Исто;* Након школске деце, приоритет се даво “сатријој предшколској деци“, „одојчади на сиси“, „млађој предшколској деци“. На самом зачељу налазила су се „вештачки храњена одојчад“ за коју се сматрало да су „у сиромашном и аљкавом амбијенту готова сва изгубљена, било да се налазе у родитељској кући, било да су смештена у дечје домове“ и „идиоти, деца са тежим душевним манама и неизлечивим болестима“.

равнице текао је и процес исељавања и логорисања војвођанских Немаца тако да су многа војвођанска тј. пре свега банатска места била готово испражњена.[610] Управо су бројне куће банатских Немаца послужиле као зграде будућих дечијих домова који ће у наредном периоду „прекрити“ читав овај део Југославије. Збрињавање десетине хиљада ратне сирочади, социјално угрожене деце захтевало је озбиљну припрему и логистику. Са друге стране подразумевало је постојање одређене инфраструктуре коју, у овом случају, нису могли да чине искључиво стамбени, ненаменски објекти већ и васпитачки кадар који једва да је подмиривао потребе постојећих установа дечије заштите. Могућност да се деца упућују у Банат представљала је, у том смислу, само делимично решење. Допунско решење пронађено је у смештају одређеног броја угрожене деце у домовима за децу без родитељског старања у Бугарској. Највећи број малишана који је јануара месеца 1945. отпутовао у Бугарску вратио се у земљу до 1. септембра 1945. године када је отпочело њихово распоређивање по, у највећем броју случајева, импровизованим домовима из којих ће у наредним годинама израсти систем домова за децу без родитељског старања у Југославији.[611]

Побољшање положаја социјално угрожених категорија па и ратне сирочади био је у директној вези са финансијским снажењем земље од почетка педесетих година 20. века. Општа демократизација друштва, већа улагања на пољу социјалне заштите деце посебно су допринела „откривању“ појединих социјално угрожених група деце као што су, како се

[610] Припреме за евакуацију војвођанских Немаца почеле су да се врше тек након капитулације Румуније 23. августа 1944. године тј. у тренутку када је фронт почео значајно да се приближава североисточним границама Југославије. Слаба организација, паника која је настала услед приближавања фронта, неодлучност немачког, у највећем проценту сељачког становништва да напусти своја имања, која ће им са целокупном имовином бити конфискована одлуком АВНОЈ-а од 21. новембра 1944, допринели су томе да управо они делови Југославије у којима је живело највише Немаца буду најслабије евакуисани. Из југословенског дела Баната евакуисано је свега 20 000 Немаца не рачунајући оне који су служили у немачким војним и полицијским јединицама ван покрајне. Због погоднијег тј. западнијег положаја у односу на фронт и Банат, знатно боље су „прошли“ Немци из Бачке и Срема. Од планираних 200 000 из Бачке је евакуисано 60-70 000 људи не рачунајући 40 000 бачких Немаца који су служили у немачким јединицама. До 7. новембра 1944. када је завршена евакуација тзв. треће зоне, из Срема је евакуисано 90 000 Немаца док их се око 43 000 налазило у разним немачким јединицама. Они који су остали тј. нису могли или нису желели да беже, до јуна месеца 1945. године затворени су у логоре за Немце у Војводини.По званичним подацима крајем 1945. и почетком 1946 у логорима у АП Војводини било је 105 740 Немаца док их се 6000 било на слободи; Сања Петровић Тодосијевић, „На путу. Репатријација деце, припадника немачке националне мањине у Југославији после Другог светског рата (1948-1956)“, *Токови историје*, 3, Београд, 2012, стр. 194-195. (према: Z. Janjetović, *Nemci u Vojvodini*, Beograd, 2009, str. 333-346, 351; Zoran Janjetović, „Nemice u logorima za folksdojčere u Vojvodini 1944-1948“, *Srbija u modernizacijskim procesima*, (ur. Latinka Perović), 2, Beograd, 1998, str. 500).

[611] Види више у: Сања Петровић Тодосијевић„*У сваком Бугарину имали смо оца, а у Бугарки мајку*. Југословенска деца у Бугарској 1945. године“, *Токови историје*, 3, Београд, 2013, стр. 173-206.

говорило,, „деца улице“ или „малолетни гангстери“[612], „дефектна деца“ или деца са посебним потребама[613]. Ипак може се рећи да су педесете године посебно фаворизовале једну категорију социјално угрожене деце а то су, најпре деца палих бораца а онда и деца жртава вашистичког терора. И ако је слика о деци жртвама рата била присутна у јавном простору већ од друге половине 1944. године, ратни сирочићи или деца палих бораца, како су чешће називани, нису представљали предмет озбиљнијих расправа у штампи све до 1948. године када се и о овој односно једној од најугроженијих социјалних категорија почело озбиљније говорити.[614] Све до тада деца палих бораца долазила су у фокус интересовања само као корисници услуга институција за бригу о деци без родитеља. Овакво тумачење остављало је велики број деце палих бораца ван „видног поља“ јавности али и озбиљније бриге државе јер је највећи број оних који су у рату изгубили једног или оба родитеља био збринут у сопственој или туђој породици. И ако су деца палих бораца представљала једну од најугроженијих друштвених група брига о њима све до почетка педесетих година 20. века није била на задовољавајућем нивоу због чега је, пре свега када су се створиле боље финансијске могућности, јануара месеца 1950. године основана Комисија за бригу о деци палих бораца при борачкој организацији односно Савезу бораца.[615] Комисија није дала значајније резултате у свом раду све до краја 1952. године због чега је новембра месеца 1952. године основана Комисија која је требало да испита како су збринута деца палих бораца.[616] Појачано интересовање државе за децу палих бораца могло се приметити и на страницама штампе која је редовно обавештавала јавност о свим пригодним свечаностима на којима су централно место, посебно од 1952. године

[612] „Некада деца улице – данас корисни чланови друштва“, *Политика*, 24. новембар 1947; „Малолетни гангстери“, *Политика*, 7. август 1949; „Шта ваља учинити за децу која су препуштена улици“, *Политика*, 27. март 1952; „Како помоћи васпитно напуштеној деци“, *Политика*, 22. март 1953; „Деца бегунци и скитнице“, *Политика*, 19. септембар 1953; „Отвара се дом за женску васпитно запуштену децу“, *Политика*, 15. јануар 1953.

[613] „Отвара се дом за дефектну децу“, Политика, 18. октобар 1953; „Психологија болесног или дефектног детета и однос породице и друштва према њему“, *Политика*, 3. септембра 1954.

[614] „Маријан Матијевић положио је за децу погинулих бораца у Лици 100 000 динара“, *Политика*, 21. јул 1948.

[615] „Неколико резултата рада Комисије за бригу о деци палих бораца“, *Политика*, 28. јануар 1951.

[616] „Формирана комисија која ће испитати како су збринута деца палих бораца“, *Политика*, 21. новембар 1952.

заузимала деца палих бораца.[617] Средином исте године држава је уложила знатно већа средства и у систем стипендирања угрожене деце.[618]

Током 1953. године држава се више него ранијих година интересовала за децу палих бораца. Од 1953. у фокусу интересовања државе се нашла још једна група социјално угрожене деце односно деца жртава фашистичког терора. Маргинализација детета жртве фашистичког терора у односу на дете палог борца била је директно у вези са односом борачке организације према жртви активног борца која је у првих десет година по окончању рата имала апсолутну предност у односу на „шаренолики" корпус жртава које су подвођене под заједнички именитељ – жртве фашистичког терора. Може се рећи да је до краја педесетих година 20. века највећа „активност" државе на пољу заштите деце палих бораца и деце жртава фашистичког терора забележена у периоду од 1954. до 1956. године када су издвојена највећа финансијска средстав за стипендирање тј. школовање поменуте деце.[619] Појачана активност у париоду од 1954. до 1956. године може се разумети и као последица обележавања Десетогодишњице од краја Рата и победе Револуције. Брига за децу оних који су своје животе изгубили у рату и самим тим их принели „на олтар" Револуцији требало је да буде доказ не само победе Револуције у рату већ и њеног тријумфа у миру. Поред тога треба нагласити да је до 1957. године број оних који су уживали одређене бенефиције као деца палих бораца био знатно смањен у односу на прве година по окончању Рата јер су многи корисници помоћи престали да буду деца и постали привредно активна лица Расположиви подаци указују да је до значајног опадања броја деце која су била под социјалном заштитом дошло 1957. године. Управо због тога 1957. се може сматрати годином у којој се први пут по окончању рата осетио видљиви бољитак на пољу социјалне заштите деце.[620]

---

[617] „Свечаност за децу палих бораца у Дому Народне армије", *Политика*, 7. јануар 1952; „Пријем за децу палих бораца", *Политика*, 26. мај 1952; „Поводом Седмог јула приређена свечаност за децу палих бораца Трећег рејона", *Политика*, 29. јун 1952.

[618] „Деци палих бораца додељују се стипендије", *Политика*, 8. јун 1952.

[619] „Расправљало се о побољшању услова за школовање деце палих бораца", *Политика*, 21. јануар 1954; „Одлука о школовању преостале деце палих бораца", *Политика*, 13. септембар 1954; „Збрињавање и школовање деце палих бораца", *Политика*, 22. јануар 1955; „Новчана помоћ деци палих бораца и жртава фашистичког терора", *Политика*, 2. фебруар 1955; „Тридесет милиона динара за стипендије деце палих бораца", *Политика*, 11. април 1955; „Деца палих бораца добијаће сталну новчану помоћ за школовање", *Политика*, 28. мај 1955.

[620] „Зашто је опао број деце под социјалном заштитом", *Политика*, 1. фебруар 1957.

У вези са издржавањем деце палих бораца и жртава фашистичког терора, држава је од средине педесетих година инсистирала на друштвеној одговорности предузећа од којих ће многа у будућности имати значајан удео у финансирању различитих социјалних категорија и програма.[621] Издвајају се значајнија средства за подизање туристичких објеката за летовање пре свега деце палих бораца и жртава фашистичког терора.[622] Председник Републике Јосип Броз Тито први пут је посетио неки дом ратне сирочади тек јануара месеца 1954. године.[623] Председникове посете овој али и установама сличног типа постају устаљена пракса тек од педесетих година 20. века. Оне се свакако морају посматрати у светлу новог и „отворенијег", мање формалног односа према деци. Још један детаљ је посебно значајан за разумевање улоге коју су посете Председника установама за бригу о деци имале у јавном простору. Склапање брака са Јованком Будисављевић у априлу месецу 1952. године драстично је утицало на промену имица Јосипа Броза Тита у јавности јер је у јавни простор увело жену која ће у годинама које долазе бити званични и нераздвојни пратилац Јосипа Броза Тита. Званичне посете дечијим установама односно пре свега установама за бригу о социјално угроженој деци биће скоро немогуће без присуства прве даме Југославије. Присуство Председникове супруге на оваквим местима долазиће посебно до изражаја приликом званичних посета председничког пара иностранству и земљама Трећега света.

II 2. 4. Као пионир

Савез пионира Југославије основан је у Бихаћу, у Босни и Херцеговини, 27. децембра 1942, током Првог конгреса Уједињеног савеза антифашистичке омладине Југославије. Савез пионира Југославије окупљао је децу узраста од 7 до 14 година старости када их је „препуштао" омладинској организацији за коју је био тесно везан све до почетка педесетих година 20. века. Савез пионира Југославије настао је по узору на истоветну организацију у СССР-у.[624] Слични облици удруживања постојали су и у

[621] „Предузећа би могла стипендирати децу палих бораца", *Политика*, 19. април 1954.
[622] „Петсто педесет милиона утрошиће се на подизање туристичких објеката и летовање деце палих бораца", *Политика*, 9. април 1954.
[623] „Председник Републике посетио Дом ратне сирочади", *Политика*, 4. јануар 1954.
[624] Igor Duda, „Djeca socijalističke domovine. Izgrađivanje pionirske tradicije u Hrvatskoj 1950-ih godina", *Socijalizam na klupi. Jugoslovensko društvo očima nove postjugoslovenske humanistike*, Rula-Zagreb, 2013, str. 79.

осталим земљама народне демократије односно државног социјализма[625] али и на Западу.[626] Колико је глас пионира требало да буде значајан у „новој“ југословенској држави говори податак да је Централни одбор УСАОЈ-а већ у октобру или новембру месецу 1944. почео да објављује часопис *Пионир* који је излазио све до 1964. године. Од тада, и фузије са часописом *Кекец* наставио је да излази под именом *Пионир-Кекец*. Први уредник *Пионира* све до 1948. био је познати југословенски писац Бранко Ћопић. На месту главног и одговорног уредника заменио га је Арсен Диклић, касније аутор познатих дечијих романа „Не окрећи се сине“ и „Салаш у Малом Риту“. Током четрдесетих и педесетих година 20. века чланови редакције *Пионира* били су: Десанка Максимовић, Гвидо Тартаља, Мато Ловрак, Јосип Павичић, Александар Вучо, Бранко Б. Гавела, Љубицс Цуца Сокић и многи други угледни писци, сликари, научници.[627]

Пријем у Пионирску организацију представљао је чин иницијације унутар шире заједнице градитеља и градитељки социјализма. Управо због тога, сам чин пријема имао је врло јасну форму и симболично значење. Форма пријема у Пионирску организацију као и симболи Пионирске организације, уз мање измене, задржали су се до крај постојања и Пионирске организације и југословенске државе. Илустративно, скоро катарзично, делује опис пријема првог разреда у Пионирску организацију Зајечара 29. новембра 1948. године. „У велику позоришну салу улазили су одреди пионира са својим заставама у сттрају...ушли су и они најмлађи који треба да буду примљени...Улазили су озбиљни, широко отворених очију, узбуђени сигурно више но што ми мислимо. Један родитељ ми показује своју малу ћеркицу, која све хоће да види. *Целе ноћи скоро није спавала – вели он.*

---

[625] Широм социјалистичког света: на Балкану у Румунији, Бугарској, Албанији; у централној Европи односно у Мађарској и Чехословачкој; изван Европе у Кини, Кореји и на Куби осниване су пионирске организације по угледу на совјетски модел са циљем да изграде патриотска осећања и развију припадност колективу код најмлађих. Организације попут Кисдобос (Млади добошари) у Мађарској, Соимии патриеи (Соколови домовине) и Организатиа пионерилор (Пионирска организација) у Румунији обухватале су децу школског доба од 6 до 14 година; Види више у: Milan Ristović, Dubravka Stojanović (eds), *Childhood in the Past. 19 th and 20 th Century* (Additional Teaching Materials), Association for Social History,Belgrade, 2001; Erdei, Ildiko, `The Happy Child` as an Icon of Socialist Transformation: Yugoslavia`s Pioneer Organization, *Ideologies and National Identities: The Case of Twentieth-Century Southeast Europe*, ur: John Lampe i Mark Mazower, CEU Press, Budapest-London, 2004., 154-155; Livschiz, Ann, „Growing Up Soviet: Chidhood in the Soviet Union, 1918-1958“. Ph, D diss, Stanford University, 2006; Kelly, Catriona, *Children`s World, Growing Up in Russia, 1890-1991*, New Haven – Yale University Press, London-Yale, 2007.

[626] John Springhall, *Youth, Empire and Society: British Youth Movements 1883-1940*, London, 1977.

[627] Иван Хофман, „Улога часописа *Пионир* у васпитању и образовању деце у Југославији“, *Годишњак за друштвену историју*, 1, Београд 2013, стр. 56-57.

Скакала је неколико пута с кревета, преплашено питајући да није закаснила. Она је само говорила о пионирској марами, о њој мислила, о њој може бити и сањала“.[628]

Окончањем рата слике деце бораца као и деце жртава фашистичког терора, и ако присутне у послератној свакодневици, ипак су постале ствар прошлости. Па ипак како се на ратну ослањала врло тешка послератна стварност, деци, за коју је већ речено да су у рату поднела огромну жртву и узела активну улогу у борби против фашизма, активна тј. стваралачка улога није могла бити одузета ни у миру кога је у великој мери дефинисала нова борба тј. борба за обнову и изградњу порушене земље али и новог, револуцијом успостављеног система вредности. Тако се на лик детета, недужне жртве и активног борца надовезао лик детета активног креатора послератне стварности који је свој израз пронашао у форми југословенског пионира. Лик пионира пажљиво је обликован у јавности. Бројни текстови који су се појављивали у новинама попут: „Један мали пионир“,[629] „Сви најмлађи грађани Београда желели би да постану пионири“,[630] „Прва скупштина пионира округа нишког“,[631] имали су задатак да јавност од самога почетка упознају не само са чињеницом да ће будућност у социјализму припадати деци и младима већ да ће они морати активно да учествују у њеној изградњи.

Штампа је активно деловање најмлађих кроз пионирску организацију посебно „препознавала“ у ситуацијама када се радило о конкретним унутрашњим односно спољно-политичким проблемима. На тај начин требало је створити утисак да и најмлађи припадници заједнице кроз организовано деловање активно учествују у свим сегментима креирања политике. Фотографије „упослених“ пионира нису биле ретке на страницама дневне штампе.[632] „Брижност“ пионира посебно се истицала у ситуацијама када су својим посетама различитим организацијама, као дому слепих бораца у Земуну, скретали пажњу на разлучите проблеме са којима се суочавало друштво у годинама после рата.[633] Јавност је редовно обавештавана и о друштвено корисним активностима пионира као што је: сакупљање текстилних отпадака,[634] прикупљање лековитог биља,[635] итд.

---

[628] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај о обиласку основних школа Среза зајечарског, новембар 1948.
[629] “Један мали пионир“, *Политика*, 19. новембар 1944.
[630] “Сви најмлађи грађани Београда желели би да постану пионири“, *Политика*, 26. новембар 1944.
[631] “Прва скупштина пионира округа нишког“, *Политика*, 3. фебруар 1945.
[632] “Омладинци и пионири на фронту рада“, *Политика*, 22. март 1945.
[633] “Деца у посети код слепих бораца у Земуну“, *Политика*, 13. август 1945.
[634] „Наша омладина и пионири сакупљају текстилне отпатке“, *Политика*, 12. април 1946.

Да је Савез пионира Југославије требало представити као респектабилног „партнера“ у свим пословима значајним за будућност Југославије указују и извештаји које је штампа редовно објављивала у вези са састанцима предсатвника пионирске организације и представницима страних држава односно амбасада. Први такав сусрет представници пионирске организације имали су са представником СССР-а.[636] Новембра месеца 1945. представници Савеза пионира Југославије састали су се са председником чехословачке владе.[637]

Пионирска организација је заузимала почасно место на прославама свих званичних државних празника као што су Први мај[638] али и Дан Републике или 29. новембар који ће од 1946. године постати датум када ће пионири полагати пионирску заклетву, чиме је централни државни празник, онај који је више него било који славио „нову“ комунистичку Југославију, доведен у директну везу са заклињањем на верност и оданост најмлађих односно оних који ће у будућности морати да поднесу најтежи терет њене социјалистичке изградње.[639] Прве године у миру штампа је опширно писала о колективном полагању пионирске заклетве „десет хиљада београдских пионира на Калемегдану“.[640] Том приликом београдска *Политика* је по први пут објавила фотографију команданта Врховног штаба НОВ и ПОЈ, маршал Јосип Броз Тито са представницима пионирске организације односно „делегираним“ представницима најмлађих грађана Југославије.[641] „Дружење“ Тита, не само са југословенским, већ и са пионирима других земаља односно бугарским[642] и совјетским[643] требало је да легитимише улогу која је била намењена пионирској организацији али и младима у будућој социјалистичкој заједници. Анализом писања штампе може се закључити да је, од 1946. године и консолидовања државе после Рата, активностима и конкретним акцијама пионирске организације давана значајна

---

635 „Пионирске организације у свим крајевима наше земље организовале су прикупљање лековитог биља“, *Политика*, 10. јул 1948.
636 “Београдски пионири у посети код совјетског амбасадора“, *Политика*, 8. мај 1945.
637 “Пионири Југославије код председника чехословачке владе“, *Политика*, 22. новембар 1945.
638 „Смотра београдских пионира уочи Првог маја“, *Политика*, 29. април 1946.
639 „Двадесет деветог новембра постаћемо Титови пионириа“, *Политика*, 24. новембар 1946; „Заветујем се да ћу учити и живети као веран син ФНРЈ“, *Политика*, 30. новембар 1946; „Пионири широм нашр земље прославили су свечано Дан Републике“, *Политика*, 30. новембар 1947.
640 “Десет хиљада београдских пионира заклело се јуче на Калемегдану“, *Политика*, 23. март 1945.
641 “Маршал Тито примио је пионире Београда“, *Политика*, 14. март 1945.
642 “Бугарски пионири у посети код маршала Тита“, *Политика*, 3. октобар 1945.
643 “Маршал Тито разгледао знаменитости Москве и био срдачно поздрављен у дому пионира“, 10. април 1945.

пажња. Већ је отварање Пионирске изложбе у Академији наука у Београду 25. септембра 1946. године представљено као значајан друштвени догађај о коме је објављено више чланака[644] па и чланак о Титовој посети истој.[645]

Реализација Првог петогодишњег плана (1947-1951) посебно је требало да допринесе побољшању положаја деце у друштву. Фокусом на Пионирску организацију од 1947. требало је скренути пажњу на проблеме деце и детињства у Југославији. Анализа писања штампе која је излазила током 1947. године указује на видљиво присуство Пионирске организације у јавном простору. Могло би се рећи да је од 1947. године реч пионир постала синоним за реч дете а интереси пионирске организације почели су да се третирају као интереси целокупне дечије популације узраста од 7 до 14 година старости што није био случај током предходне две и по године.

Окупљању све деце око Пионирске организације кроз коју ће се затим артикулисати „воља“ државе у циљу реализације оног дела *Првог петогодишњег плана* који се односио на најмлађе, требало је да допринесу два пројекта која су реализована током 1947. године. Први је отварање првог *Пионирског града* а други је отварање прве *Пионирске пруге* у Југославији. Београдска штампа пратила је током читаве године радове на реализацији поменутих пројеката. Први *Пионирски град* у Југославији отворен је у Београду у Кошутњаку 31. јула 1947. године.[646] Паралелно са изградњом првог *Пионирског града* у Београду грађена је прва *Пионирска пруга* у Загребу.[647] Иста је отворена месец дана након отварања *Пионирског града* у Београду. Током 1948. штампа је

[644] „Данас је отворена Пионирска изложба у Академији наука“, *Политика*, 25. септембар 1946; „Само у недељу посетило је дечју изложбу Пионирска република преко 6000 посетилаца“, *Политика*, 25. септембар 1946; „Пионирска република“, *Политика*, 18. октобар 1946; „Ускоро се затвара Пионирска изложба“, *Политика*, 16. новембар 1946.

[645] „Маршал Тито посетио Пионирску изложбу“, *Политика*, 17. новембар 1946.

[646] „У Кошутњаку се довршава уређење Пионирског града“, *Политика*, 6. јун 1947; „На свечан начин отворен је јуче у Кошутњаку први Пионирски град у нашој земљи“, *Политика*, 1. август 1947; „Пионирски град је добио своју пошту и телефонску централу“, *Политика*, 28. август 1947.

[647] „Ускоро почињу радови на првој пионирској прузи у нашој земљи“, *Политика*, 7. јун 1947; „Прва београдска самостална чета стигла је на пионирску пругу и почела рад“, *Политика*, 15. јун 1947; „У Кошутњаку је јуче одржана велика свечаност поводом почетка радова на пионирској прузи“, *Политика*, 4. јул 1947; „Пионирска пруга допринеће да детињство наших најмлађих буде још лепше и срећније“, *Политика*, 21. јул 1947; „Совјетска синдикална организација посетила је Железник и Пионирску пругу“, *Политика*, 23. јул 1947; „На пионирску пругу стигла је прва локомотива“, *Политика*, 21. август 1947; „Завршетак полагања колосека на Пионирској прузи обележен свечаним митингом“, *Политика*, 31. август 1947; „У Максимиру код Загреба предата је саобраћају прва пионирска пруга у нашој земљи“, *Политика*, 1. септембар 1947;

наставила да пише о подизању репрезентативних државних пројеката као што су централни пионирски домови и пионирске пруге. Јуна месеца 1948. отворен је *Централни дом пионира* у Скопљу.[648] Истог месеца у Љубљани је свечано отворена трећа по реду *Пионирска пруга* у земљи.[649] До краја године у Загребу је пуштена у рад нова *Пионирска пруга* и то у част Другог конкреса КП Хрватске.[650]

„Изласку" пионирске организације односно најмлађих у јавност у великој мери су допринеле масовне манифестације попут Пионирског У данима око 25. маја односно рођендана Јосипа Броза Тита, штампа је исцрпно обавештавала о свим догађајима у вези са највећим празником младости у земљи. Прве године по окончању рата у *Политици* је објављено чак седам текстова на поменуту тему.[651] Са идентичном праксом наставило се и наредних година.[652] Конституисање празника око рођендана Јосипа Броза Тита пролазило је кроз различите фазе. Док се у 1945. години говорило искључиво о прослави Дана пионира а у 1946. о „рођендану маршала Тита", у 1947. години долази до преклапања прославе Дана пионира са прославом Дечије недеље што је требало да допринесе стварању јасније представе о подударности појма пионир и појма дете али и да најмлађег члана заједнице више веже за државу и Партију. Са друге стране држава је на овај начин исказивала своје првенство у бризи о најмлађима. Више него предходних година штампа је обавештавала јавност о одржавању бројних манифестација којима је требало прославити Дан пионира односно Дечију недељу.[653] Исте године, премијерно је приказан

[648] „Отворен је Централни дом пионира у Скопљу", *Политика*, 9. јун 1948.
[649] „У Љубљани је јуче свечано отворена треће пионирска пруга у нашој земљи", *Политика*, 14. јун 1948.
[650] „У Загребу је свечано пуштен у саобраћај део Пионирске пруге која иде од Дубраве до села Слановца", *Политика*, 16. август 1948; „Данас ће бити свечано отворена нова пионирска пруга код Загреба", *Политика*, 14. новембар 1948; „У част Другог конгреса КП Хрватске јуче је свечано пуштена у саобраћај нова пионирска пруга код Загреба", *Политика*, 15. новембар 1948.
[651] "Пионирски слет", *Политика*, 23. мај 1945; „Сутра се у Београду састају штафете", *Политика*, 23. мај 1945; „Свечаност у Кошутњаку на други дан пионирског слета", *Политика*, 24. мај 1945; „Штафете које носе поздраве", *Политика*, 24. мај 1945; „Омладинске штафете", *Политика*, 25. мај 1945; „Слет пионира", *Политика*, 25. мај 1945; „На пионирској смотри", *Политика*, 26. мај 1945.
[652] „Титова штафета", *Политика*, 25. мај 1946; „Рођендан маршала Тита", *Политика*, 26. мај 1946.
[653] „У целој земљи врше се припреме за прославу Дечје недеље и Дана пионира", *Политика*, 25. мај 1947; „Програм прославе Дечје недеље од 1. до 8. јуна 1947. у Београду", *Политика*, 29. мај 1947; „АФЖ у Београду помаже прославу Дечје недеље", *Политика*, 31. мај 1947; „Изложба Дечје недеље у Београду отвориће се у недељу пре подне", *Политика*, 31. мај 1947; „Дечја недеља", *Политика*, 1. јун 1947; „Покретна изложба поводом Дечје недеље", *Политика*, 1. јун 1947; „Дан пионира прослављен је јуче свечано у целом Београду", *Политика*, 9. јун 1947; „Маршал Тито примио представнике београдских пионира", *Политика*, 1. јун 1947; „Београдски пионири код др Ивана Рибара", *Политика*, 4. јун 1947.

филм Николе Рајића о деци и детињству у Југославији, под називом „Ми деца народа – филм о младом Титовом покољењу“.[654]

Да ће 1949. година представљати радикалну прекретницу у начину рада Пионирске организације било је јасно само неколико месеци после одржавања Петог конкреса КПЈ када су у дневним новинама почели да се појављују текстови критички настројени према до садашњем раду Пионирске организације али и методам и облицима рада који се користе у раду са децом.[655] На помолу је било заузимање новога курса који ће се не само драстично одразити на рад организације каква је била Пионирска већ и на поимање деце и детињства у Југославији. Септембра месеца 1949. године Савез пионира Југославије добио је нов статут док је у оквиру јединствене пионирске организације основан пионирски Подмладак.[656] Јануара месеца 1950. године закључци Четрнаестог пленума Централног комитета Народне омладине Југославије осврнули су се на даљи рад пионирске организације у Југославији[657] што је за директну последицу имало оснивање Иницијативног савета Савеза пионира Југославије, пола године касније.[658] ЦК СКЈ је крајем 1950, у складу са одлукама Трећег пленума ЦК КПЈ из децембра месеца 1949, године препоручио да се васпитавање деце развија „у што ширим и разноврснијим формама, без икаквих шаблона“. Препорука је била да се много више мора водити рачуна о индивидуалним карактеристикама деце. Став ЦК КПЈ је био да рад са децом треба остварити у што разноврснијим групама „руководећи се не само окупљањем деце по разредима и узрасту него и према њиховим склоностима и интересовањима“.[659] Коначно, 1952. године је „изговорено“ да је „Пионирска организација место где“ деца „треба да се развеселе и разоноде“.[660] На тај начин „дисквалификована“ је првобитна функција Пионирске организације која се у потпуности повиновала новим захтевима времена. Почеци рада на реформи школства и новој политици васпитања и образовања такође су довели у питање рад Пионирске организације која ни својим методама а ни својим

[654] „Ми деца народа – филм о младом Титовом поколењу“, *Политика*, 3. новембар 1947.
[655] „На саветовању пионирских руководилаца НР Србије решено је да се посвети већа пажња новим облицима рада“, *Политика*, 17. септембар 1948.
[656] „Нов статут Савеза пионира и одлука о оснивању дечје организације Подмладак“, *Политика*, 12. септембар 1949.
[657] „Закључци Четрнаестог пленума Централног комитета Народне омладине Југославије (Питања у вези са школством; О даљем развоју пионирске организације)“, *Политика*, 14. јануар 1950.
[658] „Основан је Иницијативни савет Савеза пионира Југославије“, *Политика*, 7. јул 1950.
[659] Исто.
[660] „Пионирска организација је место где треба да се развеселе и разоноде“, *Политика*, 29. септембар 1952.

садржајима намењеним младима није могла да одговори новим захтевима. Партија је сматрала да је „јединствена пионирска организација у току рата одиграла огромну улогу у васпитању и активизацији деце“ али и да „већ у првим послератним годинама није могла више сама, ни по садржини, ни по организационим формама да задовољи веома разноврсне потребе и интересовања нових генерација младих“. Критика која је стигла са самог врха Партије значајно је утицала на промене у раду Пионирске организације. Пре свега она ју је у приличној мери „уздрмала“ јер су се озбиљне дискусије „о томе да ли је пионирска организација потребна у друштвеном васпитавању деце“ када је дошло до измењене улоге школе и других друштвених организација, водиле скоро наредних десет година.

У циљу реализације „нове осећајности“ Пионирска организација ће се у будућности ослонити на Савет друштава за старање о деци и омладини Југославије, основан 1952, који ће све до краја педесетих година 20. века имати огроман удеој у процесу креирања друштвеног амбијента за одрастање деце у Југославији.[661] У наредним годинама Савет ће до те мере „истиснути“ Савез пионира Југославије као институцију која је у свом фокусу имала васпитање младих Југословена, да ће се 1956. године повести дебате о обнављању рада Пионирске организације.[662] Могло би се рећи да су Пионирску организацију спасле две околности. Пре свега спасла ју је чињеница да је у потпуности изменила, па чак одбацила своју вертикалну структуру. Укинути су професионални пионирски руководиоци-омладинци. Дотадашње руководеће структуре Пионирске организације замењене су саветима пионира који су постојали на нивоу свих школа и општина. Унутар савета окупљан је шири круг стручњака из различитих области, „активних“, како се говорило, друштвених радника, родитеља и омладине.[663] И ако само партнер у свим будућим пројектима, Пионирска организација имала је капитал којим се није могла похвалити ни једна новооснована друштвена организација. То нас доводи до друге „срећне“ околности. И ако „начета“ и „ на лошем гласу“, Пионирска организација и

[661] „Саветовање Друштва за васпитање деце“, *Политика*, 10. децембар 1952; „Друг Ђуро Пуцар примио делегацију Савета друштва за васпитање и бригу о деци Југославије“, 25. децембар 1952; „Све веће интересовање за оснивање друштва за васпитање и старање о деци“, *Политика*, 4. март 1953; „Суштина Савета друштва за старање о деци и омладини“, *Политика*, 26. јун 1956.
[662] „Писмо ЦК Народне омладине о оснивању нових пионирских организација“, *Политика*, 8. новембар 1956. „Саветовање о обнављању пионирске организације“, *Политика*, 14. новембар 1956.
[663] Исто.

даље је важила за ону која је афирмисала име Пионира као симбола етичког лика југословенског детета.[664]

Анализа писања штампе у периоду од 1944. до 1958. године указује на чињеницу да се од 1949. године Пионирска организација не двосмислено приказује као она која треба да допринесе развоју потпуно новог и другачијег концепта детињства у Југославији тј. концепта „ведрог детињстав". Управо је 1949. година била година у којој су деца у Југославији добила нови празник односно Дан дечије радости.[665] „Ново детињство" требало је у свом фокусу да има пре свега „срећно" и „задовољно" дете, оно које тиме што иде у школу, проводи време играјући се са вршњацима и слуша своје родитеље у потпуности испуњава своју функцију у друштву и тиме гради социјализам.[666] То је коначно и речено у Титовом говору одржаном поводом прославе Дана младости 25. маја 1955. године.[667]

Промена окоштале и нефункционалне структуре Пионирске организације значајно се одразила и на форме рада. Захтев за повећањем друштвене бриге о деци која је морала доћи до изражаја на свим подручјима заштите и васпитања деце, био је превлик „залогај" за Пионирску организацију. На терену су већ 1950. године почела да се ставрају бројна друштва одраслих за старање о деци која су у заједници са, новооснованим, саветима пионира представљала главне координаторе у раду са децом. Тако су већ 1951. основане организације Партизан и Савез извиђача. Пет година касније основана је нова организација Селенита. Године 1959. основан је покрет Младих задругара а две године касније односно 1961. Младих горана. [668]

Девет година од изрицањаврло лоше оцене на рачун Пионирске организације, у Препоруци о даљем раду са Четврте скупштине Савета друштава за бригу о деци и омладини Југославије, 1961. могло се чути мишљење да „пионирску организацију треба третирати као саставни део нове школе, као фактор који је досад био снажан елемент њене

[664] Исто.
[665] „Припрема за *Дан дечје радости*", *Политика*, 5. децембар 1949.
[666] Види више у: Dunja Rihtman-Auguštin, „Metamorfoza socijalističkih praznika", *Narodna umjetnost*, 27, Zagreb, 1990, str. 21-32.
[667] „Свим снагама упорно ћемо радити на изградњи социјалистичке Југославије", *Политика*, 25. мај 1955.
[668] Исто.

реформе и који постаје још снажнији у њеном даљем унапређивању друштвеног живота".[669]

Истицање Савета друштава за старање о деци и омладини Југославије на „рачун" Савеза пионира Југославије од почетка педесетих година 20. века било је у вези не само са немогућношћу пионирске организације да се ухвати у коштац са концептом лепшег и безбрижнијег детињства већ и са немогућношћу исте да својом делатношћу као и програмима испуни време сваког школарца које овај не проводи у школи. Све анкете с краја четрдесетих и почетка педесетих година које су рађене у вези са формулисањем нове политике образовања и васпитања у Југославији указивале се на чињеницу да најмлађи Југословени проводе у школи у просеку три до четири сата дневно током две стотине дана у години. У таквој ситуацији држава се морала побринути и за осталих сто шездесет пет дана у години као и за све оне сате које ученик у данима када похађа школу проводи ван исте, тим пре што су извештаји школских инструктора указивали на маргиналну улогу коју Савез пионира Југославије играо у процесу образовања и васпитања који се спроводио кроз основну школу.

У извештају о приликама у Основној школи у Бујановцу је наведено да је Пионирска организација постојала само захваљујући наставницима. Пионирски руководиоци нису показивали никакво интересовање за рад са школском децом.[670] Генерално, ситуација са Пионирском организацијом била је почетком 1948. године веома забрињавајућа на целом југу Србије. Општа је оцена била да, као и у Бујановцу, пионирске организације постоје само захваљујући ангажману учитеља и наставника. Сматрало се да „пионирски руководиоци уколико постоје уопште нису долазили у додир са школском децом нити их је рад пионира интересовао".[671] И у школама топличког среза пионирске организације су постојале формално. У извештају просветног инструктора Сретена Петровића из јануара 1949. године се каже: „Пионирске организације постоје у свакој школи, али деца је неосећају као своју. Постоје чете, десетине, десетари и начелници и пионирски поздрав, али пионирске конференције и на њима решавање задатака, узимање

[669] Исто.
[670] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај Серафима Петровића, школског инструктора о обављеном прегледу рада основних школа у периоду септембар-децембар шк. 1947/48 год, 1. фебруар 1948.
[671] Исто.

обавезе, заказивање такмичења, похвале добрим пионирима, критика хрђавих поступака – то нисам могао да видим ни да се уверим да је извођено“.[672] Колико је рад пионирске организације био стихијски односно зависио од добре воље појединаца врло добро говори извештај Милана Мирковића, школског инструктора зајечарског среза који у свом извештају из новембра месеца 1948. године констатовао да „пионирска организација постоји у свим школама, али понегде само *постоји*“. Као лош пример Милан Мирковић је навео случај пионирске орагнизације у селу Вражогрнцу која је најпре важила за једну од најбољих не само у Србији већ у читавој Југославији. У време настанка Мирковићевог извештаја, пионирски одред у Вражогрнцу је описиван као онај у коме је „настао застој“. Даље се каже: „Као да су се заморили од рада, или су се занели успесима, или им се учинило да су постигли највиши циљ: прочули се, постали најбољи, били код друга Тита и примили његове поклоне и нема куд даље да се иде. Не није то главни разлог зазстоја. Они су остали без руководиоца. Отишао у Армију. Месни народни одбор им је узео радионицу ради смештаја задружног течаја. Настао је озбиљан поремећај у раду. Они као да су се помирили с тим да тако остане док се не врати руководилац из Армије. Без њега, уверавају сви, ништа неће моћи да крене. Све што је овде урађено приписује се њему и код малих пионира се укоренило уверење да се без њега ништа не може“.[673]

Ипак, са случајем пионирског одреда у Вражогрнцу није се могао поредити случај пионирског одреда у Шљивару који не само да није имао руководиоца из редова омладине, већ је омладинска организација искористила своју позицију у односу на пионирску како би школске просторије које су биле намењене за рад пионирске организације „претворила у салу за игранке“ због чега је по мишљењу школског инструктора задуженог за зајечарски срез Основна школа у Шљивару требало да послужи као пример „запуштености и прљавштине“.[674]

Да су пионирском организацијом у школама у највећем броју случајева руководили учитељи види се из извештаја школског инструктора Јужноморавског среза у коме се Пионирска организација дефинише као она под чију делатност се подводи мноштво

[672] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза топличког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Сретена Петровића, 20. јануар 1949.
[673] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај о обиласку основних школа Среза зајечарског, новембар 1948.
[674] Исто.

различитих и неприкладних активности. Златомир Ђукић наводи: „Рад ове свео се на врло узак степен: акцију за сабирање шумског семења, одржавању реда при уласку и изласку из школе. Учитељи имају мало помоћи од пионирских руководилаца-омладинаца. Сами се не старају да пионирске руководиоце уздигну, већ очекују да то омладина сама учини. Омладина се пак у овом питању осећа сама себи довољна и не обраћа се за помоћ учитељима. Имам утисак да ни учитељи сами нису довољно упућени у рад пионирске организације, што се видело из једног конкретног реферата на подружничком састанку, а при самом прегледу школа“.[675]

Посебно је критикован начин на који се приступало организацији најважнијег дана у животу сваког младог Југословена а то је пријем у Пионирску организацију који је организован сваког 29. новембра на дана одржавања Другог заседања АВНОЈ-а 1943. године. Један од главних утисака великог броја школских инструктора је био да се обележавању најзначајнијег датума у новој југословенској држави кроз пријем ученика првог разреда основних школа у Пионирску организацију приступало аматерски, без довољно интересовања за разумевање суштине чина пријема. Врло добар опис пријема седмогодишњака у Пионирску организацију оставио је школски инструктор зајечарског среза који је у извештају из новембра месеца 1948. године писао и о организацији пријема ученика првог разреда основних школа у Зајечару у Пионирску организацију: „С каквим ли су узбуђењем ови малишани ушли у салу, очекујући тај велики моменат, кад ће им везати пионирску мараму око врата – а како ми то мало користимо. У сали колона до колоне пионирских чета. Руководиоци се много труде да умире жагор. Неколико родитеља стоји око пећи, а на позорници седе 15 учитеља, седе, ћуте и чекају. Једна другарица из руководства пионира попела се на позорницу и рекла да је данас велики државни и пионирски празник, да ће се примити у организацију најмлађи ђаци, да ће им се поделити мараме и да реч има управитељ градске школе. Управитељ је причао највише о првом и другом заседању АВНОЈ-а, као да су пред њим били фронтовци а не деца првог разреда основне школе. Ни једно ни друго се није припремало да каже неколико топлих речи, пригодних за овај моменат. (Управитељу су пред саму свечаност саопштили да треба да говори). А онда је речено деци да прилазе редом за мараме. Расположење које су деца

[675] АС, Министарство просвете НРС (Г-193, Ф – 32), Извештај школског инструктора Златомира П. Ћирића о извршеном прегледу рада основних школа Среза јужноморавског (Владичин Хан), децембар 1948.

донела собом не само што се није још јаче развило и распламсало, него се само могло угасити и дете је не осећајући ништа примало мараму и ступало у организацију. Све се то с мало труда могло много боље организовати и извести тако да ти моменти буду јачи од немира који не да детету по сву ноћ да спава, да остану урезани у дечјој свести тако дубоко да се тих момената сећају целог живота... Ми не умемо да... дајемо (мараме). Дете ју је добило не осећајући ништа, и ако се деси да му је, због недостојног држања, одузму неће осетити ништа, сем то да му је хладније око врата".[676]

Сличан однос према пријему у Пионирску организацију примећен је у селима драгачевског среза. Описујући пријем у Пионирску организацију у Гучи, 29. новембра 1948, школски инструктор Исаило Николић, наводи: „Значај тога дана није у довољној мери истакнут, јер када сам после тога дана био у прегледу школа, ученицима трећег и четвртог разреда задавао сам да напишу по неколико реченица о 29. новембру и они нису могли то да учине, јер им није довољно истакнут значај, и ако су сви ђаци тога дана били у школи и присуствовали учлањењу. Значи, да тај дан као и други дечији дани нису довољно истакнути и деца нису схватила значај нити осетила радост својих празника. Прослава се обично састојала из неколико рецитација, а и сви нису могли добити мараме, јер их није било довољно".[677]

Слична атмосфера описана је у извештају школског инструктора копаоничког среза који описује пријем нових чланова у пионирску организацију у Брусу 29. новембра 1948: „За тај дан није скоро ништа припремљено. Сала није свечано окићена-декорисана, сем слика: друга Тита, Маркса, Енгелса. Програм је био врло оскудан, једна песма која није оставила никакав утисак на присутне, затим рецитације свакодневне које су деца учила у току године, које су такође рецитовала деца како су сама научила. Ученици неприпремљени за тај свечани дан. У сали је била гомила деце која се гурала тамо, амо да би избила напред. Приликом саопштења за пријем у организацију хтели су да саопште, без

[676] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај о обиласку основних школа Среза зајечарског, новембар 1948.
[677] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај школског инструктора Исаила Николића о обиласку основних школа Среза драгачевског, новембар 1948.

да знају којој се деци то саопштава. Приметио сам им да треба ту децу уредити и издвојити их и онда да им делегат НО саопшти, што су учинили".[678]

Сматрало се да раду посустале Пионирске организације може помоћи већа ангажованост, и онако, преоптерећених учитеља. Школски инструктор, Јован Костоловић навео је у свом извештају из децембра 1948. године пример Пионирске организације у Основној школи у Тршићу. Костоловић је посебно похвалио спремност пионира да на редовним конференцијама, захваљујући већем ангажовању својих учитеља, поред певања пригодних песама говоре о темама које су биле од суштинског значаја за васпитање будућих градитеља социјализма. Тема „критика и самокритика" сматрала се једном од најважнијих јер је пружала могућност пионирима да пред вршњацима и целокупним наставничким колективом, који је био дужан да присуствује пионирским конференцијама, говоре о свом понашању у школи и код куће.[679] Иако је примена критике и самокритике сматрана крајњим обликом суочавања пионира са својим поступцима у пионирским организацијама појединих школа одлазило се корак даље. Школски инструктор Живота Оташевић скренуо је пажњу на рад „пионирских судова" у неким селима сокобањског среза који нису имали јасне инструкције у вези са изрицањем „пресуда" несавесним пионирима. Оташевић је појаву оснивања пионирског суда оценио веома негативно јер је сматрао да казне попут: „забране узимања књига из књижнице, одузимање права ношења пионирске мараме и значке на одређен број дана могу да имају и негативан резултат нарочито ако би се чешће примењивале". Поред тога, Оташевић је сматрао да иза оснивања пионирских судова чешће стоје несугласице до којих долази међу пионирима ван школе него искрена намера пионирске организације да коригује понашање пионира. На тај начин су се пионирске организације претварале у средства личног обрачуна посвађане деце због чега је Пионирска организација губила ауторитет не само међу најмлађима већ и у широј друштвеној заједници.[680]

Појава да пионирска организација потпуно замире у крајевима у којима учитељи не преузимају на себе обавезе у вези са радом исте била је више него уобичајена. О начину на

[678] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза копаоничког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора о посети школама копаоничког среза, децембар 1948.
[679] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај школског инструктора, Костоловић Јована о обиласку основних школа Среза јадарског, децембар 1948.
[680] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај школског инструктора, Животе Оташевића о обиласку основних школа Среза сокобањског, децембар 1948.

који су се учитељи укључивали у рад пионирске организације писао је у свом извештају с краја 1948. школски инструктор Атанасије Обрадовић након посете селима деспотовачког среза: „Ни у једном селу које сам обишао уопште нема пионирског руководиоца, сем у В. Поповићу где руководе ученици III раз. гимназије и у Деспотовцу где имају пионирског руководиоца из Народне омладине. Пионирске организације се не осећају као такве. Састанци се не одржавају сем у појединим школама, где их повремено одржавају и њима руководе учитељи. Учитељи изјављују да настоје да привуку из омладине руководиоце, али да је слаба помоћ Среског омладинског руководства и да омладина неће да помогне пионирску организацију. Учитељи кажу да су они услед приличне преоптерећености са радом у недељним школама и на окупљању аналфабета нису за сада у могућности да посвете већу пажњу пионирској организацији...У Плажану и пионири и учитељи позивали су доста пута пионирског руководиоца али се он никада није одазвао. Тако у Плажану руководи управитељ и са пионирима, обавља углавном извесне кампањске акције, а не ради стално нити плански.“[681]

Да су пионирске организације по сеоским школама радиле постојале и делимично функционисале крајем четрдесетих и почетком педесетих година види се и из извештаја Драгољуба Марковића, школског инструктора пожешког среза. Марковић у извештају са терена наводи да пионирска организација „у сеоским школама није осамостаљена“ и да је „воде искључиво учитељи“. У извештају се даље наводи: „Пионирски руководиоци постоје, али само на папиру, јер је кадар њихов, што је на селу још разумљиво врло слаб. Отуда школа и настава и не могу имати какву помоћ пионирске организације, као самосталне. Сарадња постоји са среским пион. штабом, али спора и недовољна. Пион. штаб се мало брине о унапређењу сеоских организација, већ скоро сва новчана средства од чланарине и приредаба троши за своје потребе. Пионири на селу немају свуда пионирске знаке, заставе и мараме“.[682]

Слична ситуација била је у селима прибојског среза. У извештају Вука Павличића се каже: „Пионирска организација ван школе не постоји. Савез пионира као ваншколска

[681] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза деспотовачког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Атанасија Обрадовића, децембар 1948.

[682] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај Драгољуба А. Марковића, школског инструктора о обављеном прегледу рада основних школа пожешког среза у периоду новембар-децембар шк. 1947/48 год, 16. децембар 1948.

васпитна организација уопште не делује. Ниједно село нема пионирског руководиоца. Срески штаб пионира слабо ради. Начелник среског штаба пионира, другарица Касија Милојевић, коју је Земаљско веће НО Србије послало у Прибој да ради по пионирској организацији, више је ангажована другим пословима омладинске организације. Пионирски лист *Полетарац* не излази уопште. Са школским подмлатком пионира раде учитељи".[683]

II 2. 4. Као ученик

Школске 1951/1952. основне школе у Југославији похађало је 1 422 333 ученика односно 68,2% од укупног броја[684] оних који су похађали све врсте школа у земљи.[685] Међу ученицима основних школа у Југославији било је највише припадника српског народа односно 496 048 или 34,8% од укупног броја свих основаца у земљи.[686] Срби који су похађали основну школу чинили су 62,9% од укупног броја припадника српског народа[687] који су похађали све школе у земљи.

Закон о обавезном седмогодишњем школовању донет непосредно по окончању рата предвиђао је да обавезно школовање у Југославији траје од 7 до 13 године живота. Обавезно седмогодишње школовање отпочињало се у основним школама које су се похађале до 10 године живота а окончавало у средњим школама за опште образовање које су се похађале од 11 до 13 године старости. Према подацима пописа становништа из марта 1948. и пописа ученика и основних и средњих школа из новембра исте године у Југославији је живело 2 445 886 деце рођене између 1935. и 1941. године односно деца

[683] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај Вука Павличића, школског инструктора о обављеном прегледу рада основних школа прибојског среза у периоду новембар-децембар шк. 1947/48 год, децембар 1948.
[684] 2 086 858; „Učenici osnovnih i srednjih škola po narodnosti, nastavnom jeziku, socijalnom poreklu i starosti. Rezultati popisa škola na kraju 1951/1952. školske godine. Prosveta, nauka i kultura", *Bilten saveznog zavoda za statistiku i evidenciju*, Beograd, 1953.
[685] Основне школе, средње школе за опште образовање, ниже стручне школе, средње стручне школе, ниже и средње уметничке школе, школе за образовање наставног кадра, школе за дефектну децу, школе за одрасле; *Isto*.
[686] Хрвата (348 162; 24,5%); Словенаца (142 512; 10%); Македонаца (97 492;6,8%); Црногораца (41 556; 2,9%); „Муслимана неопредељених" (95 194; 6,7%); Бугара (2653; 0,2%); Чеха (2259; 0,2%); Словака (6510; 0,5%); Русина (2528; 0,2%); „Шиптара" (97 559; 6,8%); Мађара (40 154; 2,8%); Немаца (5641; 0,4%); Румуна (3 564; 0,3%); Влаха (9642; 0,7%); Италијана (3014; 0,2%); Турака (17 503;1,3%); „Цигана" (9080; 0,6%); Осталих (1275; 0,09%); *Isto*.
[687] 787 630; *Isto*.

која је требало ба буду обухваћена системом седмогодишњег обавезног школовања. Ситуација у пракси је била потпуно другачија. Школске 1949/1950. године законом прописано обавезно школовање похађало је свега 1 834 504 ученика односно 75% оних који су имали између 7 и 13 година док је чак 25% дечака и девојчица остајало ван система обавезног школовања. Највећи број оних који су били обухваћени обавезним школовањем похађао је основне школе (65, 4%) док је средњим школама општег образовања[688] у које су спадале: седмољетке, гимназије и школе за опште образовање радника и намештеника било обухваћено свега 9, 6% ученика.[689] Деца узраста од 7 до 10 година којих је по попису из марта 1948. било у Југославији 1 365 813 односно 285 740 мање него деце узраста од 11 до 13 година била су обухваћена обавезним школовањем у далеко већем проценту (84,7%) него старији узрасти (62,7%) што указује на чињеницу да је се пет година после рата обавезно школовање у великом броју случајева завршавало после четвртог разреда основне школе којом школске 1949/1950. чак 15% дораслих дечака и девојчица није било обухваћено.[690]

Системом обавезног школовања у Србији било је обухваћено 728 737 ученика од 936 489 дечака и девојчица који су по попису из 1948. имали између 7 и 13 година, односно 77,8% оних који су по закону били дужни да иду у школу.[691] Српски просек био је за нијансу бољи од југословенског јер је школске 1949/1950. ван система обавезног школовања остало мање од 22% деце дорасле за школу. Чак 65,8% ученика је похађало основну школу док је средњу ишло 12% оних који су били обухваћени обавезним школовањем. И ако је по попису из 1948. у Србији живело свега 95 365 више дечака и девојчица узраста од 7 до 10 него узраста од 11 до 13 година системом обавезног образовања били су обухваћени пре свега ученици који су припадали млађој групи (93,2%) док су деца узраста од 11 до 13. година била обухваћена системом обавезног школовања у знатно мањем проценту (58,9%). Школске 1949/1950. системом обавезног

[688] Према подацима за школску 1949/1950. у Југославији су постојале 1323 средње школе за опште образовање односно: 541 седмољетка, 701 гимназија и 81 школа за опште образовање радника и намештеника; *Statistički bilten Saveznog statističkog ureda Federativne Narodne Republike Jugoslavije (Prosveta, nauka i kultura*), 1. oktobar 1950.

[689] Школске 1949/1950. средње школе за опште образовање у Југославији похађало је 440 056 ученика (седмољетке 102 108 (23,2%); гимназије 332 094 (75,5%); школе за опште образовање радника и намештеника 5854 (1,3%); *Isto*.

[690] *Isto.*

[691] Хрватска – 86, 4%; Словенија – 95, 6%; Босна и Херцеговина – 50,2%; Македонија – 75,9%; Црна Гора – 90,9%; *Isto*.

образовања који се реализовао кроз основне и средње школе општег образовања у највећим процентима у Србији били су заступљени ученици рођени: 1939 (9) – 97,9%; 1940 (8) – 97,7%; 1938 (10) – 91,9%; 1941 (7) – 85,1% односно они који су похађали прва четири разреда основне школе. Системом обавезног школовања био је обухваћен значајан али ипак знатно мањи проценат деце рођене 1937. године тј. ученика који су школске 1949/1950. имали 11 година (82,9%). Проценат обухваћених системом обавезног школовања драстично је падао када се посматра генерација рођена 1936 (12) – 55,8% и генерација рођена 1935 (13) – 40,8%. На основу расположивих података може се закључити да је у Србији, али и у другим југословенским републикама, највећи број оних који су по закону о обавезном седмогодишњем школовању били обавезни да иду у школу завршавао школовање са 11 година старости. Школске 1949/1950. ван система обавезног школовања у Србији остало је преко 40% деце која су имала 12 година и преко 60% деце која су имала 13 година.[692]

Према подацима за школску 1951/1952. годину свега 48, 1% ученика основних и виших основних школа у Југославији је имало нормалне године старости за одговарајући разред док је 40% ученика било престарело. Према подацима за исту школску годину преко 55% ученика основних и виших основних школа у Србији је имало нормалне године старости за одговарајући разред. Чак 33% ученика основних и виших основних школа у Србији је било престарело за одговарајући разред.[693] Ситуација у ужој Србији и Војводини је била приближно слична док су подаци са Косова и Метохије били забрињавајући. Према подацима за исту школску годину преко 60% ученика основних и виших основних школа у ужој Србији је имало нормалне године старости за одговарајући разред. Око 27% ученика основних и виших основних школа у ужој Србији је било престарело за одговарајући разред. Исте школске године преко 59% ученика основних и виших основних школа у Војводини је имало нормалне године старости за одговарајући разред. Више од 30% ученика основних и виших основних школа је било престарело за одговарајући разред. Школске 1951/1952. само 31,3% ученика основних и виших основних школа на Косову и Метохији је имало нормалне године старости за одговарајући разред.

[692] *Isto.*

[693] Највише престарелих било је у шестом (45,6%) а најмањ у првом (25,7%); „Učenici osnovnih i srednjih škola po narodnosti, nastavnom jeziku, socijalnom poreklu i starosti. Rezultati popisa škola na kraju 1951/1952. školske godine. Prosveta, nauka i kultura“, *Bilten saveznog zavoda za statistiku i evidenciju*, Beograd, 1953.

Преко 54% ученика основних и виших основних школа на Косову и Метохији је било престарело за одговарајући разред.[694]

И ако је број ученика основних школа у читавом послератном периоду константно растао пратећи пораст броја одељења и школа, о чему је већ било речи, непосредно по окончању рата, просветне власти у Србији констатовале су необухваћеност великог броја деце школама обавезног основног образовања.[695] Услед ратних прилика, удаљености или непостојања школа у одређеним крајевима многа деца су само делимично пролазила кроз редовно основно школовање. У многим случајевима, деца су уписивала школу брзо је наштајући. Било је и оних који школу никада нису похађали. У таквој ситуацији сматрало се да се престарелим ученицима мора пружити шанса да путем курсева са скраћеним наставним програмом заврше основну школу и по могућству наставе даље школовање. По одлуци Министарства просвете НР Србије из октобра месеца 1946. године сви управитељи основних школа у Србији били су дужни да изврше попис све деце оба пола дорасле за школу до 15 година старости која нису завршила школу односно исту нису похађала током школске 1945/1946. Поред тога, директори основних школа у Србији добили су задатак да „ступе у контакт“ са родитељима и стараоцима деце како би их упознали са учитељима односно наставницима односно како би им скренули пажњу на, како се наводи, „значај писмености“ али и „дужност родитеља према својој деци, друштву и држави“. Похађњем једногодишњих односно двогодишњих курсева сва деца престарела за основну школу требало је да регулишу своју обавезу и стекну сведочанство о завршеној основној школи. У извршавање једне од најзначајнијих мера коју су донеле просветне власти у Србији у првим годинама после рата, требало је да се укључе народне власти и масовне организације којима је поверен надзор над спровођењем одлуке републичких просветних власти.[696]

---

[694] И ако је проценат престарелих био највиши у шестом разреду основне школе (73,6%), прилике у основним и вишим основним школама на Косову и Метохији биле су забрињавајуће и у другим разредима. Престарелих ученика је било: у првом (42,3%), другом (52,9%), трећем (61,1%), четвртом (68,3%) и петом разреду (60%); „Učenici osnovnih i srednjih škola po narodnosti, nastavnom jeziku, socijalnom poreklu i starosti. Rezultati popisa škola na kraju 1951/1952. školske godine. Prosveta, nauka i kultura“, *Bilten saveznog zavoda za statistiku i evidenciju*, Beograd, 1953.

[695] Први попис ученика основних школа у Југославији извршен је у новембру 1948. године тако да се до тада не може говорити о прецизном броју деце која нису била обухваћена системом основношколског образовања.

[696] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-115), Допис Одељења за основну наставу Министарства просвете НР Србије у вези са организовањем курсева за престарелу децу, 2. октобар 1946.

По одлуци из октобра месеца 1946. године сва деца основношколског узраста у Србији подељена су на следећи начин: деца рођена 1937. и млађа потпадала су под редовно школовање; деца рођена 1935. и 1936. потпадала су под обавезу ступања на двогодишњи курс основне школе; деца рођена 1934. и старија потпадала су под обавезу ступања на једногодишњи курс основне школе. Курсеви су били обавезни. Спроводили су се кроз редовну наставу у основним школама. Рад са „престарелим" ученицима обављали су наставници основних школа. Задатак наставника био је да их сматрају редовним школским „обвезницима". Настава на курсевима одвијала се свакога радног дана кроз целу школску годину са максималним бројем часова по предложеном, скраћеном, наставном плану и програму.[697]

Ученици оба, и једногодишњег и двогодишњег курса били су у обавези да похађају наставу из следећих предмета: српског језика, земљописа, историје, природе и привреде, рачуна и геометрије, певања и телесних вежби. И ако се одвијала по скраћеном курсу, што је значило да се од ученика очекивала да савладају елементарне појмове и радње, настава је ученике требало да упозна са вредностима и тековинама „новог времена". Поред тога, настава је код ученика требало да створи и одређене представе о континуитету бар са слободарским и „прогресивним" традицијама српског друштва што представља важну појаву у анализи успостављања и учвршћивања револуционарног режима у југословенској држави после рата. Наставни процес коришћен је за практично упознавање ученика са тековинама модерног начина живота због чега је школа у процесу свеопште модернизације југословенског друштва, културног уздизања „широких народних маса" имала веома значајну улогу.[698]

Казне за непохађање и неуписивање деце у школу нису упражњаване као средство „обрачуна" са несавесним и збуњеним родитељима. Изрицање административних казни међу којима је била и казна „кажњавања родитеља који прикривају године старости своје деце да би на тај начин избегли слање деце у школу" било је у надлежности месних народних одбора по одлуци Министарства просвете НР Србије.[699]

[697] АС, Министарство просвете НРС (Г – 183; Ф – 62), Извештај Драгутина Прелевића о похађању течаја за наставнике историје, 26. јул 1949.
[698] Исто.
[699] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-83), Допис Министарства просвете НР Србије Одељењу за законодавство и организацију државне управе Председништва владе НР Србије, 16. март 1948.

И ако се дечији рад у руралним срединама често сматрао главним разлогом високог постотка дораслих ученика који не похађају школу, најраспрострањенији разлог због кога деца у Југославији после рата нису редовно похађала школу било је веома распрострањено сиромаштво. У извештају о стању школа у сјеничком срезу из децембра месеца 1948. године се наводи да је главна препрека редовног похађања школе глад због чега је заузет став да се успешно вођење кампање за редовно похађање школе у сјеничком срезу не може замислити без обезбеђивања редовне исхране за ученике.[700] Отварање ђачких кухиња представљало је веома афирмативну праксу у оним деловима Србије и Југославије у којима су сиромаштво и, пре свега, глад били главне препреке редовном похађању наставе. И ако више него корисне, ђачке кухиње често су представљале терет јер је њихово, најпре отварање а затим и функционисање углавном зависило од воље учитеља односно наставника. Због тог су многи учитељи били противни оваквој пракси која је за њих представљала још једно у низу задужења. Школски инструктор Милан Марковић писао је у свом извештају из децембра месеца 1948. године о понашању појединих учитеља у нишком срезу који су тврдили да су и постојеће кухиње вишак уз коментар: „Шта ће им кухиња? Свака је кућа заклала по две свиње“.[701] Врло слична ситуација била је у сиромашним селима врањског среза. У извештају школског инструктора врањског среза с краја 1948. се наводи: „Школске кухиње до мог доласка нису ни у једном месту биле прорадиле, сем у селу Тесовишту. Изгледа да сами учитељи избегавају да отварају школске кухиње, пошто главно бреме терета око кухиња пада на њих. Зато на питање: зашто кухиња није отворена, добијају се најразличитији одговори, као на пример: *Село је груписано, деца не долазе са веће удаљености па нема потребе за кухињом*, а признају да имају сиромашних ученика. Други кажу: *Створићемо, али нешто касније, јер за издржавање кухиње не можемо обезбедити много средстава, зато не журимо, јер се у ово време деца ипак доста добро хране , - сваки је човек заклао по нешто. Доцније, кад код куће понестане мрса, отворићемо кухињу*. Један од учитељ каже: *Немам школску кухињу, нити мислим да је отворим, јер су сви сељаци у овом месту (Балиновац) средњег стања, па нема потребе за кухињом*. Међутим, из даљег разговора сазнао сам да и ту има

[700] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза сјеничког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Десимира Туцовића, 22. децембар 1948.

[701] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај о прегледу рада основних школа у Срезу нишком, извршеном од 25. новембра до 9. децембра 1948, децембар 1948.

сиротиње, али да учитељ станује у Врању и гледа да што пре заврши рад у школи па да иде кући“.[702]

Због удаљености школе од куће многи ђаци су били приморани да свакога дана пређу по неколико километара како би похађали наставу. Прелазак пута, у неким деловима Србије био је скопчан са великим бројем проблема. Један од њих била је и појава вукова због чега су се деца кретала у већим групама. Просветни инструктор Рачанског среза, Илија Вукићевић скренуо је у свом извештају из децембра месеца 1949. године пажњу на проблеме са којима се у организацији рада сусрећу школе у околини Бајине Баште јер се „због заједничког повратка кућама једновремено пуштају и млађи и старији разреди да би старији пазили на млађе због појаве вука“.[703]

Крајем 1948. године 50% ученика студеничког среза није редовно похађало школу. У извештају школског инструктора Јакше Дрљевића као главни разлози нередовног похађања школа препознати су. удаљеност школа од насеља, „слаба обућа и одећа“ због чега деца која су живела у удаљенијим насељима нису била у прилици да редовно похађају школу.[704] Слична ситуација била је и у јабланичком срезу где велики број ученика, како се наводи у извештају школског инструктора јабланичког среза, није имао ни опанке „те долазе у школу боси“.[705] Ништа боље није било ни у Рађевини. Крајем 1948. године родитељи основаца из Крупња су се жалили да не могу да купе деци обућу јер је нема у слободној продаји.[706] Ситуација је била врло слична у селима Јужноморавског среза где према подацима Среског народног одбора октобра 1948. године основне школе није похађало 20% основаца. Побољшање ситуације очекивало се са почетком зиме када деца престану да чувају стоку. Према извештају школског инструктора Златомира Ћирића, до побољшања није дошло већ се ситуација драстично погоршала јер су деца овога краја

[702] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај о обављеном прегледу рада основних школа врањског среза у периоду новембар-децембар шк. 1947/48 год, децембар 1948.

[703] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај школског инструктора Илије Вукићевића о обављеном прегледу рада основних школа у Срезу рачанском, децембар 1948.

[704] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза таковског Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Јакше Дрљевића, 20. децембар 1948.

[705] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза јабланичког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Николе Ђаковића, децембар 1948.

[706] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај Бранка Коњића о извршеном прегледу основних школа у срезу рађевинском – Крупањ, 12. децембар 1948.

од обуће углавном поседовала опанке-прешњаке односно опанке израђене од пресне коже, због чега током зимских месеци нису долазила у школу. Сиромаштво деце овога, али и многих других крајева Србије била је значајна препрека редовном похађању наставе. Исти инструктор забележио је описујући сеоску децу из околине Владичиног Хана и Сурдулице следеће: „Има деце која такорећи у ритама долазе у школу. Мали је број ученика који су обувени у ципеле, сви остали су у опанцима“.[707]

Поред недостатка обуће и одеће значајна препрека редовном одласку у школу била је физичка слабост великог броја дечака и девојчица који су врло рано почињали да посте. Уздржавању од мрсне хране прибегавало се не само током одређених празника и редовних постова већ и сваке среде и петка. Током поста, већина ученика од којих су многи долазили из удаљених махала, живела је на кори хлеба. Чак и онда када се није постило исхрана није била пуно издашнија. Главица лука и по нека свежа паприка ретко су се употпуњавале малом количином сира. У таквим срединама, сиромаштво и начин исхране не само да су били препрека одржавању наставног процеса, одржавању радне дисциплине већ и отварању млечних кухиња које због уврежених и врло распрострањених обичаја у исхрани становништва појединих крајева нису могле опстати.[708]

Поред проблема изазваних сиромаштвом значајну препреку реализацији наставе представљао је недостатак школског прибора односно оловака и папира. Проблеми у снабдевању школским прибором задавали су велике муке ђацима и учитељима. Крајем 1948. године на 370 ученика у Сурдулици долазило је свега 140 оловака због чега се једна оловка морала делити на три дела. Ништа боља ситуација није била ни са свескама. Сваки ученик Основне школе у Сурдулици имао је на располагању школске 1948/1949. по једну школску свеску за све предмете.[709] Снабдевеност оловкама и хартијом представљала је велики проблем и у другим деловима Србија. У извештају за школе јабланичког краја крајем 1948. године се наводи да „ученици немају писанке“ због чега учитељи „оловке секу на четири дела како би свако дете имало бар са чим да пише“. Даље се наводи: „гуме и перце уопште немају. Цртаћи материјал се у срезу не може набавити. Сва хартија која долази у срез дели се на месне народне одборе. МНО недовољно дају школама, али има

[707] АС, Министарство просвете НРС (Г-193, Ф – 32), Извештај школског инструктора Златомира П. Ћирића о извршеном прегледу рада основних школа Среза јужноморавског (Владичин Хан), децембар 1948.
[708] Исто
[709] Исто.

случајева да МНО задржи сав материјал за своје потребе, као што је то случај у Медвеђи“.[710]

Дистрибуција школског прибора била је веома скромана на подручју врањског среза. У извештају школског инструктора задуженог за овај део Србије се наводи: „Дистрибуција школског прибора – цвезака, оловака и гумица такође није добра. Због велике несташице свезака ученици I разреда употребљавају место свеске камене таблице које су махом поломљене. Често се по неколико ученика служе једном оловком. Ни писмени састави се у многим школама не раде, јер, по изјави учитеља, нема свезака“.[711] Посебно тешка ситуација била је у селу Балиновцу.“Нити наставник има словарицу, нити деца. Наставник слуша о словарици, нарочито о дечјој словарици као о нечему што никада није чуо. Ученици пишу на поломљеним таблицама, чије су површине невероватно избраздане да ученици и кад би хтели, уз највеће залагање, да пишу правилно, не би могли. Деца немају никаквих помоћних средстава за рачунску наставу – ни дрваца, ни зрна кукуруза ни пасуља“.[712] Школски инструктор који је током 1949. године обилазио, између осталих, школе сјеничког и урошевачког среза на Косову и Метохији у свом извештају наводи: „Нарочито тешко стање у току читаве школске године било је у погледу снабдевања оловкама и папиром за писање...У школама сјеничког среза по цела два месеца деца нису имала чиме и на чему писати, те су се писмена занимања обављала само на табли...Иначе је редовна пракса била да су учитељи добиване свеске делили ученицима по лист или два, а оловке половили“.[713] Ни током наредне године ситуација н Косову и Метохији и у местима јабланичког среза се није много променила. На једног ученика основне школе у Лебану долазила је, како стоји у извештају, „по једна до две свеске од 8 листова“ и „по пола до једне оловке“.[714]

---

[710] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај Николе Ђаковића, школског инструктора о обављеном прегледу рада основних школа јабланичког среза у периоду новембар-децембар шк. 1947/48 год, 16. децембар 1948.

[711] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај о обављеном прегледу рада основних школа врањског среза у периоду новембар-децембар шк. 1947/48 год, децембар 1948.

[712] Исто.

[713] АЈ, Комисија државне контроле ФНРЈ, 19-196-1739, Извештај о извршеном прегледу Извршног одбора среских народних одбора: Зворник, Власеница, Сребреница (НР Босна и Херцеговина), Сјеница, Урошевац (НР Србија), Куманово и Тетово (НР Македонија) по питању материјалног издржавања школе и снабдевања учитељ у времену од 11. маја до 8. јуна 1949. године, 17. јун 1949.

[714] АЈ, Комисија државне контроле ФНРЈ, 19-196-1739, Записник о извршеној контроли (инспекцији) Повереништва за просвету и културу Среза јабланичког од стране Контолне комисије НР Србије у вези са

Живот у сиромаштву и оскудици утицао је подједнако негативно на ученике и родитеље. Због лоших услова живот али и немогућности да децу опреме за школу многи родитељи су одлучивали да најмлађе чланове својих породица оставе код куће. „Борба“ за ђаке у „новој“ југословенској држави често је представљала „борбу“ са родитељима која није вођена као „борба“ против њих јер су све анализе просветних власти показале да је у процесу васпитања улога родитеља у југословенском друштву већа него што би смела бити. У извештају школског инструктора зајечарског среза, Милана Мирковића се наводи: „Брига о детету као да се своди на бригу родитеља, па и оно што заједница чини за децу, што држава даје изван лекарске помоћи недовољно се користи у васпитању. Дете ту бригу не види, не осећа. Оно зна само за оно што за њега чине родитељи и та је веза још увек сувише јака и сувише се учвршћује на штету веза које треба да се развију према заједници, према домовини“.[715]

Комуникација између школе и родитеља често је била веома лоша поготово у сеоским срединама где су се родитељи ретко одазивали позивима на родитељске састанке. Поред тога што се школа као институција тешко „повезивала“ са сељацима који је често ни сами нису похађали, велика препрека успостављању комуникације између школе и родитеља били су садржаји о којима се најчешће разговарало на родитељским састанцима. По мишљењу школског инструктора јабланичког среза Николе Ђаковића, изнетог крајем 1948. „сарадња са ђачким родитељима још није постављена на здраве ноге“ јер „родитељски састанци још немају своју педагошку садржину. Још је њихова садржина учење, дисциплина, марљивост итд, где учитељ са родитељима општи пред свима о вашљивости појединих ученика итд. и где родитељ с уврђеном сујетом више и не долази на састанке јер се боји *бруке*“.[716]

Поред веома распрострањеног сиромаштва које је посебно долазило до изражаја у сеоским срединама где су полубоса и полуодевена деца тешко стизала до неколико километара удаљених школа, један од главних разлога отпора родитељи према школи

радом просветних органа по питању обезбеђења услова живота и рада ученика и наставника, 1. децембар 1950.

[715] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај о обиласку основних школа Среза зајечарског, новембар 1948.

[716] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај Николе Ђаковића, школског инструктора о обављеном прегледу рада основних школа јабланичког среза у периоду новембар-децембар шк. 1947/48 год, 16. децембар 1948.

били су лоши услови рада у школи. Родитељи ученика Основне школе у Стајковцу (власотиначки срез) одбијали су да шаљу децу у школу јер у школи нису постојали елементарни услови за рада због чега су деца уместо у клупама, којих скоро није ни било, седела на циглама.[717]

И ако су сиромаштво и немаштина били кључни разлози не похађања основних школа у Србији није био редак случај да родитељи који имају двоје, троје или више деце, најстарије дете остављају код куће као испомоћ у раду у домаћинству.[718] Било је и других разлога непохађања школа. Превише ситна и слаба деца масовно су се остављала кући док не ојачају, због чега су често каснила за својом генерацијом.[719] Изузетно висок степен не похађања школе је био међу Ромском децом. Према извештају о приликама у бујановачком крају, главни узрок непохађања школе међу ромском децом било је сиромаштво.[720] Степен похађања школе био је изузетно низак међу албанском децом. Према извештају из фебрар 1948. године Основну школу у Великом Трновцу похађало је 94% дорасле српске и 33% дорасле албанске деце. Разлози недовољног похађања албанске деце били су вишеструки. Поред неспремности дечијих родитеља да децу пусте у школу, као један од најприсутнијих разлога наводи се лоша образовна структура албанске националне мањине у Југославији и непостојање довољног броја учитеља и наставника који би држали наставу на албанском језику.[721]

Различити узроци редовног непохађања наставе посебно лоше су се одражавали на радну дисциплину у школи. Учитељи су прибегавали различитим поступцима услед недоласка већег броја ђака у школу. У највећем броју случајева настава се није одржавала. Било је случајева да је више учитеља спајало већи број одељења и због уштеде, пре свега грејања, наставу држало у једној учионици. Школски инструктор Јужноморавског среза је

[717] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза власотиначког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Милана Анђелковића, децембар 1948.
[718] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај Бранка Коњића о извршеном прегледу основних школа у срезу рађевинском – Крупањ, 12. децембар 1948.
[719] Исто.
[720] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај Серафима Петровића, школског инструктора о обављеном прегледу рада основних школа у периоду септембар-децембар шк. 1947/48 год, 1. фебруар 1948.
[721] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај Серафима Петровића, школског инструктора о обављеном прегледу рада основних школа у периоду септембар-децембар шк. 1947/48 год, 1. фебруар 1948.

навео у свом извештају: „Има учитеља који нису увек у одређено време на својим дужностима – у учионици. Учитељица у Кијевцу, при нашем доласку, распустила је децу у 11,30. Пре подне није радила, јер у школи није било довољно ђака (због снега). Два учитеља на Округлици истовремено раде у једној учионици, док им друга учионица стоји празна. Ово чине због тако исто малог броја ученика који су дошли у школу. У Јастрепцу школа је била распуштена због недостатка огрева, иако је за тај дан огрева било довољно. Доцније сам дознао да се радило о томе, да су тога дана у селу биле неке свадбе и славе и да, тако исто због малог броја ученика школа и овде није радила. Овакав однос према раду и обичај да се у школи не ради кад у школу дође мали број ученика, даје повода ђачким родитељима да од школе задржавају децу кад год се ради о рђавом времену, празнику, свадбама и случно“.[722]

Школски успех редовних ученика основних школа у Југославији током педесетих година 20. века није био на задовољавајућем нивоу.[723] Током читавог периода који представља предмет интересовања рада највећи број ученика у Југославији морао се задовољити добрим успехом (види **Табелу 38**). Школске 1953/1954. године ученици који су постигли добар успех чинили су 31,7% свих ученика у Југославији. Заједно са врло добрима проценат се пењао на 55,1%. Солидан просек кварио је успех чак 264 911 ученика или 18,9% од укупног броја ученика основних школа у Југославији који су понављали разред. Број ученика који су понављали разред био је идентичан броју ученика који су постигли одличан успех а којих је било 265 784 односно 18,9% од укупног броја ученика. До школске 1956/1957. године ситуација се делимично поправила. Добри и врло добри ученици чинили су 57,9% од укупног броја ђака основних школа. Ученици који су понављали разред чинили су 13,6% од укупног броја основаца у Југославији. Разлика

[722] АС, Министарство просвете НРС (Г-193, Ф – 32), Извештај школског инструктора Златомира П. Ћирића о извршеном прегледу рада основних школа Среза јужноморавског (Владичин Хан), децембар 1948.

[723] Сви подаци су преузети из: „Osnovne i srednje škole 1951/1952“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 26, Beograd, decembar 1954; „Osnovne i srednje škole 1952/1953“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 43, Beograd, jun 1955; „Osnovne i srednje škole 1953/1954 i 1954/1955“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 49, Beograd, oktobar 1955; „Osnovne i srednje škole 1954/1955 i 1955/1956“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 72, Beograd, mart 1957; „Osnovne i srednje škole 1955/1956“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 118, Beograd, jun 1958; „Osnovne i srednje škole 1956/1957“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 122, Beograd, avgust 1958.

између броја оних који су понављали разред и оних који су постигли одличан успех се повећала. Док је првих било 226 939 (13,6%), других је било 352 520 (21,3%).

Табела 38.

Држава	Школска година	Укупно ученика	Одличан	Врло добар	Добар	Довољан	Положили разред у августу на поправном испиту	Понављало разред
Југославија	1953/1954.	1 401 608	265 784	327 862	444 638	95 949	2464	264 911[724]
Југославија	1954/1955.	1 456 049	286 779	346 202	464 377	98 657	4 067	255 967[725]
Југославија	1955/1956.	1 548 302	318 134	377 650	506 182	107 723	4235	234 378[726]
Југославија	1956/1957.	1 660 209	352 520	412 993	549 414	112 851	5492	226 939[727]

Ситуација у Србији била је врло слична (види **Табелу 39**). Школске 1953/1954. године добри и врло добри ученици чинили су 58,4% од укупног броја ученика основних школа у Србији. Релативно добар просек кварио је изузетно висок проценат ученика који су понављали разред (18,4%) а који се значајно приближавао броју оних који су били одлични (23,3%). У наредних неколико година ученици основних школа у Србији су постизали бољи успех. Школске 1956/1957. добри и врло добри ученици чинили су 61,2% од укупног броја ученика док се број ученика који су понављали смањио (13,6%) проценат одличних ученика износио је 25%.

Табела 39.

Република	Школска година	Укупно ученика	Одличан	Врло добар	Добар	Довољан	Положили разред у август. на попр. испиту	Понављало разред
Србија	1953/1954.	498 142	116 155	128 452	162 476	/	/	91 059[728]
Србија	1954/1955.	526 437	126 031	137 995	170 965	/	357	91 089[729]
Србија	1955/1956.	565 790	139 238	152 474	187 769	/	406	85 903[730]
Србија	1956/1957.	614 650	154 224	168 510	207 314	/	659	83 943[731]

[724] 262 942 ученика су упућена да понове разред у јуну. Њих 1969 није успело да положи поправни испит у августу 1954.
[725] 255 967 ученика је упућено да понове разред у јуну. Њих 2440 није успело да положи поправни испит у августу 1955.
[726] 231 859 ученика је упућено да понове разред у јуну. Њих 2528 није успело да положи поправни испит у августу 1956.
[727] 232 413 ученика је упућено да понове разред у јуну. Њих 3526 није успело да положи поправни испит у августу 1954.
[728] Сви упућени да понове разред у јуну месецу.
[729] 90 905 ученика је упућено да понови разред у јуну. Њих 184 није успело да положи поправни испит у августу 1955.
[730] 85 629 ученика су упућена да понове разред у јуну. Њих 274 није успело да положи поправни испит у августу 1956.

Ученици који су похађали основне школе на територији уже Србије постизали су у школи нешто бољи резултат (види **Табелу 40.**). Школске 1953/1954. године добри и врло добри ученици чинили су 59,6% од укупног броја ученика на територији уже Србије док је разлика између ученика који су понављали разред (14,9%) и оних који су постигли најбољи резултат (25,4%) била слична односу две групе ђака на нивоу Србије. Ситуација у Војводини била је слична ситуацији на територији уже Србије. Основне школе у Војводина је похађало школске 1953/1954. 23,4% одличних ђака као и 18,2% ученика који су понављали разред (види **Табелу 41**). Потпуно обрнута ситуација је била на Косову и Метохији где су одлични ученици чинили свега 16,6% а они који су понављали 28,9% од укупног броја основаца на Косову и Метохији (види **Табелу 42.**). Током читавог периода од 1953/1954. до 1956/1957, на Косову и Метохији, број ученика који су понављали разред је био већи од броја ученика који су постигли одличан успех као и од броја ученика који су постигли врло добар успех.

Табела 40.

Територија	Школска година	Укупно ученика	Одличан	Врло добар	Добар	Довољан	Положили разред у августу на попр.испиту	Понављало разред
Ужа Србија	1953/1954.	289 991	73 698	76 171	96 818	/	/	43 304[732]
Ужа Србија	1954/1955.	307 425	80 328	82 670	102 183	/	357	41 887[733]
Ужа Србија	1955/1956.	335 463	89 206	92 122	112 600	/	360	41 175[734]
Ужа Србија	1956/1957.	368 469	99 214	102 107	125 508	/	574	41 066[735]

[731] 83 546 ученика је упућено да понове разред у јуну. Њих 397 није успело да положи поправни испит у августу 1957.
[732] Сви упућени да понове разред у јуну месецу.
[733] 41 706 ученика су упућени да понове разред у јуну. Њих 181 није успело да положи поправни испит у августу 1955.
[734] 40 967 ученика су упућена да понове разред у јуну. Њих 208 није успело да положи поправни испит у августу 1956.
[735] 40 882 ученика су упућена да понове разред у јуну. Њих 244 није успело да положи поправни испит у августу 1957.

Табела 41.

Покрајна	Школска година	Укупно ученика	Одличан	Врло добар	Добар	Довољан	Положили разред у август. на попр.испиту	Понављало разред
Војводина	1953/1954.	116 825	27 329	32 906	35 293	/	/	21 297[736]
Војводина	1954/1955.	124 230	30 137	35 275	37 498	/	/	21 320[737]
Војводина	1955/1956.	133 172	33 945	39 261	41 394	/	25	18 547[738]
Војводина	1956/1957.	145 712	38 116	43 865	45 497	/	59	18 175[739]

Табела 42.

Покрајна	Школска година	Укупно ученика	Одличан	Врло добар	Добар	Довољан	Положили разред у август на попр.испиту	Понављало разред
Косово и Метохија	1953/1954.	91 326	15 128	19 375	30 365	/	/	26 458[740]
Косово и Метохија	1954/1955.	94 782	15 566	20 050	31 284	/	/	27 882[741]
Косово и Метохија	1955/1956.	97 155	16 087	21 091	33 775	/	21	26 181[742]
Косово и Метохија	1956/1957.	100 469	16 894	22 538	36 309	/	26	24 702[743]

Лоши материјални услови, недостатак уџбеника, оптерећеност другим обавезама, често и нестручан учитељски кадар доприносили су томе да су ученици уз велике тешкоће савлађивали неке од најлакших задатака. Честа је била појава да ученици не могу да савладају оба писма и до четвртог разреда основне школе. Било је оних који су и до гимназије долазили са лошим познавањем елементарних радњи предвиђених за савлађивање у најнижим разредима. У ОШ у Стрмостену, ученици учитеља Милоша

[736] Сви упућени да понове разред у јуну месецу.
[737] 21 317 ученика су упућени да понове разред у јуну. Њих 3 није успело да положи поправни испит у августу 1955.
[738] 18 494 ученика су упућена да понове разред у јуну. Њих 53 није успело да положи поправни испит у августу 1956.
[739] 18 043 ученика су упућена да понове разред у јуну. Њих 132 нису успело да положи поправни испит у августу 1957.
[740] Сви упућени да понове разред у јуну месецу.
[741] Сви упућени да понове разред у јуну месецу.
[742] 26 168 ученика је упућено да понови разред у јуну. Њих 13 није успело да положи поправни испит у августу 1956.
[743] 24 681 ученик је упућен да понове разред у јуну. Њих 21 није успело да положи поправни испит у августу 1957.

Смиљковића ни у четвртом разреду нису знали латиницу. У разговору са школским инструктором деспотовачког среза Смиљковић је изјавио да није био у могућности да у ранијем разреду обрађује латиницу јер ученици нису знали да пишу ни ћирилицу. Исти инструктор забележио је у свом извештају за 1948. годину следеће: „У Стењевцу код учитељице Ружице Стојиљковић читање је такође врло слабо. Боље јој читају ђаци у II него у IV разреду. У Трућевцу је слабије читање у IV него у III разреду. У Балајнцу исто. Тако се у IV –им разредима такорећи не може уопште говорити о неком лепом течном логичком и естетском читању. Обишао сам летимично и Неп. гимназију у Деспотовцу где смо видели да у једном одељењу првог разреда гимназије ђаци сричу и огромна већина невероватно слабо чита, тако слабо да не могу да понове краћи прочитани пасус. Један приличан број тих ђака не зна ни таблицу множења, тако су наставници гимназије приморани да обрађују основне ствари-читање и рачун“.[744]

II 3.
Учитељ

II 3. 1. Бројно стање и полна структура учитеља у Југославији и Србији 1944-1959.

Десет година по окончању Другог светског рата у реферату под називом „Основни проблеми обавезног школства као највећи проблем у процесу изградње модерне обавезне школе“ експерти ангажовани у процесу реформе школског система у Југославији сложили су се да је „недостатак кадра био један од најозбиљнијих проблема од ослобођења до“ почетка педесетих година 20. века. У реферату је наглашено да је у погледу недостатка учитељског кадра Југославија годинама по окончању рата стајала „далеко горе него пре рата“. Закључке стручњака ангажованих, између осталог, и на реформи основношколског система потврђују статистички извештаји изнети у „Статистичком билтену Савезног завода за статистику Федеративне Народне Републике Југославије“ објављени током

[744] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза деспотовачког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Атанасија Обрадовића, децембар 1948.

педесетих година 20. века. Према расположивим подацима,[745] пораст броја школа, одељења и ученика, уз повремене стагнације, није пратио пораст броја наставног особља. Број наставника ангажованих у основним школама у Југославији после Другог светског рата надмашио је број наставника ангажованих у основним школама у Краљевини Југославији школске 1938/1939. тек 1953/1954. године. До школске 1956/1957. године број наставника основних школа увећао се у односу на школску 1938/1939. за 25,2% што је било у значајној несразмери за повећаним бројем школа (36,38%) и одељења (45%) у истом периоду. На основу података који се могу пратити од 1951/1952. године, жене су школске 1955/1956. чиниле 38,6% од укупног броја наставника ангажованих у основним школама у Југославији (види **Табелу 43**).

Табела 43.

Држава	Школска година.	Укупно наставника	Женских наставника
Југославија	1938/1939.	32 144	/
Југославија	1949/1950.	24 269	/
Југославија	1950/1951.	26 630	/
Југославија	1951/1952.	29 691	18 009
Југославија	1952/1953.	32 380	19 576
Југославија	1953/1954.	36 040	21 584
Југославија	1954/1955.	38294	23 035
Југославија	1955/1956.	41 174	25 279
Југославија	1956/1957.	42 952	/

Број наставника у основним школама у Србији школске 1956/957. повећао се за 42,2% у односу на 1949/1950.[746] Жене су чиниле 41, 7% од укупног броја наставника

[745] Сви подаци су преузети из: „Osnovne i srednje škole 1951/1952“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 26, Beograd, decembar 1954; „Osnovne i srednje škole 1952/1953“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 43, Beograd, jun 1955; „Osnovne i srednje škole 1953/1954 i 1954/1955“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 49, Beograd, oktobar 1955; „Osnovne i srednje škole 1954/1955 i 1955/1956“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 72, Beograd, mart 1957; „Osnovne i srednje škole 1955/1956“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 118, Beograd, jun 1958; „Osnovne i srednje škole 1956/1957“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 122, Beograd, avgust 1958.

[746] У ужој Србији (39%); у Војводини (45%); на Косову и Метохији (51, 7%).

ангажованих у основним школама у Србији 1955/1956. године (види **Табелу 44**).[747] Територија Косова и Метохије заостајала је за српским просеком јер су школске 1955/1956. жене чиниле свега 30,6% наставника основних школа (види **Табелу 47**). То није био случај са Војводином на чијој су се територији налазиле основне школе у којима су наставно особље у 74,3% случајева чиниле жене (види **Табелу 46**).

Табела 44.

Република	Школска година	Укупно наставника	Женских наставника
Србија	1938/1939.	/	/
Србија	1949/1950.	9631	/
Србија	1950/1951.	10 445	/
Србија	1951/1952.	11 443	6697
Србија	1952/1953.	12 386	7194
Србија	1953/1954.	13 810	7941
Србија	1954/1955.	14 683	8435
Србија	1955/1956.	16 034	9349
Србија	1956/1957.	16 660	/

Табела 45.

Територија	Школска година	Укупно наставника	Женских наставника
Ужа Србија	1938/1939.	/	/
Ужа Србија	1949/1950.	6180	/
Ужа Србија	1950/1951.	6487	/
Ужа Србија	1951/1952.	7037	4221
Ужа Србија	1952/1953.	7449	4449
Ужа Србија	1953/1954.	8329	4902
Ужа Србија	1954/1955.	8807	5155
Ужа Србија	1955/1956.	9758	5710
Ужа Србија	1956/1957.	10 100	/

Табела 46.

Покрајна	Школска година	Укупно наставника	Женских наставника
Војводина	1938/1939.	/	/
Војводина	1949/1950.	2317	/

[747] У ужој Србији (41,5%).

Војводина	1950/1951.	2487	/
Војводина	1951/1952.	2743	2034
Војводина	1952/1953.	3026	2255
Војводина	1953/1954.	3353	2473
Војводина	1954/1955.	3591	2647
Војводина	1955/1956.	3929	2920
Војводина	1956/1957.	4210	/

Табела 47.

Покрајна	Школска година	Укупно наставника	Женских наставника
Косово и Метохија	1938/1939.	/	/
Косово и Метохија	1949/1950.	1134	/
Косово и Метохија	1950/1951.	1471	/
Косово и Метохија	1951/1952.	1663	442
Косово и Метохија	1952/1953.	1911	490
Косово и Метохија	1953/1954.	2128	566
Косово и Метохија	1954/1955.	2285	633
Косово и Метохија	1955/1956.	2347	719
Косово и Метохија	1956/1957.	2350	/

Мањак учитеља после 1945. представљао је последицу већег броја фактора. Многи учитељи су страдали током Другог светског рата. Неки од њих заробљени су или погинули већ у априлском рату.[748] Када је дигнут устанак у лето 1941. многи су се придружили Народно-ослободилачком покрету Југославије. Током окупације, само кроз логор на Бањици прошло је око 80 учитеља.[749] Непосредно по окончању рата многи предратни учитељи су се прихватили других дужности. Темпо раста броја учитеља није могао сустићи темпо раста броја деце обухваћене обавезним школовањем. Због свега наведеног, проблем броја учитеља био је акутан дуги низ година по окончању рат.

II 3. 2. Школовање учитеља у Југославији и Србији 1944-1959.

Развој образовања учитеља после Другог светског рата у Југославији пролазио је кроз два периода: период постојања и рада *учитељских школа* односно период образовања

[748] http://www.osnovnaskolapreljina.org.rs/images/stories/PDF/OSuSrbijiPosleDrugogSv.Rata.pdf

[749] Ljubinka Škodrić, „Prosvetni radnici u ideologiji Vlade Milana Nedića 1941-1944“, *Istorija 20. veka (Tematski broj povodom 70 godina od početka Drugog svetskog rata u Jugoslaviji)*, 1, Beograd, 2011, str. 159.

учитеља на средњошколском нивоу и период оснивања и рада *педагошких академија* односно подизања образовања учитеља на виши школски ниво.[750] У периоду који представља предмет интересовања овога рада школовање учитеља одвијало се унутар учитељских школа као школа за средње стручно образовање. Да би се убрзао процес школовања будућих учитеља просветна власт која се у Србији конституисала већ крајем 1944. године донела је одлуку да се при већини расположивих учитељских школа у Србији организују курсеви за образовање учитеља на којима су предност имали они кандидати који су започели школовање у учитељским школама пре рата да би га прекинули за време окупације. На курсеве при већини учитељских школа у Србији су се могли пријавити сви који су испуњавали минималне услове у погледу предходног школовања. Како би се изашло у сусрет ученицима учитељских школа који или због учествовања у рату или због боравка у заробљеништву нису могли да се школују у предходном периоду, свршеним ученицима средњих школа са положеном матуром који су кроз похађање учитељских течајева желели да се оспособе за рад у основној школи и одређеном броју свршених ученика шестог и седмог разреда гимназије, ометених ратом у школовању, Министарство просвете НР Србије је донело одлуку да се при учитељским школама отворе следећи течајеви: течај за свршене ученике осмог разреда гимназије који су положили матуру у трајању од шест месеци; течај за ученике који су завршили четири разреда учитељске школе у трајању од три месеца; течај за ученике који су завршили три разреда учитељске школе у трајању од шест месеци; течај за ученике који су завршили два разреда учитељске школе или седми разред гимназије у трајању од дванаест месеци; течај за ученике који су свршили један разред учитељске школе или шести разред гимназије у трајању од осамнаест месеци.[751] Истог месеца донета је одлука да се на шестомесечне учитељске течајеве предвиђене за свршене ученике гимназија могу примити и свршени ученици богословије. Првенство на упису дато је онима који су већ радили као учитељи и нису

[750] Период прелаза од *учитељских школа* на *педагошке академије* трајао је десетак година. У Хрватској су педагошке академије уведене 1961. а у Србији десет година касније односно 1971. године. У Словенији се прешло на факултетско образовање учитеља већ 80-их година 20. века. Словенија је била једина југословенска република у којој се прешло на факултетско образовање учитеља пре распада Југославије почетком деведесетих година 20. века; Никола Поткоњак, *Образовање учитеља у Срба*, Ужице, 2006, стр. 309.

[751] АС, Г-183, Ф-79, Допис Наставног савета Министарства просвете НР Србије у вези са отварањем течајева при учитељским школама у НР Србији, 4. септембар 1945.

били старији од 26 година сем у случајевима када Министарство одлучи другачије.[752] Да би се у што краћем року дошло до што већег броја учитеља, већ школске 1944/1945. школовање у свим учитељским школама је скраћено са пет на четири године. Тек десет година касније односно школске 1954/1955. створиће се услови да се школовање учитеља поново продужи на пет година.[753]

Према извештају Савета за науку и културу Владе ФНРЈ из 1952. године под називом „Школство у ФНРЈ 1945-1951“, школске 1945/1946. године у Југославији је постојало 38 учитељских школа односно једна више него школске 1940/1941, са 234 одељења и 4877 ученика. Неколико година касније тј. школске 1947/1948. у Југославији су постојале 54 учитељске школе са 420 одељења и 7942 ученика.[754]

Учитељске школе припадале су групи стручних односно средњих стручних школа којих је према подацима за школску 1949/1950. у ФНРЈ било 395. Поред индустријских, рударских и грађевинских школа којих је било 110 односно 27,8% од укупног броја средњих стручних школа, које су у првим годинама после рата биле изузетно популарне, друге по заступљености у групи средњих стручних школа биле су учитељске школе. Школске 1949/1950. у Југославији су постојале 72 учитељске школе. Учитељске школе у Југославији чиниле су 18,2% од укупног броја средњих стручних школа. Чак 30 односно 41,6% од укупног броја учитељских школа у ФНРЈ налазило се у Србији.[755] Наведени број учитељских школа у Југославији похађало је 22 106 ученика односно 23,2% од укупног броја оних који су похађали средње стручне школе у Југославији.[756] Чак 10 546 (47, 7%) ученика похађало је учитељске школе у Србији.[757]

У првим годинама после рата учитељске школе су наставиле да раде по незнатно измењеном наставном плану и програму у односу на предратни период. Након усвајања

[752] АС, Г-183, Ф-79, Одлука Министарства просвете НР Србије на предлог Наставног савета у вези са уписивање свршених ученика богословије на шестомесечне учитељске течајеве, 5. септембар 1945.
[753] Тако је остало све до „превођења“ учитељских школа у педагошке академије када је школовање учитеља продужено за још једну годину тј. са пет на шест година чиме је учитељско образовање достигло ниво више школе.
[754] „*Школство у ФНРЈ 1945-1951*“, Београд, 1952.
[755] 18 (25%) у Хрватској; 9 (12, 5%) у Словенији; 9 (12,5%) у Босни и Херцеговини; 3 (4,2%) у Македонији; 3(4,2%) у Црној Гори; *Statistički bilten Saveznog statističkog ureda Federativne Narodne Republike Jugoslavije (Prosveta, nauka i kultura*), 1. oktobar 1950.
[756] Школске 1949/1950. средње стручне школе у Југославији похађало је 95 277 ученика. Поред учитељских, најпопуларније средње стручне школе у Југославији биле су: индустријске, рударске и грађевинске (27 461 – 28,8%) и економске и административне (22 425 – 23,5%);
[757] 5277 (23,8%) у Хрватској; 1674 (7,6%) у Словенији; 2195 (9,9%) у Босни и Херцеговини; 1336 (6%) у Македонији; 979 (4,4%) у Црној Гори; *Isto*.

Устава 1946. године из наставе је изостављена веронаука јер је црква одвојена од државе а школа, као световна институција од цркве. Измене наставног плана и програма 1946. за учитељске школе биле су неопходне, пре свега, због скраћења школовања будућих учитеља са пет на четири године.[758] Одлуке Трећег пленума ЦК КПЈ из децембра месеца 1949. имале су далекосежне последице на третман и рад учитељских школа у Југославији. Пре свега наглашено је, да у складу са новом политиком образовања и васпитања учитељске школе морају постати „социјалистичке институције за образовање и васпитање учитеља“ и „педагошки центри који ће помоћи унапређење и преоријентацију образовања и васпитања на социјалистичко односно марксистичко“. Да би подигло квалитет образовања и углед учитељских школа у Југославији, Министарство просвете је 1952. донело одлуку којом је било предвиђено да професори учитељских школа у Југославији уз редовну професорску плату добијају и додатак. Ангажовање професора учитељских школа у Југославији од почетка педесетих година 20. века стимулисано је и на друге начине. Нови и јединствени наставни план и програм за све учитељске школе у земљи који је ступио на снагу школске 1949/1950. представљао је израз нове политике образовања и васпитања али и очекивања која су се у складу са новом политиком наметнула свим учитељским школама у земљи. [759] Учитељске школе у Југославији добиле

[758] По наставном плану из 1946. ученици учитељских школа у Југославији похађали су наставу из следећих наставних предмета: **на првој години** – Матерњи језик с југословенском књижевношћу; Руски језик; Историја; Земљопис са геологијом; Природопис; Хемија са минералогијом; Физика, Математика; Привреда; Ручни рад; Певање и свирање; Цртање и лепо писање; Фискултура; **на другој години** – Психологија са логиком; Општа педагогија; Методика и практичан рад; Матерњи језик с југословенском књижевношћу; Руски језик; Историја; Земљопис са геологијом; Природопис; Хемија са минералогијом; Физика, Математика; Привреда; Ручни рад; Певање и свирање; Цртање и лепо писање; Фискултура; **на трећој години** - Општа педагогија; Методика и практичан рад; Матерњи језик с југословенском књижевношћу; Руски језик; Историја; Земљопис са геологијом; Природопис; Физика, Математика; Ручни рад; Певање и свирање; Цртање и лепо писање; Фискултура; **на четвртој години -** Општа педагогија; Методика и практичан рад; Историја педагогике; Матерњи језик с југословенском књижевношћу; Руски језик; Историја; Устав ДФЈ; Земљопис са геологијом; Природопис; Математика; Филозофија; Хигијена; Певање и свирање; Фискултур; Н. Поткоњак, *Образовање учитеља...*, стр. 312.

[759] По наставном плану из 1949/1950. ученици учитељских школа у Југославији похађали су наставу из следећих наставних предмета: **на првој години –** Матерњи језик и књижевност; Руски језик; Историја; Географија с геологијом; Природопис; Хемија с основама минералогије; Математика; Ручни рад; Певање и свирање; Цртање и лепо писање; Фискултура; Предвојничка обука; **на другој години –** Општа педагогија; Психологија (општа, дечја, педагошка) с логиком; Матерњи језик и књижевност; Руски језик; Историја; Географија с геологијом; Природопис; Хемија с основама минералогије; Физика; Математика; Ручни рад; Певање и свирање; Цртање и лепо писање; Фискултура; Предвојничка обука; **на трећој години** – Општа педагогија; Психологија (општа, дечја, педагошка) с логиком; Методика и школски рад; Матерњи језик и књижевност; Руски језик; Историја; Географија с геологијом; Природопис; Физика; Математика; Певање и свирање; Цртање и лепо писање; Фискултура; Предвојничка обука; **на четвртој години –** Општа педагогија; Историја педагогије; Психологија (општа, дечја, педагошка) с логиком; Методика и школски рад; Основи

су два нова предмета: марксизам[760] и предвојничку обуку.[761] Озбиљне корекције у наставни план и програм који је ступио на снагу школске 1949/1950. унете су већ наредне године. Постојећи наставни план и програм највише је критикован због великог оптерећења који је представљао за ученике. Наставним планом и програмом из 1949/1950. било је предвиђено да ученици имају недељно 146 часова што их је значајно лимитирало при избору и похађању ваннаставних активности које су, у складу са новом политиком, сматране изузетно важним у образовању и васпитању социјалистичког учитеља. Новим наставним планом и програмом који је ступио на снагу школске 1950/1951. недељни број часова смањен је са 146 на 130.[762] Наставним планом и програмом из 1950/1951. по први пут после рата одредница за наставни предмет „Руски језик" је замењена одредницом за наставни предмет „Страни језик".[763] Настава „Основа марксизма и лењинизма" је замењена „Основама филозофије" док је нови наставни предмет „Државна изградња" требало да представља алтернативу настави „Устава". Последњи јединствени наставни план и програм за учитељске школе у Југославији донет је 1954. када се дужина школовања у учитељским школама у Југославији продужила са четири на пет година.[764]

марксизма и лењинизма; Матерњи језик и књижевност; Руски језик; Историја; Устав ДФЈ; Географија с геологијом; Природопис; Физика; Математика; Певање и свирање; Фискултура; Предвојничка обука; *Исто*.

[760] По наставном плану и програму из 1949/1950. настава из наставног предмета „Основи марксизма и лењинизма" похађала се само у четвртом разреду учитељске школе; *Исто*, стр. 314.

[761] По наставном плану и програму из 1949/1950. настава из наставног предмета „Предвојничка обука" похађала се у сва четири разреда учитељске школе; *Исто*.

[762] По наставном плану из 1950/1951. ученици учитељских школа у Југославији похађали су наставу из следећих наставних предмета: **на првој години –** Матерњи језик и књижевност; Страни језик; Историја; Географија с геологијом; Биологија; Хемија с минералогијом; Физика; Математика; Ручни рад и домаћинство; Музика; Цртање и лепо писање; Фискултура; Предвојничка обука; **на другој години –** Психологија; Општа педагогија; Матерњи језик и књижевност; Страни језик; Историја; Географија с геологијом; Биологија; Хемија с минералогијом; Физика; Математика; Ручни рад и домаћинство; Музика; Цртање и лепо писање; Фискултура; Предвојничка обука; **на трећој години** – Психологија; Логика (само у другом полугодишту); Општа педагогија; Методика и школски рад; Матерњи језик и књижевност; Страни језик; Историја; Географија с геологијом; Биологија; Математика; Хигијена (само у првом полугодишту); Музика; Цртање и лепо писање; Фискултура; Предвојничка обука; **на четвртој години –** Општа педагогија; Историја педагогије; Методика и школски рад; Основи филозофије; Матерњи језик и књижевност; Страни језик; Историја; Државна изградња; Географија с геологијом; Биологија; Математика; Музика; Фискултура; Предвојничка обука; *Исто*, стр. 315.

[763] У највећем броју случајева то су били руски и енглески језик.

[764] Републике су у Наставни план и програм из 1954. могле унети одређене специфичности. Унете „специфичности" углавном су се односиле на различите називе истих наставних предмета. Оно што је у Хрватској била настава „Господарства" у Војводини је била настава „Школске администрације". У Хрватској је настава „Основи филозофије" означавана као настава „Основи марксистичке филозофије"; По наставном плану из 1954. ученици учитељских школа у Југославији похађали су наставу из следећих наставних предмета: **на првој години –** Матерњи језик; Страни језик; Историја; Географија с геологијом; Биологија; Хемија; Математика; Ручни рад; Музика; Цртање и лепо писање; Телесно васпитање; **на другој години –** Матерњи језик; Страни језик; Историја; Географија с геологијом; Биологија; Хемија; Физика;

Након процеса децентрализације и увођења тзв. друштвеног управљања (од 1950), после 1958. године на нивоу федерације неће бити донет ни један закон о појединим типовима школа. Законе о појединим типовима школа ће, полазећи од „заједничких основа“ од 1958. године доности републике. Савет за просвету СР Србије донео је нови наставни план за учитељске школе у СР Србији који је важио за обе аутономне покрајне 1961. године. Наставни план и програм из 1961. почео је да се примењује на територији целе Србије тек 1963. године до када је био на снази Наставни план и програм за учитељске школе у ФНРЈ из 1954. године.[765]

Учитељске школе на територији НР Србије све до њиховог укидања односно „превођења“ у педагошке академије постојале су у: Алексинцу, Београду, Врању, Крагујевцу, Крушевцу, Неготину, Новом Пазару, Пироту, Пожаревцу, Пријепољу, Светозареву, Смедеревској Паланци, Титовом Ужицу, Убу, Шапцу, Сремским Карловцима, Сремској Митровици, Вршцу, Кикинди, Новом Саду, Панчеву, Сомбору, Суботици, Ђаковици, Призрену, Гњилану, Косовској Митровици, Пећи и Приштини. Настава на језицима националних мањина у Србији одвијала се у учитељским школама у: Ђаковици (на албанском), Новом Саду, Суботици (на мађарском), Алексинцу, Димитровграду (на бугарском), Вршцу (на румунском), Бачком Петровцу (на словачком). Настава на језицима националних мањина школске 1951/1952. одвијала се у 52 одељења која је похађао 1621 ученик.[766] Све учитељске школе у Србији које су наставиле свој рад школске 1944/1945, са школе у Београду, биле су мешовите учитељске школе што значи да су их похађали ученици оба пола.[767]

Све учитељске школе на територији НР Србије са изузетком школе у Пироту имале су интернате за одређени број ученика. Расположиви извештаји о квалитету становања у

Математика; Ручни рад; Музика; Цртање и лепо писање; Телесно васпитање; Предвојничка обука; **на трећој години** – Општа педагохија; Психологија (општа, дечја, педагошка) и Логика; Матерњи језик; Страни језик; Историја; Географија с геологијом; Биологија; Физика; Математика; Музика; Цртање и лепо писање; Телесно васпитање; Предвојничка обука; **на четвртој години –** Општа педагохија; Психологија (општа, дечја, педагошка) и Логика; Методика и школски рад; Матерњи језик; Страни језик; Историја; Географија с геологијом; Биологија; Математика; Музика; Телесно васпитање; Предвојничка обука; **на петој години –** Историја педагогије; Педагошко-психолошки семинар; Основи филозофије; Методика и школски рад; Семинар матерњег језика и књижевности; Историјско-географски семинар; Основи државног и друштвеног уређења; Семинар природних наука; Пољопривреда и домаћинство; Музика; Телесно васпитање; Н. Поткоњак, *Образовање учитеља ...*, стр. 316.

[765] *Исто*, стр. 316-317.

[766] „*Школство у ФНРЈ 1945-1951*“, Београд, 1952.

[767] Учитељска школа у Београду постала је мешовита учитељска школа од 1950; Н. Поткоњак, *Образовање учитеља...*, стр. 310.

интернатима учитељских школа у Србији указују на бројне проблеме са којима су се морали суочити корисници интернатског смештаја односно будући учитељи и учитељице. Прилике за живот и становање у интернатима учитељских школа после рата биле су веома лоше. Итернат за ученике гимназије и учитељске школе у Врању вашио је за један од најнеусловнијих. Хигијенске прилике у поменутом интернату биле су скоро на граници неподношљивости. У извештају се каже: „Клозет интерната је у страховитом стању – до скоро ученици су вршили нужду по дворишту, које је неограђено и изгледа као свако поље. Сада је направљен клозет са неколико преграда, али је отворена само једна. Зато је невероватно много загађено око клозета и права је срећа што је захладнело време, иначе би овај интернат постао легло заразе“.[768]

Смештајни капацитети били су вома скромни. Школски инструктор је навео у свом извештају: „Кревета нема довољно и у многим креветима спавају по два ученика, што је сасвим неправилно, јер су то деца у најосетљивијем добу“.[769]

И поред свих потешкоћа које су постојале у раду интерната учитељских школа највећи проблем су представљали полуквалификовани васпитачи који су у ретким ситуацијама успели да се наметну као ауторитет. Школски инструктор врањског среза описао је у извештају из 1948. инцидентну атмосферу коју је затекао у интернату: „Кад сам дошао у интернат ученици су ми у разговору саопштили да они више немају васпитача, јер су га дан раније на конференцији сменили. Том приликом су ми ученици саопштили да им васпитач ни у чему није помогао, да им псује *божју мајку*, да назива ученике фукарама. Приликом једне галаме међу ученицима пришао је Боривоју Поповићу и не питајући ко је крив, отпочео је да га туче. Ученик Милан Стојановић случајно је преврнуо лонче с чајем и у моменту кад се он другу извињавао, нудећи му свој чај, васпитач Стево Божовић почео је да грди Стојановића и позивао га да изађе изван града, на двобој, па ће га он *с црном земљом саставити*. Васпитач је једном приликом тражио секиру од једног ученика који је цепао дрва, а када му је он рекао да пошто нацепа дрва, мора секиру носити управнику, јер је он тражио, васпитач је у љутини *подвикнуо: Море ја ћу и теби и управнику скресати божју мајку*. Наставница учитељске школе Даница перковић радо се ставила на расположење ученицима у интернату да им помаже у групама

[768] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај о обављеном прегледу рада основних школа врањског среза у периоду новембар-децембар шк. 1947/48 год, децембар 1948.
[769] Исто.

из појединих предмета, а васпитач Божовић неправедно ју је пред ученицима вређао, називајући је деспотом, због чега је она прекинула рад са децом".[770]

Убрзано „производњење" учитељског кадра имало је трајне последице на школовање генерација које су се школовале у основној школи у првим годинама после рата. Када је јануара месеца 1945. године обновљена настава у основним школама у Србији просветне власти суочиле су се са значајним недостатком стручног учитељског кадра у настави. Да би се премостио јаз и бар делимично решио проблем, Министарство просвете Србије је наредило свим окружним народно-ослободилачким одборима да привремено попуне празне школе неквалификованим наставничким кадром како би се нормализовао рад по школама и смањио број празних школа и одељења. Тако је до лета 1945. у наставу у основним школама на територији Србије укључено 559 неквалификованих учитељ.[771] Однос окружних народних одбора према неквалификованој радној снази у школама био је, како је оцењено, „незадовољавајући" због чега су учитељи, и ако неквалификовани ипак неопходни, често веома лоше живели. Да би се премостио јаз између политике која је прокламована на самом врху власти односно оне која је полазећи од прагматичног захтева да се настава не сме обустављати и прекидати чак ни по цену ангажовања врло лоших кадрова и нижих органа власти који често нису разумели или нису желели да прихвате званичан став, Министарство просвете НР Србије је донело одлуку маја месеца 1945. године да се свим неквалификованим учитељима који су због нередовног исплаћивања принадлежности оштећени исплати паушал у висини од 2000 динара.[772]

Бројни инструктори који су обилазили и надгледали рад школа у различитим срезовима у Србији наилазили су на учитеље и наставнике који нису имали адекватно знање о градиву које предају. Ова појава често је коментарисана на среским конференцијама инструктора. Школски инструктор Сретен Петровић описао је у извештају из јануара месеца 1949. године начин на који је у једној од основних школа топличког среза обрађена наставна јединица „Културне прилике у првој половини 19. века (Вук и Његош)": Сретен Петровић је приметио: „Кад сам у Мађијама поставио питање

[770] Исто.

[771] По окрузима: београдски 7; врањски 13; зајечарски 32; крагујевачки 7; лесковачки 112; пиротски 99; ужички 12; чачански 28; пожаревачки 6; крушевачки 6; нишки 28; топлички 40; моравски 3; новопазарски 166; АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-149), Допис Одељења за основну наставу Министарства просвете Србије Буџетском одсеку Општег одељења Министарства просвете за Србију, 25. мај 1945.

[772] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-14), Допис Одељења за основну наставу Министарства просвете Србије Буџетском одсеку Општег одељења Министарства просвете за Србију, 25. мај 1945.

наставници како ће обрађивати наредну јединицу...Одговорила је: Па рећи ћу нешто о Вуку. Па хајде реците главно а ја ћу да запишем, скицирам. Ништа о културним приликама, о развитку школа није могла рећи ништа, а о Вуку само да је реформисао правопис. Али када сам напоменуо како су се развијале школе и колику је борбу водио Вук против учених људи, против цркве и против власти за увођење народног језика у књижевност, она је признала да се треба припремати за предавања а за ово утврдили смо треба прочитати Први и Други устанак и писма од Вука, а затим Србију на истоку од С. Марковића као најнужније“.[773]

Проблем са просветним кадром после Другог светског рата у великој мери је лежао у чињеници да значајан број учитеља и наставника није поседовао адекватну стручну спрему. Поред тога, просветним радницима стасалим у „предходном“ периоду било је, у неким случајевима тешко да разумеју захтев Државе и Партије за изградњом социјалистичке школе због чега су многи од њих истицали своју склоност ка „појавама“ које су се у социјализму сматрале „назадним“ тј. „остацима старог начина мишљења“. Шкоски инструктор топличког среза забележио је у свом извештају из децембра месеца 1948. године случај „учитеља који верује у натприродне силе“ или „наставнице која подржава празноверицу“. Јакша Дрљевић је писао, том приликом, о „учитељици у Трнави која тврди да је врачара и траваркa“ тј. која тврди да су јој то „споредна занимања“.[774]

Нестручност просветног кадра посебно је долазила до изражаја у говору. Школски инструктор Милан Анђелковић приметио је како у власотиначком крају „већи број наставника говори речником средине и не разликује четврти и седми падеж“ због чега су наставници говорили нпр. „Овај дечак је толико слаб да смо га једва претурили у четврти разред“ или „На Дунаву се налази велики варош Београд“ итд.[775] Нестручност учитеља изазивала је бројне проблеме у настави. У извештају школског инструктора из врањског

[773] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза топличког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Сретена Петровића, 20. јануар 1949.
[774] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза тгаковског Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Јакше Дрљевића, 20. децембар 1948.
[775] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза власотиначког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Милана Анђелковића, децембар 1948.

среза се наводи пример учитеља који јерекао деци када је почео да пада снег да је почела и зима и ако је био 25. новембар.[776]

Неприпремљеност за рад у „социјалистичкој школи“ доводила је до бројних непријатних ситуација због којих су учитељи често били у великим недоумицама, суочени са проблемом. Учитељ ОШ У Балиновцу је задао задатак ученику да смисли потврдну реченицу. Ученик је рекао: „Тито воли добро пионире“. Када му је учитељ сугерисао да трансформише у одричну реченицу, ученик је закључио: „Тито не воли добре пионире“ на шта је учитељ констатовао да се „не може свака реченица преобраћати у све реченичне облике“.[777]

Након укидања веронауке и потпуне секуларизације наставе у школама у Југославији после Другог светског рата бројни вероучитељи били су заинтересовани не само да наставе своју каријеру у школама већ и да као образовани људи унутар заједница у којима су живели, ставе своје знање на располагање онима којима је било потребно. За многе директоре, свештеници различитих конфесија представљали су адекватну замену у недостатку школованијег и компетентнијег кадра. То је био случај са православним свештеником на Власини – Риду који је понудио директору ниже гимназије да бесплатно предаје математику у гимназији јер је пре уписа Теолошког факултета две године студирао технику.[778]

II 3. 3. „Социјалистички“ учитељ

Социјалистичка школа захтевала је социјалистичког учитеља коме су ученици морали да се обраћају са „друже“ односно „другарице“. Па ипак, обичај да се учитељ ословљава са „господине“ односно „госпођо“ тешко се искорењивао у Србији и Југославији после Другог светског рата. Школски инструктор Милан Анђелковић писао је у свом извештају из децембра 1948. године као се нигде у школама власотиначког среза учитељ и учитељица не ословаљавају са друже и другарице већ искључиво са господине и

[776] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај о обављеном прегледу рада основних школа врањског среза у периоду новембар-децембар шк. 1947/48 год, децембар 1948.
[777] Исто.
[778] АС, Министарство просвете НРС (Г-193, Ф – 32), Извештај школског инструктора Златомира П. Ћирића о извршеном прегледу рада основних школа Среза јужноморавског (Владичин Хан), децембар 1948.

госпођо.[779] Ипак, на „искорењивању“ старих и прихватању нових навика радило се систематски. Социјализам и социјалистичко друштвено уређење као резултат културног преображаја тј. културне револуције која је требало да отпочне у југословенској држави даном успостављања нове, револуционарне власти и апсолутне доминације Комунистичке партије Југославије подразумевали су „изградњу новог човека“. Флоскула о изградњи „новог човека“ била је све присутна - како у честим обраћањима представника нове власти у Југославији тако и у јавном простору путем истицања бројних парола на јавним местима или у медијима. На путу до успостављања жељеног друштвеног уређења и поретка свим грађанима и грађанкама Југославије била је додељена одређена улога. Па ипак, на путу културног преображаја, у претежно аграрној земљи тек изашлој из ратног сукоба чије су се последице тешко сагледавале али и санирале, одређене друштвене групе биле су препознате као оне које ће у будућности морати да поднесу највећи терет. Ако су мајке и очеви били они који су изнели сав терет рата и првих дана револуције, на шта су нове генерације у Југославији свакодневно подсећане бар у првих петнаест година по окончању рата, управо они тј. деца „деце рата и револуције“ добили су задатак да поднесу највећи терет преображаја који је у Југославији тек требало да се деси.

„Алармантни“ подаци о броју деце и младих односно неактивних грађана, о чему је већ било речи, међу Југословенима који су више него активно морали да се посвете обнови и изградњи земље после рата указују на чињеницу да пароле о напорима које су морали поднети млади нису биле само пука фраза којом су се служиле власти како би градиле илузију о заједници младих, лепих, ведрих и раздраганих грађана већ израз реалне политике која ће свој пуни израз наћи у окупљању „прекобројних“ унутар институција државе. Управо због тога, изградња сложеног система установа којима ће бити обухваћена деца и млади представљала је кључ успеха политике тј. културне револуције која је требало да препороди југословенско друштво и уведе га у социјализам. Једној институцији односно једном систему било је намењено посебно место. Пре свега, културна револуција која је била у вези са културним преображајем друштва и стварањем социјалистичког друштвеног поретка тешко да се могла замислити без школе. Школа односно школски систем је представљао вишеструки изазов. Пре свега, школским

[779] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза власотиначког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Милана Анђелковића, децембар 1948.

системом могао се обухватити највећи број грађана најмлађих узраста. Размишљати о изградњи школског система у Југославији непосредно по окончању рата значило је размишљати о изградњи институције која је од тренутка стварања модерних држава на југословенским просторима измицала политици и политичарима. И поред лошег искуства „са школом“ које је у великој мери било скопчано са неким од најупадљивијих одлика југословенског друштва али и политичког система, држава се тешко одрицала учионице у којој се лакше него на било ком другом месту успостављала комуникација између државе и њеног најмлађег грађанина. Успех „дијалога“ зависио је од спремности и могућности државе да јасно омеђен простор испуни не само клупама, кредама и таблама већ и ђацима, а можда и више од ђака, учитељима који су као, како се говорило, „интелектуалци најближи народу“ морали да одиграју кључну улогу у процесу културног преображаја друштва и изградње социјализма.

Да ће рад на идеолошком уздизању учитеља и наставника у Србији по окончању Рата представљати један од најзначајнијих задатака са којим ће се суочити нова просветна власт било је јасно одмах тј. већ током прве школске године која је у Србији почела у јануару месецу 1945. године, свега неколико месеци пошто је Србија ослобођена. Јула месеца 1945. године Повереник Просветног одељења у Ужицу обавестио је Одељење за основну наставу Министарства просвете Србије да многи учитељи у ужичком крају „нису на нашој линији“. Означио их је као „заостале“ односно као оне који „не улазе довољно у суштину покрета и не осећају његов значај и величину“. Подвучено је да то пре свега важи за „старије учитеље, док се млађи брже преваспитавају у народном духу и већ осећају да је ово народна држава која ће оваква и остати“. Стари(ји) кадрови су критиковани због неспремости да раде ван школе што се од учитеља после рата посебно очекивало. Исти повереник је писао: „У самом Ужицу нпр. има их који по дужности посете неку седницу ЈНОФ-а, АФЖ-а, седницу своје синдикалне подружнице или нешто на брзину напишу за зидне новине, мислећи да је то довољно“.[780]

Под одређеном сумњом налазили су се учитељи и професори који су Други светски рат провели у заробљеништву. Због одсуства из земље сматрало се да након повратка и поновног ангажовања у служби морају проћи одређени курс који ће их упознати са

[780] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-114), Допис Просветног одељења Окружног округа ужичког Одељењу за основну наставу Министарства просвете Србије у вези са извештајем о завршном прегледу рада основних школа у округу ужичком, 24. јул 1945.

тековинама „новог времена“. Сви наставници који су се 1945. године вратили из заробљеништва били су дужни да похађају краћи течај на коме су организована следећа предавања: „Развој НО борбе“, „Тековине НО борбе и организовање народне власти“, „Национално питање у Југославији“, „Школство у СССР“, „Најважније реформе у циљу спровођења демократизације школства“, „Школа и омладинске организације“, „Школски и ваншколски рад наставника“, „Синдикалне организације просветних радника“.[781]

Да ће рад са просветним радницима бити дуг и сложен посао било је јасно првом послератном министру просвете НР Србије, Митри Митровић која је на Конференцији начелника и просветних референата из Србије, Војводине и Космета одржаној 1. и 2. марта 1946. рекла: „Ја ћу почети са оном народном: Ни ђаво није тако црн као што се прича. Из дискусије избија преузак став према учитељима и професорима, а то може само да их деморалише, а не да им да снаге за рад. Код професора, међутим, осећа се много већа живост него прошле године. Види се позитиван однос према количини рада. Код учитеља ствар стоји нешто теже. Они су инертнији у идеолошко-политичкој преоријентацији, а и култура је код њих на нешто нижем ступњу. Морамо учинити све за разбијање страха код просветних радника, који је последица уског става наших органа. Наши људи би хтели да они проговор одмах нашим језиком. Међутим, треба знати да ћемо ми још дуго морати чекати на нове кадрове и радити са постојећим кадровима. Треба подићи и искористити све што је позитивно код досадашњих кадрова, а код њих има доста добре воље“.[782]

Едукација просветног кадра после Рата односно њихово упознавање са вредностима новог система вршена је у главном на краћим курсевима односно течајевима на којима су учитељи односно наставници похађали одређени број предавања о којима се накнадно говорила на кружооцима у оквиру којих су били подељени.

Курсеви за идеолошко уздизање трајали су од неколико дана до неколико недеља. Дужи течајеви организовани су током зимских односно летњих распуста. Течајеви су трајали и по месец дана. Њихов главна сврха је била да просветне раднике упознају са основама дијалектичког материјализма на којима је требало да почива целокупан наставни

[781] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-80), Одлука Министарства просвете НР Србије на предлог Наставног савета о организовању течаја за наставнике (учитеље и професоре) који су се вратили из заробљеништва, 27. септембар 1945.
[782] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-11), Стенографске белешке са Конфернције начелника и просветних референата из Србије, Војводине и Космета, 1-2. март 1946.

процес у Федеративној Републици Југославији. Похађање предавања која су држали и неки од најзначајнијих идеолога новог југословенског режима,[783] а затим и активно учествовање у бројним кружоцима требало је да приближи учитеље вредностима на којима је почивала „нова“ југословенска држава па самим тим и социјалистичка педагогија која се налазила у основи сложеног процеса образовања и васпитања у Југославији.

Симптоматични су називи предавања која су била уприличена на курсу за наставнике историје одржаном од 1. до 24. јула 1949. у Београду. Наставници историје из свих делова Србије слушали су предавања на следеће теме: „Историјски корени марксизма лењинизма“, „Свеопшта повезаност и узајамна зависност појава у природи и друштву и кретање и развитак у природи и друштву“, „Развитак као прелаз квантитативних промена у корените квалитативне промене и развитак као борба супротности“, „Марксистички филозофски материјализам“, „Економска база друштва и друштвена надоградња“, „Класа и класна борба кроз историју“, „Држава и револуција“, „Национално питање“, „Сељачко питање“, „Марксистичка периодизација историје с освртом на историју југословенских народа“, „Идеолошко-васпитни моменти у нашој историји“, „Народна револуција“, „Политичка ситуација“ и „Изградња социјализма у ФНРЈ“.[784] На Курсу за идеолошко уздизање учитеља који је одржан у Косовској Митровици од 11. до 25. јула 1949. курсисти су били у прилици да слушају следећа предавања: „О марксизму-лењинизму као руководству за акцију“, „Марксистички дијалектички метод“, „Марксистичко филозофски материјализам“, „Историјски материјализам“, „наша народна револуција“, „Изградња социјализма у ФНРЈ“, „Нови југословенски социјалистички патриотизам“ и „Политичка ситуација“.[785]

Највећи проблем представљали су предратни кадрови чија је спремност да прихвате ставове са којима су се упознавали на курсевима често критикована и упоређивана са пажњом коју су едукацији придавали млађи учитељи и наставници, школовани после рата. На курсу за наставнике историје који је одржан јула месеца 1949.

[783] Иво Лаћа, Вуко Павићевић, Борис Зихерл, Јован Ђорђевић, Душан Петровић, Пуниша Перовић, Јаков Леви, Војин Гузина итд; АС, Министарство просвете НРС (Г – 183; Ф – 62), Извештај Драгутина Прелевића о похађању течаја за наставнике историје, 26. јул 1949.
[784] АС, Министарство просвете НРС (Г – 183; Ф – 62), Извештај Драгутина Прелевића о похађању течаја за наставнике историје, 26. јул 1949.
[785] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-57а), Извештај Министарству просвете НР Србије, 28. јул 1949.

године у Београду примећено је да „пада у очи“ „дискусија о моногим питањима“ марксизма-лењинизма у којој су учествовали наставници који су окончали школовање после рат у Вишој педагошкој школи у Новом Саду и у Шапцу што није био случај са старијим колегама, за које се каже, да су се односили „немарно према раду“ и „нису уредно долазили на предавања“.[786]

Руководиоци кружоока имали су задатак да оцене рад сваког од чланова кружоока. Позитивна оцена зависила је пре свега од спремности полазника курса да на кружоцима дискутују о преслушаним предавањима као и у напред одређеној литератури за читање. Уобичајене оцене рада кружоока изгледале су, између осталог овако: „На првим састанцима преовлађивало је, углавном, сређивање бележака после предавања, уз мање дискусије (што је био случај са већином кружоока) док је у другој половини вођена понекад врло жива дискусија – којој је предходио индивидуални рад. Слика о појединцима из кружоока: Милосављевић Милан на састанке долазио је – нарочито у другом делу, после брижљивог прорађивања материјала; Трифуновић Станислава – скромна учесница у дискусијама показивала је вољу да схвати марксизам и да уђе у његову суштину; Атанацковић Јелица – понекад преко неких питања прелази доста површно; Вељковић Дивна – течај јој је много користио. Са вољом је почела да улази у материју марксизма; Аранђеловић Зорка – озбиљно прилази извесним питањима марксизма-лењинизма; Шугин Милка – озбиљно и са вољом је прорађивала дате теме“.[787]

Поред рада у кружоцима сви полазници курса имали су право и обавезу да приступе двема врстама консултација: усменој и писменој. Усмене консултације обављале су се са предавачима док је писмена консултација представљала неку врсту завршног рада сваког полазника који се по одслушаном курсу опредељивао за писање рада на одређену тему која је отворена на течају. Усмено консултовање и анализа радова полазника указивали су на најпроблематичније аспекте похађања курсева као средства идејног уздизања просветних радника. Према извештајима школских инструктора у чијој надлежности је било и праћење стручног и идејног усавршавања просветних радника, учитељи и наставници исказивали су завидан степен збуњености у додиру са материјом

[786] АС, Министарство просвете НРС Г – 183; Ф – 62, Извештај Драгутина Прелевића о похађању течаја за наставнике историје, 26. јул 1949.
[787] АС, Министарство просвете НРС (Г – 183; Ф – 62), Извештај Драгутина Прелевића о похађању течаја за наставнике историје, 26. јул 1949.

која им је била површно или скоро ни мало позната. Усмене консултације биле су прилика да се предавачи поред очекиваних сусретну и са неочекиваним питањима као што су она која се односе на: религије у СССР-у, Инке и Ацтеке, националном и класном угњетавању у Швајцарској, разликама између Карађорђа и Милоша итд. Оцене писмених радова често су биле веома лоше. Курсистима се замерало што се при избору тема углавном опредељују за оне за које се претпостављало да се најлакше могу обрадити. На првом течају посвећеном идејном уздизању наставника историје који је одржан у НР Србији (изузимајући) Војводину, тридесет троје од чак седамдесет курсиста се определило за тему „Карактер наше народне револуције“ што је наишло на веома негативну реакцију инструктора који су били изненађени веома површним приступом елаборацији одређених тема. У извештају са течаја се наводи: „Сви курсисти нису уложили исти труд у обради своје теме. Није реч о садржини, ни да ли се види различити степен знања материје, већ о напору и озбиљности са којом се приступа послу...Посматрајући радове у целини, добија се општи утисак, без обзира на одабрану тему, несамосталности, извесне површности, оскудице шире и дубље анализе, која је иначе дата у самим предавањима. Сем ређих изузетака, обрада је једноставна и врло упрошћена, набрајају се у најкраћим потезима најосновнији општи моменти и поставке без указивања на ширу проблематику; излагање је често неповезано и фрагментарно, неуједначено у свим деловима, највећим делом незавршено; недостаје концепција о теми као целини...Пада у очи недовољно познавање марксистичке терминологије, несигурност и непоузданост у изражавању и у дефиницијама, бркање појмова, што је све без сумње у вези са степеном теоретског знања. Затим, пада у очи неповезаност теориских поставки са конкретним историјским материјалом; то се нарочито види у оскудици примера из историје, којима курсисти као наставници историје морају располагати (на пример у темама: Историја класних друштава – историја класне борбе или Улога идеја у развитку друштва).[788] Курсеви су обично завршавани посетом неком од значајнијих објеката краја и игранком.[789]

“Ново време“ морало је бити присутно и на настави у учитељским школама. Као изузетно значајна третирана је настава историје на којој су ученици требало да се упознају

[788] АС, Министарство просвете НРС (Г – 183; Ф – 62), Извештај Драгутина Прелевића о похађању течаја за наставнике историје, 26. јул 1949.
[789] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-57а), Извештај Министарству просвете НР Србије, 28. јул 1949.

са, како је истакнуто, „борбом наших народа у овом рату“. Због тога је Министарство просвете НР Србије већ априла 1945. упутило допис директорима свих средњих, учитељских и грађанских школа у вези са програмом за наставу историје народно-ослободилачке борбе који се морао почети реализовати одмах. У допису директорима се каже: „Настава историје не може се изводити сувопарно. Борба наших народа у току овог рата јесте јединствени пример херојства и животне снаге у служби народа и отаџбине. Наставник је дужан да речитим тумачењем прикаже сву величину ове херојске епохе. На сваком часу наставник треба да део програма који обрађује оживи читањем одломака или целих чланака о догађају, читањем биографских дела и народних песама насталих у току борбе, показивањем прикладних фотографија итд. Приликом тумачења детаљније обрадити оне моменте из народно-ослободилачке борбе који су везани за место у коме је школа и ближу околину. Увек истицати светле примере херојства у току овог рата, мучеништво страдалника у масовним убијањима и наглашавати издајство домаћих изрода“.[790]

Дописом из априла 1945. препоручена је литература за наставнике, која је у исто време била и литература за ученике. На списку литературе нашла се, пре свега, књига Јосипа Броза Тита „Борба за ослобођење Југославије“ која се сматрала посебно значајном за обраду тема: „Комунистичка партија Југославије у народно-ослободилачкој борби“, „Борба народа поробљене Југославије“, „Пета непријатељска офанзива“ и „Значај одлука АВНОЈ-а“. На понуђеном списку нашла се и књига Арсе Јовановића „Шеста и седма непријатељска офанзива“. Књига Арсе Јовановића сматрале се посебно значајном због, како је истакнуто, „лепог и драматичног описа непријатељског напада на Врховни штаб у Дрвару“. Наставницима и ученицима препоричене су књиге Едварда Кардеља „Пут нове Југославије“, Владимира Дедијера „Партизанске штампарије“, разни чланци из часописа „Нова Југославија“, омладинске штампе итд. На списку су се нашла и следећа књижевна дела: Родољуб Чолаковић, „Из партизанског дневника“, Радован Зоговић, „Биографија друга Тита.[791]

Поред јасног и прецизног увида у народно-ослободилачку борбу југословенских народа ученике у вишим разредима је требало упознати са, како је наглашено, „напорима

[790] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-79), Допис Наставног савета Министарства просвете НР Србије директорима средњих и учитељских и управницима грађанских школа, 30. април 1945.
[791] Исто.

совјетског народа у овом рату“. Ученицима је препоручено да читају одломке из руске литературе о отаџбинском рату. Посебно су препоручени чланци Иље Еренбурга. Са друге стране, да би се разумела „снага и величина совјетске државе“ ученицима је требало читати последње главе Шестаковљеве „Историје СССР-а“.[792]

Највећом препреком не прихватања идејности у наставу сматрани су учитељи за које се у извештају школског инструктора Исаила Николића написаном након посете Гучи и селима драгачевског среза каже да „мало читају стручну и политичку литературу“ а да они који то чине „раде површно и на брзину“. Николић је закључио: „Када би учитељи више радили на свом личном усавршавању то би им помогло да схвате садашњицу и напоре радничке класе, напоре радног човека у изградњи социјализма“. Незаинтересованост учитеља за „садашњицу“ имала је по Николићу катастрофалне последице.Николић је у извештају навео пример школе у селу Тијање где су на зиду једна поред друге стајале Титова и Стаљинова слика „а ученици не знају чија је слика, нити о њима коју реч знају, а ако их разним питањима доведеш они одговарају *Тито управља нашом државом*“.

И поред негативних примера похађање наставе на различитим сенинарима и курсевима доста је помагало наставницима да нпр. догађаје из прошлости интерпретирају ученицима онако како се захтевало. Школски инструктор деспотовачког среза писао је у свом извештају о учитељу Слободану Стевановићу из Великог Поповца који је изјавио да му је тема *Живот људи у најстарије доба* била нејасна „све дотле док није на Вишој педагошкој школи положио основе друштвених наука“. Инструктор је приметио: „Његови ђаци врло лепо причају о животу и раду људи у најстарије доба“.[793] Било је и другачијих случајева. Поједини наставници историје сврљишког краја критиковани су јер „нису схватали у потпуности повезаност друштвеног развитка и материјалну страну – базу живота као услов свих друштвених промена“. У извештају школског инструктора сврљишког среза наведен је пример наставника који је објашњавао да су људи пронашли одећу на следећи начин: „Људи су били голи. Били су прекривени длакама, рутави. Али била им је зима. Једног дана су убили животиње и направили бунде од њихове коже и

[792] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-79), Допис Наставног савета Министарства просвете НР Србије директорима средњих и учитељских и управницима грађанских школа, 30. април 1945.
[793] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза деспотовачког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Атанасија Обрадовића, децембар 1948.

тиме се облачили“.[794] Неувиђање повезаности „друштвеног развитка и материјалне стране“ живота није се увиђала ни на часовима српског језика где се, по мишљењу школског инструктора, погрешно тумачила народна песма „Зашто Новак оде у хајдуке“. У извештају се наводи: „Наставник исправља ученика који каже да је Новак отишао у хајдуке зато што је био сиромашан и није имао шта да даје: *Није он отишао што је био сиромашан, него ради тога што је убио Турчина и отео три товара блага*“.[795]

II 3. 4. Морални лик учитеља

Учитељи „под сумњом“

Трансформација у социјалистичког учитеља није подразумевала искључиво похађање бројних курсева на којима су се просветни радници обучавали да примењује идејност у настави. Почетак „трансформације“ био је везан за проверу подобности свакога од кога се очекивало да са дневником уђе у учионицу. Сви просветни радници морали су проћи одређену врсту контроле која је, између осталог и пре свега подразумевала добијање карактеристике на основу које је зависило да ли ће и у новој Југославији наставити да раде стари посао. Овде посебно треба нагласити да су сви просветни радници ангажовани у служби током Другог светског рата, посебном изјавом, потврђивали своју лојалност политици колаборационистичке владе Милана Недића.[796] Па и ако је Изјава у великом број случајева могла представљати израз формалне лојалности, по окончању Рата, један од најзначајнијих критеријума који је узиман у обзир прилико доношења одлуке о задржавању некога у служби, било је „држање“ просветног кадра током рата.

---

[794] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза сврљишког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора о посети школама сврљишког среза, 27. децембар 1948.

[795] Исто.

[796] АС, Министарство просвете НР Србије, Г-183, Н-III-70, Изјава учитељице Љубице С. Недељковић, 18. децембар 1942; ; Изјава – Ја Љубица С. Недељковић, прожета најискренијим побудама за што скорије оздрављење и обнову СРбије, а убеђена да ће се дом циљу највише допринети савесном и преданом службом, као и одржавањем реда, мира и поретка у земљи, овим ИЗАЈВЉУЈЕМ: Да ћу интересима службе увек предана бити и све додељене ми задатке од стране претпостављеног ми старешине најсавесније извршавати. Да ћу сваку акцију, спровођену делом или речи, која иде за тим, да се уноси забуна и поремети ред и мир у земљи, сузбијати и против свију носилаца рушилачке акције најодлучније са борити, ма ко они били и ма из којих побуда они то чинили. Да ћу сваки рад и тенденције комунистичке и масонске онемогућавати, а неговати и у народ ширити само српска национална осећања и рад за што скорије оздрављење и обнову Србије у духу интенција, одлука и наређења Владе народног спаса. То је основа мога осећања о коју се никада нећу огрешити и на моју часну реч, у мојим личним и службеним односима, само ћу се те линије водиље увек најстрожије држати. У Крушевцу, 18. децембра 1942“.

До које мере је однос просветних радника према окупатору тј. пре свега према колаборацији и колаборантима био значајан за државу најбоље говори чињеница да је др Владан Рибар министар просвете ФНРЈ већ 18. јула 1945. потписао *Упутство о поништењу сведочанстава стечених за време окупације у средњим, учитељским, стручним и њима сличним школама, као и забавиљским течајевима*. У члану 1. Упутства стајало је да се: „не признају се ни разреди ни годишња сведочанства у средњим, учитељским, стручним и њима сличним школама из времена окупације". Па ипак, то није значило да ће се све дипломе стечене за време окупације одбацити али је значило да ће се свака од њих наћи пред специјално образованом комисијом која ће утврдити да ли је кандидат стекао диплому на основу прихватљивих критеријума. Упутство је било посебно „неблагонаклоно" према ученицима који су са успехом завршавали разреде и стицали право на годишња сведочанства пошто су се или они или њихови родитељи, скрбници, старатељи, пред учитељима, наставницима и професорима служили аргументима о блискости са фашистима. Члан 6. Упутства јасно је предвиђао да посебно формиране комисије неће признати разред и диплому свима онима који су се представљали као „носиоци фашистичке идеологије". Експлицитно се сматрало да такви „не могу бити учитељи основних школа нити могу наставити школовање у учитељским школама".[797]

Проналажење доказа о блискости са фашистима и фашистичком идеологијом није био једини разлог због кога се нису признавали разреди и дипломе. Упутство није било благонаклоно ни према онима који, због ратних дејстава, нису били у могућности да се редовно школују и на време извршавају своје обавезе.[798]

Са праксом отпуштања просветних радника из службе почело се у Србији и пре доношења савезне уредбе јер је Србија ослобођена већ у јесен 1944. године а почетак редовна наставе очекивао се у јануару месецу 1945. године. Тако је Одлуком Персоналног одељења Повереништва за просвету Председништва АСНОС-а од 23. марта 1945. године због, како се наводи „ненародног држања за време окупације" а „у интересу службе и народа" одлучено да се „Миленко Лазић, учитељ народне школе из Београда, чиновник Шестог положаја групе Један периодске повишице...отпусти из државне службе без права

[797] *Службени лист* број 53 од петка, 27. јула 1945.
[798] *Исто.*

на принадлежност, са правима жалбе на ову одлуку“.[799] Одлуком истог одељења издатом истог дана уз идентично образложење из службе је отпуштен и „Симоновић Т. Војислав, учитељ из Београда, чиновник Пете положајне групе“.[800]

На основу увида у досија, пре свега, просветних радница могло би се рећи да је нова југословенска власт имала мање разумевања за одређене „категорије“ просветних радника као што су биле неудате учитељице и оне које нису имале деце а за које се сумњало или претпостављало да су током Другог светског рата сарађивале са окупационим режимом и квислиншком управом или одржавале интимне односе са истима. То је био случај са двадесет трогодишњом Радмилом Бенеш, учитељицом из Шапца за коју се у карактеристици Персоналног одељења наводи да је: „за све време окупације била активна сарадница четника“ и да је „живела са четничким командантом бригаде Радом Степановићем“ те да је „чувала четничке ствари и тек на енергичан захтев НОВ предала“. У карактеристици се посебно истицало да „мрзи НОВ“ због чега је није требало „преузети у службу“.[801]

Још једна учитељица из Шапца није преузета у службу после Другог светског рата пошто је у карактеристици описана као нескривени пријатељ окупационог режима и злогласног Гестапоа. Маја месеца 1945. године Персонално одељење Окружног НОО у Шапцу дало је карактеристику за Јованку Попјованову, учитељицу из Шапца за коју се каже: „Стручне спреме добре. На раду у школи неуредна. У приватном животу несолидна-неморална. Сарађивала са гестаповцима, који су стално били код ње. Претила са гестаповцима и изјављивала да јој нико ништа не може. У бившу Хрватску пребацила је се помоћу Гестапоа још пре ослобођења. Не заслужује да буде преузета у службу“.[802]

Врло лошу оцену добила је и Роксанда С. Јанковић, учитељица из Врхпоља за коју се у карактеристици истицало: „Са четницима и белогардејцима и недићевцима била је увек у интимним односима и уживала њихово поверење. Од њих је била и награђивана.

[799] АС, Министарство просвете НР Србије, (Г-183, Ф-108), Одлука Персоналног одељења Повереништва за просвету Председништва АСНОС-а о отпуштању из службе Милинка Лазића, Београд, 23. март 1945.
[800] АС, Министарство просвете НР Србије, (Г-183, Ф-108), Одлука Персоналног одељења Повереништва за просвету Председништва АСНОС-а Симоновић Т. Војислава, Београд, 23. март 1945.
[801] АС, Министарство просвете НР Србије, (Г-183, Ф-119) (досијеа), Карактеристика за учитељицу Радмилу Бенеш, 25. јануар 1945.
[802] АС, Министарство просвете НР Србије, (Г-183, Ф-119) (досијеа), Карактеристика за учитељицу Јованку Попјованову, 18. мај 1945.

Непријатељ је НОП-а у срезу азбуковачком. У приватном животу прљавог је карактера. Не треба је преузети у службу“.[803]

Из сличних разлога није требало „преузета у службу“ ни учитељицу Ђулка Познановић за коју се у карактеристици наводи да „није позната као изразити непријатељ НОП-а“. Ипак сумњу у њена „морална својства“ имале су пресудан значај при доношењу коначне одлуке. У карактеристици се каже и следеће: „Девојка у моралном погледу стоји врло рђаво. У доба окупације била је у интимним односима са шефовима управног апарата у срезу као и са четничким вођама: командантима бригада и командантима срезова“.[804]

На сличан начин оцењена је четрдесетогодишња, врло искусна и пре Другог светског рата од тадашњег Министарства просвете добро оцењена учитељица Даница В. Стефановић за коју се у карактеристици којом је оцењена децембра месеца 1944. године каже да је била „љубавница Петра Ђевђелића и поверљива личност“ али и „неморална“ тј. особа која је „стално имала љубавнике. Авантуристкиња. Свима се подметала. Политички била присталица Дражиног покрета“.[805]

И ако под озбиљном сумњом да су сарађивале са непријатељем и саме биле припаднице појединих колаборационистичких покрета, удате а по правилу и старије учитељице имале су далеко бољи третман од оних које су биле млађе, неудате и без деце. О томе сведочи пример тридесет двогодишње учитељица Катарине Јањушевић Богдановић из Бајине Баште која се није могла похвалити много бољом карактеристиком од већине наведених колегиница у погледу сарадње са окупатором и његовим сарадницима. И ако окарактерисана као „четнички симпатизер“, „чланица женског равногорског покрета“ за који је „купила прилоге“ а „исте активно помагала и као таква и данас остала“, Катарина је у закључку карактеристике оцењена као она која је : „на раду исправна и способна“ због чега ју је, сматрало се, „уз јаку контролу“ требало задржати уз служби. Да је Катарина остала у служби види се и из њеног послератног досијеа и података за школску 1947/1948. годину на основу којих ју је могуће лоцирати у основној школи у Бајиној Башти. Бивши четнички симпатизер, чланица женске равногорске

[803] АС, Министарство просвете НР Србије, (Г-183, Ј-Х-15), Карактеристика за учитељицу Роксанду С. Јанковић, 25. јануар 1945.
[804] АС, Министарство просвете НР Србије, (Г-183, Ј-Х-15), Карактеристика за учитељицу Ђулку Познановић, 25. јануар 1945.
[805] АС, Министарство просвете НР Србије, (Г-183, С-XXXVII-3), Карактеристика за учитељицу Даницу В. Стефановић, 6. децембар 1944.

организације, три године по окончању рата оцењена је као она која је „активно сарађивала са НОП од ослобођења и у АФЖ“. Знање Катарининих ученика оцењено је као добро а она као просветни радник који се „труди да постигне добар успех“. Катарина Богдановић оцењена је као „блиска и тактична са ученицима“. У раду је сматрана „марљивом“ и особом која „не избегава додељене јој дужности“. У месту службовања „уживала је добар углед“. Сматрало се да се посебно истиче у ваншколском раду као и у стручном усавршавању. Све наведено препоручило ју је за „предавача у натечају за официре ЈНА“. У школској 1947/1948. Катарина Богдановић била је само један дан на боловању.

Посебна доза опреза постојала је према просветним радницима који су били чланови породица припадника колаборационистичких покрета. Таква врста опсервације представљала је део текста карактеристике чак и када учитељи нису били у нарочито блиским односима са својим „проблематичним“ рођацима. Тако је у тексту карактеристике, врло добро оцењене учитељице Косаре Гавриловић стајало и то да издржава дете зета који је био у „Љотићевој војсци“.[806]

По правилу, држава је имала мало разумевања за просветне раднице које су биле супруге припадника четничког покрета или припадника Недићеве војске. Тако је учитељица Наталија А. Домановић, жена Александра Домановића припадника „четничке организације“, оцењена као особа која јавно изражавала солидарност „са радом мужа“. Поред тога примећено је да је и „после ослобођења ширила разне вести које су протурали народни непријатељи – четници“.[807]

Са својим мужем, капетаном Милуном Видићем за кога се наводи да је 1. фебруара 1944. извршио „покољ присталица и симпатизера НОП“ била је солидарна и учитељица Даница Јовановић-Видић која се и сама налазила у бекству.[808]

Било је и оних просветних радница, попут учитељице Стане Гашпаровић, чији је муж био капетан Недићеве војске и „учествовао у борбама противу партизана у Босни“, које су поступале другачије. Тако је учитељица Стана Гашпаревић изјавила „да јој је муж хохштаплер и да са њим не живи у брачној заједници од 1940“.[809]

[806] АС, Министарство просвете НР Србије, (Г-183, Г-II-12), Досије учитељице Косаре В. Гавриловић
[807] АС, Министарство просвете НР Србије, Г-183, књига 261, Досије учитељице Наталије А. Домановић
[808] АС, Министарство просвете НР Србије, Г-183, књига 264, Досије учитељице Данице Јовановић-Видић
[809] АС, Министарство просвете НР Србије, Г-183, књига 260, Досије учитељице Стане Б. Гашпаревић

Са друге стране управо је однос државе према сарадњи са окупатором и његовим помагачима показивао до које мере су режим и држава, у првим данима после рата, били спремни да „прогледају кроз прсте“ и „опросте“ оно што се у време највећег револуционарног заноса сматрало неопростивим, у колико је интерес поретка препознаван у „другачијем“ решењу.[810] О томе, пре свега, говори однос послератних југословенских власти према интелектуалцима – како према онима који су већ представљали део интелектуалне елите[811] тако и према онима који су елита тек требали да постану.[812]

Све оно што је важило за професоре универзитета и будуће интелектуалце које је држава у недостатку довољног броја квалитетних високообразовних институција школовала како у СССР-у тако, далеко чешће, на Западу, важило је још више за учитеље или, како се говорило, „интелектуалце најближе народу“. Више је разлога који наводе на овакав закључак. Кључни је у директној вези са основном школом од чије је „изградње“ као јединствене и модерне образовне установе зависила изградња и развој целокупног образовног система у Југославији после рата. Други разлог је дефицит школованог учитељског кадра који је у читавом периоду који представља предмет интересовања овога рада, представљао проблем. У првим годинама после рата радило се о проблему који је у многим мањим местима широм Југославије доводио у питање опстанак појединих школа. Управо због свега наведеног држава је често супротно ставовима које је прокламовала као вредности на којима почива имала разумевања, не за неистомишљенике, већ за оне који су својим деловањем у претходном периоду били на страни „вредности“ у потпуности супротстављених вредностима будућег социјалистичког друштва односноједној од њих а то је антифашизам.

У процесу прихватања и рехабилитације оних који су се огрешили о борбу против фашизма и Револуцију, држава се служила различитим методама. Покушај да се сачувају сви они који се нису превише компромитовали током рата подразумевао је, супротно Упутству које ће донети савезно министарстви просвете у јулу месецу 1945, не само

[810] О обрачуну нове власти са политичким неистомишљеницима 1944/1945. види више у: С. Цветковић, *У име народа. Политичка репресија у Србији 1944-1953*, Београд, 2014.
[811] О односу нове југословенске власти после 1945. према интелектуалцима који су пре рата радили на Београдском универзитету види више у: Dragomir Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944-1952*, Beograd, 2004; Dragomir Bondžić, *Univerzitet u socijalizmu. Visoko školstvo u Srbiji 1950-1960*, Beograd, 2010.
[812] О школовању југословенских интелектуалаца на страним универзитетима у периоду после Другог светског рата види више у: Мирослав Перишић, *Од Стаљина ка Сартру. Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945-1958*, Београд, 2008

ангажовање већ и плаћање оних који су разреде положили и дипломе стекли за време рата и пре него што за ту сврху формиране комисије потврде њихову компетентност. Тако се у већ цитираном извештају од 28. фебруара 1945. наводи: „Како учитељи, који су били постављени за време окупације и свршени ђаци учитељских школа, упослени од стране Среских односно Окружних народно-ослободилачких одбора, не примају никакве принадлежности, то је потребно да се и ово питање хитно реши на тај начин што ће се и они исплаћивати као остали државни службеници одговарајућих квалификација“.[813]

На основу увида у досија и карактеристике појединих просветних радника јасно је да се држава после рата није увек исто односила према свима који су се током рата отворено стављали на другу страну. Однос државе према просветним радницима, који су се током рата отворено стављали на страну окупатора и његових сарадника зависио је у великој мери од предходног тј. предратног искуства учитеља али и оцена које као државни службеник добијао од предратних просветних власти. У годинама када су учитељи мањкали а културни преображај друштва у великој мери зависио од стварања модерне школе, држава се тешко одвајала од оних који су и поред блиских веза са осведоченим непријатељима били искусни и марљиви. У том смислу, случај већ поменуте Катарине Богдановић се може разумети и тако.

Већ је поменуто до које мере су процене о личним тј. моралним својствима, а не толико о томе ко је и шта радио у Рату, имале утицај на доношење одлуке да се неко задржи или отпусти из службе. Патријархални морал и етика сигурно нису били страни младој, револуционарној власти али се само тзв. традиционалним мишљењем о улози жене у друштву не може објаснити, по свему судећи, веома сложена појава. У претежно аграрном и патријархалном друштву какво је било југословенско, друштву које је имало мало разумевања за потребу школовања мушке, али пре свега женске деце, улога учитеља била је готово мисионарска. Захтеви који су се стављали пред, како се говорило, „интелектуалца најближег народу“ морали су бити у складу са моралним обзирима и начелима малих, локалних средина какве су, после Другог светског рата углавном и остале без учитеља. Тзв. „мишљење народа“ који није у свим случајевима био сагласан са политиком новога режима, политиком која ће на српском и југословенском селу имати

[813] АС, Министарство просвете НР Србије, 8Г-183, Ф-108), Извештај за месец јануаро о основној настави Просветног одељења Окружног народно-ослободилачког округа града Ниша Одељењу за основну наставу Повереништва просвете Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије, 28. фебруар 1945.

неке од својих најупадљивијих манифестација, морало се поштовати и узети у обзир када су у питању сфере које су излазиле из оквира идеологије и ако су у великој мери обликовале званичну политику.

Већ је наглашено да су ауторитет и популарност учитеља као и његова евентуална компромитација у месту службовања имале пресудан значај при доношењу одлуке о наставку његовог ангажмана. Један од начина да се учитељ или учитељица задрже у служби, без обзира на лошу репутацију, поготово тамо где су учитељи били у мањини, био је да им се понуди посао у другом месту тј. другој средини. На основу Извештаја о основној настави Просветног одељења Окружног народно-ослободилачког одбора града Ниша Одељењу за основну наставу Повереништва просвете Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије из фебруара месеца 1945. године види се да је стање основне наставе у нишком округу било веома тешко. Тешкоће су се посебно огледале у чињеници да само неколико месеци по окончању рата просветне власти у нишком округу нису могле да рачунају на довољан број учитеља.[814] Један од разлога био је тај што је од 450 активних учитеља, како се наводи, „један број њих отишао у врањски, пиротски и друге округе где су радили и пре рата". Разлог је био тај што је Одељење за наставу Повереништва просвете АСНОС-а сугерисало свим окружним НОО да „преместе нарочито оне наставнике у друга места, који су се својим радом компромитовали и досадашњим местима службовања".[815]

Колико је углед и „добар глас у народу" имао утицај на представнике нове власти говори и случај учитеља Луке С. Опачића који је као просветни радник у учионицу ушао први пут 1919. године. До времена када је отпуштен 2. јануара 1945. место службовања је мењао преко тридесет пута и ако је био жењен и отац двоје деце. Његовом хапшењу у јануару месецу 1945. године претходило је Опачићево оцењивање у децембру месецу 1944. године када му је карактеристиком приписана не само сарадња са окупатором и његовим сарадницима већ и лични ангажман у Недићевом министарству просвете: „Радио је у одељењу за основну наставу. Изразити присталица покрета Драже Михаиловића који

[814] АС, Министарство просвете НР Србије, (Г-183, Ф-10)8, Извештај за месец јануаро о основној настави Просветног одељења Окружног народно-ослободилачког округа града Ниша Одељењу за основну наставу Повереништва просвете Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије, 28. фебруар 1945.
[815] АС, Министарство просвете НР Србије, (Г-183, Ф-108), Допис Просветног одељења Окружног народно-ослободилачког округа града Ниша Одељењу за основну наставу Повереништва просвете Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије, 10. фебруар 1945.

је припадао групи Бошка Зељковића. Покушао да спроведе организацију Драже Михаиловића. У Министарству просвете добио неограничено одсуство са правима на принадлежности ради одласка у добровољце“. И ако је без у вида у додатна документа готово не могуће судити о исходу, не само овога, већ и свих наведених случајева, из расположиве грађе се види да је за мање од две године од хапшења, учитељ али и начелник квислиншког министарства просвете успео да оде у пензију чиме му је нова држава, иста она против које је отишао да се бори као добровољац, признала скоро тридесетогодишњи рад у служби.[816]

Обичај да се предходно донесена одлука о не прихватању учитеља у служби накнадно промени није била ретка и неуобичајена појава. И ако у јануару 1945. оцењен као „солидан“ али „склон пићу“, „четнички командант места и симпатизер“, „противник НОП-а“ који се „не може преузети“,[817] учитељ Љубомир Илић је само годину и по дана касније тј. у јулу 1946. године добио нову карактеристику у којој се и даље водио као: „четнички симпатизер“ и „брат команданта четничке бригаде Саве Илића“. Ипак у истој је примећено да се ради о човеку који ће се ради „повратка у службу“ „прилично ангажовати“ „јер је оптерећен са бројном породицом, те живи доста тешким материјалним животом“.[818]

Непосредно после Рата, врло лошу оцену добио је и учитељ Стеван Јовановић. Власти су биле упознате са сазнањем да је „именовани био један од првих организатора четничког покрета у своме крају и инспиратор скоро свих испада према НОП-у“. Знало се да „још и данас одржава најприсније везе са четнички настројеним елементима“, те да „не постоји никаква могућност да се исти поправи“. Са изнетом оценом, Новака Живковића, начелника Персоналног одсека СНО у вези са „држањем“ учитеља Стевана Јовановића само делимично се сложио Бор. Јокић, председник истог који је јуна месеца 1945. приметио да учитељ јесте „активно сарађивао са четницима“ али да се „сада нуди за сарадњу“ и да „морално задовољава“. Тако се Стеван Јовановић бар привремено „сачувао“ отказа. Децембра месеца 1945 премештен је за учитеља основне школе у Рогачицу (срез рачански, округ ужички). Само два месеца касније тј. 9. фебруара 1946. отпуштен је из

[816] АС, Министарство просвете НР Србије, (Г-183, О-V-8), Карактеристика за учитеља Луку П. Опачића, 6. децембар 1944.
[817] АС, Министарство просвете НР Србије, (Г-183, И-XII-58), Карактеристика за учитеља Љубомира Илића, 28. јануар 1945.
[818] Исто.

службе да би се у јуну исте године запослио као учитељ основне школе на Мокрој Гори. Да је Јовановићу и поред одрђене флексибилности система било тешко да се прилагоди на новонастале прилике види се из података за октобар месец 1947. године који указују на чињеницу да га је ужичка ОЗНА више пута хапсила јер је, како се каже: „и даље остао непријатељ НОП-а тако да се дешава да се код ђака у Мокрој Гори где је он учитељ налазе разни црквени летци, односно верски летци које деца носе кућама и преписују а које у школу доносе неки ђаци под утицајем родитеља. Креће се у друштву непријатељски настројених елемената“. Какве год да су биле последице Јовановићевих саслушања у ОЗНИ, из његовог досијеа јасно се види да је одлуком Министарства просвете од 6. септембра 1948. године био постављен за учитеља основне школе у Ваљеву и да му је плата у односу на пређашњих 3 240 динара колико је примао као учитељ основне школе на Мокрој Гори порасла на 4 400 динара.[819]

Слична „судбина“ задесила је и учитеља Марка М. Нешовића који је јануара месеца 1945. године добио веома негативну карактеристику са препоруком да се не прузме у службу. У изнетој оцени стајало је: „У доба окупације био стално на страни четника. Иамо сталне везе са њима. Давао је податке четницима за поједине партизанске симпатизере, иначе на служби је био јако немарљив. Он одржава везе и састанке са компромитованим људима, а о школи не води рачуна. Не треба га преузети у службу“. Мишљење о дотичном учитељу врло брзо, то јест само након годину и по дана, веома се променило. У новој карактеристици коју је добио у јуну месецу 1946. године се каже: „На учитељској дужности савестан је и осећа се потпуно одговорним. Одликује се стручном спремом а ради и даље на личном усавршавању. У школи сасвим правилно обавља наставу и има доброг успеха. У задње време активнији је на раду на народном просвећивању као и раду народног фронта. Прилично је склон материјалном богаћењу али уопште није подложан корупцији. Управитељску дужност савесно обавља. У приватном животу добрих је моралних особина. Ужива добар ауторитет у народу али га није искористио довољно у своме раду. Однос према народу има правилан“.[820]

Интересантан је случај учитеља Илије Радусиновића који је за време окупације био, најпре, просветни референт у среском начелству у Рековцу а затим је исти посао

[819] АС, Министарство просвете НР Србије, (Г-183, Ј-XXX-26), Досије Стевана Јовановића
[820] АС, Министарство просвете НР Србије, (Г-183, Р-XIII-39), Досије учитеља Марка М. Нешковића

обављао у Светозареву. Након ослобођења у затвору је провео четири дана. Из затвора је пуштен као невин. Већ у априлу месецу 1945 године запослио се као повереник за просвету Окружног НОО у Светозареву. Од децембра месеца 1945. радио је као члан Комисије за додељивање помоћи настрадалима у НОБ-у да би децембра месеца исте године био постављен за учитеља у селу Равнову.[821]

Може се поставити питање, да ли је и какав је био систем контроле за просветне раднике „под сумњом“ које је нова југословенска држава прихватила унутар својих институција? На основу увида у досијеа и карактеристике „проблематичних“ просветних радника може се закључити да су државни органи имали пуну свест приликом „прихватања“ „сумњивих“ учитеља јер се у оценама појединих просветних радника не ретко истицала „свест“ државних органа о декларативном али не и суштинском прихватању новог система вредности учитеља који су током Другог светског рата били на „другој страни“. Шта више, држава је имала јасан увид у сазнања да многи од њих учествују у тзв. изградњи новог друштва само зато да ми закамуфлирали своја лична убеђења али и активности.

Тако се за учитељицу Радмилу Павловић истицало: „Непријатељски расположена према народноослободилачком покрету. Да би прикрила ранији став њеног мужа и свој у организацији ДМ ван школе ради у организацији АФЖ као секретар. Ради на аналфабетском течају. Сарађује са народном омладином и добровољно ради у задрузи као књиговођа. У школском раду не показује позитивне резултате и ако је способна учитељица, јер ради зато што мора“.[822]

Врло слична оцена дата је и за учитеља Мирка Додића за кога се наводи да га „не треба отпустити из разлога што од како му је стављена забрана на плату, потпуно се предао раду и на тај начин омогућава себи опстанак у служби“.[823]

Поједини просветни радници веома су се тешко „инкорпорирали“ у нови систем. И поред спремности великог броја оних који су били „под сумњом“ да прихвате „нова правила“ како би сачували посао, заштитили себе и своју породицу али и решили се срамног баласта оличеног у фрази „сарадника окупатора и његових сарадника“, било је и

[821] АС, Министарство просвете НР Србије, (Г-183, Н-VII-26), Досије учитеља Илије С. Радусиновића
[822] АС, Министарство просвете НР Србије, (Г-183, П-VI-30), Досије учитељице Радмиле Ђ. Павловић
[823] АС, Министарство просвете НР Србије, (Г-183, књига бр. 264), Досије учитеља Мирка Додића

оних који су се тешко одрицали својих прећашњих ставова као и отпора кога су осећали према новом режину.

Тако је учитељица Љубица С. Недељковић одбила премештај „у опредељено место“ инсистирајући на томе да остане у Крушевцу или у околини како би „била у својој кући“. И ако је постојала велика опасност да остане без посла Љубица за коју се сматрало да је била „противна НОП-у“, „одржавала везе приватног карактера са организацијом Д. М“ одбила је понуђени премештај.[824]

Велики отпор према новом режиму исказивала је и учитељица Радмила Павловић за коју се тврдило да је „помагала свога мужа у издајничком раду“. Сматрало се да узрок њеног незадовољстав лежи пре свега у чињеници да јој је муж стрељан због чега је она „остала непријатељски расположена према свима из села који су били присталице НОП“. У оцени је изнето мишљење да своје мишљење није променила ни „до данас“, да „одржава везе са кољачима“, да је „пркосна и незгодна према месној народној власти“.[825]

Врло слабо „интереовање за НОП“ показивала је и учитељица Јелисавета П. (...) која је била позната „као симпатизер Љотићевог покрета“ и „васпитач у дому у Смедереву“. Дотична је означена и као сарадник ЗБОР-а али и као особа која је „достављала напредне ученице“.[826]

Врло непоузданом сматрала се и учитељица Милица Радосављевић из Крагујевца која је, како се наводи, „за време окупације одржавала интимне везе са четницима Д. М. и сарађивала са њима...За време окупације нападала припаднике НОП-а, окривљујући их за масовна стрељања 1941. у Крагујевцу“.[827]

И ако изношење скептичних проценена спремности појединих просветних радника да се мењају није било реткост, ни изношење врло добрих оцена о понашању „просветних радника под сумњом“ није представљало неуобичајену појаву. Тако се за учитеља Славољуба Чолића тврдило да: „са окупатором није сарађивао. Покрет ДМ одобравао. Према НОП-у се непријатељски држао. Добре је стручне спреме и има услова за развој у овом правцу. На раду је истрајан и пожртвован. Има довољно самоиницијативе у послу.

[824] АС, Министарство просвете НР Србије (Г-183, књига бр. 262), Досије учитељице Љубице С. Недељковић
[825] АС, Министарство просвете НР Србије (Г-183, књига бр. 262), Досије учитељице Радмиле Ј. Павловић
[826] АС, Министарство просвете НР Србије (Г-183, књига бр. 260), Досије учитељице Јелисавете П. (...)
[827] АС, Министарство просвете НР Србије (Г-183, Р-XI-49), Досије учитељице Милице Р. Радосављевић

Данас активно учествује у ЈНОФ-у и другим организацијама. Добрих је моралних и карактерних особина. Има услова за развој“.[828]

Врло добру оцену добио је учитељ Милан Радивојевић за кога се тврдило да „није сарађивао са окупатором ни са домаћим издајницима“ и ако се „виђао са фотографским апаратом на свечаностима које су приређивали у свом срезу четници Д. М. и сликао поједине личности на тим свечаностима“. За учитеља Милана Радивојевића се на самом крају карактеристике истакло: „После ослобођења примио је садашње стање. У почетку је био пасивнији, али се током времена све више активизирао у раду и сарадњи са народним властим и антифашистичким организацијама у свом селу. Вредан и марљив радник. Иако врло млад врло добар методичар, интересује се за рад у школи и на том раду је предан. Обећавао да ће се развити у одличног методичара. Стручна спремност и способност врло добра“.

Учитељи „на лошем гласу“

„Морални лик“ учитеља није зависио само од „држања“ током Другог светског рата. Представе о просветним радницима у средини у којој су живели и радили биле су, по некада, од пресудног значаја при доношењу одлука о даљем напредовању или пријему у Партију. Лојалност Партији и Револуцији, чешће када су жене у питању, стављала се у други план у колико је појединце „пратио“ „лош глас“. Такав је био „случај“ Цвете Мојовић, учитељице Основне школе Љубић из Чачка коју је 12. октобра 1949. године, на лични захтев, примио Јосип Броз Тито. Из расположиве грађе Управе државне безбедности и Кабинета маршала Југославије, види се да су се највише инстанце у држави заинтересовао за проблеме учитељице Цвете Мојовић пре 26. августа 1949. године када је Кабинет маршала Југославије Јосипа Броза Тита затражио од Управе државне безбедности за НР Србију податке о истој. Из дописа који је Управа државне безбедности проследила 30. септембра 1949. године Кабинету маршала Југославије види се да је четрдесет двогодишња Цвета Мојовић, учитељица из Чачка оцењена као особа која је током рата имала „добро држање и била пријатељица НОП-а“. По оцени Управе државне безбедности, током читавог рата остала је лојална НОП-у и партизанском покрету. Након

[828] АС, Министарство просвете НР Србије (Г-183, Ч-VI-47), Досије учитеља Славољуба М. Чолића

ослобођења укључила се у рад Народног фронта и АФЖ-а. Цвета Мојовић важила је за „активну“ и када је 1946. године постављена је за учитељицу у Чачку. Управа државне безбедности оценила је све чланове Цветине породице тј. Цветиног мужа и оба њена сина као особе које су имале „добро држање у току окупације и симпатисале НОП“. Као разлог захтева Цвете Мојовић за пријем код Јосипа Броза Тита, Управа државне безбедности навела је Цветино „незадовољство што није члан Партије“. Према допису УДБ-е за НР Србију, учитељица Цвета Мојовић сматрала се „запостављеном“ јер је према сопственим речима „за време окупације имала добро држање, данас активно ради, и њен муж, кога је она васпитавала у току рат, кандидован је за члана Партије, а она није“.[829]

Истрага која је спроведена како би се разрешио случај учитељице из Чачка укључила је у комуникацију са Кабинетом маршала Југославије и Контролну комисију ЦК КПЈ, Градски комитет КПС за Чачак као и Окружну партијску организацију просветних радника за град Чачак чије су оцене рада али и „моралног лика“ учитељице Цвете Мојовић биле од кључног значаја да се учитељица и поред своје оданости и Партији и Револуцији не прими у Комунистичку партију Југославије.

Цвета Мојовић била је суочена, пре свега, са врло негативном оценом својих најближих колега из Окружне партијске организације просветних радника за град Чачак у чијем је допису упућеном Градском комитету КПС за град Чачак стајало: „Као учитељица не показује довољно успеха у стручном раду што је у више махова констатовано приликом обиласка школе од стране школских инструктора. Према управнику школе нема правилан однос, већ се често свађају, али ипак извршава његова наређења. У свом личном животу ни мало не личи на просветног радника у првом реду због тога што и поред свога мужа (који је врло добар човек) има по неколико љубавника са којима одржава везе на очиглед свих грађана Љубића. У разговору не пропушта прилику а да не понови гадне псовке којима је богат њен речник што не доликује женама а камоли просветном раднику. На основу овога има врло лош углед код народа. Према горе наведеним подацима ова партијска организација мишљења да другарица Цвета Мојовић нема услова да постане

[829] АЈБТ, КМЈ – II – 2/34, Допис Управе државне безбедности за НР Србију Кабинету маршала Југославије у вези са извештајем о Мојовић Цвети, 30. септембар 1949.

кандидат наше Партије, јер би њеним пријемом крњила углед Партије. Поред овога нема услова за поправку, нити даљи развој“.[830]

Да се женска „прељуба“ котирала врло високо међу разлозима који су особу могли лишити чланства у Комунистичкој партији Југославије потврдила је и виша партијска инстанца тј. Градски комитет КПС у Чачку који је у допису Контролној комисији ЦК КПС нагласио: „Овај Комитет је мишљења да Цвета Мојовић није имала нити сада има услова да буде кандидат Партије. Прикупљајући податке о њој утврдили смо да није имала непријатељско држање за време окупације. После ослобођења је била врло активна у народном фронту. Разлог зашто није до сада кандидована је тај што је врло лоших моралних особина. Њен муж је железничар члан КП. Она увек користи прилику када се он налази на путу да би доводила љубавнике у свој стан. Међу њеним љубавницима се налази и Милосављевић Драгослав Пајо, који је кажњаван од стране народних власти као хохштаплер и пијаница“.[831]

Цветино „понашање“ се до те мере сматрало неприхватљивим за Градски комитет да се исти „плашио“ потенцијалне побуне грађана Љубића у колико би „проблематична“ учитељица била примљена у Партију. Тако се у допису даље каже: „Цвета Мојовић ради као дилетант у културно-уметничком друштву Абрашевић али својим присуством не доприноси много користи друштву, јер често одустаје од својих улога, а својим понашањем утиче на родитеље млађих чланица друштва који не дозвољавају својој деци да одлазе на пробе разних позоришних комада. Мишљења смо да би грађани у Љубићу оправдано протествовали када би Цвета била примљена за кандидата, чиме би се крњио углед наше Партије“.[832]

Мишљење Градског комитета прихватила је и Контролна комисија ЦК КПС која је у својој коначној препоруци Кабинету маршала Југославије, учитељицу Цвету Мојовић оценила као „другарицу врло лоших моралних особина, што је узрок да иста до сада није примљена у КПЈ“.[833]

---

[830] АЈБТ, КМЈ – II – 2/34, Допис Окружне партијске организације просветних радника за град Чачак Градском комитету КПС за град Чачак у вези са понашањем учитељице Цвете Мојовић.
[831] АЈБТ, КМЈ – II – 2/34, Допис Градског комитета КПС за град Чачак Контролној комисији ЦК КПС у вези са понашањем учитељице Цвете Мојовић, 4. новембар 1949.
[832] Исто
[833] АЈБТ, КМЈ – II – 2/34, Допис Контролне комисији ЦК КПС Кабинету маршала Југославије у вези са понашањем учитељице Цвете Мојовић, 25. новембар 1949.

Долазак у мање средине био је изазов за све младе и неудате жене које су пре свега имале задатак да изграде ауторитет државног службеника односно службенице на једном од најважнијих задатака у новој држави. Изградња ауторитета увек је била у тесној вези са моралном проценом коју је по правилу изрцала патријархална средина. Због тога је држава односно Партија, противно сопственим законима и Уставу често арбитрирала у вези са „инцидентима“ који су припадали сфери интимног и приватног. Нелегално мешање државе и Партије у одређеним ситуацијама имало је афирмативну улогу у процесу „иницијације“ нове, чешће учитељице него учитеља. Школски инструктор Јужноморавског среза писао је у извештају из 1948. године о „недругарском“ и „неправилном“ положају према новој, „младој“ учитељици у једном од села у околини Владичиног Хана која је три дана седела у народном ресторану „чекајући прилику“ да је неко одведе на ново радно место где када је коначно стигла није затекла ништа „ни кревет, ни шпорет па ни дрва“.[834]

У посебно незахвалној ситуацији биле су жене са ванбрачном децом. За свој положај у друштву тешко су се бориле чак и онда када их је Држава и Партија оцењивала као вредне и марљиве раднице. Такав пример представљала је учитељица Добрица Стојановић из Дејана која је, како се каже у извештају инструктора Анђелковића из децембра 1948. године, „имала дете са Тривунцем Богданом, просветним инструктором из Ниша“ који је „избегао да региструје брак са другарицом Стојановић, и ако јој је то обећавао“. Учитељице са ванбрачном децом посебно тешко су излазиле на крај са средином у којој су живеле и радиле када су обављале послове који су подоадали под ваншколску активност.[835]

Брига државних органа за морални лик учитеља посебно је дошла до изражаја у случају учитељице Јулијане Поповић из Владичиног Хана. Персонално одељење Министарства просвете НР Србије затражило је 4. маја 1950. године од Повереништва за културу и просвету Среског народног одбора из Владичиног Хана радну и политичку

[834] АС, Министарство просвете НРС (Г-193, Ф – 32), Извештај школског инструктора Златомира П. Ћирића о извршеном прегледу рада основних школа Среза јужноморавског (Владичин Хан), децембар 1948.
[835] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза власотиначког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Милана Анђелковића, децембар 1948.

карактеристику за поменуту учитељицу[836] пошто је десет дана раније, односно 24. априла, на адресу Министарства стигло писмо Милане М. Живадиновић из Крушевца у коме се пожалила на понашање Јулијане Поповић, оптужујући је да је, како се наводи, „ступила у недозвољене односе“ са њеним мужем, Миодрагом Мићом Живадиновићем, у то време, васпитачем у Метеоролошком интернату.[837] Поред писма на адресу Министарства просвете НР Србије стигло је једанаест писама Јулијане Поповић из интимне преписке Поповићеве са Живадиновићем, у чији посед је у међувремену дошла Живадиновићева супруга.[838] И ако је на основу расположиве грађе и званичне документације произашле из поменутог случаја нејасно да ли је против Јулијане Поповић предузета било какава званична мера коју би изрекло Министарство просвете НР Србије, већ сама чињеница да су се просветне власти у релативно кратком року од пристизања „жалбе“ Милане Живадиновић заинтересовале за Јулијанин „ рад у школи, масовним организацијама и њен морални лик“ указује на завидан степен заинтересованости државе да не само арбитрира већ и званично просуђује у случајевима који су у потпуности произилазили из домена приватног и интимног. У том смислу, револуционарна југословенска власт која је свој однос према женама исказала одмах на крају рата изједначавајући их у свим правима и обавезама са мушкарцима, исказивала је своју склоност ка патријархалним обрасцима понашања уписујући социјалистичком моралу и неке од најупадљивијих одлика традиционалних образаца понашања према жени. Да се држава врло озбиљно заинтересовала за везу младе, двадесетједногодишње неудате учитељице и нешто старијег

[836] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Допис Персоналног одељења Министарства просвете НР Србије Повереништву за просвету и културу Среског народног одбора из Владичиног Хана у вези са радном и политичком карактеристиком за учитељицу Јулијану Поповић, 4. мај 1950.

[837] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-639, Писмо Милане М. Живадиновић Персоналном одсеку Министарства просвете НР Србије, 24. април 1950.

[838] Сва писма Јулијане Поповић достављена Миодрагу Живадиновићу: АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 8. март 1950; АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 10. март 1950; АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 21. март 1950; АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 24. март 1950; АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 29. март 1950; АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 30. март 1950 (прво писмо); АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 30. март. 1950 (друго писмо); АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 2. април 1950; АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 6. април 1950; АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 11. април 1950; АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 13. април 1950.

ожењеног мушкарца на основу примедбе „преварене“ супруге, да Јулијана Поповић „руши њен брак и дом и отима њеног мужа“ и закључка да је Министарство права адреса јер се ради о „надлежном ресору, коме припада Јулијана“, говори податак да се исто Министарство још једном, и то седам месеци касније поново обратило Среском народном одбору у Владичином Хану.[839] Као и неколико месеци раније, и овога пута се тражила радна и политичка карактеристика која у међувремену није стигла, по свему судећи, због тога што „интересовање“ за Јулијану Поповић није третирано као нарочито значајно јер се радило о добро оцењеној учитељици, а на основу преписке са Миодрагом Живадиновићем, сазнајемо, и веома активној на другим пословима у својој средини.[840]

Једанаест интимних писама које је Јулијана Поповић упутила Миодрагу Живадиновићу постала су званични државни документи у мају месецу 1950. када их је службеник Министарства прекуцао а шеф Кадровског одсека оверио како би потврдио тачност преписа. На тај начин држава је јасно исказала своју спремност да шири своју надлежност у сферу која јој по законима али и Уставу Федеративне Народне Републике није припадала. Третирајући као „случај“ искључиво Јулијану Поповић али не и Миодрага Живадиновића држава је показала привржености двоструким стандардима тј. аршинима патријархалног и традиционалног а не модерног и револуционарног друштва у коме влада социјалистички морал, онај који жену и мушкарца третира на идентичан начин.

Веза учитељице Јулијане Поповић са васпитачем Миодрагом Живадиновићем постала је предмет интересовања просветних власти када је, као што је већ речено, Милана, супруга Миодрага Живадиновића, априла 1950. „упозорила“ Министарство на „неморално понашање“ Јулијане Поповић и доставила једанаест писама, у чији посед је дошла, а које је Јулијана писала Миланином мужу. Милана Живадиновић посебно је скренула пажњу на садржај писама за која се каже да „су прожета најпокваренијим стилом и изразима“.[841]

---

[839] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Допис Персоналног одељења Министарства просвете НР Србије Персоналном одсеку Повереништва за просвету и културу Среског народног одбора из Владичиног Хана у вези са радном и политичком карактеристиком за учитељицу Јулијану Поповић, 5. децембар 1950.
[840] Јулијана (Урош) Поповић је рођена 24. марта 1939. у Лесковцу. Потицала је из свештеничке породице средњег имовинског стања. Јуна месеца 1949. године дипломирала је са врло добрим усмехом у Мешовитој учитељској школи у Врању; АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Општи упитник, 10. март 1949.
[841] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Милане М. Живадиновић Персоналном одсеку Министарства просвете НР Србије, 24. април 1950.

На основу анализе Јулијаниних писама јасно је да Јулијана везу са „ожењеним мушкарцем“ није доживљавала као потенцијалну опасност за свој посао. Ни у једном писму веза са Миодрагом Живадиновићем није доведена у везу са страхом од губитка посла. Са друге стране, веза са „ожењеним мушкарцем“ представљала је за Јулијану Поповић „опасност“ због „срамоте“ или губитка друштвеног угледа. У писму од 8. марта 1950, она пише: „Пиши и где радиш јер задње Твоје писмо сам прочитала на брзину за брзину за време ручка у мензи и поцепала га да га неби моји код куће случајно нашли“.[842] Месец дана касније односно у писму од 13. априла 1950, она пише: „Мили мој мужићу Већ су прошла два поштанска дана у очекивању писма која си ми послао још 8. IV. и њих још никако нема. Страшно сам нервозна због њиховог недоласка, јер се бојим да их неко у М.Н.О. није отворио или пак у пошти у Сурдулици“.[843] Колики је страх због „срамоте“ која би била изазвана „откривањем“ везе осећала Јулијана Поповић можда најбоље говори њено писмо од 30. марта 1950. у коме се осврнула на „гласине“ које су у међувремну дошле до Миодрага: „Драги мој, Толико сам бесна и нервирана да просто руке ми дрхте од љутине и немам речи како и шта да Ти пишем. Мајку јој шашаву тој Врањанки која је причала а сумњам да ме и познаје. Пре свега ја нисам била ничија метреса и то не дозвољавам да ми се каже. А по готово метреса бугарског официра када ја нисам њих ни видела. Јер за време окупације ја сам била у Јелашници а поред тога и дете. А сва та причања су само млаћење празне сламе. Ја сам у Врању живела само од 47 школске године до 49. И према томе нисам ни имала прилике да познајем бугарске официре. А за садање Ти знаш са којима сам ишла и то нисмо били ни месец дана заједно. А ти си сад мало безобразан испао јер кажеш и ти сам да Те моја прошлост не интересује. Шта се правиш важан када о мени све знаш. Јер сам још истог дана испричала све о себи. Иди и ти у пизду материну и што хоћеш мисли о мени. Чак не мораш ни да ми верујеш, не веруј и у то да сам била поштена и мисли да сам оригинална официрска метреса. Одобравам ти да мислиш како хоћеш. Заиста би требало да *гледаш шта радиш* јер могу да те преварим. Па ето нашла сам Тебе наивног да ти се прикачим, јер до сада нисам имала прилике да се неком прилепим. Мој једини циљ у животу је био да некога ухватим на брзину. И ето ти си био моја жртва. Само имаш још времена да промислиш и није још касно да се

[842] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 8. март 1950.
[843] Исто.

ослободиш једне такве жене. Ваљда ћу и ја наћи у животу некога који ћеме разумети ако не могу живети и овако, није ми лоше. А шта кажеш да ја најбоље знам каква сам, на то би ти одговорила да ти баш то најбоље знаш. И да си имао муке да разувериш сестрице да то баш није тако а ја ти кажем да то није баш тако него баш да то није тако. Ја немам намеру да никога уверавам да све то није тако, ако ти не верујеш онда нека буде тако. Незнам како ме је то твоја сестра представила тој Врањанки и ко зна за коју она мисли. Зар је једна попова ћерка у Врању. Само не заборави да ја нисам из Врања и да сумњам да ме та жена познаје. Јер ја не познајем ниједну жену из Врања која живи у Београду. Нити сам ја имала добру другарицу другу осим Црнке. Нити уопште знам да је иједна моја другарица имала удату сестру у Београду. Само ме интересује име те жене и име те њене сестре са којима сам се ја дружила. На крају пошто твоја фамилија сматра да сам тако покварена а и ти, онда ја могу прећи преко свега онога и рећи да можеш тражити себи поштенију девојку од мене. А ја као свака курва наћи себи равна. Лула“.[844] И ако љута, Јулијана је свој став у вези са ширењем „лоших вести“ о себи изнела у писму које је послала Миодрагу пошто је у међувремну добила писмо од Миодрагове жене. Миланине претње да ће се са Јулијаном обрачунати уз помоћ „полиције и брата“ учитељица је одбацила под изговором да се Живадиновићева супруга мора суочити са чињеницом „колико вреди и колика јој је цена за 20. век“.[845]

И ако је на основу интимне преписке једне особе немогуће доносити консеквентније закључке у вези са односом „припадника генерације“ према браку, ванбрачној вези, сексу итд. спремност Јулијане Поповић да се релативно успешно носи са реалним проблемима са којима се суочавала у комуникацији са широм средином и породицом због везе са „ожењеним мушкарцем“ била је у највећој могућој мери „мотивисана“ Јулијаниним претпоставкама да се ради о мушкарцу спремном да се разведе и са њом поново ожени. Пре свега, у комуникацији са Миодрагом Јулијана је себе већ доживљавала као „удату жену“. У писму од 24. марта 1950. каже: „Жика и Драгиша су отишли још раније а Влада остао те се мало испричали о теби и Мирјани. Он сутра иде опет за Зајечар са чврстом одлуком да Мирјану намести на *јесте* шта да ради, видео

[844] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 30. март 1950. (прво писмо)
[845] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 6. април 1950.

пример од тебе, како си Ти мене смирио па и он сад то хоће да уради“. У истом писму Јулијана обавештава Миодрага о проблемима са којима се суочава покушавајући да наговори оца, иначе свештеника да је подржи: „Преко маме ћу се распитати како су се ствари развијале, па ћу се по томе управљати. Ако је поп запео баш онако како је почео онда ћу још сада не говорити ништа доле о нама да извлачим од њега све што могу. Па на лето учинићемо онако као што сам ти казала. Ја верујем да ће ипак све добро бити када види да ја своју одлуку не мењам. Да има још деце можда би се и правио важан али овако нема куд. Слегнуће раменима и рећи. *Можда је Бог тако рекао.* Но како год хоће, ко је рекао, рекао, главно нас двоје смо рекли све и нема шта више да се о томе говори“.[846]

Да је веза са Живадиновићем за Јулијану, без обзира на све препреке, представљала прихватљив однос говори чињеница да је Јулијана о својој вези најпре обавестила мајку а потом и оца. Упознавање родитеља са детаљима везе са мушкарцем који је већ имао жену била је олакшана чињеницом да се, по Јулијаниним схватањима, Миодраг налазио не само пред разводом већ и да није имао децу. Да је овакав расплет догађаја, како га је разумела Јулијана, постао врло брзо прихватљив и за Јулијанине родитеље, мајку и оца свештеника види се из Јулијаниног писма од 11. априла 1950. у коме се каже: „Моји су се већ помирили са том мојом одлуком. Јер сам пре него што да одем за Ускрс кући написала тати писмо у коме сам казала да сам се званично верила и ако ми они нису одобрили. И ако имају нешто против тога нека јаве на време и нека ме се одрекну а ја им никада нећу доћи а мени како Бог да. Писала сам још много шта у вези са овим и на крају сам казала ако одобравају мој поступак онда ћу им доћи ако не, одлазим за увек од њих. Наравно, како они мене много воле не могу ни да замисле да остану без мене и јавили ми да идем са Живком чак ми послали 3000 динара за ципеле. Када сам отишла као да није било ништа, прво ме упитали за здравље а тек касније се тата на мој рачун завитлавао (у вези мог писма где сам га направила несавреженог). По повратку напунили нам добро торбу за клопу и најљубазније испратили. Тата ме је још питао дали ћу га бар позовем на свадбу. Сви су изгледи да ће се бар са татине стране добро свршити“.[847]

[846] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 24. март 1950.
[847] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 11. април 1950.

Ретка сведочанства попут писама Јулијане Поповић указују на још један значајан аспект разумевања граница међуљудских односно пре свега мушко-женских односа средином 20. века а то је спремнос да се отворено говори о сексу па самим тим и испољава сексуалност. Сем уобичајених фраза којима се Јулијана обраћа Миодрагу попут: „мили мој“, „мили мој мушки“, „мили мој мужићу“ и оних којима је завршавала писма попут: „тебе воли и љуби твоја женица Лула“ ретко је присуство излива нежности у самим писмима. Посебно су ретки делови у којима се испољава сексуалност или алудира на сексуални чин. Праву реткост представља писмо од 21. марта 1950. у коме се Јулијана више шаљиво осврће на дан који је провела са другарицом и каже: „Мили мој мушки Ја и Олга смо се распиштољиле у топлој соби па причање и смех до миле воље. Наравно да смо се прво добро најеле, попушиле и легле заједно на кревет. Онда се ја сетих кутонајер у то баш Олга се присетила за њеног Перу и ја дохватим и мало надујем и кажем, *Олга дижи сукњу и ноге*. Јао колико смо се за то смејале да нас просто стомаци заболеше. Онда смо разговарале какви су бољи (знаш већ што) већи или мањи. И дошле до закључка да су већи пријатнији. То је и пракса показала“.[848]

Социјалистичка школа почивала је и на моралном лику учитеља мушког пола. Мушкарцима су се као и женама теже опраштали „прекршаји“ који су се по традиционалном и патријархалном обрасцу приписивали чешће припадницима мушког него женског пола. Опијање и пијанство скоро никада није довођено у везу са понашањем особа женског пола. У извештају Милана Стефановића из децембра месеца 1948. године се наводе примери неморалног понашања учитеља дежевског среза. Између осталог се каже: „Има таквих на које би требало указати у негативном смислу. То су Милан Јевтовић у Н. Пазару и Димитрије Пешић у Одојевићу. Обојица су алкохоличари и са пољуљаним ауторитетом. Истина у разреду нису штетни, али нису ни нарочито корисни. Милана Јевтовића сам затекао у разреду напитог, имао сам прилику да га видим у државном хотелу како испија чашице и јавно негодује како Министарство неће да га премеси и ако има за то јаке разлоге, а још је био и борац. У ствари његови разлози нису разлози због чега био он морао бити премештен. Њега би стварно требало преместити али не из разлога које он наводи но због тога што је изгубио ауторитет у садашњем месту службовања.

[848] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 21. март 1950.

Нешто слично је и са Димитријем Пешићем, кога је жена, која је такође учитељица, оптужила да је терорише и како се опија, како одвојено живи, па је поднела молбу да буде премештена одвојено од мужа“.[849]

Пијанство учитеља представљало је честу појаву у школама у Србији. Маја месеца 1949. године Министарство просвете НР Србије је обавештено о недоличном понашању учитеља Воје Базовића из Јошанице (срез звечански, АП Косово и Метохија) који је са ученицима био на екскурзији у Београду. Проблеми са Базовићем примећени су када су домаћини ученика из Јошанице односно представници Основне школе бр. 1 из Београда приметили да се гости након најављена два дана боравка не спремају за повратак како је било предвиђено. Ситуација се разјаснила када се међу домаћинима, у пијаном стању, појавио учитељ Базовић. У изјави коју је дао касније несавесни учиељ је изјавио: „Јутрос око 8 сати пошао сам са 5 ученика у град да би се ученици провозали трамвајем те кад сам ученике вратио назад ја сам пошао сам у град и свратио сам у неколико кафана успут где сам пио. Ја сам се прилично загрејао пићем те сам морао да дођем до основне школе и да легнем да би се одморио (отрезнио). Самном је ишао по кафанама и ученик Петар Радович но он није ништа пио“.[850]

II 3. 5. Премештање учитеља на друго радно место

„Изградња“ учитеља у социјализму била је у најтешњој вези са тежином учитељског позива. И док су поједини захтеви који су се стављали пред прве генерације учитеља у „новој“ Југославији, као што је захтев за премештањем у мање, руралне и неразвијене средине, требало да допринесу подизању угледа учитељског позива у народу, други, попут, распоређивање учитеља на различите задатке, су систематски подривали ауторитет, како се говорило, „интелектуалца најближег народу“ а самим тим и успех културног преображаја друштва као императива времена.

[849] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај о прегледу школа у Срезу дежевском, 20. децембар 1948.

[850] АС, Министарство просвете НРС (Г-183), Записник о саслушању учитеља основне школе из Јошанице срез звечански – Космет по питању опијања учитеља за време извођења екскурзије са ученицима школе у Београд, 16. мај 1949.

3. јануара 1950. године тј. непуних месец дана од усвајања Резолуције Трећег пленума ЦК КПЈ, Јосип Броз Тито је примио групу од двадесет пет свршених ученика Учитељске школе из Новог Пазара који су, како је наглашено у забелешци о разговору, донели „колективно одлуку да, као прва генерација новопазарске учитељске школе, оду за учитеље у забачена пасивна села Санџака, у Дежевском и Штавичком срезу, у којима до сада није било ни учитеља ни школа“. Пријем свршених ученика само једне у низу учитељских школа које су отворене у Србији и Југославији по окончању Другог светског рата а који су се определили за готово „мисионарску“ улогу требало је да има двоструку сврху. Пре свега требало је да скрене пажњу на одлуке Трећег пленума које су биле од кључног значаја за дефинисање политике васпитања и образовања у Југославији па самим тим и места учитеља у спровођењу новопрокламоване политике али и да покаже са каквим ће се изазовима у новој, социјалистичкој Југославији суочити сви они који се определе за учитељски позив. Па и ако су иза Кабинета Јосипа Броза Тита остале многе забелшке о сусрету са учитељима и другим просветним радницима, поменута на посебно илустративан начин говори о томе шта се у Југославији после Другог светског рата тј. пре свега од Трећег пленума ЦК КПЈ и коначног дефинисања политике образовања и васпитања очекивало од учитеља.

Трећи пленум ЦК КПЈ сматран је значајном прекретницом у промени односа државе и друштва према школи али и просветним радницима у опште. У разговору са свршеним ученицима Учитељске школе из Новог Пазара, Јосип Броз Тито назвао је одлуке донете на Трећем пленуму „далекосежним одлукама“. Истакао је да је до „промене морало доћи ако желимо напријед“. По Јосипу Брозу Титу, промена се у великој мери огледала у промени односа државе и друштва према просветном раднику. Пре свега, очекивала се лична жртва. Управо због тога је пример оних који су се колективно определили за неку врсту „личног изгнанства“, у годинама када су се многи радије опредељивали за напуштање професије него са пресељење у удаљено и забачено место, био посебно значајан у настојањима да се изгради тзв. морални лик учитеља који је скоро увек био еквивалент лику учитеља у социјализму. Тако, приликом састављања забелешке није пропуштено да се каже да је састанак са Титом уследио тек пошто су се будући учитељи и учитељице упутили у санџачка села како би се на лицу места уверили са каквим се проблемима из домена просвете и образовања суочава становништво неких од

најпасивнијих делова Југославије. Лична жртва сматрала се, како се истицало, првим у низу доказа „љубави према народу, Партији и другу Титу“.

Поред личне жртве очекивала се и партијска подобност која је готово увек довођена у везу са наслеђем Рата и Револуције. Учешће будућих просветних радника у Рату на страни НОП-а увек се сматрало великом предношћу. Чланство у Партији такође. Већ на самом почетку забелешке са састанка од 3. јануара 1950. констатовано је како је осамнаест од двадесет пет учитеља „награђено за своје заслуге и приљежан рад за народ пријемом у Партију.“

И поред званичних извештаја намењених јавности у којима се са одушевљењем говорило о ентузијазму младих учитеља извештаји школских инструктора са терена као и бројна писма учитеља упућена просветним властима указују на незадовољство „присиљених“ да раде у мањим и забаченим срединама. Увид у извештаје Контролне комисије НР Србије указује на чињеницу да у првим месецима односно све до 1946. године није постојао јасан увид у стање и размештај просветних кадрова. Први премештаји просветних радника на територији НР Србије вршени су у марту 1945. Већ тада просветне власти су се суочиле са проблемом неправилног распоређивања учитељског, наставничког и професорског кадра по стручности. У првим месецима непосредно по окончању рата није било довољно података о свим особама укљученим у наставни процес. Неки окрузи (чачански) су свесно крили податке о квалификацији просветних радника јер је постојала бојазан да ће бити искључени из наставе и премештени на друга места.[851] Настава српског језика, рачуна и земљописа у Основној школи у Српској Кући била је 1947. године у „знатном застоју“ јер је су недостајали учитељи и наставници.[852] Врло лоша ситуација била је у јабланичком срезу крајем 1948. године. У извештају школског инструктора Николе Ђаковића здуженог за јабланички срез се каже: „У срезу има 121 одељење са 89 учитеља. Уписано је 8 565 ученика, а редовно походи школу 6 720 ученика, што излази да је похађање 77%...Овако слаб проценат долази

[851] АС, Министарство просвете НРС, Г-183, Извештај инспектората Министарства просвете НР Србије о прегледу рада Министарства просвете – Персоналног одсека Просветног одељења ИНО-а, персоналних одсека окружних одбора и просветних одсека у реонима Београда, 8. мај 1946.

[852] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај Серафима Петровића, школског инструктора о обављеном прегледу рада основних школа у периоду септембар-децембар шк. 1947/48 год, 1. фебруар 1948.

отуда што је велики број одељења без наставника, односно 20 школа нема наставнике уопште“.[853]

Поред питања мањка појавило се и питање вишка просветних радника када су укинуте Грађанске школе. Увођење руског језика отворило је је кључно питање ангажовања наставника који ће језик предавати. Популаризација и заступљеност наставе руског језика мотивисали су многе наставнике српског језика да се пријаве за предаваче руског што је на другој страни угрозило наставу српског коју је напустио значајан број наставника. Проблем наставе руског језика решаван је тако што су за многе наставнике француског, немачког и латинског језика који су у међувремну остали без фонда организовани курсеви руског како би се од наредне односно школске 1946/1947. могли укључити у наставу као наставници руског језика.[854]

Тек од јануара месеца 1946. године почео је нешто организованији рад на премештајима. Према подацима којима је располагало Министарство у мају месецу 1946. у шеснаест округа на територији НР Србије постојало је 6580 одељења. Чак 658 одељења је било празно.[855]

Највећи проблем представљало је премештање учитеља у удаљена места. Учитељи су се тешко одвајали од већих односно од среских места пре свега због материјалних разлога. Интересантан је случај зајечарског округа у коме се 1946. године чак 76 учитеља налазило на дужностима ван школе (ратна штета, Црвену крст, ђачке кухиње) док у удаљеним деловима истога среза није било учитеља који би држали наставу. Највећу „одбојност“ учитељи су имали према школама у врањском и новопазарском срезу као и на Косову и Метохији.[856]

Одлазак у „најудаљеније“ и најнеразвијеније делове Србије схватало се као казна због чега су учитељи користили различите „везе“ како би за себе обезбедили боље намештење. Према извештају Контролн комисије НР Србије из маја месеца 1946. године, Персонално одељење Министарства било је суочено са великим бројем притисака у виду

[853] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза јабланичког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Николе Ђаковића, децембар 1948.
[854] АС, Министарство просвете НРС (Г-183), Извештај инспектората Министарства просвете НР Србије о прегледу рада Министарства просвете – Персоналног одсека Просветног одељења ИНО-а, персоналних одсека окружних одбора и просветних одсека у реонима Београда, 8. мај 1946.
[855] Исто.
[856] Исто.

„препорука и интервенција“ због чега је било приморано, како се наводи, „да мења одлуке због интервенција руководилаца, министара, посланика итд“. Према проценама службеника Контролне комисије, „интервенције“ су значајно допринеле томе да учитељи према Министарству заузму „неискрен став“ и „често покушавају да избегну дужност изговарајући се тешкоћама у личном животу“.[857]

Нејасно дефинисано питање надлежности остављало је значајан простор за манипулацију односно доношење али и релативно брзо преиначавање одлука. Персонално одељење Министарства просвете НР Србије обавестило је Контролно одељење истог министарства да је „примећено“ да „Окружни народни одбори премештају и додељују на рад учитеље – це у поједина места на територији својих округа, без подношења извештаја о томе“. Због овакве ситуације Министарство није имало податке о кретању учитеља.[858]

Како би мотивисало учитеље да су упуте у најзабаченије крајеве Србије који су службено означени називом „тешка места“,[859] Министарство просвете НР Србије је 13. новембра 1948. године донело Упутство о додељивању премијских додатака просветним радницима који раде у основним школама. Право на премијски додатак имали су учитељи који, како је наведено, „са успехом“ раде у: једноразредном одељењу са преко 70 ученика у висини од 300 до 400 динара; у дворазредном и троразредном одељењу са преко 60 а испод 80 ученика у висини од 300 до 400 динара; у дворазредном или троразредном одељењу са преко 80 а испод 100 ученика у висини од 400 до 500 динара; у дворазредном или троразредном одељењу са преко 100 ученика у висини од 500 до 700 динара; у неподељеним школама са четири разреда са 50 до 80 ученика у висини од 400 до 500 динара; у неподељеним школама са четири разреда са 80 до 100 ученика у висини од 500

[857] Исто.
[858] АС, Министарство просвете НРС (Г-183), Допис Персоналног одсека Министарства просвете НР Србије Контролном одељењу Министарства просвете НР Србије, 27. децембар 1946.
[859] Под „тешким местом“ се подразумевало: место које се налази у забаченом крају где нема превозних средстава; место које је удаљено од среског места са којим је повезано лошим путевима, аутобуским и железничким саобраћајем; место у коме је основна школа смештена у приватној згради где нема довољно учионица и где су услови за рад са децом веома тешки; место са основном школом коју похађа велики број ђака; место у коме је решавање стамбеног питања отежано; пасивно месту које се тешко снабдева намирницама; АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-61), Допис Министарства просвете НР Србије, 30. октобар 1948.

до 700 динара и у неподељеним школама са четири разреда са преко 100 ученика у висини од 600 до 1000 динара.[860]

Проблем је коначно решено тек неколико година по окончању рата када је дефинитивно утврђен план мрежа школа и васпитних установа и извршена планска расподеле нових кадрова из учитељских школа, нижих педагошких школа и факултета. Министарство просвете НР Србије је 25. маја 1950. донело одлуку којом је решено да се молбе за размештај између области, града Београда, Аутономне покрајне Воводине и Аутономне оокрајне Косова и Метохије, пошто прођу среске и обласне народне одборе решавају у Министарству на заједничком састанку руководилаца из Министарства просвете, Повереника за просвету Окружног народног одбора, Извршног одбора Народног одбора града Београда, Главног извршног одбора Народног одбора Аутономне покрајне Војводине и Окружног народног одбора Аутономне покрајне Косова и Метохије.[861]

Нов начин одлучивања значајно је умањио улогу среских и обласних народних одбора приликом доношења одлуке о премештају што се са једне стране сматрало позитивним јер је могућност манипулисања премештајима значајно смањена. Са друге стране Министарство често није имало слуха за проблеме са којима су се суочавали учитељи на служби у забаченим и неприступачним крајевима што није био случај са нижим представницима власти који су познавали проблеме не само свога краја већ и народа који је живео у истом. Није била ретка појава да срески односно окружни народни одбор буде сагласан са премештајем а да Министарство које је имало задњу реч одлучи супротно. Највећи број молби за размештај решаван је негативно. Током 1950. године, за размештај између појединих области Града Београда АП Војводине и АП Косова и Метохије молбу је поднело: 577 учитеља и 221 наставник и професор. Од 577 учитељских позитивно је решено свега 165 молби. Остале су одбијене. Само за Град Београд поднете су 94 молбе. Усвојено их је свега 17. Слична ситуација је била и са наставничким и професорским молбама. Од 221 наставничке и професорске молбе повољно је решено свега 52. Премештај у Београд тражило је 107 а добило 18 професора и наставника. „Навала“ кадрова на поједине области у централној Србији као што су београдска и

[860] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-61), Упутство о додељивању премијских додатака просветним радницима који раде у основним школама, 13. новембар 1948

[861] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-58), Билтен о раду Министарства просвете НР Србије за месец мај-јуни 1950 године.

крагујевачка била је посебно велика. Крагујевачку област тражило је чак 197 учитеља. То није био случај са неразвијеним деловима Србије као што су Косово и Метохија. Премештај на Косово и Метохију 1950. године тражила су само два учитеља.[862]

Различито је било искуство учитеља који су тражили премештај. На самом почетку молби учитељи су се углавном осврtали на своје богато радно искуство што је био случај са брачним паром Станимиром Д. Пешићем, учитељем на раду у гимназији и Персидом С. Пешић, учитељицом, који се априла 1950. године обратио Персоналном одељењу Министарства просвете НР Србије преко Повереништва за просвету и културу Народног одбора Области Тимочке. Брачни пар Пешић тражио је премештај из села Калне (срез тимочки, област тимочка) у село Варош (срез сврљишки, област нишка) или неко друго село „ближе прузи“ сврљишког среза. У писму упућеном Министарству Пешићи су на само почетку скренули пажњу на своје дуге и захтевне каријере којима су у потпуности били посвећени. У молби за премештај се каже: „По повратку из немачког заробљеништва (Оснабрик) август 1945. одмах сам предузет и додељен на раду гимназији у Књажевцу. Моја жена је била такође учитељица у Књажевцу од 1935. Услед указане просветно политичке потребе септембра 1946 г. премештени смо по потреби службе у село Стањанци среза тимочког, удаљеног од Књажевца 35 км. Речено ми је да за извршење овог задатка: активизирање свих организација и подизање нове школске зграде потребно је искуство старијег учитеља. Отишао сам без протеста и отпочео рад. После трогодишњег веома напорног рада задатак је био извршен. Школске 1946/1947 г. за свој рад у борби противу неписмености добио сам од Министарства просвете похвалницу. Од Извршног одбора народног фронта Србије 1947 г. награђен сам одличјем. За пожртвовани рад на остварењу задатака народног фронта. 1949 г. нова школска зграда у Стањанцу од 15 просторија је завршена. Али нисам отпочео рад у њој јер сам септембра 1949 г. по потреби службе премештен у Калну. Моја жена на раду у осн. школи а ја у нижој гимназији где предајем: хемију, биологију, певање и фискултуру. И сада сам на тој дужности“.[863] Учитељица домаћичког течаја Десанка Марјановић имала је других проблема. У свом писму упућеном Министарству просвете НР Србије преко Повереништва за просвету и културу Народног одбора Области тимочке она је скренула пажњу на ситуацију у којој се

[862] Исто.
[863] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Молба Станимира и Персиде Пешић Персоналном одељењу Министарства просвете НР Србије, 25. април 1950.

нашла као стручна учитељица која је изгубила посао након укидања Женске занатске школе у Ужицу када је распоређена на просветно-домаћичке течајеве.[864]

Захтев за премештај у одређено место био је у највећем броју случајева повезан са приватним разлозима односно потребом да се, због професије родитеља често „растурене" породице окупе. И ако су у својој молби изнели више разлога због којих желе да се преместе са службом у село Варош у сврљишкој области као што су, што се тиче Станимира Пешића: нарушено здравље „још у заробљеништву" које „не дозвољава оволики физички и умни напор", „велики замор" због живота у „теренском крају" где се сваки дан путује по 30 км, „рад у гимназији због нестручности", као кључни наведена је потреба да се буде ближе сину који се у међувремну оженио и добио дете. У молби Пешића се наводи: „Имамо сина учитеља у с. Петровцу среза пчињског, области нишке Мирослава С. Пешића ожењеног неучитељицом са дететом од 10 месеци. Планински крај (велика надморска висина) шкоди здрављу његовој жени и детету, удаљеност од лекара (Врање) око 40 км. Још у току ове школске године молио је за премештај. Званично му је одговорено да сачека садањи размештај и поднесе молбу редовним путем. Он такође моли за неко место у срезу тимочком или сврљишком. Тој молби се и и ми придружујемо као родитељи због тога, што им је још за неко време потребна наша родитељска, материјална и морална помоћ. Зато молимо да по могућству будемо у једном срезу: или сврљишком или тимочком где би ми добили неко место ближе прузи".[865]

Учитељи и учитељице који су имали децу по правилу су тражили намештеље у близини среског места која су имала комплетну инфраструктуру односно пре свега школе и лекаре. Близина среског места била је битна учитељици Десанки Марјановић када је априла 1950. тражила постављење у срезу орашачком односно местима Рудовци, Венчани и Бања. У својој молби она каже: „Наведена места сматрам да су ми најпогоднија за службовање јер нису много удаљена од среског места баш због тога што имам троје ситне деце и више пута потребујем лекарску помоћ".[866]

[864] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Молба Десанке Марјановић Персоналном одељењу Министарства просвете НР Србије, 23. април 1950.
[865] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Молба Станимира и Персиде Пешић Персоналном одељењу Министарства просвете НР Србије, 25. април 1950.
[866] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Молба Десанке Марјановић Персоналном одељењу Министарства просвете НР Србије, 23. април 1950.

Озбиљних проблема са здрављем деце имали су учитељи Лука и Олга Богдановић са службом у Васиљу (срез тимочки) када су априла 1950. тражили премештај у Београд. У молби су се пре свега осврнули на чињеницу да им син, свршени гимназијалац исте године наставља студије у Београду. Поред тога су навели: „Ово место нам је потребно због тога, што је наведени наш син оболео на плућима те није у могућности да се посвети студијама без родитељске неге. Напомињемо да имамо још једно женско дете, нежног здравља, које на јесен 1950/1951 школске године треба да се упише у IV разред гимназије, а које је такође оболело од срчане мане, па је и њему неопходно потребна родитељска нега“.[867]

Здравље деце бринуло је Милицу и Предрага Крстића, учитеље у Сиколу који су априла 1950. тражили премештај у крагујевачку област јер је место у коме су службовали било удаљено 25 км од среског мест. У молби коју су упутили Министарству скренули су пажњу на потребу за „чешћим консултацијама са лекаром, јер је другарица болесна од жучи а један синчић од уха“. Даље се наводи: „Деце имамо њих троје, те је њима потребан стални надзор, јер су још мали: један 6 год. други 3 год. и трећи 4, те како у Ћуприји имамо мајку срчаног болесника, која је сама у кући, то нам је потребно да смо ближе њој како би нам и децу причувала“.[868]

Раздвојеност од деце био је разлог због кога су се и Милосав и Драгослава Станојевић, учитељи у Белом Потоку (срез тимочки) априла месеца 1950. обратили Министарству просвете НР Србије како би их пребацило са службом у Књажевац. У молби се каже: „Имамо двоје одрасле и врло нежне деце, једна, ученица V разреда гимназије а друга ученица II разреда гимназије. И једно и друго налазе се на школовању у Књажевцу и самим тим одвојена од нас, од родитељске неге. У немогућности смо да и даље овако останемо удаљени од деце. Ово само из разлога, што како рекосмо, услед тога што несмемо дозволити да нам деца бледа и слаба, остану и даље далеко од нас, далеко од родитељске неге“.[869]

[867] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Молба Олге и Луке Богдановић Персоналном одељењу Министарства просвете НР Србије, 25. април 1950.
[868] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Молба Милице и Предрага Крстића Персоналном одељењу Министарства просвете НР Србије, 23. април 1950.
[869] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Молба Милосава и Драгославе Станојевић Персоналном одељењу Министарства просвете НР Србије, 20. април 1950.

II 3. 6. Учитељи на „другим задацима“

Као ретко писмени и образовани људи у месту у коме су службовали али и као проверени кадрови, учитељи су често распоређивани на различите дужности које нису имале везе са школом. Испуњавање наметнутих обавеза представљало је једно од највећих оптерећења учитеља и учитељског позива. Бројни су били случајеви узурпације учитељског положаја у селима Јужноморавског среза. Школски инструктор Златомир Ћирић је описао неколико случајева: „Учитељи се оптерећују пословима за које нису неопходни. По налогу среског одбора АФЖ-а у Хану, учитељица у Јастребцу два дана није радила у школи, јер јој је наложено да прикупи потписе села у свом селу за Резолуцију УОН. Милица Зарић, учитељица на Власини-Рид, позвата је од МНО да као члан комисије за убирање народног зајма пође у село и убере последње отплате зајма. Том приликом њено одељење, које иначе ради прековремено остало је без наставника (напомињемо да је ово школа у којој 3 учитеља раде са 3 одељења основне школе и 3 одељења ниже гимназије у три разреда). У Кунову учитељ ради у МНО и ноћу на разбијању плана откупа“.[870]

Слична ситуација била је у селима деспотовачког среза где локалне власти нису имале разумевања за обавезе које учитељи имају у школи. У извештају школског инструктора Атанасија Обрадовића се каже: „Наишао сам на два учитеља који су позивани у МНО за време наставе и то у Плажану и Стрмостену. Карактеристичан је пример који нам је навео Милош Смиљковић, учитељ у Стрмостену: Преко 7 пута од почетка ове године МНО ми је наређивао да за време часова дођем да им помогнем. Радим са 4 разреда у 2 одељења и одржавам течајеве. Приликом скупљања података о култ-просветним приликама двојица другова из СНО-а позвали су ме у МНО да радим. Рекао сам им да не могу оставити децу саму, а да од 12 до 14 часова имам течај, па после опет наставу. Одговорили су ми нека се деца играју а течајци нека дођу други пут. Нисам на то пристао. И сам председник МНО-а је увидео да су моји разлози оправдани и помогао ми

[870] АС, Министарство просвете НРС (Г-193, Ф – 32), Извештај школског инструктора Златомира П. Ћирића о извршеном прегледу рада основних школа Среза јужноморавског (Владичин Хан), децембар 1948.

је, али то све није помогло, јер је један од другова из СНО-а рекао мени да могу да врло лако допаднем затвора. Нисам имао куд те сам течајце и децу пустио кући".[871]

У истом срезу је забележено да је у Великом Поповићу примећено да цео наставнички колектив основне школе и непотпуне гимназије иде по селу, „од куће, до куће и скупља потписе жена" јер АФЖ не ради свој посао.[872]

Учитељи су морали бити присутни на свим местима на којима је био присутан неписмен и непросвећен народ па и на великим градилиштима тога времена као што су изградња Ауто-пут Београд-Загреб и Новог Београда. Свака радна бригада у чијем саставу је било најмање 20 неписмених морала је имати бар два учитеља. Културно-просветни рад који се организовао на великим југословенским градилиштима сматрао се саставним делом како процеса изградње великих и значајних објеката тако и саставним делом спровођења политике образовања и васпитања у Југославији.[873]

Временом су више просветне власти заузеле став да овакав однос према учитељима али и према школи и њеном значају у изградњи социјализма умањује углед учитеља. Обичај да се учитељ зове на „другу" дужност без обзира на бројне обавезе које има у школи утицао је на лошу комуникацију између учитеља и представника локалних власти који често нису разумели улогу учитеља у школи али и улогу школе у друштву. Због оваквог односа али и због оптерећености обавезама учитељи су себи давали за право да се по некада дуже задрже у граду или не појаве у школи на време. Школски инструктор Јужноморавског среза, писао је у свом извештају из 1948. године о групи учитељица из Владичиног Хана и Сурдулице које су по неки радни дан знале да пропусте због биоскопа, игранки и слично. „Ово су чиниле обично суботом поподне на рачун четвртка поподне кад по распореду школе не раде". Сматрало се да су управо овакве појаве најбољи доказ презаузетости просветних раника који се морају растеретити већине ваншколских обавеза како би радно ускладили са слободним временом. По оцени школских инструктора, највећа одговорност лежала је на среским народним одборима од којих се очекивало, не само да растерете учитеље, већ и да им понуде одређене садржаје. Срески народни одбори

[871] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза деспотовачког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Атанасија Обрадовића, децембар 1948.
[872] Исто.
[873] АС, Г-183, Ф-61, Допис Министарства просвете НР Србије у вези са предметом обезбеђивања учитеља за рад на културно-просветном раду на Ауто-путу и Новом Београду, 10. јун 1949.

посебно су критиковани због тога што ништа нису, како се наводи „предузели да се колективно задовоље културне потребе ових људи. Ниједном до данас није био приређен другарски састанак, другарско вече са игранком, организован одлазак у биоскоп, организована посета позоришта у време састанка подружнице и томе слично“.[874]

„Притисак“ просветних референата није био усамљен. Поједини школски инструктори нису били упознати са приликама на терену. То им није сметало да у извештајим износе низ примедби на рачун учитеља који најчешће нису имали елементарне услове за рад. Након „афере“ која је током 1947. године избила у вези са случајем школског инструктора Божановића, новопостављени инструктор Милан Мирковић осврнуо се на последице понашања „уклоњеног“ инструктора: „Прошле године је, кривицом просветног инструктора Божановића, однос према учитељима био рђав. Његово држање је било нетактично; није се устручавао да се пред ученицима врло оштро препире с наставником и доказујему како ову или ону ствар наставник не зна; како децу погрешно учи. Издавана су наређења без претходног консултовања с наставницима или синдикалном групом, да наставници градске школе долазе у школу у пола осам – иако настава почиње у осам; болесном учитељу који прима инјекцију код лекара забрањивало се да долази у варош; на жалбу једног учитеља да је инструктор неправилно оценио његов рад, одређује се комисија у коју улази тај исти инструктор; у записнику наставничког већа градске основне школе један наставник констатује, да је забрањено критиковати управитеља и инструктора; други наставник каже инструктору: *Тежи си ми од моје болести*“. Овакво понашање изазвало је, по новопостављеном инструктору, велико незадовољство и одбојност учитеља према било каквој контроли њиховог рада што се сматрало препреком успешне комуникације на путу до стварања квалитетних и савремених образовних институција. Мирковић даље наводи: „Због тога није никакво чудо што има наставника који нерадо примају ревизију, што се боје кад неко дође да види како раде. Наставников рад се често преоштро критиковао, износили су се поједини моменти, питања или дечји одговори као карактеристика његовог рада и незнања. Наставник је имао утисак да га лове у грешкама, да му и добре ствари изокрећу, објављују у штампи, да нико неће да види његов рад у целини, да уочи и истакне оно што је добро.

[874] АС, Министарство просвете НРС (Г-193, Ф – 32), Извештај школског инструктора Златомира П. Ћирића о извршеном прегледу рада основних школа Среза јужноморавског (Владичин Хан), децембар 1948.

Зато он почиње да заузима став: инструкторово је даме ухвати у грешкама, а моје је да се чувам од њега; зато он инструктора не тражи, не жели, боји га се; зато наставник крије право стање ствари, збуњује се и он и деца и постаје друкчијим него што је; друкчије се понаша, друкчије пита, друкчије деца одговарају и зато га ми не видимо онаквог какав је у свакодневном раду“.[875]

II 3. 7. Социјални статус учитеља

Материјални положај учитеља, у првим годинама после Рата, био је веома тежак. Посебно су тешко живели учитељи на селу. Социјални статус био је у тесној вези са друштвеним угледом кога су учитељи уживали због чега је третиран и као политички проблем. Ауторитет учитеља и учитељског позива посебно је подривало сиромаштво и лош материјални положај просветних радника који су у годинама после рата живели у веома тешкој ситуацији често и у оним местима која су у потпуности била недоступна. Због такве ситуације учитељи су често долазили у непријатне ситуације и постајали предмет оговарања, подсмеха и осуде у друштву. Посебно интересантно сведочење о тешком материјалном положају учитеља оставио је у свом извештају из децембра месеца 1948. године просветни инструктор Милан Анђелковић. Анђелковић је најпре писао о случају учитеља из села Доњег Гара који три месеца није снабдеван ни брашном, ни осталим потрепштинама због чега је „пао у зависност од газде код кога станује“. Анђелковић је писао и о случају учитељице из Грделице која се жалила вишим властима како је месецима не снабдевају дрвима због чега их је она морала сакупљати по шуми. Забележен је и случај наставника Јовановића из истог места који је, како се каже у Анђелковићевом извештају „пошао у шуму, исекао дрва и натоварио на кола, али га је на путу срео милиционер, одузео му дрва јер је сеча дрва, вели, забрањена и та дрва је одвезао у своју станицу“.[876]

Слична ситуација била је у селима јадарског среза. У извештају из 1948. године се наводи: „Текстил и обућу учитељи не могу стигну да купе на тачкице, пошто се та роба

[875] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај о обиласку основних школа Среза зајечарског, новембар 1948.
[876] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза власотиначког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Милана Анђелковића, децембар 1948.

даје једино у продавницама у Лозници, а учитељи не могу да напусте школу и село, које је често удаљено преко 20 км, ради куповине. Ради тога учитељица Марија Борковић долази у школу у једним папучама које је сама направила од већ дотрајалих ципела, а учитељица Матић Милена уместо чарапа, иако је захладнело у школу долази у кратким сокнама, а Солдатовић Душанка у учионицу долази у дотрајалим гуменим опанцима. Шта више, учитељица Борковић Марија ијављује да до данас није могла купити ништа од текстила, чак ни један комбинезон. Приликом обиласка терена констатовао сам да су учитељи лошије обучени и одевени. Одело им је прилично дотрајало као и обућа. Маст за чишћење обуће немају. Услед тога наши учитељи својим спољашњим изгледом и без своје кривице, не могу у довољној мери васпитно утицати на своје ученике“.[877]

Ништа боља ситуација није била ни у селима Јужноморавског среза: „Учитељи по селима тешко живе. Врло мали број их је који су снабдевени намирницама: пасуљем, кромпиром или купусом. Само при неколико школа учитељи имају баште, у којима су нешто поврћа произвели за своје потребе...Врло редак је случај да је учитељ заклао дебело свињче. Уколико и има таквих учитеља, заклали су мршаве свиње, јер нису имали чиме да их угоје. СНО поделио је свима осталим службеницима по 50 кг кукуруза у ову сврху, сем учитељима. На конфернцији подружнице један учитељ каже: *Сем оно брашна и шећера ништа више немам код куће. Од пре кратког времена изгубио сам 6 кг у тежини. Масноће нисам добио за прошли месец*. Или *данима једем само чорбу*. Млада учитељица у Јастребцу од намирница у свом стану, приликом нашег обиласка имала је: око 100 гр масти, пола килограма шећера, 2-3 кг црна непросејана брашна, 2 јабуке и у једном тањиру једно парче прљавог сира и комад славског ражаног колача недовољно печеног“.[878]

У сличној ситуацији били су учитељи босиљградског среза. Школски инструктор за овај крај наводи у извештају: „Тако је дошао један контигент штофа који је дељен службеницима. Штоф је издељен и нико од учитеља није добио и ако су имали потребе за исти. Ни сам повереник није добио штоф, пошто је у то време био на терену. Скоро су сви учитељи без гаса, пошто га дуже време није било. Крајем новембра дошао је један

[877] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај школског инструктора, Костоловић Јована о обиласку основних школа Среза јадарског, децембар 1948.
[878] АС, Министарство просвете НРС (Г-193, Ф – 32), Извештај школског инструктора Златомира П. Ћирића о извршеном прегледу рада основних школа Среза јужноморавског (Владичин Хан), децембар 1948.

контигент. Приликом деобе није предвиђено да се учитељима да нешто већа количина него осталим домаћинствима на селу, с обзиром на њихове веће потребе, да преко ноћи раде. Тако ће добити један килограм; ако се деси да пут буде дуже завејан, остаће дуго без гаса“.[879]

У најтежем положају били су млади учитељи, они који су тек преузимали службу и који су по правилу, у место службовања долазили, како се наводи у једном од извештаја школских инструктора, „скоро без ичега, без основних потреба за први почетак, без покућства, довољно обуће и одеће за зимске потребе“. Оскудица међу младим учитељима који још увек нису били довољно снабдевени али ни сналажљиви била је толико велика да је млади учитељ Основне школе у Битврђу у зиму 1948/1949. дошао на састанак Среског народног одбора „без зимског капута иако је том приликом била велика хладноћа и снежна вејавица“. На питање зашто нема капута одговорио је: „Нисам могао са оно мало тачкица да набавим све што ми треба. Допунске бонове нисам могао користити, те питање зимског капута нисам могао решити“.[880]

Учитељски позив после рата био је повезан са честим премештањем учитеља из једног места у друго као и распоређивањем учитеља за рад у најзабаченијим крајевима. Углавном млади учитељи и учитељице службовали су у најзабаченијим деловима земље где су по некада данима и недељама били „одсечени“ од остатака земље. У препоруцу школског инструктора јабланичког среза Министарству просвете НР Србије, под називом, „Шта треба учинити и у чему помоћи учитеље“ се наводи да би свакој школи у јабланичком срезу требало доставити по један радио апарат „јер поједини учитељи примају новине тек после 10-15 дана, те су одвојени од збивања у земљи“.[881]

Маја 1946. материјални положај просветних радника, професора, посебно учитеља оцењен је као веома лош. Просечна плата професора средином 1946. износила је 2900 динара док су учитељи примали седам стотина динара мање. Плате неквалификованих учитеља биле су мање од 2200 динара. Материјални положај учитеља додатно је погоршавала чињеница да у месту службовања није имао обезбеђен стан сем ако га школа

[879] АС, Министарство просвете НРС (Г-193, Ф – 32), Извештај школског инструктора Радована Стојковића о извршеном прегледу рада основних школа Среза босиљградског, децембар 1948.
[880] Исто
[881] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај Николе Ђаковића, школског инструктора о обављеном прегледу рада основних школа јабланичког среза у периоду новембар-децембар шк. 1947/48 год, 16. децембар 1948.

не поседује. Учитељима није био обезбеђен ни огрев. Учитељима није било омогућено да користе јефтиније намирнице.[882] Прва значајнија мера коју је Председништво владе НР Србије донело, а у циљу побољшања социјалног статуса учитеља била је одлука од 31. јула 1946. године којом је сеоским учитељима признато право на бесплатан стан и огрев. По одлуци из јула месеца 1946. године учитељ „самац" имао је право на „12 просторних метара" дрва годишње. Учитељ чија је породица бројала до четири члана имао је право на 15 метара дрва док је учитељ чија је породица бројала преко четири члана имао право на 18 метара дрва. Са угљем је било другачије. Док је учитељу самцу следовало 5 метара дрва и 3 тоне угља, учитељи чије су породице бројале испод односно изнад четири члана морали су се задовољити са 5 метара дрва и 5 тона угља односно 5 метара дрва и 7 тона угља годишње.[883] Спровођење одлуке Владе НР Србије од 31. јула 1946. у пракси је ишло врло тешко. Према подацима Министарства из марта месеца 1949. године у селима на територији НР Србије је радило 7460 учитеља и 751 наставник или укупно 8211 наставника. Највећи део наставника, њих 5388, радило је живело на територији уже Србије. Број запослених учитеља и наставника у војвођанским селима износио је 2310. На селима Косова и Метохије живело је и радило 802 учитеља и 24 наставника. Бројке које је изнело Министарство у пролеће 1949. биле су забрињавајуће с обзиром на чињеницу да је у том тренутку при школама у Србији постојало свега 4050 станова за наставнике. Изнети подаци су показали да у Србији живи и ради чак 4160 наставника којима држава није обезбедила стан.[884] Материјални положај учитеља који су морали да плаћају стан био је додатно погоршан јер се стан у селу у просеку плаћао око 3600 динара.[885] Наведена цена била је делимично прихватљива само за брачне парове односно „куће" у којима је бар двоје радило. Обезбеђивање „крова над главом" често се претварало у „борбу" за сваки стамбени квадрат. Илустративан пример представља случај Светомира Игњатовића,

[882] АС, Министарство просвете НРС (Г-183), Извештај инспектората Министарства просвете НР Србије о прегледу рада Министарства просвете – Персоналног одсека Просветног одељења ИНО-а, персоналних одсека окружних одбора и просветних одсека у реонима Београда, 8. мај 1946.
[883] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-115), Допис Одељења за основну наставу Министарства просвете НР Србије Председништву Владе НР Србије у вези са одређивањем количине огрева учитељима на селу, 6. новембар 1946.
[884] Пошто је међу наставницима било доста брачних парова претпоставка је да је у Србији мањкало негде око 3600 станова; АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-57), Допис Министарства просвете НР Србије Министарству финансија НР Србије, 2. март 1949.
[885] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-57), Допис Министарства просвете НР Србије Министарству финансија НР Србије, 2. март 1949.

професора Педагошког института који се октобра 1948. преселио из Пирота у Београд где је премештен на ново радно место. Заједно са Светомиром у Београд се преселила и његова супруга, учитељица Драга са мајком и двоје мале деце. Када је због мужевљевог премештаја и она добила посао у Београду односно у Основној школи у Железнику, Драга се заједно са осталим члановима своје породице уселила у једну собу школског стана у коме је до тада живео извесни учитељ Бугариновић. Баш када се породица Игњатовић уселила у собу, Месни народни одбор у Железнику доделио је овај део стана учитељици Зори Ђорђевић због чега су Игњатовићи добили рок од пет дана да се иселе и преселе у други нужни смештај који им је обезбеђен а који се налазио у Здравственој задрузи. Како просторије Здравствене задруге нису биле спремне за усељење породица Игњатовић се нашла у незавидној ситуацији. Инцидент се десио када су Игњатовићи из собе школског стана одбили да се иселе у школску учионицу због чега су им у сред ноћи у кућу упали представници месног народног одбора како би их на силу иселили што су и успели у року од неколико сати.[886]

У посебно тешкој ситуацији били су млади учитељи који се без помоћи „са стране“ нису могли снаћи. Врло добар извор за анализу свакодневног живота младих учитеља који су живели сами уз помоћ која је пристизала „са стране“ представљају већ поменута писма учитељице Јулијане Поповић. Могућност увида у преписку каква се у периоду између 8. марта и 13. априла 1950. одвијала између Јулијане и Миодрага ретка је појава и тим пре представља драгоцен историјски извор на основу кога се бар делимично може стећи увид у свакодневни живот учитеља и учитељица у Југославији само неколико година по окончању рата. Писма Јулијане Поповић настала у периоду краћем од месец дана, представљају значајан прилог разумевању услова у којима су живеле прве генерације просветних радника стасале у „новој Југославији“ јер су одраз говора у првом лицу, лични исказ младих људи настањених у малим, конзервативним срединама, одвојених од породице и родитељског дома, смештених у малим често неусловним стамбеним јединицама, примораних да се сналазе и „довијају“.

У време када се Министарство просвете НР Србије заинтересовало за „карактеристике“ двадесетједногодишње учитељице, свештеничке ћерка родом из

[886] АС, Министарство просвете НРС (Г-183), Жалба Светомира Игњатовића професора Педагошког института из Београда, 19. мај 1949.

Лесковца, Јулијана Поповић тек је неколико месеци била у радном односу у основној школи у Сурдулици пошто је јуна месеца 1949. године завршила Мешовиту учитељску школу у Врању. За разлику од многих својих колега и колегиница који су по окончању школовања морали да започињу радни однос у местима далеко од родитељског дома, Јулијана је имала срећу да су јој мајка и отац живелу релативно близу односно у селу Јелашници у јужноморавском срезу. Ова околност била је нарочито погодна због могућности снабдевања основним животним намирницама као што су: јаја, месо, кромпир и сир. У писму од 6. априла 1950. године које је написала након посете родитељском дому, Јулијана констатује: „По повратку напунили нам добро торбу за клопу и најљубазније испратили“.[887] Помоћ родитеља, пре свега у храни, значајно је утицала на квалитет и начин исхране о чему Јулијана често пише са великим усхићењем и задовољством. У писму од 24. марта 1950, Јулијана описује прославу свога рођендана и констатује: „Пошто смо се добро најели онда смо почели да скидамо шне од торте и да се мажемо. Ја сам највише настрадала јер сам морала четири пута да се умивам пошто ми је лице било сво умазано од шнеа“.[888] Описи свакодневних оброка представљају скоро редовну појаву у њеним писмима. У писму од 2. априла 1950. Јулијана каже: „Спремиле нешто за јело т.ј. испржиле јаја, сира и киселог млека. Увече смо јеле сира и млеко и правиле крем“. Описујући наредни оброк, у истом писму, учитељица констатује: „Када сам све уредила дошао је на ред доручак. Наклопале се и мислимо шта да спремимо за ручак. Испржиле кромпир и месо и веома *мало* палачинке, свега 20 комада“.[889] Једанаест дана касније Јулијана пише Миодрагу: „Друго шта да ти пишем о нама. Праве смо ждере за јаја јер их таманимо онолико колико намс се једе. Ја сам амо од куће донела преко 70 комада а ђаци што ми доносе то је башка“.[890] Анализа садржаја Јулијаниних писама као и података из Општег упитника указују на значај логистичке подршке коју је породица пружала Јулијани и поред тога што се радило о запосленој и самосталној особи која није живела на адреси сталног боравка. У упитнику који је сваки ученик учитељске школе био дужан да

[887] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 6. април 1950.
[888] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 24. марта 1950.
[889] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 2. април 1950.
[890] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 13. април 1950.

попуни, Јулијана Поповић је марта месеца 1949. године написала да потиче из породице „средњегимовног стања“. Истичући да јој је отац свештеник, Јулијана је напоменула да се ради о лицу које „нема плату“ али има „приход из парохије који је веома мали“. Због чињенице да јој ни мајка није радила, млада учитељица је напоменула да је у школовању „материјално помаже брат“ иначе официр Југословенске армије.[891] Због поменутих околности, Јулијана је сматрала да су јој животни услови били бољи од услова које су имали други. Ако се изузме чињеница да Јулијана није оскудевала у прилично једноличној храни, животни услови младе учитељице нису били на завидном нивоу. На основу анализе Јулијаниних писама може се стећу увид у прилично скромне услове преживљавања већине учитеља у Југославији који су били приморани да се сналазе у срединама које им нису биле најбоље познате, ослоњени на скромну помоћ и прилично мала примања. На неколико места у својим писмима Јулијана помиње собу у којој је живела као учитељица називајући је под наводницима – „гарсоњером“.[892] Скроман стамбени простор није дозвољавао поседовање веће количине намештаја због чега су све Јулијанине гошће спавале са њом односно делиле једини кревет који је Јулијана поседовала.[893] Интересовање за опремање домаћинства сводило се искључиво за артикле који су имали најпрактичнију примену као и оне који би били потребни у случају отпочињања заједничког живота са Миодрагом. У писму од 24. марта 1950. Јулијана пише о плановима за куповину јоргана и набавку веће количине шифона.[894] Вођење скромног и сиромашног домаћинства без додатних помагала отежавали су свакодневни живот чак и оних појединаца који су живели сами тј. без породице. Из Јулијаниних писама се види да је један од најтежих кућних послова односно онај који је одузимао највише времена било ручно прање веша. Дан када се прао веш обично је искоришћаван и као дан када се посвећивала већа пажња одржавању личне хигијене односно „умивању“ и прању косе чему Јулијана придаје посебну важност у својим писмима.[895]

---

[891] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Општи упитник, 10. март 1949.
[892] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 2. април 1950; Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 11. април 1950.
[893] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 21. март 1950; Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 2. април 1950; Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 11. април 1950.
[894] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 24. март 1950.
[895] Исто.

Писма Јулијане Поповић имају посебан значај јер представљају увид у интересовања али и систем вредности, различита размишљања првих послератних генерација учитеља од којих се очекивало да преузму највећу одговорност у процесу изградње школе после Другог светског рата. Јулијана посвећује минималан простор описивању времена које проводи на послу. Сем што се у неколико наврата осврће на чињеницу да одлази на посао али и на мноштво других обавеза које су додељене учитељима после рата као што су: конференције[896] и избори,[897] Јулијана ни на једном месту не износи своје импресије везано за боравак у школи. Једини помен ученика односи се на сазнање да поред хране коју добија од куће један део намирница односно пре свега јаја добија од ђака.[898]

Јулијана у писмима исказује велико интересовање за дружење и забаву. Радо описује сусрете са људима и онима који јој долазе у госте.[899] Радо пише и о својој страсти за пушењем али и о проблемима са којима се суочава да би себи приуштила одређени „луксуз“. У писму од 11. априла 1950. Јулијана каже: „Из Сашиног писма видим да се он брине за цигарете и пита које пушимо. Ја брате мој пушим ки`Турчин а Живка ми прави само друштво, и то не увек. Њој и није потребно да пуши, али мени брате ништа не хвали. Моја госпођа *тетка* подноси све лако, и баш њу брига што Мађарска нема морнарицу и Русија цара. Живи она како се њој свиђа и не обраћа пажњу шта јој дајем, чак ни дуван не одбија, пошто јој и то прија“.[900] У неколик наврата, Јулијана пише о времену које проводи код фризера и кројача. У писму од 24. марта 1950. Јулијана је обавестила Миодрага да је у „идућу суботу“ „намерна да оде до Врања и стави трајну ондулацију“.[901] Посебно значајну пажњу Јулијана је показала за преправку „авијатичарског одела“ како би од њега сашила костим за прославу 1. маја. У истом писму, Јулијана каже: „У колико ниси изменио своју

[896] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 21. март 1950; Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 2. април 1950.
[897] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 24. март 1950; Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 29. март 1950.
[898] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 13. април 1950.
[899] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 21. март 1950; Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 24. март 1950; Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 2. април 1950.
[900] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 11. април 1950.
[901] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 24. март 1950.

одлуку за оно авијатичарско одело пошаљи ми га. Разговарала сам овде са једним кројачем и он би ми одмах урадио костим. Тако да би га за 2-3 дана имала готов".[902] Јулијана се интересовала и за могућност набавке најлонских чарапа па је у писму од 2. априла 1950. поново писала о „костиму" за кога је кројач обећао да ће бити готов до 1. маја али и о Миодрагу који је исте требало да нађе и донесе.[903] Набавка „модерније" гардеробе представљала је, по свему судећи, не само „тешку" већ и скупу радњу коју су учитељи и учитељице могли приуштити себи само уз завидан степен импровизације. Куповина ципела представљала је почетком педесетих година у Југославији још увек „велики луксуз". Априла месеца 1950. године Јулијана је успела да купи ципеле захваљујући новцу (3000 динара) који је добила од родитеља.[904]

Да су сиромаштво као и последице више него скромног економског положаја учитеља третиране као политички проблем може се наслутити из Билтена о раду Министарства просвете НР Србије из маја односно јуна 1950. у ком се констатује да се на основу извештаја који стижу са терене може закључити да се после доношења Резолуције Трећег пленума ЦК КПЈ из децембра 1949. побољшало снабдевање просветних радника у многим срезовима. Посебно је похваљена ситуација у СНО Куршумлија, рађевском и сенћанском срезу. У овим деловима Србије успостављена је координација између народних одбора, трговачке мреже и синдикалних подружница. У пракси то је значило да се у поменутим срезовима роба за потребе просветних радника одваја чим стигне у срез због чега није постојала бојазан да не дође до њих.[905]

Ипак, и поред одлука Трећег пленума, ситуација у појединим деловима Србије је била јако лоша. У Билтену из маја-јуна 1950. се наводи: „Потрошачке карте се неуредно издају, па застаревају и нереализују се (СНО Жабљак, СНО Ковачица). Многи прехрамбени артикли се не добијају (Бујановац), или се добија буђав кукуруз, а негде се у место брашна издаје кукуруз у клипу (подујево). У Бачком Петровцу нису просветни радници добили априлско следовање до половине маја, а у Жабљу нису добили маст и пасуљ ни за април ни за мај. У Ковину нису добили маст за више месеци. Са текстилом је

[902] Исто.
[903] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 2. април 1950.
[904] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 11. април 1950.
[905] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-58), Билтен о раду Министарства просвете НР Србије за месец мај-јуни 1950 године.

снабдевање такође неједнако. Док га – према извештају – у Куршумлији има довољно, у Подујеву га има мало. Продавница која снабдева просветне раднике Лапског среза добила је свега 12 м штофа, а 30 учитеља иду закрпљена одела. У Бујановцу нема бољих штофова: за 120 просветних радника додељено је свега 6 м штофа. Снабдевање покућством још не задовољава. Према једном извештају требало би у тежим срезовима (Косаничком и Јабланичком) ставити на расположење више покућства, јер су ту потребе веће и пречe, ту службују учитељи почетници, ту се склапа највише учитељских бракова".[906]

Материјални положај учитеља у Југославији и Србији приметно се поправио од 1952. године. Више је фактора допринело видном финансијском побољшању материјалног положаја школа и наставног особља. Најзначајнија реформа основног школства у Југославији после Другог светског рата може се анализирати од 1945. односно од 1949. па до 1958. године и доношења Општег закона о школству који је наредне, 1959. добио своју верзију у Србији. Кључна промена у политици образовања и васпитања у Југославији најављена је крајем 1949. године да би конкретне реформске радње кроз рад државне комисије почеле да се спроводе тек 1953. године. Интервал од 1949. до 1953. године представљао је кључни период за обезбеђивање услова без којих се стварање модерне школе у Југославији није могло ни замислити. Кораци које је држава предузела 1952. године били су кључни за успех реформе и стварање модерне основне школе у Југославији. Пре свега 1950. године Југославија је приступила УНЕСК-у што јој је, као што је већ наглашено, омогућило да узоре за реформу пронађе у реформама школских система широм Европе и света. Две године касније држава је обезбедила значајна финансијска средстав захваљујући којима је требало поправити не само финансијски положај запослених у просвети већ и материјално стање школства (види **Табелу 48**). Док је држава 1951. одвајала за плате, додатке и хонораре наставног и осталог особља 1 389 805 динара, при чему треба нагласити да је само за плате и додатке наставног особља одлазило1 141 604 динара, наредне 1952. године тај износ је порастао на 2 836 857 односно повећао се за 204,1%. У истом периоду материјални расходи школа порасли су за 223%.

[906] Исто.

Табела 48.

Држава	Година	Укупни расходи за основне и више основне школе	Лични расходи за основне и више основне школе (плате и додаци наставног особља и осталог особља; хонорари наставног особља и осталог особља)	Материјални расходи за основне и више основне школе
Југославија	1951.	1 742 451	1 389 805[907]	352 646
Југославија	1952.	3 623 519[908]	2 836 857	786 662

Пораст укупних расходи за основне и више основне школе у Србији био је још већи него на нивоу југословенске државе (види **Табелу 49**). Пре свега треба нагласити да су 1952. укупни расходи за основне школе у Србији чинили 31,6% укупних расхода за све школе у Србији. У односу на 1951. укупни расходи су порасли за 211,8%, што се аутоматски одразило на пораст личних доходака, додатака и плата за 211,4% и материјалних трошкова за 214%.

Табела 49.

Република	Година	Укупни расходи за основне и више основне школе	Лични расходи за основне и више основне школе (плате и додаци наставног особља и осталог особља; хонорари наставног особља и осталог особља)	Материјални расходи за основне и више основне школе
Србија	1951.	565 005	471 120[909]	93 885
Србија	1952.	1 196 915[910]	995 986	200 929

Укупни расходи за основне школе на територији уже Србије порасли су 1952. за 214,9% у односу на 1951. од чега су највећу корист имали просветни радници чија су примања порасла за 210,7%. Боље услове рада у школама требало је да гарантује повећање материјалних трошкова у 1952. за 240,3% (види **Табелу 50**).

[907] Само на плате и додатке наставног особља одлазило је 1 141 604 динара.
[908] Финансијски расходи свих школа у Југославији 1952. износили су 9 614 485 динара.
[909] Само на плате и додатке наставног особља одлазило је 369 812 динара.
[910] Финансијски расходи свих школа у Србији 1952. износили су 3 781 617 динара.

Табела 50.

Територија	Година	Укупни расходи за основне и више основне школе	Лични расходи за основне и више основне школе (плате и додаци наставног особља и осталог особља; хонорари наставног особља и осталог особља)	Материјални расходи за основне и више основне школе
Ужа Србија	1951.	398 986	341 958[911]	57 028
Ужа Србија	1952.	857 676[912]	720 616	137 060

До повећања укупних расхода за основне школе дошло је и у другим деловима Србије односно у Војводини и на Косову и Метохији с тим што је проценат повећања у Војводини био значајно нижи у односу на проценат повећања на Косову и Метохији. Док су укупни расходи за основне школе у Војводини порасли за 169,9%, лични расходи за 180,3% а материјални за 144,4%, на Косову и Метохији повећање је било веће (види **Табелу 51**). Укупни расходи за основне школе на Косову и Метохији 1952. су се повећали за 244%, лични за 247,6% а материјални за 227,8% (види **Табелу 52**).

Табела 51.

Покрајна	Година	Укупни расходи за основне и више основне школе	Лични расходи за основне и више основне школе (плате и додаци наставног особља и осталог особља; хонорари наставног особља и осталог особља)	Материјални расходи за основне и више основне школе
Војводина	1951.	88 945	66 043[913]	22 902
Војводина	1952.	151 160[914]	119 083	32 077

[911] Само на плате наставног особља одлазило је 267 650 динара.
[912] Финансијски расходи свих школа на територији Уже Србије 1952. износили су 2 403 853 динара.
[913] Само на плате наставног особља одлазило је 53 045 динара.
[914]Финансијски расходи свих школа на територији Војводине 1952. износили су 1 005 435 динара.

Табела 52.

Покрајна	Година	Укупни расходи за основне и више основне школе	Лични расходи за основне и више основне школе (плате и додаци наставног особља и осталог особља; хонорари наставног особља и осталог особља)	Материјални расходи за основне и више основне школе
Косово и Метохија	1951.	77 074	63 119[915]	13 955
Косово и Метохија	1952.	188 079[916]	156 287	31 792

II 3. 8. Учитељ у јавном простору

Афирмација лика социјалистичког учитеља била је присутна у јавном простору током читавог периода који представља предмет интересовања рада. Афирмација учитељског позива била је нужност обзиром на амбициозне прохтеве у вези са изградњом модерне школе и мањак учитеља. Као таква, популаризација учитељског позива била је усмерена ка свима онима који су размишљали да би могли да се баве професијом која ће у социјалистичкој Југославији доживети своју пуну афирмацију.

Делујући ка родитељима, држава је тежила изградњи лика учитеља односно учитељице који је морао бити беспрекоран из више разлога. Претежно рурално друштво, традиционално неповерљиво према институцијама, на основу лика али и угледа учитеља односно учитељице формирало је прво мишљење о школи односно институцији чија је изградња била од пресудног значаја за изградњу социјализма у Југославији. Улога штампе у процесу афирмације лика и дела учитеља тј. просветног радника, била је огромна. Тако је београдска *Политика* већ 5. новембра 1944. објавила чланак под називом „Учитељи ће вратити дуг народу“.[917] Појединачни примери, пре свега, храбрости, поноса и достојанства играли су посебно значајну улогу. Исте новине су 19. децембра 1944. године писале о додели ордена за храброст учитељу Миладину Зарићу који је приликом Битке за Београд спречио минирање тзв. земунског моста.[918]

[915] Само на плате наставног особља одлазило је 49 117 динара.
[916] Финансијски расходи свих школа на територији Косова и Метохије 1952. износили су 372 329 динара.
[917] “Учитељи ће вратити дуг народу“, *Политика*, 5. новембар 1944.
[918] „Предаја ордена за храброст учитељу Миладину Зарићу одликованом што је спречио минирање земунског моста“, *Политика*, 19. децембра 1944.

Када је 1946. године у *Политици* почела да излази рубрика „Међу нама“ грађани су добили прилику да искажу своје задовољство односно незадовољство појединим појавама у друштву. Позитивни као и негативни примери рада са децом често су налазили место у једној од најпопуларнијих *Политикиних* рубрика. Августа месеца 1946. један од многобројних читалаца политике писао је о пожтвовању младих учитеља.[919] Афирмисању лика учитеља доприносили су чланци попут: „Београдска учитељица – ударница Станија Ђокић научила је писмености око деведесет радника и радница Прве београдске текстилне индустрије“.[920]

Лик учитеља приближаван је народу и кроз изградњу представе о просветитељској „мисији“ учитеља која се само делимично реализује унутар школе, међу ђацима. На тај начин, лик учитеља је „изграђиван“ као онај који је неодвојив од живота заједнице и свих активности које су карактеристичне за различите средине. Тако је учитељ приказиван као једна од централних личности заједнице која се на њега може ослонити у скоро свакој ситуацији. Учитељ је био не само онај који децу подучава у школи већ и онај који: народу тумачи устав,[921] „пружа пуну помоћ народним властима у решавању просветних проблема“,[922] заједно са „радницима и сељацима гради нови живот“[923] итд. Лик учитеља приближаван је народу и кроз филмове какав је био филм *Сеоска учитељица* о коме је *Политика* писала у децембр месецу 1948. године.[924] Управо овакав учитељ временом добија епитет „народни“.[925] Изградњи лика „народног учитеља“ била је од посебног значаја за разумевање улоге учитеља у социјализму.[926] Управо се од учитеља очекивала да на примеру свога занимања покажу како сваки појединац може дати свој допринос изградњи социјалистичког друштва у Југославији. Тако је *Политика* посебно од 1949. године инсистирала на спремности учитеља да се на одређени начин жртвују како за своју професију тако и за виши друштвени интерес. Новине су биле препуне чланака о:

[919] „Пожртвовање младих учитеља“, *Политика*, 29. август 1946.
[920] „Београдска учитељица – ударница Станија Ђокић научила је писмености око деведесет радника и радница Прве београдске текстилне индустрије“, *Политика*, 3. фебруар 1947.
[921] „Учитељи среза лесковачког упознаће народ са нацртом устава“, *Политика*, 5. јануар 1946.
[922] „Просветни радници пружиће пуну помоћ народним властима у решавању просветних проблема“, *Политика*, 18. фебруар 1948.
[923] „Радница, сељак и учитељ граде нови живот некада заостале Азбуковице“, *Политика*, 29. јул 1948.
[924] Реклама за филм *Сеоска учитељица* објављена је у *Политици* у броју од 4. децембра 1948.
[925] „Желим да будем народни учитељ ма у ком месту ФНРЈ“, *Политика*, 25. децембар 1949.
[926] „Просветни радници Југославије у социјалистичкој изградњи земље“, *Политика*, 27. април 1949; „Резолуција просветних радника о будућим задацима“, *Политика*, 28. април 1949.

просветним радницима који одлазе и у најзабаченије крајеве како би се посветили просвећивању најмлађих,[927] учитељима који се на различите начине сналазе како би се настава одржала и када за исту нема услова,[928] просветарима који свој посао схватају као једну од централних друштвених мисија.[929] У педесетим годинама представа од друштвеној мисији просветних радника у јавности се појачава.[930] Ако се до тада очекивало од просветних радника да се жртвују одлазећи у најзабаченије делове земље где су радећи у врло тешким условима морали да испуњавају читав низ обавеза које нису имале везе са одвијањем наставе у школи, од педесетих година почиње да се инсистира на новом виду „партиципације". Овога пута, просветни радници укључени су у дебате о изради школских уџбеника,[931] избору литературе за децу,[932] али и просветној реформи која је била на помолу. [933]Нови захтеви нису се могли испунити без стварања школованог просветног кадра који је временом требало да „смени" и замени онај који се „калио" после рата пролазећи далеко чешће кроз разгранат систем курсева а не озбиљан систем школовања. О учитељима се писало као о онима чији је задатак „раније био учешће у изградњи земље" док је „данас борба за социјалистичко васпитање омладине".[934] Учитељи су представљани као „пожртвовани радници у борби за социјализам",[935] као они који треба да буду перјанице у процесу модернизације читавог друштва због чега им је поверена борба „против свега што је назадно".[936]

Политика је била испуњена чланцима посвећеним школовању[937] али и стручном усавршавању просветних радника[938] који су се све чешће сусретали са колегама из других

[927] „Учитељи четвртог разреда учитељске школе одлазе у најзабаченија села да попуне празна учитељска места", *Политика*, 19. јануар 1949; „Омладинци, ученици учитељских школа – учитељи у санџачким селима", *Политика*, 11. мај 1949; „Ђаковачко-шиптарска учитељска школа спрема учитеље – Шиптаре – пионире просвете и културе", *Политика*, 25. мај 1949; „Штавнички срез у Санџаку добио је четрнаест нових учитеља", *Политика*, 13. јануар 1950

[928] „Ученици Учитељске школе у Титовом Ужицу израдили велики број учила", *Политика*, 24. март 1949.

[929] „Учитељи ваљевског среза – покретачи културно-просветног живота", *Политика*, 26. март 1949.

[930] „Нова друштвена улога просветних радника и њихових удружења", *Политика*, 14. децембар 1952

[931] „За шире учешће наставника у изради школских уџбеника", *Политика*, 18. август 1951.

[932] „Педагози, књижевници, издавачи и пионирски руководиоци расправљају о проблемима књиге за децу", *Политика*, 2. фебруар 1952.

[933] „Просветни радници о реформи школског система", *Политика*, 9. март 1956.

[934] „Учитељи су пожртвовани радници у борби за социјализам", *Политика*, 24. јануар 1953.

[935] „Раније је главни задатак био учешће у изградњи земље а данас борба за социјалистичко васпитање омладине", *Политика*, 6. март 1953.

[936] „Учитељи треба да воде борбу против свега што је назадно", *Политика*, 4. новембра 1953.

[937] „Школовање у учитељским школама трајаће пет година", *Политика*, 16. април 1952; „Основаће се педагошке академије у Љубљани и Марибору", *Политика*, 18. јун 1954.

земаља.[939] Савет за просвету, науку и културу посетили су септембра 1952. просветни радници из Западне Немачке.[940] Маја месеца 1953. додине уследила је посета просветних радника из Данске.[941] Од 1953. године просветни радници из Југославије почели су да путују на међународне конгресе и конференције широм Западне и Северне Европе.[942] Међународна сарадња посебно је активирана у периоду од 1954. године када интензивније почиње да се ради на реформи образовања која је своје узоре проналазила у: британском, француском, америчком, канадском и шведском систему образовања. Интензивној међународној сарадњи са просветним радницима из целе Европе посебно је допринела чињеница да је Југославија од 1955. године имала *Програм међународне сарадње наших просветних радника*.[943] *Политика* је редовно обавештавала јавност о посетама југословенских просветних радника иностранству[944] али и иностраних просветних радника Југославији.[945] Југославију су посетили просветни радници из: Западне Немачке,[946] Турске,[947] Француске,[948] Сједињених Америчких Држава[949] итд.

Капмања афирмације учитељског позива била је, чини се, још осмишљенија. Пре свега, после рата, у медијима је вођена веома интензивна кампања да се што већи број појединаца привуче учитељском позиву.[950] Чланци о редовним исплатама принадлежности требало је да допринесу стварању слике о позиву учитеља као економски исплативој професији,[951] што она делимично постаје тек од педесетих година 20. века. *Политика* је објављивала читав низ чланака о потреби усклађивања потреба школе са

---

[938] „Стручно, педагошко и идејно уздизање наставних кадрова један од најважнијих задатака синдикалних организација нпросветних радника“, *Политика*, 12. јул 1951; „Саветовање наставника страних језика“, *Политика*, 19. април 1952; „Стручна помоћ просветним радницима“, *Политика*, 24. фебруар 1955;

[939] „Плански научни рад и појачана међународна сарадња педагога“, *Политика*, 9. мај 1952.

[940] „Пријем просветних радника Западне Немачке у Савету за просвету, науку и културу“, *Политика*, 27. септембар 1952.

[941] „Просветни радници из Данске о нашој земљи“, *Политика*, 9. мај 1953.

[942] „Наши просветни радници на међународним конгресима“, *Политика*, 26. септембар 1953.

[943] „Програм међународне сарадње наших просветних радника“, *Политика*, 3. април 1956.

[944] „Преко осам стотина београдских просветних радника стигло у Грчку“, *Политика*, 3. јул 1954; „Размена наших и страних просветних радника“, *Политика*, 12. септембар 1954; „Проучавање искуства иностраних школа“, *Политика*, 28. јул 1955.

[945] „Страни просветни радници у Југославији“, *Политика*, 8. јул 1955.

[946] „Немачки просветни радници на научној екскурзији по нашој земљи“, *Политика*, 22. септембар 1954.

[947] „Просветни радници из Турске у Београду“, *Политика*, 20. јул 1955.

[948] „Француски просветни радници допутовали у нашу земљу“, *Политика*, 22. јул 1955.

[949] „Амерички просветни радници у Београду“, *Политика*, 30. јул 1955.

[950] “Курс за учитеље“, *Политика*, 8. јун 1945; „Месечни течај за учитеље Београда“, *Политика*, 13. јун 1945.

[951] “Исплата принадлежности учитељима у Београду“, *Политика*, 23. мај 1945; „Принадлежности учитеља на селу на територији НР Србије повећавају се на висину плата које би имали у местима првог разреда скупоће“, *Политика*, 8. јануар 1947.

једне стране и наставника као државних службеника, са друге, од којих се за скромна месечна примања очекивала превелика жртва.[952] *Политика* је са друге стране редовно обавештавала јавност о спровођењу свих мера чије је спровођење требало да утичу на побољшање материјалног па и социјалног статуса просветних радника.[953]

Посебно признање требало је доделити просветним радницима баш у години када је било планирано доношење *Општег закона о школству*. Радило се о плану изградње Спомен-дома просветних радника Србије који је требало да буде сагрђен у Таковској улици у Београду. Спомен-дом требало је да буде буде посвећен учитељима, наставницима и професорима погинулим у Народно-ослободилачком рату. Ходнике дома требало је да краси двадесет биста просветних радника.[954]

Ипак, афирмација учитељског позива била је неодвојива од стварања представе о учитељима као најлојалнијим државним службеницима. Тако је маја месеца 1945. године у *Политици* објављен чланак под називом: „Не признају се дипломе стечене за време окупације“.[955] Обавештавње јавности о редовним контактима и порукама које су представници учитеља из различитих делова земље слали Јосипу Брозу Титу требало је да појача дојам о блискости струке тј. позива и самих врхова власти. До краја 1944. године „Политика“ је писала о контактима и комуникацији просветних радника Крагујевца[956] и Чачка[957] са Титом. Посете просветних радника Титу и касније су биле у фокусу интересовања штампе.[958] Током педесетих година 20. века и спровођења велике реформе школског система у Југославији штампа се посебно осврtала на контакте и комуникацију Председника ФНРЈ Јосипа Броза Тита са учитељима. Учитељи су се примали све ређе као представницима појединих школа. У овом периоду акценат ће бити на сусретима са представницима респектабилних институција које школују просветне раднике као и онима које дају институционални допринос спровођењу велике реформе школства. Да би истакао значај сарадње школе, родитеља и масовних организација у процесу изградње новог образовно-васпитног система Јосип Броз Тито је фебруара месеца 1953. године посетио

[952] „Неопходно је ускладити потребе школа и наставника“, *Политика*, 1. април 1953.
[953] „Укинута ограничења за напредовање учитеља, наставника и професора“, *Политика*, 31. децембар 1953.
[954] „Спомен-дом просветних радника Србије“, Политика, 31. март 1958.
[955] “Не признају се ипломе стечене за време окупације“, *Политика*, 13. мај 1945.
[956] „Просветни радници Крагујевца маршалу Титу“, *Политика*, 10. децембар 1944.
[957] “Просветни радници Чачка поздрављају маршала Тита“, *Политика*, 30. децембар 1944.
[958] „Маршал Тито примио групу свршених ученика Учитељске школе у Новом Пазару“, *Политика*, 4. јануар 1950.

Четврти конгрес Народног фронта Југославије где се званично срео са својом учитељицом из основне школе која је на Конгресу била један од делегата.[959] Политика је новембра месеца објавила неколико обимних чланака о прослави сто педесет годишњице постојања Учитељске школе у Сомбору. Два од више њих односила су се на сусрет Јосипа Броза Тита са представницима града Сомбора и представницима Учитељске школе у Сомбору[960] као и на говор који је Председник Републике одржао том приликом.

II 4.

Настава

II 4. 1. Наставни планови и програми 1944-1959.

Све промене наставних планова и програма у Србији од 1945. до 1959. године везују се за три развојна периода просветних прилика у Југославији. Први период настао је непосредно по ослобођењу земље и везује се за школску 1944/1945. годину која се у највећем делу земље изводила под отежавајућим околностима.[961] Управо због тога, сва просветна настојања па и настојања да се израде нови наставни планови и програми била су онемогућена и одложена. Другим речима, овај период карактерише пре свега практично прихватање затечених облика школовања који су наслеђени из, како се говорило, „старе" Југославије. „Затечени облици" подвргнути су новом читању па је дошло до редефинисања, како се истицало, „идеолошке оријентације настав" која је морала прихватити тековине народноослободилачке борбе. Наставне планове и програме требало је ускладити са новонасталом ситуацијом у земљи у којој тек што је дошло до револуционарног преврата власти. У складу са новонасталом ситуацијом Србија је добила свој први послератни наставни план и програм за основне школе децембра 1944. као

[959] „Друг Тито са својом учитељицом из основне школе – делегатом на Конгресу", *Политика*, 26. фебруар 1953.
[960] „Председник Републике примио представнике Сомбора и сомборске учитељске школе", *Политика*, 1. новембра 1953.
[961] Источни делови Југославије ослобођени су у јесен 1944. што није био случај са западним деловима земље који су ослобођени тек у пролеће 1945. године. Школе у Србији су почеле са радом у јануару 1945. године под веома отежаним околностима и настава се није могла свугде изводити. Прва регуларна школска година после Рата била је школска 1945/1946. година.

Скраћени наставни план и програм.[962] Прелазак са четворогодишњег на седмогодишње обавезно школовање обележен је доношењем *Закона о обавезном седмогодишњем школовању* из октобра 1945. године. У складу са променом оријентације обавезног школовања промениле су се и наставни планови и програми. Током прве половине 1946. године Савезна конференција по питањима основне наставе и Савезна конференција по питању наставе у гимназијама извршиле су анализу републичких наставних планова и програма ради утврђивања основних принципа и заједничког оквира за све народне републике. Савзни оквирни план и програм из 1946. године обухватао је следеће наставне предмете у седморазредној обавезној школи. У прва четири разреда основне школе учили су се, у оквиру хуманистичко-језичке групе предмета: матерњи језик и историја; у оквиру природно-математичке групе предмета: земљопис, природопис и математика и у оквиру тзв. вештина: цртање, лепо писање, певање, фискултура и ручни рад. Након завршена четири разреда основне школе обавезно седмогодишње школовање настављало се у оквиру три разреда ниже гимназије. Током три године школовања, настава се похађала у оквиру хуманистичко-језичке групе предмета (матерњи језик, руски и историја), природно-математичке групе предмета (земљопис, природопис, хемија, физика и математика) и у оквиру вештина (цртање, певање и фискултура). Донети закључци нашли су свој израз у Наставном плану и програму који је ступио на снагу школске 1946/1947. године. Исте, односно 1947. донете су Допуне наставног плана и програма за основне школе са Методским упутствима за обраду појединих наставних предмета којима је из наставе избачена веронаука што је било у складу са новим Уставом ФНРЈ из 1946. године којим је Југославија дефинисана као секуларна држава и ручни рад. Промене које су наступиле од увођења обавезног седмогодишњег образовања резултирале су новим Наставним планом и програмом за основне и више основне школе из 1948. године којим је у више разреде основних школа уведена предвојничка обука.

Деефинисањем нове политике васпитања и образовања у Југославији на Трећем пленуму ЦК КПЈ децембра 1949. отпочела је нова фаза развоја просветних прилика у Југославији која се може пратити кроз промене наставних планова и програма. Пре свега, закључцима донетим 1949. године у Југославији је отпочео процес преласка са обавезног

[962] По Скраћеном наставном плану и програму настава у основној школи која је третирана као четвороразредна одвијала се у оквиру следећих предмета: матерњи језик, рачун, историја, земљопис и природопис и веронаука.

седмогодишњег на обавезно осмогодишње школовање. У НР Србији обавезна осмогодишња школа састојала се из четири нижа и четири виша разреда основне школе. У Прва четири разреда основне школе, у оквиру хуманистичко-језичке групе предмета учили су се: матерњи језик односно српско-хрватски језик и историја. У оквиру исте групе предмета у четири виша разреда основне школе се поред матерњег језика и историје учио и страни језик. У прва четири разреда основне школе, у оквиру природно-математичке групе предмета учили су се географија, познавање природе и метематика. У оквиру исте групе предмета у четири виша разреда основне школе су се поред географије учили: биологија, физика, хемија и математика. У Прва четири разреда основне школе, у оквиру групе вештина су се учили: ручни рад, лепо писање, цртање, певање и фискултура. У оквиру исте групе предмета у четири виша разреда основне школе су се учили: хигијена, поуке из пољопривреде и домаћинства, ручни рад, лепо писање, цртање, певање, фискултура. Промена настала 1949. проузроковала је уношење измена у Наставни план и програм за основне и више основне школе из 1948. најпре 1950. а затим и 1951. године. Поменутим изменама у скалду са закључцима из 1949. укинут је примат наставе руског језика која постаје равноправан са: наставом француског, енглеског и немачког језика. Промена која је најављена 1949. озваничена је 1952. године доношењем „Општег упутства о школовању у школама за опште образовање“ којим је, по први пут, у складу са одлукама Трећег пленума ЦК КПЈ, савезни орган донео званичну одлуку којом се усваја опредељење да је: школовање деце од 7 до 14 година је обавезно, да траје осам година и да се врши у осмогодишњој школи која може бити основна или продужена. Исте године повучени су из употребе сви постојећи наставни планови и програми. Нови наставни планови и програми донети су за: основне школе (четворогодишње), продужене основне школе (пети и шести разред), за више разреде осмогодишње школе односно ниже разреде гимназије и за више разреде гимназије. Изузев доношења одлуке о сажимању постојећих наставних планова и програма из 1957. наставни планови и програми донети 1952. године били су последњи којима је дефинисан наставни процес до доношења „Општег закона о школству“ из 1958. односно „Закона о основној школи“ из 1959. године који представља његову српску верзију. Основне школе у Србији добиле су нови наставни план и програм 1959. године. Наставним планом и програмом из 1959. у основне школе у Србији уведена је настава основа социјалистичког морала за кога је наставним планом било предвиђено да

се учи са по два часа недељно у седмом и осмом разреду. Наставним планом и програмом из 1962. овај предмет је избачен уз образложење да оквир за васпитање младих људи у Југославији не може бити социјалистички морал већ далеко шира платформа. Наставним планом и програмом из 1959. поново је испољена тенденција афирмисања педагогије радне школе кроз увођење наставе домаћинства која се похађала у седмом и осмом разреду. „Рехабилитација" радне школе доживела је свој пуни израз у настави општетехничког образовања или ОТО-а. Наставним планом и програмом из 1959. настава ОТО-а похађала се од четвртог до осмог разреда.[963]

II 4. 2. Политичко и идеолошко у настави

Имплементација социјалистичке педагогије односно социјалистичког васпитања у наставни процес одвијала се на неколико нивоа. Препоруке највиших партијских тела као што су партијски конгреси „преносиле" су се до школе односно до актива наставника различитих наставних предмета путем реферата највиших партијских и функционера министарства просвете. Реферати су се анализирали. На основу анализе писани су извештаји како би се Министарство просвете уверило да у школама активно и интензивно раде на имплементацији смерница „новог времена". Након Петог конгреса КПЈ као увода у Трећи пленум ЦК КПЈ на коме ће бити прокламована нова политика образовања и васпитања посебан значај дат је реферату Ива Фрола, помоћника Министра за науку и културу ФНРЈ, под називом „О идејности и научности у настави". Кључни задатак поменутог реферата кога су добиле све школе био је да наставни процес усмери ка новој државној политици.

Према препорукама дефинисаним на Петом конгресу КПЈ односно Трећем пленуму ЦК КПЈ „нова" или како се говорило „наша школа" је требало да даје ученицима „научно и идејно обрађено знање које им је потребно као борцима за изградњу социјализма у нашој земљи". „Нова" школа је требало да указује на, како се говорило, „експлоататорску улогу капиталистичке класе у буржоаско-капиталистичком поретку", да истиче „сваком приликом дужност омладине и да служи интересима радничке класе". Према партијским

[963] Момчило Исић, Милорад Радојчић, *Основна школа „Милан Мушас" Уб 1820-2010*, Уб, 2010; Драгица Кољанин, *Изграђивање идентитета: историја Југославије у уџбеницима за основне школе у Србији 1929-1952*, Нови Сад, 2014.

препорукама дефинисаним рефератом Ива Фрола друштвене појаве могле су се тумачити само на основу дијалектичког-материјализма тако да се увек и у свакој прилици јасно дефинише „значај појединих друштвених класа“. Из наставног процеса требало је искључити мистику и то пре свега у објашњавању „социјалних појава и психолошких збивања“. Крајњи циљ тако дефинисаног образовног процеса требало је да буде „нови“ односно социјалистички човек. Социјалистички човек је дефинисан као онај који „ради за заједницу и за себе, а не за капиталисту“. У вези са тим, школа је у народној демократији замишљена као она која има једну од кључних улога у „културном и материјалном подизању земље, у изградњи социјализма“. Пошто се изградња социјализма сматрала „основном цртом југословенског друштвеног, културног и економског кретања“ идејно-политичко односно социјалистичко васпитање је требало да оспособи младе тако да буду на високом моралном и културном нивоу. Под тим се подразумевало, пре свега, да ће најмлађи Југословени бити оспособљени да извршавају све задатке „које пред њих постави отаџбина“.

Васпитавати младе „идејно“ значило је подучавати их на основама марксизма-лењинизма. Значајан степен заступљености марксизма-лењинизма постизао се истицањем марксистичких принципа у оквиру наставе свих наставних предмета. Да би се стекло идејно-политичко васпитање настава се морала заснивати на мноштву конкретних примера као што су: епизоде из Народно-ослободилачког рата, братство и јединство народа који живе у Југославији, напори које руководство земље чини да би земљу извели из кризе и обновило после рата, резултати које обични радници постижу у циљу реализације Петогодишњег плана итд. Присуство идејности у настави представљало се као предуслов за „развој љубави према народу“, развој „осећања дуга према отаџбини“ у виду тзв. „социјалистичког патриотизма“. Социјалистички патриотизам је дефинисан као онај који „не вуче назад ка капитализму и заосталости, него напред – ка социјализму – ка култури. Он критички гледа на прошлост и ослања се у прошлости на напредне појаве наше и опште историје“. Ученици се васпитавају да буду патриоте, јер испред себе имају, како се истицало, „херојски и диван народ, кадар да одоли свим ратним тегобама и у миру сломи све препреке, јер...смело и одлучно – под вођством комунистичке партије и друга Тита окупљен и уједињен у народном фронту – изграђује темеље новог социјалистичког друштва“.

Поред социјалистичког патриотизма који је требало да инспирише културни препород друштва, идејност у настави требало је да афирмише и развој југословенског патриотизма који има, како је истицано, „за основу љубав према својој ужој домовини, али и према новој Југославији као целини“.Идејност у настави требало је да развије и, нагалашавано је, „љубав према другим народима, поштовање њихове културе и њихових доприноса напретку човечанства и борби за слободу, као и мржње на оне који слободу угрожавају“.

По најзначајнијим присталицама присуства идеолошког и политичког у настави, прихватање идејности зависило је од многих фактора. Пре свега зависило је од степена развоја колективног духа међу младима. Младе је најпре требало убедити да је њихово лично благостање у директној вези са општим добром и просперитетом због чега човек само у заједници са другим људима може развијати своје личне квалитете. Сматрало се да рисуство идејности у настави зависи у великој мери и од наставника. У народној демократији односно у социјализму, наставник је морао имати изграђен „научни поглед на свет“. Другачије речено, морао је познавати „законе друштвеног развитка“ и бити „наоружан знањем из марксизма-лењинизма“. Само наставник који је познавао основе марксизма-лењинизма могао је „живети живот своје земље“. У пракси то је значило да „не сме остати индиферентан према градиву које излаже, него се мора определити, мора да даје правилну идејно политичку оцену догађаја и да ученике свесно води до формирања научног погледа на свет“.[964]

Одлукама Петог конгреса КПЈ а затим коначно и Резолуцијом Трећег пленума ЦК КПЈ дефинисане су смернице нове политике образовања и васпитања у Југославији. У водећим педагошким часописима тога времена као што су: *Просветни преглед*, *Народна просвијета*, *Савремена школа*, *Педагошки рад* итд. оглашавали су се најзначајнији југословенски идеолози и педагози тога времена који су својим текстовима дефинисали различите сфере политике образовања и васпитања у Југославији. Ауторски текстови представљали су основну литературу али и смернице развоја школства у Југославији. Разумевање, како се истицало, „основних смерница наше просветне политике“ било је

[964] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-86), Допис Прве мешовите гимназије Београд Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са расписом Министарства просвете НР Србије бр. 11964/49 који се односи на чланак Ива Фрола, помоћника Министра за науку и културу ФНРЈ „О идејности и научности у настави“, 18. април 1949.

немогуће без упознавања са тачно одређеним текстовима аутора попут: Митре Митровић,[965] Владислава Рибникара,[966] Владе Шмита,[967] Милована Ђиласа,[968] Бориса Зихерла,[969] Владимира Бакарића,[970] Радована Теодосића[971] и Јосипа Броза Тита.[972] Посебно значајни били су текстови који су се односили на спровођење идејности у настави појединих предмета.[973] Значајан аспект едукације о новој политици образовања и васпитања представљала је литература која се односила на организацију школства у прошлости,[974] наставне планове, програме, уџбенике, учила, наставу у школама,[975]

[965] „На просветном фронту“, *Просветни преглед*, 1, 1945; „О улози и задацима просветних радника“, *Просветни преглед*, 4, 1945; „Коме и какво васпитање и образовање“, *Савремена школа*, 1, 1946; „Експозе о просветној политици“, *Просветни преглед*, 7, 1947; АС, Г-183, Ф-57а, Литература

[966] „Пођимо од реалних чињеница“, *Просветни преглед*, 4, 1945; Исто.

[967] „Смернице савременог педагошког рада“, *Савремена школа*, 1, 1946; Исто.

[968] „Експозе о развитку културног живота у Југославији“, *Савремена школа*, 5-6, 194?; „О просвјетном, културном и научном развитку“, *Савремена школа*, 1, 1947; Исто.

[969] „Задаци нашег школства и научних установа“, *Савремена школа*, 3, 1946; Исто.

[970] „Говор просветним радницима Хрватске“, *Народна просвјета*, 3, 1948; Исто.

[971] „Школа и просвета не могу постојати изван живота“, *Просветни преглед*, 2, 1945; Исто.

[972] „Ријеч Маршала Тита просветним радницима“, *Народна просвијета*, 10-11, 1945; Исто.

[973] С. Ваљгард, „Формирање научног погледа на свет код ученика“, *Просветни преглед*, 2, 1945; Маршал Тито, „О васпитању и раду наше омладине“, *Просветни преглед*, 3, 1946; Иво Фрол, „О идејности и научности у настави“, *Савремена школа*, 5-6, 1948; „Из програма КПЈ – Подизање просвете и културе“, *Савремена школа*, 7-8, 1948; Франковић, „Политика и одгој“, *Савремена школа*, 7-8, 1948; „Пети конгрес КПЈ и наши задаци“, *Просветни преглед*, 16-17, 1948; Петар Стамболић, „За идејну чистоту у културно-просветном животу“, *Просветни преглед*, 3-4, 1949; Ђурић, „О идејности наставе“, *Савремена школа*, 1, 1949; Рајков, „О идејно-политичком значају наставе природних наука“, *Савремена школа*, 1, 1947; Митра Митровић Ђилас, „Експозе о просветној политици“, *Просветни преглед*, 7, 1947; Пајовић, „Школа као идеолошко оруђе владајућих“, *Педагошки рад*, 1-2, 1947; Радован Теодосић, „Маркс и Енгелс о васпитању и образовању“, *Просветни преглед*, 13-14, 1948; Висковић, „Лењин и питање народног образовања“, *Народна просвјета*, 1-2, 1948; Гончаров, „Политика и педагогика“, *Савремена школа*, 1, 1948; Милан Мирковић, „О садржајности и идејности наставе“, *Просветни преглед*, 6-7, 1948; Скатин, „Идејност наставе природних наука“, *Педагошки рад*, 6, 1948; „Карл Маркс и Фридрих Енгелс, О васпитању и образовању“ итд; Исто.

[974] Вученов, „О карактеру Велике школе 1808-1813“, *Савремена школа,* 9-10, 1948; Милош Јанковић, „Демонстрације и штрајкови ученика јагодинске учитељске школе“, *Савремена школа*, 9-10, 1948; Милош Јанковић, „Основни погледи у педагошком раду Светозара Марковића“, *Савремена школа*, 1, 1949; Радован Теодосић, „Педесетогодишњица учитељске школе у Светозареву“, *Просветни преглед*, 23-24, 1948; „Прослава учитељске школе у Светозареву“, *Просветни преглед*, 1-2, 1949; Милош Јанковић, „Даворин Трстењак“, *Просветни преглед*, 1-2, 1949; Др В. Р. М, „Из прошлости основних школа“, *Просветни преглед*, 1-2, 1949; Радован Теодосић, „Друштвено-политичка схватања и педагошке идеје Светозара Марковића“, *Савремена школа*, 2, 1946; Милош Јанковић, „Светозар Марковић и напредни учитељски покрет“, *Савремена школа*, 2, 1947; Милош Јанковић, „Просветна политика Париске Комуне“, *Савремена школа*, 6, 1946; Милош Јанковић, „Историјски развитак идеје свестраности наставе“, *Савремена школа*, 4-5, 1947; Ђурић В, „Лењинове педагошке идеје“, *Савремена школа*, 1, 1948; Милош Јанковић, „Васа Пелагић о народном учитељу“, *Савремена школа*, 2-3, 1948; Јосип Броз Тито, „О развитку и будућности младог нараштаја“, *Просветни преглед*, 13-14, 1946; Митра Митровић Ђилас, „Петогодишњим планом се решавају просветни и културни проблеми“, *Просветни преглед*, 11-12, 1947; Мартин Менцеј, „Петогодишњи план и наши задаци“, *Савремена школа*, 2-3, 1947; „Обавезно основно школовање у Петогодишњем плану“, *Савремена школа*, 4-5, 1947; М. Павићевић, „Задаци културно-просветног рада по Петогодишњем плану“, *Народна просвјета*, 6-8, 1947; Вл. Пешић, „За конкретизовање задатака Петогодишњег плана просвете“,

организациону шему просветних власти и установа.[976] Понашање ученика у школи било је дефинисано Правилником за ученике.[977] Посебно значајан аспект социјалистичког васпитања била је афирмација и развој социјалистичког патриотизма.[978]

„Ново време" у настави

У читавом периоду постојања социјалистичке Југославије а посебно у периоду непосредно по окончања Другог светског рата као и у периоду изградње реформисане школе која је требало да буде главни носилац социјалистичког васпитања и образовања, утемељеност наставног процеса у тековинама „новог времена" сматрала се више него потребном. Сматрало се да „пароле" социјалистичког развоја морају постати „фразе" на којима ће почивати нова школа како би се младе генерације Југословена образовале и васпитавале на темељима социјалистичког развоја. Борба са „старим" начином мишљења,

---

Просветни преглед, 6-7, 1948; Милован Ђилас, „Културни процват наше земље", *Просветни преглед*, 9-10, 1948; „О школи и васпитању – Светозар Марковић" итд; Исто.

[975] Р. Вуковић, „Конференција окружних просветних референата у Министарству просвете", *Просветни преглед*, 2, 1945; Јурман, „Наставни планови и програми за основне школе", *Народна просвјета*, 4-5, 1945; „Заседање Просветног савета Југославије", *Просветни преглед*, 8, 1945; „О изменама у програмима основних школа", *Народна просвјета*, 7-8, 1945; Р. Теодосић, „Подизање квалитета наставе", *Просветни преглед*, 7-9, 1946; Вукас, „О уџбеницима за основне школе", *Просветни преглед*, 20-21, 1946; Ђерђ, „Настава мађарског језика у Војводини", *Савремена школа*, 1, 1949; М. Ђорђевић, „Настава страних језика", *Савремена школа*, 1, 1949; Р. Вуковић, „За нормални наставни план и програм", *Савремена школа*, 2-3, 1949; Р. Вуковић, „Како ћемо обезбедити дистрибуцију уџбеника", *Просветни преглед*, 16-17, 1948; И Филатовић, „Израда уџбеника за школе", *Просветни преглед*, 21-22, 1948; С. Филиповић, „О идејности и другим питањима", *Просветни преглед*, 23-24, 1948; Крупска, „Дијалектичко прилажење изучавању предмета", *Просветни преглед*, 23-24, 1948; С. Ђукић, „Три питања у планирању наставе", *Просветни преглед*, 3-4, 1949; „Планска израда и дистрибуција наставно-васпитних средстава, *Просветни преглед*, 7, 1947; Силвестрић, „О наставном програму за основне школе", *Педагошки радник*, 3-4, 1947; Блаженчић, „Проблем производње учила", *Педагошки радник*, 6, 1947; „Савезна конфернција по питању учила", *Просветни преглед*, 9-10, 1948; Фајк, „За усклађивање наставног плана и програма са петогодишњим планом", *Просветни радник*, 1, 1948 итд; Исто.

[976] „Наставни савет", *Просветни преглед*, 1, 1945; К. Грубачић, „Јединствени школски систем", *Просветни преглед*, 12-13, 1945; Митра Митровић Ђилас, „Организација и задаци Повереништва за просвету", *Савремена школа*, 9-10, 1948 (*Просветни преглед*, 8-9, 1948); Родољуб Чолаковић, „О нашој културној и просветној политици", *Савремена школа*, 1, 1949 (*Просветни преглед*, 1-2, 1949); В. Пешић, „Организација повереништва за просвету", *Просветни преглед*, 23-24, 1948; Ђукић, „За бољу организацију просветне службе", *Просветни преглед*, 17-18, 1947; П. Никитовић, „Организациона питања наших школа", *Просветни преглед*, 19-20, 1947; Чанковић, „Организација и рад основних школа", *Просвјетни радник*, 2, 1948; „Још један доказ демократизације нашег школског система", *Просветни преглед*, 1-2, 1946 итд; Исто.

[977] "Правилник за ученике", *Просветни преглед*, 9-10, 1949; Исто.

[978] К. Грубачић, „Неговање патриотизма кроз наставу историје НОБ", *Просветни преглед*, 2, 1945; К. Грубачић, „О патриотском васпитању", *Савремена школа*, 4-5, 1946; Борис Зихерл, „Комунизам и отаџбина", *Комунист*, 3, 1949; Милован Ђилас, „О националној историји као васпитном предмету", *Комунист*, 1, 1949; Исто.

увреженим обичајима итд. није увек била лака. Са друге стране, показало се да се прихватању „нових“ вредности“ не приступа увек, са довољно вере „у нови свет“. Школски инструктор Сретен Петровић написао је у извештају из јануара 1949. следеће: „А хигијена: прање руку, љубљење старима руку, мува и ваш као преносиоци заразних болести, брисање носа марамицом, пионирске и фронтовске организације, такмичење, ударништво, хероји рада, грађење домова и пруга, фабрика, задругарство, све као одраз нашег живота такорећи и не помиње се, а где је нешто и захваћено оно је тако уопштено да га деца нису разумела, као у Прасковачи где кажу: петогодишњи план је све што треба да изградимо за 5 година“.[979]

Усвајање знања о тековинама послератне обнове и изградње кроз наставни процес био је један од императива који се постављао пред школу. Па ипак, школа му није увек лако могла удовољити. Ученици основношколског узраста често нису били ни у могућности да до краја разумеју „појаве“ као што је *Први петогодишњи план* и слично. Због тога су на питања која су се односила на тековине „новог времена“ одговарали механички и без разумевања. Интересантни су одговори ученика четвртог разреда из две основне школе у Новом Пазару који су децембра месеца 1948. године на питања о Петогодишњем плану одговарали на следећи начин: „Петогод. план то је план; њега је измислио народ“. Закључак инструктора задуженог за обилазак поменутих школа био је: „У даљем разговору са децом, како то они мисле да је народ измислио план, допуњују. *И пионири су учествовали у прављењу Плана. Писали смо и правили план*. Било је јасно да деца бркају учешће народа у извршењу Петогодишњег плана са самим доношењем Плана. Грешка је у томе што се овакве ствари објашњавају деци онако како се то чини на фронтовским конференцијама, а не полази се од стварности, од подизања неког објекта, што је деци приступачно“.[980]

Усвајање знања о Петогодишњем плану било је неопходно због изградње свести о разликама које постоје између „старе“ и „нове Југославије“. Након посете јадарском срезу школски инструктор, Јован Костоловић писао је о „веома лепом повезивању наставе са животном праксом“ у Основној школи у Јадарској Лешници: „Када ученик четвртог

[979] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза топличког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Сретена Петровића, 20. јануар 1949.
[980] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај о прегледу школа у Срезу дежевском, 20. децембар 1948.

разреда говори о бакру и нашем највећем руднику бакра – Бору, трезвено и јасно излаже о раду рудара у њему, какви су услови рада у руднику сада, а какви су били у старој Југославији, чији су рудници раније били – капиталиста, а сада су народни. У трећем разреду у Милини ученик зна да о раднику више води рачуна народ и Народна власт него што је водио рачуна капиталиста-приватник. Они знају да су наше рудно благо у старој Југославији користили странци“.[981]

По извештајима бројних школских инструктора из целе Србије знање о електрификацији, индустријализацији, изградњи омладинских пруга, фабрика није био довољан доказ прихватања вредности на којима почива „ново време“. Сматрало се да све док најмлађима „није јасно у чему ће се састојати лепши живот људи“ не може бити говора о разумевању живота у социјалистичком друштву.

Да би се тековине „новога времена“ приближиле најмлађим Југословенима учитељи и наставници су прибегавали различитим методама. Једна од њих је био обичај да се на часовима читају и анализирају чланци из дневне штапме. Уобичајено је било да се након анализе ученицима задају различити домаћи задаси. Драгољуб Марковић, школски инструктор пожешког среза је написао у свом извештају: „У појединим школама (пример школа у Глумчу) наставници користе у настави и разне погодне репортерске чланке из дневне штампе о великим радним акцијама и другим важнијим догађајима у нашој земљи, који могу васпитно утицати на школску децу, и тај материјал прорађују са ученицима у облику писмених вежби као: *Изградња аутостраде братство-јединство*, *Хидроцентрала на Западној Морави* и др. Ученици горе наведене школе често посећују сељачку радну задругу у свом месту, једну од најнапреднијих, којом, (узгред наводим) руководи познати сељак – песник Момчило Тешић и под руководством наставника описује своје утиске у виду теме: *Зашто је боља заједничка обрада земље*, *Видео сам трактор*, и др“.[982]

Одсуство идејности у настави сматрало се главном препреком изградњи социјализма и социјалистичког васпитања унутар јединственог образовног система у Југославији. Мислило се да оставља озбиљне последице на знање најмлађих југословена који по некада нису располагали елементарним сазнањима о новој Југославији. Школски

[981] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај школског инструктора, Костоловић Јована о обиласку основних школа Среза јадарског, децембар 1948.
[982] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај Драгољуба А. Марковића, школског инструктора о обављеном прегледу рада основних школа пожешког среза у периоду новембар-децембар шк. 1947/48 год, 16. децембар 1948.

инструктор топличког среза забележио је у свом извештају из децембра месеца 1948. године како, због одсуства идејности у настави многи ученици у Рашкој „за слику Стаљина кажу да је Титова, а за петокраку звезду да је крст“.[983]

У разговору са децом инструктори су по некада наилазили на одговоре којима се нису надали. Тако је било у једној од основних школа у Пожаревцу када је на питање инструктора: „Зашто волимо партизане“? једно дете одговорило: „Не волим партизане и Тита“. Ситуација је за инструктора постала додатно неочекивана када су друга деца у одељењу констатовала „да воле Тита“ а да оно које га не воли „неће добити хлеба“. Све што је чуо навело је инспектора да се распита о породици из које је потицао малишан као и да о свему што се десило у дотичној школи обавести Наставни савет Министарства просвете НР Србије.[984]

Присуство „новог“ времена у настави сматрало се неопходним због јаког утицаја „домаћег“ васпитања које се у случају многе деце косило са „социјалистичким“. Милан Попић, школски инструктор пиротског среза писао је у извештају о незнању распрострањеном међу ученицима пиротског краја у вези са „новим“ начином живота али и „новим схватањима“. Папић је приметио: „Деца врло мало знају о тракторима и о њиховој улози у реконструкцији наше пољопривреде. Врло мало знају о сељачким радним задругама и немају о томе јасан појам, како се у Војводини обрађује земља. Није обраћено довољно пажње, ни на раскринкавање реакционарних елемената у нашој земљи. У разговору са једним малим учеником из II разреда, да ли је боље да се оре са плугом или трактором, он одговара, да је боље орати трактором, јер и они сами имају трактор. На питање да ли и ви орете са трактором он одговара негативно, а на постављено питање зашто не орете трактором, мали одговара, неда ТИТО. У даљем разговору дознао сам, да им је одузет трактор, због шпекулације, коју су изводили за време вршидбе. Из овог примера види се јак утицај домаћег васпитања. Но да је наставник више говорио о

[983] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза тгаковског Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Јакше Дрљевића, 20. децембар 1948.
[984] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза пожаревачког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Живка С. Смиљанића, децембар 1948.

штетности саботаже, ученик свакако имао би јаснију слику, о томе, зашто се његовим родитељима одузео трактор“.[985]

Сматрало се да недостатак идејности у настави производи пре свега вербализам који је био веома погубан за изградњу социјалистичке школе у Југославији. Школски инструктор Милан Марковић писао је са приметном дозом резигнираности о степену вербализма заступљеном у основним школама у нишком срезу који није био искључиво последица недостатка идејности у настави већ тешко искорењиве учмалости и, како се говорило, верске затуцаности. У свом извештају из децембра 1948. године он је истакао: „Зато се и после свега причања о постанку Земље каже да је Земљу бог створио; зато се каже да звезда дању нема и да се оне налазе ноћу на небу; да водене паре нема у учионици и да је нема напољу кад је ведар дан; да су првобитни људи живели пре 120 година и да су личили на ђаволе. Зато ће и поред мењања падежа ипак говорити: *Дошао у школи*, *око њума* итд. Зато ће испричати о водама и границама Југославије, али ће вући прстом уз мапу кад му се каже да иде уз Мораву, а своје село из околине Ниша тражиће негде око Марибора. Зато се дешава да деца знају савршено таблицу множења, али никако неће знати да кажу колико је дана у 8 недеља. Зато чак и у четвртим разредима, ретко ће који ученик знати да каже колико је дана провео на прузи омладинац кад је отишао на рад 7. јуна а вратио се 19. августа“.[986] Исти инструктор приметио је појаву да се поједини учитељи труде да наставу учине „васпитном“ због чега деца већ од првог разреда знају „да говоре о Пет. плану, изградњи социјализма, бољем животу, индустријализацији, електрификацији, ударништву, такмичењу, животу радника некада и сада, радним односима некада и сада...о НОБ, тековинама НОБ, улози КПЈ у борби и изградњи, о капитализму, демократским земљама, СССР-у, о борби у Кини и Грчкој“ али да своје знање исказују кроз фразе које у суштини не разумеју. Инструктор је приметио да, и ако, деца говоре о томе како „граде социјализам“, „бољи живот“, „такмиче се“, „клозети“ иза

[985] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај Милана Попића, школског инструктора, о прегледу рада основних школа у Срезу пиротском, извршеном током новембра и децембра 1948, 26. децембар 1948

[986] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај о прегледу рада основних школа у Срезу нишком, извршеном од 25. новембра до 9. децембра 1948, децембар 1948.

њих остају „ужасни“, „учионице нечисте“ док они у школу долазе „прљави, зарасли у косу, са орловским ноктима“.[987]

Вербализам у настави представљао је један од доказа суштинског неразумевања материје која је кроз наставни процес пласирана деци. У неразумевању градива се ишло толико далеко да су ученици, како истиче школски инструктор из борског среза, поистовећивали „повољне услове развитка наше деце“ са условима развитка деце у „капиталистичким земљама Европе и Азије“.[988]

Потреба да се актуелност задржи у настави ишла је по некада тако далеко да су не само ученици, већ и наставници правили грешке које су у извештајима школских инструктора оцењиване веома негативно. У извештају школског инструктора борског среза с краја 1948. године наводи се неколико негативних примера претеране потребе за истицањем актуелности због чега се западало у другу крајност. У извештају се каже: „Задаци су већином актуелни или се покушава да буду такви, али при томе има и грешака, нпр. у Кривељу наставник задаје ученицима: *У нашој земљи има 15 000 000 становника, од тога су 3 500 000 Срби, колико су друге народности*?! или други: *У селу има 580 домова и сваки треба да да за подизање Задружног дома по 38 цигала, колико ће бити* (уравниловка). *Затим од свега се поломило 8 900 комада* (велика штета)“![989]

Вербализам у настави се посебно критиковн због начина на који су ђаци почели да се изражавају остављајући смешан утисак. Многи ученици нису разумели значење израза који су им се наметали кроз наставни процес подвргнут израженој, често, и за наставнике неразумљивој идејности односно идеологизацији. Школски инструктор задужен за школе пожаревачког среза писао је о „деци која употрбљавају стране изразе“ и „изгледају као неки стармали“. Неки од ових израза били су: „Почели су да организују за устанак; По материјалистичком схватању како је постао свет; Ко је тај који је повео револуционарни

[987] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај о прегледу рада основних школа у Срезу нишком, извршеном од 25. новембра до 9. децембра 1948, децембар 1948.
[988] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза борског Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Милоша Вучковића, новембар 1949.
[989] Исто.

устанак; Какав је друштвени систем био код старих римљана; Срби су давали Турцима порез у натури; Вршили су тежак тером; Послали су депутацију у Цариград".[990]

На часу историје

И ако је настави историје у основној школи придаван највећи значај у процесу изградње школе као оне која образује али и васпитава на темељима социјалистичке педагогије,[991] може се рећи да је у читавом периоду који представља предмет интересовања овога рада, настава историје измицала диктату Државе и Партије. „Испуштање" историје у годинама после рата може се разумети као директна последица не постојања јасно артикулисане политике образовања и васпитања све до краја 1949. године. Интерпретација прошлости за многе учитеље и наставнике историје представљала је претежак задатак у годинама које су остале ускраћене не само за јасно дефинисану политику која би нашла свој израз у наставним плановима и програмима већ и за уџбенике који су све до почетка педесетих година али и касније представљали праву реткост у појединим деловима Србије и Југославије. У таквој ситуацији, историја је интерпретирана у раскораку између смерница које су учитељи и наставници добијали на разним курсевима, семинарима и конференцијама и старих уџбеника тј. уџбеника из времена Краљевине Југославије.

Школски инструктор Илија Вукићевић је након посете школама у околини Бајине Баште крајем 1948. године писао ресорном министарству како је „историска настава предмет који највише замара и наставнике и ученике". Вукићевић је обавестио министарство да наставници пуне три односно четири године од окончања Другог светског рата нису успели да се снађу „у избору градива". Наставнике историје је описивао као посебно огорчене и исфрустриране јер су сматрали „да когод дође" у

[990] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза пожаревачког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Живка С. Смиљанића, децембар 1948.

[991] О настави историје у Југославији после Другог светског рата види у: Оливера Марковић, *Компаративна анализа уџбеника историје у Бугарској и Југославији 1944-1953*, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2010. (мастер рад); Snježana Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945-1960). Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti i historiografija*, Zagreb 2012; Драгица Кољанин, *Изграђивање идентитета: историја Југославије у уџбеницима за основне школе у Србији 1929-1952*, Нови Сад, 2014.

контролу „долази због историске наставе и то не да помогне, него да покупи грешке и да иде даље“.[992]

Колико су наставници историје страховали од процене начина на који интерпретирају прошлост види се из извештаја школског инструктора копаоничког среза који у извештају из 1948. године каже: „У Осрецима“, наставник „уопште није обрађивао историју изговарајући се да нема уџбеника и да се боји да не погреши па после не може да исправи. Наставник каже да је то деликатан предмет и да га не може тако лако обрађивати. Очекује уџбенике и после изласка истих предаваће“.[993] Наставница у Дражевићима није обрађивала наставу историје под изговором да „не зна историју да предаје без уџбеника“.[994]

Питање интерпретације прошлости није се отварало искључиво у вези са новијим периодима историје. Сматрало се да се посебна пажња мора посветити старијим периодима. Словени се нпр. нису могли, превасходно, описивати као они који уче занате већ као они који ратују јер је на примеру Словена требало проговорити о врло израженим слободарским тенденцијама народа који живе у Југославији.[995]

Исто је важило и за интерпретацију Првог и Другог српског устанка који су у наставним плановима и програмима који су прописивани у Србији после Другог светског рата имали веома значајну улогу.[996] Потреба да се историјски догађаји тумаче у складу са

---

[992] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај школског инструктора Илије Вукићевића о обављеном прегледу рада основних школа у Срезу рачанском, децембар 1948.

[993] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза копаоничког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора о посети школама копаоничког среза, децембар 1948.

[994] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза ваљевског Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора о посети школама ваљевског среза, 23. децембар 1948.

[995] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза топличког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Сретена Петровића, 20. јануар 1949.

[996] Анализирајући културу сећања у Србији и Југославији после Другог светског рата, историчарка Хајке Карге истиче како су „нарочито педесетих година, у време када је подигнут највећи број споменика на локалу, уз релативно мало интервенција из центра“, меморијали представљали израз и резултат „традиционалних културних пракси и техника“. Карге истиче како су посебно у случају Србије, Босне и Херцеговине и делова Црне Горе и Македоније елементи и форме религијске културе туговања за мртвима утицали на облике чувања сећања и да су са њима били повезани што је представљало веома значајну компоненту сећања педесетих година 20. века у великом делу Југославије. Хајке Карге истиче како је посебно у Србији било заступљено повезивање сећања на мртве из НОР-а са сећањем на оне који су пали у ранијим ратовима и да се у том смислу могу уочити два нивоа: на нивоу фигурално-естетске композиције нових споменика (споменика подигтутих у част страдалима у НОР-у) и на нивоу праксе проширивања постојећих споменика из ранијих ратова (Први светски рат; Први и Други српски устанак). Када се крајем

актуелним тренутком по некада је изазивала прву збрку. Школски инструктор Сретен Петровић је писао о случају половине ученика четвртог разреда Основне школе у Мањијама који су тврдили да су и Први и Други српски устанак извели „фабрички радници“.[997]

Вербализам је посебно критикован када се односио на градиво којим су се обрађивали догађаји из непосредне прошлости тј. из НОБ-а. Неразумевање догађаја из непосредне прошлости често је било условљено и личним сећањем које није увек било идентично званичној интерпретацији историјског памћења. То је био случај са ученицима у власотиначком срезу који, по речима школског инструктора за тај крај, „нису знали много о партизанима „ јер су у том крају „за време окупације били Бугари“. У складу са личним искуством, ученицима је било тешко да разумеју не само Рат већ и обнову и изградњу земље па су одговарали на следећи начин: „Наши руководиоци су се састали и решили да обнове оно што је порушено за 5 година. То је Петогодишњи план“. На питање: „Ко је за време окупације био у шуми“? одговарали су: „Партизани. На постављено питање: Ко сад живи у шуми“ ? одговарали су: „Дивље животиње“.[998] Интересантан је случај учитељице Јованке Николић из јабланичког среза коју су школски инструктори јабланичког краја узимали као пример просветног раднике који „ни један предмет не обрађује правилно, а историју ненаучно црта накарадно“. Јованки Николић посебно се стављао на терет начин на који објашњава улогу партизана током окупације. У извештају школског инструктора јабланичког среза наводи се да је Јованка Николић о партизанима говорила као о онима „који се налазе у шуми“ и који су „понекад излазили и по неког убили“. У јеку припрема за прославу 29. новембра, ученици учитељице Јованке Николић

педесетих година састала Стручна комисија за процену постигнутих резултата у споменичкој делатности основана у оквиру Савеза бораца Србије, чланови Комисије су реферишући се на распрострањене локалне традиције у Србији констатовали да: „је у Србији прилично распрострањена традиција да се праве споменици заједнички – и за пале борце из Првог српског устанка и за борце НОБ, тако да ако би хтели механички да одвојимо НОБ, у великом броју случајева не би могли спровести то, јер, рецимо, спомен-плоче или разни спомен-објекти, који имају три или четири стране, садрже на једној страни текст за борце из Првог устанка, на другој из Балканског рата, на трећој из НОБ, и то је немогуће одвојити“, Hajke Karge, Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje, Beograd, 2014. str. 74-75; Види још у: Милош Тимотијевић, „*Иако телесно ви нисте живи, ви зрачите на нас жива бића*: изградња спомен-костурнице и обликовање централног трга у Чачку 1945-1955“, *Зборник радова Народног музеја*, XLIII, Чачак, 2013, стр. 127-170.

[997] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза топличког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Сретена Петровића, 20. јануар 1949.

[998] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза власотиначког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Милана Анђелковића, децембар 1948.

су на питање инструктора: „Зашто прослављамо тај дан“? одговарали: „29. новембар 1943. године је дан постанка Србије“.[999] Сличне грешке приписиване су још једном учитељу јабланичког краја. Учитељ Петко Меденица критикован је због начина на који пореди Јована Курсулу, великог јунака Првог и Другог српског устанка јабланичког краја са локалним народним херојем из НОБ-а Столетом Вујановским. Посебно му је замерано што Муслимане у Босни назива босанским Србима што није био редак случај међу учитељима овога краја. Једна од учитељица из Медвеђе објашњавала је деци на часу историје, ком је присуствовао и школски инструктор, да су Муслимани у Босни Срби. Када јој је скренута пажња на грешку коју је направила учитељица је изнето мишљење бранила чињеницом „да је она тако учила у школи и да се служи старим уџбеницима у историји.[1000]

Учење о НОБ-у на часовима историје био је један од приоритетних задатака наставника историје после рата. Како је историја НОБ-а морала бити написана у најкраћем року и знање многих наставника историје о НОБ-у било је веома површно. Учитељица основне школе једног од копаоничких села покушавала је ђацима да објасни и одговори на питање: „Зашто је НОБ успепо“? Учитељицино објашњење се сводило на изношење тврдњи о проблемима у вези са савлађивањем планинског карактера терена што је школски инструктор копаоничког среза окарактерисао као „скрнављење НОБ-а“.[1001]

Захтев за изучавањем историје НОБ-а био је толико гласан да су поједини учитељи и наставници након обраде наставних тема које су се односиле на Словене одмах прелазили на историју НОБ-а прескачући Средњи век. Према извештају школског инструктора за школе борског среза, просветни радници су тврдили да је „правилније и

[999] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза јабланичког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Николе Ђаковића, децембар 1948.
[1000] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза јабланичког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Николе Ђаковића, децембар 1948.
[1001] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза копаоничког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора о посети школама копаоничког среза, децембар 1948.

потребније“ обрадити НОБ пре Средњег века док Средњем веку треба поклонити пажњу само „ако остане времена“.[1002]

Као што је требало да допринесе развоју љубави према припадницима Народно-ослободилачке војске Југославије, настава историје требало је да допринесе развоју „мржње према непријатељима“ што није било лако и једноставно у појединим деловима Србије као што су делови драгачевског среза.[1003]

Вербализам у настави сматрао се веома опасним на часовима историје јер је „производио“ врло проблематично знање тј. потпуно незнање. О катасрофалним последицама вербализма у настави историје писао је у свом извештају из децембра 1948. године школски инструктор Милан Марковић који је у основним школама нишког среза приметио следећу појаву: „Говорећи о животу првобитних људи деца га везују за Словене. О узроцима сеобе Словена говоре непотпуно. Знају о Првом устанку а не знају откуда Турци код нас. У једној школи на зиду неколико слика на којима је представљено обрађивање земље од дрвеног шиљка до трактора. На питање колико је времена могло проћи од шиљка до трактора деца кажу 100, 110, 120 година. А морали су учити да је од Првог устанка прошло преко 140 година. Деца говоре о реакцији, фашистима, капиталистима. Учитељи примају те речи, а деца не знају шта све то значи. У школама у Малчи и у Кнез Селу први пут сам имао случај да се не говори о несрећном човеку – мајмуну“.[1004] Слична ситуација је била и у зајечарском срезу где је наставник Карађорђа називао „свињарским трговцем“ а Милоша поредио са Миланом Недићем.[1005] Слични одговори могли су се чути међу ђацима основних школа у Владичином Хану и Сурдулици од којих су ученици Основне школе у Биновцима, на питање – Колико је у историји српског народа било ослободилачких устанака?, одговарали: „Три...Први је подигао Карађорђе, други Милош а трећи Тито“.[1006]

[1002] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза борског Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Милоша Вучковића, новембар 1949.

[1003] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај школског инструктора Исаила Николића о обиласку основних школа Среза драгачевског, новембар 1948.

[1004] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај о прегледу рада основних школа у Срезу нишком, извршеном од 25. новембра до 9. децембра 1948, децембар 1948.

[1005] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај о обиласку основних школа Среза зајечарског, новембар 1948.

[1006] АС, Министарство просвете НРС (Г-193, Ф – 32), Извештај школског инструктора Златомира П. Ћирића о извршеном прегледу рада основних школа Среза јужноморавског (Владичин Хан), децембар 1948.

Колико год је вербализам нарушавао интегритет наставног процеса просветне власти увиђале су да се у одређеним ситуацијама, поготово у раду са малом децом, не може избећи. Напротив, сматрало се да је механичко понављање одређених фраза од пресудног значаја за усвајање истих у млађим узрастима. Школски инструктор Милорад Марковић навео је као позитиван пример рад са ученицима првог разреда у Малчи који уче о Титу: „Дете пише: *Тито* и одмах каже: *Ено његове слике*. На питање да ли пионири воле Тита, деца одговарају да га воле, а на питање зашто га воле, одговарају: *Ми волимо Тита, јер је са КПЈ водио народ у борби против Немаца, а сада нас води да изградимо Петогодишњи план*“.[1007] Исти инструктор навео је у свом извештају Министарству просвете НР Србије пример одсуства вербализма и потпуног разумевања социјалистичке идеје на којој су почивали и школски систем и наставни процес у основној школи. Марковић наводи: „Једно дете каже: Кад сазри жито и кукуруз, ми то дајемо држави, а држава то самеље, меси хлеб и даје радницима. А радници израде шта треба нама, па дају држави, а држава то даје нама. Тако изграђујемо социјализам а то је бољи живот...Од овце добијамо млеко. Млеко носимо у задругу, а задруга носи у Ниш за раднике. И вуну дајемо у задругу, а задруга даје вуну у фабрике, те се прави одело за војску и враћа се нама као штоф. марама итд“.[1008]

У првим годинама после рата честа је била појава да ученици знају да репродукују одређено знање у вези са догађајима из најскорије прошлости односно Народно-ослободилачког рата али да не разумеју појаве о којима се говори. Школски инструктор деспотовачког среза писао је у свом извештају из 1948. године о посети часу историје: „Затим прелази на испитивање НОБ: деца набрајају датуме 27. март, 22. јуни и 7. јули. Даље их пита шта значи ПОЈ, шта НОВ, а шта АВНОЈ, али и о томе како су изгледали први партизански одреди, њихове акције, улога Комунистичке партије итд. Ђаци нису знали готово ништа“.[1009] Слична ситуација била је у другом селу деспотовачког среза код учитељице Ружице Стојиљковић. Инструктор је приметио: „Деца знају само у најопштијим цртама о Нар. ослободилачком покрету, о томе како су изгледали први

[1007] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај о прегледу рада основних школа у Срезу нишком, извршеном од 25. новембра до 9. децембра 1948, децембар 1948.
[1008] Исто.
[1009] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза деспотовачког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Атанасија Обрадовића, децембар 1948.

партизански одреди, о њиховим диверзантским и осталим акцијама, о састанку друга Тита са Дражом Михаиловићем, о партизанској фабрици оружја у Ужицу, о издаји четника и др. Знање деце је веома опширно. Из питања која је наставница постављала и оскудних одговора ученика види се да она не познају довољно градиво и да не уме да код деце развија патриотска осећања кроз ову наставу, нити мржњу према окупатору и домаћим издајницима. Стога сам један час говорио деци о нападу на Југославију, издаји и капитулацији, затим о нападу Немачке на СССР и првим партизанским одредима, њиховим акцијама и о томе какви су они били и како су поступали према народу, а како су четници, љотићевци и усташе".[1010]

На часу матерњег језика

И ако је комплетан наставни процес морао бит прожет идејношћу, предност у преношењу идеја „новог времена" дата је, између осталог, српско-хрватском језику. Текстови које су ученици читали и анализирали на часу имали су, пре свега, задатак да помогну ученицима у савладавању српског језика и књижевности. Поред тога, један од кључних задатака одабраних тексова био је да афирмишу одређени систем вредности[1011] и симбола „данашњице" какав је био Јосип Броз Тито. Текстови о малом Јожи требало је да допринесу афирмацији његовог младог лика и дела како би се будуће генерације градитеља социјализма могле препознати у поступцима најбољег од њих. Школски инструктори задужени за контролу спровођења наставног процеса у школама посебну пажњу у својим извештајима посвећивали су начину на који се обрађују текстови о Титу јер је разумевање поступака младог Јосипа Броза било од пресудног значаја за стварање слике о Јосипу Брозу Титу као човеку који је требало да представља персонификацију

[1010] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза деспотовачког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Атанасија Обрадовића, децембар 1948.

[1011] Механизмима који су коришћени у преводу страних књижевних дела за децу на српско-хрватски језик како би се „промовисани систем вредности" приближио најмлађој читалачкој публици у периоду социјалистичке Југославије (1945-1990) бавила се Тијана Тропин у докторској дисертацији под насловом *Теоријски аспекти превођења књижевности за децу са становишта културе* (Тијана Тропин, *Теоријски аспекти превођења књижевности за децу са становишта културе*, Филолошки факултет Универзитета у Београду, Београд, 2014, (докторска дисертација у рукопису); Тијана Д. Тропин, „Хајди у југословенским преводима: ждановизам у дечјој књижевности", *Књижевна историја*, год. 46, бр. 152, Београд, 2014, стр. 177-201.

државе и система у коме се живело. Због тога су оштро критиковани поступци учитеља који у анализи текстова о Јожи нису приступали са довољно посвећености. Сретен Петровић је навео у свом извештају о раду Основне школе у Витошевцу пример обраде чланка „Боси дечак“: „При обради чланка Боси дечак као и других чланака не улази се у суштину, већ се формалистички прелази преко садржине. Прочита се чланак, објасне непознате речи, анализира се донекле садржина како је мајка задржавала Јожека да не иде бос по киши у школу, али он је ипак по киши и блату отишао у далеку школу да стекне знање. А његова мисао и обавеза да ће знање употребити да ни једно дете не иде босо и голо у школу, остале неухваћене, а испуњење обавезе како се данас остварује остаје сасвим недирнуто“.[1012]

Поједини књижевни текстови сматрани су посебно захвалним за разумевање, како се истицало, „наше данашње изградње“. Један од њих био је текст песме Бранка Ћопића, „Два ударничка писма“. Школски инструктор Милорад Марковић писао је у свом извештају из децембра месеца 1948. године, након посете школама нишког среза о доличним резултатима који се постижу у раду са децом захваљујући поменутој песми. „Деца су знала о Врандуку, о Прузи Шамац-Сарајево, неопходној због руда и шума у Босни које су нам потребне за нашу социјалистичку изградњу, за извршење петогодишњег плана...Деца знају о електрификацији и индустријализацији које ће нам осигурати све потребе и олакшати рад тиме што ће машине радити за нас. Деца дају и опис комбајна. Деца причају о Фронту, Омладини и њиховим акцијама. Говоре о акцијама пионира и учешћу у изградњи тиме што уче и спремају се за добре грађане и градитеље...Говор деце био је топао, жив, изражајан. Глас, лице и очи, све је казивало да су деца и преживљавала оно што су говорила“.[1013]

Сматрало се да примери узети из „данашњице“ морају представљати основу не само за савладавање српског језика и књижевности већ из граматике српског језика која се морала савладавати кроз реченице које ће у свом фокусу имати: задругарство, такмичење

[1012] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза топличког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Сретена Петровића, 20. јануар 1949.
[1013] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај о прегледу рада основних школа у Срезу нишком, извршеном од 25. новембра до 9. децембра 1948, децембар 1948.

по градилиштима итд. а не појаве из непосредног ђачког окружења које су се објањавале на примерима попут: „Табла је жута“, „Фуруна је црна“ итд.[1014]

На часу земљописа

Попут наставе матерњег језика и историје и настава земљописа је морала бити утемељена у вредбностима „новог времена“. Сматрало се да задатак наставе земљописа није искључиво да ђаке научи одређеним „географским облицима“ већ и да код деце развије поштовање за напоре које је држава постигла савлађујући различите природне препреке. У свом извештају из јануара 1949. године, школски инструктор задужен за топлички округ написао је: „Уопште узев у настави земљописа обраћена је пажња највише на географске облике, а шта човек својим радом мења на земљи то ни неки учитељи не знају на шта се односи моје питање деци: Шта су људи од ослобођења изменили на земљишту западне Србије и шта по петогодишњем плану хоће да измен у Војводини. За исушивање посавских баруштина више школа четвртог разреда нема ни појма а мало њих знају за стварање Власинског језера. Канал Дунав Тиса Дунав тек се помиње а о његовом значају код деце нема ни трага“.[1015]

Задатак наставе земљописа био је да код деце развије југословенски патриотизам који се тешко могао раздвојити од социјалистичког патриотизма. Развој југословенског па и социјалистичког патриотизма подстицао се развојем љубави према домовини и њеним главним одликама као што су: назив, границе и главни град. Школски инструктор деспотовачког среза навео је у извештају из 1948. позитиван пример на који је наишао у ОШ у Медвеђи, на часу код учитељице Вукосаве Лазаревић: „Њена деца врло лепо знају зашто се наша држава зове федеративна, зашто народна, зашто је република а зашто је Југославија. Њен ученик за Београд каже: *Београд је зато постао главни град што се он налази на месту где се састају жељезничке пруге са свих страна и што крај њега*

[1014] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза топличког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Сретена Петровића, 20. јануар 1949.
[1015] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза топличког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Сретена Петровића, 20. јануар 1949.

протичу пловне реке Сава и Дунав. Њега воле сви наши народи зато што је он главни град наше земље, што у њему живи друг Тито, што у њему имају Министарства, велике школе и позоришта где се дају лепе приредбе“.[1016] Према извештају Атанасија Обрадовића, настава земљописа врло добро се одвијала и у ОШ у Великом Поповићу у одељењу код учитеља Слободана Стевановића: „Деца *путујући* лепо говоре о појединим знаменитостима, врло лепо описују Београд као главни град ФНРЈ и све његове знаменитости. Напомињући да је Београд много пута био нападан од разних непријатеља, али су га сада партизани и Црвена армија за увек ослободили од својих непријатеља“.[1017]

У извештајима школских инструктора навођени су негативни примери учитеља који своје ученике нису успели да науче границама ФНРЈ. Многи школски инструктори примећивали су како ученици немају јасне представе о границама ФНРЈ. Посебно је критиковано запостављање Слободне теритоерије Трста. На питање: „Како је настала ФНРЈ“? ученици школа јабланичког среза давали су, по мишљењу инструктора, смешне одговоре. Могло се чути да су „име ФНРЈ дали они који су правили карту“.[1018]

У селима копаоничког среза забележен је пример несавесног понашања према чињеници да је настава земљописа имала кључну улогу у процесу развијања југословенског патриотизма. Школски инструктор копаоничког среза навео је у извештају селедећи случај: „У IV разреду отпочели су са изучавањем Југославије по најновијем уџбенику. Отпочели су са изучавањем граница и планинских система. При одређивању граница нису се руководили стварним нашим границама, него како је то било уцртано на старим картама. Тако дете почиње нашу границу са Ријеком и продужава даље, без да одреди наше нове границе, нагласи која сју места остала под Италијом, а живи наш живаљ. На карти у Истри још стоји Италија...Даље продужава дете према Аустрији и каже да је граница према њој идеално решење, јер иде све венцем планина и имамо природну одбрану. На моје питање ко живи тамо преко тих планина и да ли живе сами Аустријанци

[1016] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза деспотовачког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Атанасија Обрадовића, децембар 1948.
[1017] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза деспотовачког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Атанасија Обрадовића, децембар 1948.
[1018] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза јабланичког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Николе Ђаковића, децембар 1948.

дете се снебивало и није могло дати одговор".[1019] Школски инструктор ваљевског краја констатовао је у извештају 1948. да у школама ваљевског среза „у већини случајева деца не умеју да објасне назив државе. Зашто се наша држава зове *народна*, зашто се зове Југославија, зашто федеративна и т.д. На једном месту деца кажу: *наша се држава зове народна зато што у њој живи народ*. У већини школа није разрађивано, или је слабо разрађено државно и друштвено уређење наше државе и о народним властима, те су код ученика појмови о тим стварима непречишћени и у дечијим главама влада читава збрка. Зато на неколико места деца кажу да нашом државом управља Тито, а у Радоињи једни кажу Тито, други Стаљин, трећи Црвена армија и т. д. О Титу, о Стаљину, Црвеној армији итд деца у Радоињи не знају да кажу, или дају сасвим погрешне одговоре. У Дражевићима деца кажу да је КОСМЕТ народна република, а за Србију да је у саставу *НР Војводине*, итд. У већини школа деца не знају како се зове њихов срез и које им је среско место-седиште СНО-а. Много се греши и у погледу одређивања народности. На више места Босанце и Херцеговце убрајају у наше посебне народе, а муслимане називају Турцим".[1020] Непознавање „домовине" није била реткост ни у другим деловима Србије. Према извештају са терена у једној од школа сврљишког среза ученик четвртог разреда није знао да покаже на мапи НР Македонију.[1021]

На часу рачуна

Идејност у настави долазила је до изражаја и на часовима рачуна. Часови рачуна требало је да послуже како за савлађивање математичких радњи тако и за развијање љубави за сопствену земљу и њене градитеље. Текстуални делови задатака из рачуна морали су се осврнати на: „социјалистичко талмичење, социјалистичку изградњу,

[1019] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза копаоничког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора о посети школама копаоничког среза, децембар 1948.
[1020] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза ваљевског Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора о посети школама ваљевског среза, 23. децембар 1948.
[1021] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза сврљишког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора о посети школама сврљишког среза, 27. децембар 1948.

пошумљавање, ударништво, новотарство кроз убрзање производње и смањење трошкова“ итд.[1022]

Од учитеља се очекивало, како се говорило, да дају „реалне задатке“. Давати „реалне задатке“ значило је сместити њихову „радњу“ на градилиште, у задружни дом, земљорадничку задругу. У пракси је задавање задатака у местима деспотовачког среза крајем четрдесетих изгледало овако: „Једно дете пошло у задругу да прода по везаним ценама 7 јаја, оклизнуло се и разбило 2“. Постављао се и следећи задатак: „На задружном дому за једну собу требају 4 греде – колико греда треба за 2 собе“?[1023] У истом срезу учитељица Вукосава Лазаревић обрађивала је сабирање и одузимање на следећи начин: „Једна жена купи у задрузи шећера за 34 дин. и соли за 10 дин“ или „Један радник зарадио је за 2 часа 40 дин. а други 32 дин. Колико је требало да се намири 80 дин. А стотина“? Вукосава Лазаревић задавала је својим ученицима у ОШ у Медвеђи и следеће задатке: „Пионири су имали 100 дин. и за половину новца купили су књиге“. Њен колега Драгољуб Матић задавао је овакав задатак: „Једна жена контрахирала је у задрузи 2 корпе јаја – у једној је било 30 а у другој 40 комада. Магационер је муњкао и вартио јој 20 јаја. Шта треба да знамо“.[1024]

Покушај да се „ново време“ „уведе“ у наставу рачуна по некада је правио велике проблеме. Школски инструктор пожешког среза навео је у свом извештају примере несналажења наставника у вези са „новим темама“. „Наставница поставља задатак нелогично: *У једном селу учитељица је описменила 105 жена, један фронтовац 15, а омладинац 10. Колико је жена укупно описмењено?* Ученик рачуна (105+10=115+10=125+5= 130). Наставница неправилно допуњује задатак: *Од овог броја није положило 15 жена, колико је...*? (наставница се исправља и објашњава да је 130 жена обухваћено, а не описмењено). Обична омашка, али говори колико је нужно да се

[1022] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза топличког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Сретена Петровића, 20. јануар 1949.
[1023] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза деспотовачког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Атанасија Обрадовића, децембар 1948.
[1024] Исто.

наставник припрема за рад и да буде прибран, нарочито ако не располаже богатијом праксом као што је ова другарица са две године службе“.[1025]

На прослави празника

Описујући процес масовног „измишљања традиције“ у Европи у периоду од 1870. до 1914, један од најзначајнијих историчара 20. века, Ерик Хобсбаум је навео три значајне иновације за које је била заслужна Трећа република у Француској: развој основног образовања прожетог револуционарним и републиканским традицијама као секуларног еквивалента цркви предвођеног учитељима као секуларним еквивалентима свештенству, измишљање јавних церемонија и славља[1026] у циљу афирмације тековина Француске револуције и отпочињање масовне производње јавних споменика.[1027] Како примећује ауторка књиге о „политици повијести“ у Југославији од 1945. до 1960, Сњежана Корен сва три феномена била су присутна у школама у Југославији у периоду после краја Другог светског рата.[1028] Политика образовања и васпитања која се спроводила у југословенским школама у периоду од 1945. имала је кључну улогу у процесу „трансмисије нове идеологије, нових начела и вриједности“. Процес „трансмисије“ који је у највећем броју случајева подразумевао: активно укључивање школа у прославе државних, обележавање значајних датума и годишњица па и мењање имена школама јер је школу требало учинити „живим спомеником“ сећањем на Рат и Револуцију,[1029] у периоду од 1945. представљо је једну од најсложенијих појава у југословенском друштву у првих петнаест година по окончању Рата. Да млади нису најбоље научили и разумели одређене лекције из прошлости на које су скоро свакодневно упућивани како кроз садржаје који су пласирани путем наставе тако и кроз већ поменуте прославе државних празника, обележавање датума

[1025] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај Драгољуба А. Марковића, школског инструктора о обављеном прегледу рада основних школа пожешког среза у периоду новембар-децембар шк. 1947/48 год, 16. децембар 1948.
[1026] Попут Дана Бастиље.
[1027] Erik Hobsbaum, „Kako se tradicije izmišljaju“, *Izmišljanje tradicije* (priredili: Erik Hobsbaum, Terens Rejndžer), Beograd, 2002, str. 5-25.
[1028] S. Koren, *Politika povijesti*...str. 377.
[1029] Vidi više u: Dunja Rihtman Auguštin, *Ulice moga grada*, Beograd, 2000; Alaida Asman, *Rad na nacionalnom pamćenju*, Beograd, 2002; Paul Connerton, *Kako se društva* sjećaju, Zagreb, 2004; Макс Бергхолц, „Међу родољубима, купусом, свињама и варварима: Споменици и гробови НОР 1947-1965“, *Годишњак за друштвену историју*, 1-3, Београд, 2007, стр. 61-82; Olga Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989*, Beograd, 2014.

и годишњица држава је јавно признала на седници Комитета за за неговање револуционарних традиција НОР-а која је одржана у оквиру Петог конгресу Савеза бораца септембра 1965. у Сарајеву. Том приликом један од делегат је приметио: „Наши омладинци нису знали ко је председник Југославије, али су зато сви умели да поименце наброје играче фудблског клуба Црвена звезда из Београда“.[1030] Више истраживања која су рађена крајем педесетих и почетком шездесетих година је показало да Народноослободилачки рат не заузима оно место у друштву које су му Партија и борачка организација наменили[1031] због чега, како је констатовано, није представљао „централни историјски и политички извор идентитета југословенске патриотске свести“. Пре свега је константовано да НОР ни у квалитативном, ни у квантитативном смислу није адекватно представљен у југословенским медијима односно јавности. Истраживања која су обављена у периоду од 1960. до 1964. године су показала да је знање ученика основних школа у Југославији[1032] о НОР-у веома селективно односно да на ученике веома јак утисак остављају „велике епопеје“ попут битака на Сутјесци и Неретви, Десанта на Дрвар, догађаја на Козари док остају потпуно индиферентни према догађајима као што су: улога КПЈ у организовању устанка, ослобођење Београд итд. Из резултата истраживања које је рађено међу ученицима осмог разреда основних школа у Бања Луци могло се закључити да тек сваки пети ђак зна тачан датум проглашења Републике Југославије. Мање од 50% ученика је знало да одговори на питање – Који је догађај на источном фронту представљао прекретницу у Другом светском рату? Док се 47, 7% определило за Стаљинград остали су наводили: Косовску битку, Битку на Колубари, Битку на Церу или Битку на Сутјесци. Због свега наведеног борачка организација је у периоду од Четвртог (1961) до Петог конгреса (1965) редефинисала политику сећања у Југославији на Други светски рат преусмеривши је са „бриге за ратну генерацију“[1033] пре свега према „бризи за младе нараштаје“ који су

[1030] Hajke Karge, Sećanje u kamenu-okamenjeno sećanje? Beograd, 2014, str. 58.
[1031] Савез удружења бораца Народноослободилачког рата или СУБНОР основан је 1947. године са циљем да све учеснике НОР-а окупи у једној организацији. Током читавог периода деловања у социјалистичкој Југославији, током ког је био изложен значајним и интензивним променама, СУБНОР се, како истиче историчарка Хајке Карге, „осећао обавезним да ради на сећању на рат“ и ако борачка организација никада није била актер који је самостално мапирао места сећања. Кључна реч у дефинисању програмске оријентације припадала је Комунистичкој партији односно Савезу комуниста Југославије; *Isto.*
[1032] Истраживање је обављено са ученицима 36 основних школа у Југославији; *Isto*, str. 56-57.
[1033]Од краја Другог светског рата па све до краја педесетих односно већ поменутог Четвртог конгреса из јуна односно јула 1961. СУБНОР је био фокусиран на „бригу о ратној генерацији“ дакле онима који су као активни борци против фашизма „добили“ до тада највећи рат у историји човечанства. Ова врста

живели у потпуно другачијој „друштвеној стварности“ у односу на бивше партизане.[1034] Померање фокуса сећања ка младима крајем педесетих и почетком шездесетих година 20. било је и последица редефинисања односа према концепту одрастања у Југославији за који је још децембра 1949. на Трећем пленуму ЦК КПЈ речено да мора бити отворенији, флексибилнији и пре свега веселији. „Нова осећајност“ је имала значајне импликације не само на садржаје са којима ће се млади сусретати у школи већ поготово на садржаје који ће испињавати време после школе. Актуализовању трендова у моди, музици, спорту и туризму морало се придружити и актуелизовање трендова у сфери политике односно културе сећања. Успостављању симбола као значајној димензији политичког деловања и легитимисања сопственог права на власт комунисти су приступили и пре него што се рат завршио. Један од најзначајнијих корпуса симбола нове власти представљали су нови празници који су се везивали пре свега за: важне догађаје из Другог светског рата, историју Међународног радничког покрета, историју Комунистичке партије Југославије касније Савеза комуниста Југославије и слично. Отпочињање рада на стварању „нове политичке и историјске свести“ било је у директној вези са стварањем великих слободних територија на којима су се врло брзо оснивале и прве школе. И пре краја Другог светског рата ученици школа које су се налазиле на слободним територијама били су укључени у прославу нових празника какви су били прослава Годишњице Октобарске револуције или Оснивање Црвене армије.[1035] Још док је Рат трајао Председништво АВНОЈ-а донело је

оријентације може се објаснити већим бројем чинилаца. У годинама које су се непосредно ослањале на рат, у којима је не само Југославија већ и читаво човечанство бројало мртве а чланови породица жалили своје најмилије фокус сећања морао је бити уперен ка онима који су извојевали слободу и стали на пут фашизму а којима је требало исказати највеће поштовање. Оријентација СУБНОР-а била је условљена и структуром врха југословенске борачке организације који је окупио највише државне и партијске функционере од којих су многи били чланови Врховног штаба Народноослободилачке војске Југославије. На Оснивачком конгресу Савеза бораца, Јосип Броз Тито је изабран за председавајућег Извршног одбора Главног одбора. Александар Ранковић је изабран за првог а Осман Карабеговић за другог секретара. Едвард Кардељ је изабран за подпредседника. Пленум Главног одбора Савеза бораца чинили су, између осталих: Родољуб Чолаковић, Борис Кидрич, Петар Стамболић, Андрија Хебранг (до 1948) и Марко Белини. У руководећим структурама борачке организације налазили су се и: Милован Ђилас, Владимир Бакарић и Моше Пијаде; *Isto*, str. 33

[1034] *Isto*, str. 56-57.

[1035] Успостављању нових симбола у виду празника, поготово у првим годинама после рата, комунистичка власт је приступала веома опрезно водећи рачуна о симболима и традицијама које су на одређеном простору већ постојале.

Историчарка Сњежана Корен наводи пример прославе Дана погибије Матије Гупца, вође Сељачке буне из 1573, 15. фебруара 1945. у школама у Далмацији и Горском Котару које су у исто време обележавале Годишњицу Лењинове смрти (јануар, 1945) и Оснивање Црвене армије (фебруар, 1945); S, Koren, *Politika povijesti*..., str. 385-386.

одлуку 28. новембра 1944. да се 29. новембар прогласи државним празником. Неколико месеци касније односно 22. априла 1945. Министарски савет ДФЈ донео је уредбу о проглашавању Првога маја државним празником.[1036] Неколико дана касније, 9. маја 1945. Председништво АВНОЈ-а прогласило је 9. мај „народним празником победе“ односно даном „када су побједе Црвене армије и армија свих Уједињених нација крунисане безувјетном капитулацијом хитлеровске Њемачке и када је херојска Југословенска армија побједнички завршила своје велико ослободилачко дјело потпуним ослобођењем наше отаџбине“.[1037] Одмах по успостављању мира приступило се „успостављању“ нових симбола односно празника који су пре свега требали да афирмишу сећање на устанак односно устанке југословенских народа и народности. Тако су за дане устанка у појединим републикама одабрани следећи датуми: Србија 7. јули, Црна Гора 13. јули, Словенија 22. јули, Хрватска и Босна и Херцеговина 27. јули и Македонија 11. октобар. Већина република прогласила је већ у лето и јесен 1945. наведене датуме државним празницима у тим републикама. Србија је 7. јули прогласила Даном устанка у Србији 28. јуна 1945, непосредно пред прославу првог 7. јула у слободи.[1038]

Укључивање школа у обележавање нових празника није увек текло брзо и глатко што је свакако имало везе са препознавањем нових симбола као истинских вредности на којима треба да почива политика образовања и васпитања у Југославији. Упутство са пописом значајних годишњица важних историјских догађаја тј. пре свега оних који су се

Везивање за ослободилачке традиције из „далеке прошлости“ у колико су биле у складу са званичним наративом био је један од најзначајнијих сегмената „рада“ на колективном памћењу после Другог светског рата. На тај начин „нова“ власт је успостављала не само принцип легитимитета већ и континуитета са одабраним „старим“ традицијама чиме је желела да истакне не само свој револуционарни већ и државотворни карактер што је у годинама успостављања власти било од изузетне важности.

[1036] 29. новембар и 1. маја остаће до краја постојања социјалистичке Југославије два најзначајнија државна празника; S, Koren, *Politika povijesti*..., str. 388.

[1037] *Isto*.

[1038] Конституисање дана устанака у југословенским републикама био је веома сложен процес. Историчарка Сњежана Корен сматра да се приликом одабира датума који ће се славити као дани устанка пошло од Титовог чланка „Годишњица народно-ослободилачке борбе у Југославији“ који је објављен у „Билтену Врховног штаба“ у лето 1942. У поменутом тексту Тито је описивао како и којим редоследом су дизани устанци у Југославији. Објашњавајући до које мере је процес конституисања симбола представљао пример договора и консензуса, Корен наводи други Титов текст из 1944. под називом „Борба народа поробљене Југославије“ објављен у „Новој Југославији“ у ком Јосип Броз говори на сличну тему али овога пута нешто другачије. Наиме, док је у првом тексту Црна Гора наведена као прва југословенска република у којој је дошло до дизања утанка у другом се предност даје Србији. Корен посебно наглашава како се непосредно по окончању рада датуми избијања устанка нису везивали за одређена места те да се: Бела Црква, Чево и Вирпазар, Камник, Дрвар, Босанско Грахово, Срб и Прилеп конституишу тек касније као „места сећања“; *Isto*, 393-394.

везивали за: НОБ, институције нове државе, СССР, раднички покрет, поједине истакнуте личности стигло је у југословенске школе тек у јануару 1946. Све до лета 1946. и почетка нове школске 1946/1947. упутство није преиначено у конкретну одлуку. Министарство просвете је тек 1947. године издавањем различитих упутстава почело интензивније регулисати сферу „нових датума" и „места сећања". Исте године школе у Југославији су се активно морале укључити у прославу селдећих датума: Обележавање годишњице смрти В. И. Лењина (јануар, 1947), Обележавање стогодишњице победе Вука Караџића и његових начела (септембар, 1947), Прослава тридесетогодишњице Велике Октобарске револуције (октобар, 1947), 29. новембар (новембар 1947) и Обележавање годишњице Свесловенског конгреса у Београду (децембар 1947).[1039]

Као што се види из упутстава датих за 1947. годину, догађаји из совјетске прошлости представљали су значајне репере и за југословенске комунисте који су их бар до раскида са Стаљином радо и често славили. На основу већ помињаног дописа Министарства просвете из јануара 1946. знамо да су се на попису значајних датума нашли и следећи догађаји: Дан Лењинове смрти (21. јануар), Оснивање Црвене армије (23. фебруар), Дан немачког напада на СССР (22. јун), Годишњица Октобарске револуције (7. новембар) и Стаљинов рођендан (21. децембар). У годинама до разлаза са Стаљином и СССР-ом у Југославији су се усталиле прославе три догађаја из совјетске прошлости и то: Дан Лењинове смрти (21. јануар), Годишњица Октобарске револуције (7. новембар) и Стаљинов рођендан (21. децембар) од којих је у школама посебна пажња поклањана 21. јануарау и 21. децембру. Сукоб са СССР-ом „уклонио" је у периоду од 1948. до 1951. године из јавног простора скоро све симболичне приказе совјетских вредности које су биле присутне у јавном простору у време добрих односа са, како с говорило, „првом земљом социјализма". Интензивно „брисање" сећања почело је не у лето 1948. када је избио сукоб већ тек током 1949. када су југословенски комунисти поред спољне почели јасније да критикују унутрашњу совјетску политику чиме су исказивали своју бригу за совјетски поредак у целини. Након Трећег пленума ЦК КПЈ који је одржан у децембру 1949. било је јасно да ће Југославија у будућности потражити сопствени пут у социјализам не марећи превише за совјетско искуство. По први пут на Првомајској паради 1950. није се могла видети Стаљинова слика. Нестанак совјетских симбола из јавног простора у

[1039] *Isto*, 403-409.

Југославији пренео се и на учионице у југословенским школама које су остале „ускраћене“ за Стаљинову слику. Веома популарна песма на школским приредбама до краја четрдесетих година 20. века која је почињала стиховима: „Уз Стаљина и Тита“ замењена је стиховима: „Уз маршала Тита јуначкога сина нас неће ни пакао смест“.[1040]

Промена политичког курса увела је међу празнике који ће се обележавати у југословенским школама 24. октобар односно Дан Уједињених народа. И ако је Југославија била једна од 46 земаља учесница Оснивачке скупштине Уједињених нација у Сан Франциску априла 1945 и потписница Повеље УН-а која је ступила на снагу 24. октобра 1945, Организацији Уједињених нација није дат већи простор у југословенски школама све до почетка педесетих година 20. века односно до времена када се, бар у Југославији, СССР сматрао „гарантом светског мира“. У време сукоба са СССР-ом Организација УН-а постала је важан медиј за исказивање југословенске спољне политике. Упркос противљењу СССР-а Југославија је у октобру 1949. изабрана за двогодишњег несталног члана Већа безбедности УН-а (1. јануар 1950. до 31. децембра 1951). Избор Југославије за несталног члана Већа безбедности УН-а утицао је на промену односа према УН-у и у школама. Савет за науку и културу Владе ФНРЈ донео је на предлог Југословенске националне комисије за УНЕСКО, марта 1951. одлуку да се 24. октобар почне обележавати у југословенским школама као Дан УН-а. Током друге половине педесетих година односно од времена када је у Југославији дошло не само до промене политичке парадигме већ и вредносног система који се посебно променио у односу на младе, у фокус доспева прослава једног новог/старог празника. Прослава Титовог рођендана сваке године 25. маја била је присутна у југословенским школама још од краја Рата. Редефинисање односа према младима, дефинисање нове политике образовања и васпитања у Југославији одразило се и на промену назива појединих празника који су почели да се „читају“ и разумеју и једном потпуно другачијем контексту. Тако је Прослава Титовог рођендана преименована у Прославу Дана младости 1957. године. Титова штафета[1041] претворена је у Штафету младости која се од 1957. носила као једна, савезна

[1040] *Isto*, 423-449.

[1041] У чланку под називом „Тито је стена. (Дис)континуитет владарских представљања у Југославији и Србији XX века“ историчарка Олга Манојловић Пинтар је скренула пажњу на обичај ношења штафете још у периоду Краљевине Југославије. Традиција ношења зубље или штафете започела је ношењем бакље од Сарајева до Опленца у част преминулог краља Петра I 1934. godine; Олга Манојловић Пинтар, „*Тито је стена*. (Дис)континуитет владарских представљања у Југославији и Србији XX века“ *Годишњак за*

штафета коју је Титу сваке године на стадиону ЈНА у Београду предавао одабрани омладинац. Прва Штафета младости кренула је почетком маја 1957. из Титовог родног места Кумровца. Мирко Трипало, тадашњи председник Савеза социјалистичке омладине Југославије био је први омладинац који је уручио Штафету младости Јосипу Брозу Титу на стадиону ЈНА у Београду.[1042]

Педесетих година обележаване су бројне значајне годишњице и јубилеји попут: Тридесетогодишњица КПЈ (1949), Десетогодишњица устанка (1951), Четрдесетогодишњица Октобарске револуције (1957), Петнаестогодишњица Битке на Сутјесци (1958) и Четрдесетогодишњица КПЈ (1959). Укључивање младих генерација у обележавање сваког од поменутих јубилеја било је током друге половине педесетих изузетно значајно и интензивно јер су основне школе у Југославији све више похађали рођени после рата односно они за које је Други светски рат није представљао непосредно искуство.

„Жива" школа

У процесу повезивања генерација рођених после Рата и тековина Рата и Револуције значајну улогу требало је да одигра нова пракса односно пракса давање назива школама по именима познатих народних хероја и револуционара. На тај начин школе су постајале „живи споменици" сећања на Рат и Револуцију која је и након окончања сукоба наставила да „тече" водећи југословенско друштво односно његов највиталнији део ка социјалистичком друштвеном поретку. И ако је до почетка педесетих година 20. века

друштвену историју, 2-3, Београд, 2004, стр. 85-100; О истом феномену писао је и историчар Дмитар Григоров у раду под називом „*Рачунајте на нас*. *Одломак* о Титовој штафети или Штафети младости". Григоров сматра да је од краја тридесетих односно почетка четрдесетих година 20. века постојала иницијатива да се ношење штафете претвори у општејугословенски ритуал па је у част рођендана младог краља Петра II Карађорђевића штафета 1941. кренула из Љубљане ка Опленцу а не из Крагујевца ка Опленцу што је уприличено за краљев рођендан 1939. године. Комунисти су већ 1945. године преузели праксу ношења штафете. Григоров наводи како је прва штафета после доласка комуниста на власт кренула баш из Крагујевца јер је „иницијатива рођена" наводно „спонтано међу тамошњим омладинцима". Све до 1957. године и трансформације Прославе Титовог рођендана (славила се на Белом двору) у Дан младости (славио се на Стадиону ЈНА) Титу је предавано више штафета. Најмасовнијом се може сматрати Прослава Титовог рођендана 1952. године када је десетине главних и локалних штафета носило преко 1 550 000 Југословена који су претрчали 130 000 км. Све укупно, у периоду од 1945. до 1956. у ношењу и предавању штафете је учествовало 10 291 500 Југословена који су претрчали 877 000 км; Дмитар Григоров, „*Рачунајте на нас*. *Одломак* о Титовој штафети или Штафети младости", *Годишњак за друштвену историју*, 1-3, Београд, 2008, стр. 105-136.

[1042] *Isto*, str. 449-471.

пракса именовања улица, тргова и различитих установа по особама и догађајима из новије прошлости била веома распрострањена, то није био случај са основним школама и гимназијама које у највећем броју случајева, са изузетком грађанских школа које су после Рата укинуте, пре 1941. нису носиле имена по конкретним људима и догађајима. Давању имена школама по људима и догађајима приступало се веома пажљиво из више разлога. Већ почетком педестих година пракса именовања и преименовања улица и тргова у Југославији непосредно после рата је оцењена као стихијска. Велики проблем појавио се после 1948. године када је тек преименованим улицама требало дати нова имена у колико су подсећала на време добрих односа са СССР-ом. Школа се због свог васпитног потенцијала сматрала знатно осетљивијом институцијом од других због чега се давању имена школама морало приступати обазривије. Током педесетих година донето је неколико уредби које су се односиле на давање имена школама. Пракса давања имена школама по истакнутим просветним и културним радницима као и истакнутим борцима Народноослободилачког рата санкционисана је тек *Законом о народним школама* из 1951. Ипак, на саму праксу знатно више је утицала Препорука о именовању улица и установа по живим особама коју је у септембру 1953. донела Народна скупштина ФНРЈ. Пракса давања имена основним школама у великој мери је имала везе са трансформацијом основне школе у осморазредну основну школу због чега је пракса давања имена основним школама заостајала за праксом давања имена гимназијама. Поред тога, лоше оцењени примери да се школама дају имена одређеног броја људи односно оних који су били на самом врху власти, што је био случај са именом Јосипа Броза Тита и именима великог броја живих људи, значајно је допринео томе да се иницијатива за давање имена школама препусти локалним органима власти који ће у наредном периоду имати кључну улогу у давању имена основним осморазредним школама из корпуса пре свега локалних хероја и јунака. Током друге половине педесетих и почетком шездесетих година пракса давања имена школама по локалним јунацима у великој мери је допринела афирмацији сећања на Други светски рат у одређеном крају међу младим Југословенима.[1043]

Трансформацији школског простора у „живо сећање“ на Рат и Револуцију требало је да допринесу пароле и слике руководилаца које су биле саставни део школског амбијента. Њихов утицај на изградњу младих Југословена као будућих градитеља

[1043] *Isto*, 481-495.

социјализма сматрао се посебно значајним због чега су школски инструктори својим извештајима често извештавали Министарство о њиховом садржају, распореду итд. Школски инструктор Милан Анђелковић приметио је у извештају из децембра месеца 1948. године како се пароле у многим школама власотиначког среза не користе као наставно средство. И ако је био децембар на појединим школама у поменутом срезу и даље је стајала парола „Хвала Титу што овако безбрижно проводимо лето“. Анђелковић је приметио „врло лош“ распоред слика у Основној школи у Власотинцу где се поред слике Тита с грбом могла приметити и слика Стаљина с грбом или Тита и Стаљина што је крајем 1948. године због већ израженог сукоба Југославије и СССР-а могло на различите начине да се тумачи.[1044]

Качењу слика и парола често се приступало стихијски. У извештају школског инструктора за срез деспотовачки се каже: „Украшавање учионица и ходника се не врши. По изјави учитеља у овоме се прешло из једне крајности у другу: док су прошле школске године учионице биле пренатрпане паролама, сликама и зидним новинама, ове шк. године зидови учионица су потпуно празни. Нашао сам свега у две учионице по једну паролу *Учити, учити и само учити* – Лењин. Мишљења сам да у свакој учионици мора имати две до три сталне пароле, затим по једну привремену паролу која је у вези са новом темом која се обрађује као нпр. када се предаје о електрификацији наше земље добро би послужила парола *Отеђемо светлост бучном водопаду, да обасја и село и град*. Такође је потребан зидни албум слика *Лепоте наше земље*. Такође је потребно у учионици или ходнику држати изложен последњи број зидних новина. Затим словарица и бројне слике у одељењима I разреда. Могли би се украшавати и ходници са одговарајућим паролама, сликама и цвећем, јер то васпитно делује и на ђаке и на родитеље и на све оне који долазе у школу“.[1045]

[1044] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза власотиначког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Милана Анђелковића, децембар 1948.

[1045] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза деспотовачког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Атанасија Обрадовића, децембар 1948.

Да је историја „жива“ и да се „старе битке никада не заборављају“[1046] ученицима је посебно стављано до знања приликом сусрета са највишим државним функционерима. Дружење са државним функционерима који су по правилу били бивши велики ратници и револуционари, као пракса директног „in your face“ контакта са са Ратом и Револуцијом, имало је још једну функцију односно функцију интимног и личног повезивања са историјом. Један од најинтимнијих и најприватнијих видова одржавања везе са Ратом и Револуцијом било је непосредно дружење најмлађих грађана Југославије са маршалом Југославије Јосипом Брозом Титом. Фондови Кабинета маршала Југославије и Кабинета председника Југославије Архива Југославије садрже на стотине и хиљаде страна стенографских белешки разговора који су вођени између Јосипа Броза Тита и бројних „дечијих“ делегација које су му долазиле у посету. Посете Кабинету увек су марљиво припремане. Приликом посете деце Титу водило се рачуна о свим детаљима па и о структури посетилаца међу којима је обавезно морало бити оних који су у рату изгубили једног или чак оба родитеља. Када се јуна месеца 1952. припремала посета делегације Савеза пионира пионирског дома Коча Поповић из Новог Сада који је бројао 950 чланова на списку потенцијалних посетилаца нашло се четрдесет имена од којих је првих шест припадало дечацима и девојчицама који су у Народноослободилачкој борби изгубили једног или оба родитеља.[1047]

Поред бројних стенографских белешки у поменутим фондовима налазе се и бројна писма малишана који су различитим поводима и приликама писали Титу изражавајући му своје дивљење али и своје знање о његовом учешћу у Рату и Револуцији. Тако је априла месеца 1949. године на адресу маршала Југославије стигла неколицина писама пионира који су се налазили на опоравку у Дечијем опоравилишту Српска мајка из Аранђеловца. У једном од писама се каже: „Драги наш друже Тито ми читамо много и много књига о Вама и видимо све како сте се ви борили. И ми смо учили IV и V и оне су нам се највише свидјеле, ми можемо укратко да вам испричамо шта се дешава у IV и V офанзиви. Прво ћемо да Вам испричамо о IV офанзиви. Нама се у IV офанзиви највише свиђа, када је непријатељска офанзива напала на партизане, а партизани су срушили мост на рјеци

[1046] Ana di Lelio, *Kosovska bitka u albanskom epu*, Beograd, 2010, str. 10; О знању на националном памћењу види још у: Dubravka Stojanović, Radina Vučetić, Sanja Petrović Todosijević, Olga Manojlović Pintar, Radmila Radić, *Novosti iz prošlosti. Znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*, Beograd, 2010.
[1047] АЈ, КМЈ-II-2/105, Пријем делегације Савеза пионира Пионирског дома Коча Поповић из Новог Сада код маршала Тита, Београд, 3. јун 1952.

Неретви. Немци су мислили да сада партизани не могу да прођу и они су опколили друмове, а Главни штаб је наредио да се брзо дрвени мост сагради и да прођу наши борци. Са леве стране чекали су их дражиновци и партизани су извршили напад на дражиновце дражиновци су бегали који куда, неки су се крили, неки су се предавали, а неки су се пре букли у сељачко одело итд. Сада драги наш друже Тито ћемо ти испричати о V офанзиви. Ми смо учили и читали да сте Ви били рањени у V офанзиви и чули смо да је погинуо наш Народни херој Сава Ковачевић, као командант III дивизије". [1048]

Улога посета и дописивања најмлађих Југословена и највиших државних функционера међу којима се са Титом најчешће комуницирало била је посебно значајна због тога што је на овај начин требало створити утисак код пионира да директно учествују у креирању југословенске како унутрашње тако и спољашње политике. Тако ни криза око Трста није могла заобићи децу и младе. Своју посету Бледу у марту месецу 1950. године Тито је искористио и како би се видео са децом „словеначке и италијанске народности из Трста". Том приликом Јосип Броз Тито је угостио педесет двоје деце која су летовала у пионирском одмаралишту на Бледу. Разговор са пионирима искоришћен је и да се најмлађи „пожале" Титу како би далеко више пионира дошло из Трста „да коминформисти и реакција нису водили жестоку пропаганту против њега, плашећи се, на једној страни, да ни деца не дознају истину о Југославији, а на другој тврдећи да у Словенији тобоже постоји епидемија неке опаке болести". [1049]

Две године касније Јосип Броз Тито се обратио деци из Бохињске Бистрице истичући: „Мени је драго да се ви осјећате овдје у Југославији као код куће, као у својој домовини. Ви сте заиста овдје у својој домовини. Ви сте дио наших народа који живе ван наше земље. Нажалост, прилике су биле такве да нисмо могли да добијемо све што је наше, све крајеве где живе наши народи. Ми се боримо и даље, борићемо се увијек за наше право да наши људи живе у срећи, да буду припојени својој матици. Ја вам стављам на срце, нарочито наставницима и учитељима, да непрекидно гајите дух код дјеце који влада данас у Југославији, дух новог човјека, нове социјалистичке Југославије и да им увијек потстиче у свијести да су они дио нашег народа и да никада не смију заборавити

[1048] AJ, KMJ-II-2/17, Пријем пионира из дечјег опоравилишта Српска мајка из Аранђеловца код маршала Тита (Београд), 20. април 1949.
[1049] AJ, KMJ-II-2/61, Пријем деце словеначке и италијанске народности из Трста код маршала Тита, Блед, 10. март 1950.

свој народ“. Своје обраћање Јосип Броз Тито је завршио речима: „Нека вам буде наша земља звијезда водиља, не заборавите на њу, гледајте у њој своју домовину. Вама, тамо, неће бити баш лако. Фашизам поново диже главу. Ја знам да ћете ви тако имати тешких часова, али ако вам тамо буде тешко ви ћете овдје, у својој домовини, увијек наћи мјесто“.[1050]

Представе о партиципацији деце у вођењу политике посебно су долазиле до изражаја када се требало изјаснити о исправности вођења политике југословенског руководства и нападима на исту. Тако су 1958. године Кабинету Председника Републике стигла бројна писма подршке југословенских пионира у вези са „случајем“ Милована Ђиласа и реакцијама међународне јавности на исти. Тако је пионирка Брана Ножинић из Загреба писала председнику Републике: „Ја међу пионирима наше земље слушала сам Твој говор, гдје говориш како су оклеветали нашу Југославију. Рекао си да ћемо се борити да изграђујемо социјализам, упркос руководиоцима других земаља који нас нападају. И борит ћемо се вјековима. Неки од нас најмлађих наслиједит ће твоје руководство, препричават ће се твој говор. Ми ћемо постати синови своје домовине, изграђиват ћемо нашу земљу. Ми мали пионири и пионирке не мрзимо друге народе већ само њихове руководиоце, који су оклеветали и окаљали част наше домовине и земље. Ми не разумијемо цијели Твој говор, већ само оно што је у нама пробудила мржња према фашизму. Обећајемо ти да ћемо се борити против фашизма за социјализам, и да ћемо бранити част нашу, част наших руководиоца и част наше земље“.[1051]

II 4. 3. Старе праксе

Настава веронауке

И ако је *Уставом* из 1946. године југословенска држава дефинисана као секуларна држава што је у пракси требало да значи да ће црква бити одвојена од државе настава веронауке задржала се у школама у Србији и Југославији, тачније речено „полако“ се „повлачила“ све до 1952. мада је службено забрањена усвајањм *Закона о народним*

[1050] АЈ, КМЈ-II-1/42, Говор маршала Тита деци са СТТ у Бохињској Бистрици, 7. август 1952.
[1051] АЈ, КПР-II-8, Писмо пионирке Бране Ножинић упућено Кабинету Предсједника Републике, 1958.

школама из децембра 1951 године.[1052] Комуникација између представника Српске православне цркве и Повереништва за просвету при АСНОС-у отпочела је одмах по ослобађању Србије у јесен 1944. године. До прве посете митрополита Јосифа у пратњи протојереја др Јефте Прњатовића Повереништву за просвету дошло је 29. децембра 1944. године након које је Митра Митровић Ђилас, први послератни повереник за просвету у влади Благоја Нешковића обавестила Митрополита да ће се веронаука предавати факултативно по жељи ђачких родитеља. Већ 30. децембра 1944. Повереништво за просвету АСНОС-а упутило је акт Синоду Српске православне цркве у којим је у највећој мери дефинисан „положај" наставе веронауке у школи све до њеног службеног укидања 1951. године. Актом од 30. децембра 1944. Синод Српске православне цркве је обавештен да су за доношење основних одлука по питању односа цркве и државе, па и питања верске наставе у државним школама, надлежни, пре свега АВНОЈ и НКОЈ као „врховне народне власти ДФЈ". Синод је обавештен да је у складу са јасно дефинисаним положајем цркве у односу на државу, држава одлучила да до „коначне одлуке надлежних органа" верску наставу организује на следећи начин. У државним школама верска настава се није могла држати као део редовног наставног програма. Настава веронауке постала је факултативни предмет и ученици су је могли похађати само уз сагласност родитеља. Могла се одржавати у школским просторијама једном недељно само након извођења редовне наставе. Верску наставу могли су држати вероучитељи којима је држава издала дозволу за држање верске наставе. Добијање дозволе било је у директној вези са „држањем" вероучитеља током НОБ-а и њиховом привржености циљевима исте. По акту од 30. децембра 1944. сви вероучитељи који су се на дан ослобођења затекли као државни службеници требало је и даље да примају државне принадлежности као државни службеници.[1053] Евиденција броја ученика који похађају верску наставу је била препуштена вероучитељим који су преузимали на себе обавезу да редовно обавештавају школске управе о броју дечака и девојчица који похађају веронауку. Учитељима и наставницима је било забрањено да држе наставу веронауке.

[1052] Радмила Радић, *Држава и верске заједнице 1945-1970. Први део: 1945-1953*, Београд, 2002, стр. 194.
[1053] *Исто*, стр. 189.

Актом Повереништва од 3. марта 1945 сви окружни одбори у Србији били су обавештени да су, супротно пракси саботирања верске наставе,[1054] дужни да у државним школама обезбеде предавање веронауке тако што ће обезбедити простор, , дрва за огрев и слично. Вероучитељи су и даље остали на државном буџету. Власти су биле дужне да, у колико Црква није у могућности, обезбеде одлазак учитеља у најзабаченија села.[1055]

Доношење Устава 1946. и дефинисање Федеративне Народне Републике Југославије као секуларне државе у великој мери је утицало на стварање неповољнијег амбијента за држање и опстанак верске наставе. Подаци Синода о 90% ученика државних школа у Србији који су се пријавили за наставу веронауке у 1945. години на одређени начин су „успорили“ државу у јасно профилисаној намери да се „реши“ цркве. Да се у „обрачуну“ са веронауком мора поступати бојажљиво нагласила је Митра Митровић Ђилас на Конференцији начелника и просветних референата из Србије, Војводине и са Космета која је одржана 1. и 2. марта 1946. Том приликом је рекла: „Доста смо добили тиме што верска настава није обавезан предмет. Ове године нема радикалних промена. Верска настава ће се одвијати као и до сада. Неће бити у наставном плану, неће бити уношена у сведочанства, али ће се одржавати у школској згради кад нема друге наставе. Свој рад школе не треба да ограничава због верске наставе, али не треба ни да је онемогућава. Не треба правити сметње. Никаквим грубим методама то се не сме ликвидирати. За то је потребан процес. Морамо имати обзира због родитеља. А морамо преваспитати омладину“.[1056]

Слабљењу позиција веронауке у великој мери је допринела одлука Министарства просвете од 1. маја 1946. којом су вероучитељи скинути са платних спискова државе. Ова мера у великој мери је допринела томе да се један број вероучитељ распореди на нове дужности односно на места за наставника руског и латинског језика.[1057] Током 1947. године и поред све већег боја притужби Синода на рачун нижих органа власти,

[1054] Представници Српске православне цркве редовно су обавештавали Повереништво просвете о саботирању верске наставе од стране нижих органа власти. Вероучитељима као државним службеницима, супротно одлуци Повереништва од 30. децембра 1944, није дозвољавано да наставу држе у школи. Супротно одлуци Повереништва, учионице у којима се држала настава веронауке нису се грејале. Често су се могли чути коментари да огрев за наставу веронауке морају обезбедити родитељи деце која веронауку похађају што није било тачно и у складу са прописима; *Исто*, стр. 190.
[1055] *Исто*.
[1056] АС, Министарство просвете НР Србије (Г-183, Ф-11), Стенографске белешке са Конфернције начелника и просветних референата из Србије, Војводине и Космета, 1-2. март 1946.
[1057] Р. Радић, *Држава и верске заједнице*...стр, 191.

Министарство просвете није предузимало драстичније мере како би санкционисало став окружних народних одбора према настави веронауке. Исте године Централни комитет Комунистичке партије Југославије је иступио са ставом да је „једна од главних сметњи за формирање научног погледа на свет верска настава у школама и утицај свештенства“[1058] чиме је веронаука „пуштена низ воду“. Већ од 1946. црквене власти су свесне веома неизвесног положаја веронауке у школама, не само у Србији већ и на територији читаве Југославије, почеле да мењају тактику све чешће се директно обраћају родитељима и „упозоравајући их да од њих зависи колико ће деца бити задојена Христовим духом.“[1059] Крајем 1948. односно почетком 1949. године Синод Српске православне цркве се у два наврата обраћао Председнику Председништва Владе ФНРЈ и Председнику Владе ФНРЈ Јосипу Брозу Титу жалећи се на „потешкоће и неправде које се цркви чине“. У одговору Синоду који је припремила Државна комисија за верска питања у име Председништва Владе ФНРЈ цркви је јасно стављено до знања да у „ФНРЈ право на васпитање и одгој дјеце и омладине припада искључиво држави“.[1060]

И поред врло одбојног става државе према веронауци она је успела да опстане у школама све до краја 1951. и доношења *Закона о народним школама* који ју је службено забранио. Приметна индиферентност државе од 1946/1947. према интервенцијама и примедбама Синода није значила да је држава незаинтересована за степен популарности наставе веронауке међу децом и родитељима. Немогућност прецизног увида у податке о броју ученика који похађају верску наставу забринула је државне органе због чега је Комисија државне контроле ФНРЈ 13. августа 1947. издала решење којим се „одобрава масовна контрола података којим располаже министарство просвете о броју ученика који похађају религијску наставу“, односно оних који су се изјаснили да ће је похађати. Задатак контролора упућених на терен је био да утврде колико ученика похађа веронауку, колико се ученика пријавило за верску наставу тамо где нема вероучитеља, ко води евиденцију о похађању веронауке односно да ли то раде само вероучитељи или и управа школе и где се, у које време и са колико часова недељно одржава верска настава. Подаци о стању на терену сакупљени су у свакој републици да би затим републичке контролне комисије поднеле извештаје који су септембра 1947. постали део обимног збирног извештаја на

[1058] *Исто*, стр. 192.
[1059] *Исто*, стр. 193.
[1060] *Исто*, стр. 193-194.

основу кога се могло закључити да се највећи број школа у Југославији неодговорно односи према сакупљању података на основу којих би било могуће израдити статистички извештај о „кретању“ ученика током школске године. Управе школа у највећем броју случајева нису имале евиденцију о ђацима који похађају верску наставу „ван школа по разним капелама, црквама, жупским становима итд“. Републичке контролне комисије су скренуле пажњу на „упадљиву“ појаву у свим републикама сем у Словенији. Подаци Министарства просвете и среских народних одбора „скоро никада се нису поклапали са подацима које је установила контрола“. Као најдрастичнији примери наведени су следећи. Нижа гимназија у Скопљу пријавила је да верску наставу похађа 483 ученика а стваран број био је далеко мањи односно износио је трећину званичног броја. Министарство просвете Хрватске располагало је подацима о наглом смањењу броја ученика који похађају верску наставу током 1947. године. У извештајима хрватског министарства просвете наведен је пример града Дубровника у коме је, званично, верску наставу похађало 20% ученика. Комисија државне контроле је утврдила да су званични подаци далеко од истине и да верску наставу у основним школама у Хрватској похађа 66% ђака а ван школа 12% ђака. Другим речима, верску наставу у хрватским основним школама је похађало скоро 80% ђака. Верска настава у основним и ван основних школа у Дубровнику била је заступљена у сличном проценту. Према подацима Министарства просвете НР Босне и Херцеговине веронаука се није похађала ни у једној основној школи на територији среза Травник. Контрола је утврдила да у 19 травничких основних школа веронауку похађа 550 ученика од 2930 колико их има у прегледаним школама. Једина југословенска република у којој су се подаци републичког министарства просвете поклапали са подацима Контролне комисије била је НР Словенија. Према подацима Министарства, веронауку је у 201 прегледаној основној школи похађало 94, 63% ученика а према подацима контроле 93, 99%.[1061]

У збирном извештају је примећено да се и поред јасних прописа у вези са местом извођења наставе, начином и динамиком којим се изводи, квалификацијама које мора поседовати вероучитељ, дозволама без којих не може држати веронауку, на терену често затиче другачија слика. Уобичајане је била појава да се веронаука не држи при школама већ при црквама, манастирима, жупским становима итд. због чега се није налазила под

[1061] АЈ, Комисија државне контроле ФНРЈ (19-196-1739), Извештај о верској настави, септембар 1947.

контролом државе. Уместо једном, веронаука се најчешће држала две пута недељно. Часови су трајали дуже. Често су одржавани у јутарњим часовима због чега су ученици каснили на редовну наставу. И ако неопходна за рад у школи, дозволом за држање наставе веронауке се могао похвалити ретко који вероучитељ. „Обичај“ да не поседују адекватну „лиценцу“ био је распрострањен како међу свештеницима који су држали наставу ван школе тако и међу онима који су је држали у школи. У једном од извештаја са терена се наводи пример свештеника из сисачког среза који је био „невидљив“ за државу јер није имао дозволу за рад. Школска управа у Сиску је тврдила да верска настава у срези сисачком не постоји док је свештеник из места Села држао верску наставу не само у свом месту већ у селима: Дужица, Греда, Јарвеник и Жорине. У истом срезу, свештеник у селу Матинска вес није поседовао дозволу за рад што му није сметало да држи верску наставу у школи. Шта више, када свештеник није био у могућности да држи наставу мењала га је локална опатица која је у исто време била и управница школе. У селу Јасенову код Панчева „дечју службу“ односно веронауку у цркви држао је свештеник коме су била одузета грађанска права.[1062]

Главним узроком оваквог стања сматрала се „незаинтересованост просветних органа“ односно Министарства и повереништава на терену који су „проблем“ наставе веронауке доживљавали као административни проблем. Готово идентичан однос према настави веронауке су имали представници масовних организација попут Пионирске и Омладинске (СКОЈ) који у највећем броју случајева нису разумели на који начин треба да се понашају како би међу пионирима и омладинцима смањили интересовање за часове веронауке. У Кривој Паланци у Македонији омладинска организација је ученицима који похађају верску наставу, потпуно супротно инструкцијама, забрањивала да присуствују различитим кружоцима које је организовао СКОЈ. У Црној Гори је забележено више случајева да чланови Народног фронта забрањују посету цркви и спречавају издавање бонова за снабдевање онима који певају у цркви. Са друге стране, у Словенији у Бели Церкви је забележен случај да чланови СКОЈ-а сакупљају потписе од родитеља за дозволу посећивања верске наставе. Није било неуобичајено да чланови Народног фронта шаљу децу на веронауку. У Подкрају код Радеча у Словенији је забележен случај секретара

[1062] Исто.

Освободилне фронте који је молио жупника из другог села да предаје веронауку у локалној школи.

Посебан акценат у извештају стављен је на „неочекивану“ популарност веронауке. Сматрало се да на ову „појаву“ утиче више фактора. Пре свега, представници различитих конфесија нису седели скрштених руку. Многе цркве су имале осмишљен програм придобијања младих. Католичка црква је била посебно активна на пољу ширења „пропагандног рада међу омладином“. Оснивала је омладинске певачке хорове и организовала различите акције попут: играња шаха и пинг-понга, фотографисање деце. Поред тога, делила је бомбоне, школски прибор и храну. Није би редак случај да и учитељи помажу рад цркве односно свештенства. У једном од извештаја се каже: „Учитељица основне школе у Старом Тргу (Словенија) присиљавала је децу да иду на исповест и причест, а управитељ из те школе присиљавао је децу да се моле пре и после учења. У НР Србији у ужичком срезу учитељи сами задржавају децу у разреду после школског радног дана ради предавања веронауке необјашњавајући им да су ти часови необавезни. У селу бољевачком у селу Сумраковцу учитељ силом тера ђаке да уче веронауку тако да је чак једног ђака и истукао. У селу Јармино – котор Винковци, учитељ у одсуству свештеника учи децу веронауку, присиљава их на мољење и на поздрављање хваљен исус, слику Тита у школи држи испод крста“.[1063]

Са друге стран, у извештају се наводе и бројни примери „неочекиване“ незаинтересованости за веронауку у појединим деловима земље или међу припадницима појединих народа. Примећено је да међу 78% основаца који похађају веронауку у Хрватској већину чине католици односно Хрвати док је веронаука међу припадницима српског народа далеко непопуларнија. Наведен је податак да у појединим срезовима Хрватске у којима Срби чине 50% основаца, часове веронауке похађа свега 10% дечака и девојчица. Сматрало се да се слабија заступљеност Срба из Хрватске на часовима веронауке у Хрватској може објаснити чињеницом да је већина основци српске националности потицали из устаничких породица у којима је однос према упражњавању вере био другачији.[1064]

[1063] Исто.
[1064] Исто.

Незаинтересованост ученика мотивисана различитим узроцима није увек била разлог не похађања веронауке. Разлози су се проналазили и међу вероучитељима. Било је случајева да у појединим местима није било вероучитеља због чега није било ни наставе веронауке. Многи вероучитељи нису имали дозволу за држање верске наставе услед политичког става и недоличног понашања због чега су губили углед у народу. Многи сеоски вероучитељи су одустајали од предавања јер им нису били регулисани плата и превоз што није био случај са вероучитељима по градовима где се веронаука више предавала. Било је свештеника који нису желели да предају веронауку по одобреном плану и програму као и по предвиђеним условим односно нису желели да предају после радног времена, један пут недељно. Највећи отпор прописаним правилима пружале су оџе међу којима је било највише оних који су сматрали да се веронаука мора предавати у верским објектима а не у школама после радног времена. У збирном извештају Контролне комисије наведен је пример вероучитеља из Ливна који није желео да држи верску наставу „да би маса стекла утисак да се вера прогања“.[1065]

Почетком школске 1947/1948. године Контролна комисија НР Србије поднела је извештај о стању верске наставе и у НР Србији. Извештај је био сачињен на основу резултата који су прикупљени у 12 градова, 29 срезова, 493 места. Прегледом је било обухваћено 613 школа са 156 632 ученика. [1066] Том приликом је утврђено да веронауку у Србији учи 20 734 ђака основних и средњих школа односно 13, 23% од целокупног броја обухваћених конторолом. Још 17 387 се изјаснило да жели да учи веронауку али за то нема услова. [1067]

Извештај републичке контролне комисије је констатовао да на територији уже Србије у школама које су биле обухваћене контролом веронауку учи 11 722 или 11, 18% ученика. Од 37 775 ученика чије су школе биле обухваћене контролом на територији Војводине веронауку је учило 9012 односно 23, 85% ученика. Контрола је показала да се веронаука у Војводини више учи у градовима него на селима. Вероучитељ у граду је био

[1065] Исто.
[1066] На територији НР Србије радило је 4 361 основних и средњих школа које је похађало 640 616 ученика.
[1067] Разлога је било више: у појединим местима није било свештеника; многим свештеницима су после другог светског рат била одузета грађанска права тако да нису могли да добију дозволу за држање наставе веронауке; у појединим местима радило се о лошој организацији итд; АЈ, Комисија државне контроле ФНРЈ, (19-196-1739), Извештај по питању контроле података Министарства просвете о броју ученика који похађају верску наставу упућен од стране Контролне комисије НР Србије Савезној контролној комисији, 5. септембар 1947.

професионални предавач наставе веронауке. Због тога је добијао плату од цркве у којој је службовао, што није био случај са сеоским свештеницима који су се другачије финансирали. Подаци за Косово и Метохију су били веома оскудни. По извештају републичке контролне комисије, школске 1947/1948. на Косову и Метохији „верске наставе уопште није било сем у две метресе које не подпадају под контролу Министарства просвете.[1068]

Нешто другачије податке о похађању верске наставе у Србији али искључиво међу ученицима основних школа имало је Министарство просвете НР Србије. Према подацима које је Министарство просвете НР Србије сакупило на почетку школске 1947/1948. на основу увида у рад 113 основних школа које је похађало 20 153 ученика веронауку је слушало 1 492 ученика или 7,3%. Изузетно висок проценат ученика који су посећивали часове веронауке био је у Београду. У једанаест београдских школа које је похађало 5 750 ученика на веронауку је одлазило 2 298 односно скоро 40% ђака.[1069]

Подаци за Војводину односно сомнорски и суботички срез су указивали на упадљиво различит степен привржености верској настави међу припадницима различитих националних мањина и верских скупина. У 27 основних школа у Војводини које је похађало 20 999 ђака на верску наставу је одлазило 3 041 ученика односно 14, 5%. На основу прегледаних резултата закључено је да је у сомборском срезу проценат оних који одлазе на веронауку далеко већи међу Мађарима (69%) и Хрватима (53%) него код Срба (3,6%). Веома слична ситуација била је и у суботичком срезу где је верску наставу у основним школама похађало око 38% Мађара, 37% Хрвата и 15, 8% Срба.[1070]

У извештају који је достављен Кабинету Маршала Југославије Јосипа Броза Тита крајем 1947. године констатовано је како постоје делови Србије у којима је проценат похађања верске наставе изузетно висок. То је био случај са Крагујевцем где је током 1946. верску наставу похађало 90% ученика основних школа. Током 1947. проценат је пао на 43% што се и даље могло сматрати значајним степеном заинтересованости за

[1068] Исто.
[1069] АПР, КМЈ-II-6-b/3, Информација о прегледу рада основних и стручних школа, о стручним кадровима и верској настави, 25. децембар 1947.
[1070] Исто.

веронауку. Било је и оних делова Србије као што је Косово и Метохија где се, према аутору извештаја верска настава није похађала.[1071]

Неке од најзначајнијих примедби државних органа које су се односиле на НР Србију су биле: да је настава веронауке у Србији најзаступљенија међу ученицима католичке а најнепопуларнија међу ученицима православне вероисповести. У колико су је похађали, православци су то чешће чинили у школама док су католици веронауку најчешће похађали у школи и при цркви. Проценат основаца који су током школске године напуштали верску наставу био је највећи у Србији. Губитак интересовања правдао се неуредним предавањима и умором после редовне наставе када је почињала верска. Примећено је да у Србији веронауку чешће похађају девојчице него дечаци и то млађих узраста односно узраста на које родитељи својим ставовима могу да утичу. Евиденцију о похађању верске наставе у Србији ажурније су водили свештеници него представници школских управа.[1072]

Потреба државе да контролише наставу веронауке и да је у потпуности искорени била је у вези са конституисањем „нове“ Југославије као секуларне државе, као оне у којој је црква у потпуности одвојена од државе. „Извођење“ веронауке из учионице и школе било је посебно значајно у систему у оквиру ког је у процесу изградње „новога човека“ школи била намењена једна од кључних улога. Сматрало се да се неговање верских осећања међу школском децом највише коси са увођењем идејности односно идеолошког и политичког у наставу дакле оне димензије процеса васпитања и образовања која је код деце требало да развије патриотска и морална осећања. Развој патриотских осећања према „новој“ Југославији и социјалистичког морала био је предуслов стварања будуће социјалистичке Југославије.

Похађање верске наставе често је довођена у везу са ширењем учмалости и сујеверја међу децом. Из извештаја школских инструктора може се закључити да је учмалост третирана као једна од главних препрека прихватању идејности у настави односно развоју патриотских и моралних осећања. У извештају о приликама у Основној школи у Великом Трновцу из фебруара 1948. године се каже: „На патриотско морална

[1071] Исто.
[1072] АЈ, Комисија државне контроле ФНРЈ (19-196-1739), Извештај по питању контроле података Министарства просвете о броју ученика који похађају верску наставу упућен од стране Контролне комисије НР Србије Савезној контролној комисији, 5. септембар 1947.

осећања наставно градиво мало има дејства, јер је у разреду учмалост – све се прима хладно“.[1073]

Сујеверје као веровање дубоко укорењено у народу сматрало се једном од највећих препрека изградње социјалистичке школе. Као реликт „старог начина мишљења“ оно се, сматрали су школски инструктори, задржало у школама у Србији и Југославији дуго после окончања Другог светског рата. Школски инструктори су се често у својим извештајима о раду школа освртали на бројне одговоре ученика који су у својој основи имали сујеверје. Јакша Дрљевић је навео пример ученика у Трнави који су „на питање зашто су Стари Словени веровали у много богова“ одговарали „нису знали за једног Бога као ми“. Даље Дрљевић истиче: „Овде ученици кажу да нема вила, вампира и вештица, али кад се ученик пита зашто ноћу не сме да пређе преко гробља, одговара: Плашим се вампира. Или зашто се ноћу плаши да седи у соби одговара – Плашим се вештица“! Сматрало се да су ови примери доказ неефикасног наставног процеса који није у довољној мери утемељен на социјалистичкој педагогији.[1074]

У селима драгачевског села забележено је више примера, пре свега, ученица које су поред пионирских значки носиле крстиће због страха за сопствено здравље али и да, како су одговарале школском инструктору, „вукови не нападају овце“.[1075]

И ако се верска настава није одржавала у школама од 1947. године верска убеђења била су веома присутна међу ученицима свих вероисповести које су живеле на територији НР Србије. Поред учмалости и сујеверја, „тзв. верска затуцаност“ се сматрала још једним непријатељем социјалистичке школе. Појава означена као „верска затуцаност“ регистрована је током читавог периода који представља предмет интересовања овога рада. Бројни школски инструктори приметили су да деца често питају своје учитеље и учитељице: „Има ли Бога“. Видосава Лангхофер, школска инструкторка у срезу расинском навела је у свом извештају пример учитељице која на оваква и слична питања одговара:

[1073] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај Серафима Петровића, школског инструктора о обављеном прегледу рада основних школа у периоду септембар-децембар шк. 1947/48 год, 1. фебруар 1948.

[1074] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза тгаковског Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Јакше Дрљевића, 20. децембар 1948.

[1075] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај школског инструктора Исаила Николића о обиласку основних школа Среза драгачевског, новембар 1948.

„Па ја сам вам рекла да нема Бога“.[1076] Школски инструктор Милорад Марковић написао је након посете основних школа у нишком крају децембра 1948: „Али ипак и још увек ће деца казати да је бог створио свет, да бог даје кишу, а свети Илија гром. Још увек деца одлазе у цркву, причешћују се. Још увек на оболели прст привијају разне гадости, вечером са страхом пролазе улицом и пут поред гробља престрашно избегавају“.[1077] Након посете школама у Новом Пазару крајем 1948. године, изасланик Министра просвете НР Србије написао је у свом извештају: „Напослетку, морам подвући да је верска затуцаност код муслиманске деце – толика да историјски материјал из првобитне заједнице људи који је требало да послужи у сузбијању заблуда и празноверица код деце – није дао жељене резултате. Можда овај материјал и није васпитно искоришћен у пуној мери, али је чињеница да су деца на ово питање јако осетљива. Тако је у одељењу Александра Капетановића, кад је било речи о вери старих Словена и у вези с тим о загробном животу, неколико ученика скачу у један мах и тврде како он постоји. Они тврде да постоји седам ката небеса и да се после смрти иде: ко у ад, ко у џенет“.[1078] Слична ситуација била је у селима рачанског среза где је забележен случај саботирања акције чишћења губара. Међу децом из околине Бајине Баште владало је уверење да је најезда губара „казна божја“ и да ће их „уништити“ онај ко их је посало“.[1079]

Новембра 1948. године у селу Кривом Виру у бољевачком срезу забележен је случај допуштања свештенику да одржи час веронауке у трећем и четвртом разреду основне школе како би се удовољило захтеву родитеља. И поред спремности просветних власти бољевачког краја да изађу у сусрет мештанима Кривог Вира час веронауке опструиран је у тренутку када је вероучитељ почео да износи контрааргументе научним доказима о настанку и развитку човека. Школски инструктор задужен за надгледање рада основних школа у бољевачком срезу написао је у свом извештају из новембра месеца 1948. следеће: „Ученици су га сачекали у учионици мирно. Када је свештеник заузео своје место, устаје начелник пионирског одреда и на веома учтив начин саопштава свештенику

[1076] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај Видосаве Лангхофер о извршеном прегледу основних школа у срезу расинском – Крушевац, 15. децембар 1948.
[1077] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај о прегледу рада основних школа у Срезу нишком, извршеном од 25. новембра до 9. децембра 1948, децембар 1948.
[1078] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај о прегледу школа у Срезу дежевском, 20. децембар 1948.
[1079] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај школског инструктора Илије Вукићевића о обављеном прегледу рада основних школа у Срезу рачанском, децембар 1948.

да они не желе да уче веронауку, јер они у школи уче о настанку и развитку човека и природним појавама, а ово учење је у супротности са верским учењем. Свештеник је почео да их уверава у корисност учења веронауке. Деца су га пажљиво саслушала, али када је хтео да пређе на обраду градива, начелник одреда достојанствено устаје командује одреду мирно и наређује одлазак кућама. Ни један ученик није остао у учионици".[1080]

Популарност веронауке била је посебно велики у срединама у којима је живело становништво католичке вероисповести. Притисак римокатоличких верника био је изузетно јак и у срединама у којима су католички верници били мањина. Интересантан је случај града Бора у коме су и после окончања Другог светског рата живели припадници немачке националне заједнице. Под притиском немачке националне заједнице у Бору, верска настава била је редовна појава у католичким црквама. Према подацима који су се могли сазнати од борских наставник значајно присуство немачких ученика на веронауци могло се објаснити једино угледом који су католички свештеници уживали међу Немцима. Школски инструктор Милош Вучковић забележио је у свом извештају из новембра месеца 1948. године следеће: „Католички свештеник врбује децу бомбонама, доводећи их у цркву, где поред мисе деца Немаца и остала – католичке вере повремено слушају библију"![1081]

Ако је одлазак у цркву представљао ређу појаву код парвосалваца него код католика, упражњавање верских обичаја није било ретка појава ни код једних, ни код других као ни код припадника осталих вероисповести у Југославији. Школски инструктор Бранко Коњић задужен за обилазак школа у Рађевини писао је о веома распрострањеном обичају упражњавања црквених венчања, славских обреда, поста итд. У свом извештају из децембра месеца 1948. године, Коњић је приметио да обичаје које упражњавају родитељи врло радо прихватају и деца па и учитељи од којих се очекивало да дају свој допринос сузбијању, очигледно, веома распрострањених појава.[1082] У селима копаоничког среза примећено је да 90% деце носи на торбама извезене црвене крстиће. Ова „појава" веома је заинтересовала школског инструктора копаоничког среза који у свом извештају пише:

[1080] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза бољевачког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора, новембар 1949.
[1081] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза борског Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Милоша Вучковића, новембар 1949.
[1082] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај Бранка Коњића о извршеном прегледу основних школа у срезу рађевинском – Крупањ, 12. децембар 1948.

„Интересовао сам се због чега је то и откуда, али ни један наставник није могао дати позитиван одговор, па чак ни инструктор. Интересовао сам се код другова који су службовали у копаоничком срезу пре рата да ли је тога било, да није то нека традиција. Добио сам негативан одговор. Пре рата деца нису носила никакве знаке на торбама. Интересантно је да нигде нисам приметио извезену петокраку“.[1083]

Посебно тешка борба са увреженим начином мишљења вођена је у селима Прибојског среза односно у оним крајаевима Србије у којима је муслиманско становништво било значајније заступљено. Школски инструктор Вук Павличић обавестио је Министарство крајем 1948. године о притисцима које на учитеље врше хоџе и родитељи када ученика муслиманске вероисповести покушавају да наговоре да на часовима скидају фес.[1084]

Однос према верској настави али иупражњавању вере међу децо школског узраста ван школе као и у школи, нова југословенска власт је исказивала начином на који се односила према празновању одређеног броја верских празника. Само месец дана по доношењу *Скраћеног наставног плана и програма за основне школе*, Повереништво за просвету је расписом из јануара 1945. обавестило све школе у Србији да ће се и даље празновати следећи празници: Мала Госпојина, Ваведење, Свети Никола, Божић, Српска Нова година, Богојављење, Ускрс (шест дана), Ђурђевдан, Спасовдан и Духови. Од државних празника и даље су се празновали: Св. Ћирило и Методије и Видовдан. Током 1945. године просветне власти упутиле су још три расписа/наређења директорима свих школа у вези са одржавањем наставе веронауке и то: Распис Министарства просвете НР Србије у вези са похађањем наставе веронауке од 3. априла 1945, Наређење Министарства просвете НР Србије директорима свих школа „да будно прате спровођење одредби расписа од 3. априла 1945. и Наређење Министарства за просвету НР Србије свим школама у Србији да прославе Врбицу „на уобичајен начин“ из децембра 1945. Званични став државе према веронауци у почетку је збуњивао ниже органе власти који су захтевали

[1083] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза копаоничког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора о посети школама копаоничког среза, децембар 1948.
[1084] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај школског инструктора Вука Павличића о прегледу школа у Срезу прибојском, децембар 1948.

додатна образложења. Окружни народноослободилачки одбор из Чачка[1085] тражио је 11. фебруара 1945. године од Одељења за основну наставу Повереништва за просвету Председништва АСНОС-а да одговори на неколико питања која су збуњивала скоро све присутне на Конференцији среских просветних референата Округа чачанског одржаној дан раније. Од Повереништва се очекивало да се изјасни у вези са: увођењем на платни списак наставника који су предложени за отпуштање али им још нису уручене коначне одлуке, набавком буквара за први разред, начином оцењивања ученика и могућношћу „читања молитве у школи пре почетка рада (где то родитељи изричито захтевају)“.[1086] Окружни народноослободилачки одбор из Чачка је добио одговор након шест дана. У одговору је истакнуто да „пошто веронаука остаје предмет у основној школи до даљњег наређења, то се молитва може учити и читати на часу веронауке“.[1087]

Однос нове југословенске власти према веронауци, њеном присуству у настави, бар првих година по окончању Другог светског рата можда најбоље описује карикатура познатог југословенског карикатуристе Пјера Крижанића објављена у београдској *Политици* 27. јануара 1945. односно на дан када Српска православна црква слави Светог Саву „школску славу“, свеца који као представник просветитељских традиција у Срба, представља заштитника ђака и школе. На карикатури Пјера Крижанића приказан је споменик Светом Сави постављен на постаменту кога су са истог покушали канапом да смакну председник српске колаборационистичке владе Милан Недић (1941-1944) и остали „домаћи издајници“. Њихову намеру осујетио је партизан са мачем на коме пише датум ослобођења Београда, 20. октобар 1944. године. Партизану је пошло за руком да пресече канап и спасе споменик који је остао на постаменту. Испод карикатуре која се зове „Свети Сава“ је писало: „И њега су хтели да скину са постоља на који га је уздигао српски народ и да га свуку у кап издаје и ставе у службу фашистичког нечовека“.[1088]

[1085] О прослави верских празника у чачанском крају у првим годинама после Другог светског рата види више у: Nikola Baković, „From Mother`s Day to Grandma Frost. Popularisation of New Year Celebrations as an Ideological Toll. Example of Čačak Region (Serbia) 1945-1950“, *History of Communism in Europe*, 5, 2014, Bucharest, 7-21.

[1086] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-108), Допис Окружног народно-ослободилачког одбора у Чачку Одељењу за основну наставу Повереништва за просвету Председништва Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије (АСНОС-а), 11. фебруар 1945.

[1087] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-108), Допис Одељења за основну наставу Повереништва за просвету Председништва Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије (АСНОС-а) Окружном народно-ослободилачком одбору у Чачку, 17. фебруар 1945.

[1088] „Свети Сава“, *Политика*, 27. јануар 1945.

Успостављање новог, комунистичког режима није значило, бар током првих година по окончању рата нестанак из јавног простора верских празника којима је друштво традиционално било привржено. Посебно је значајно нагласити да је у јавном простору било задржано обележавање оних верских празника у чијем су прослављању централну улогу имала деца. То је на самом крају 1944. године био случај са празником Очеви или Оци који се слави прву недељу пред Божић.[1089] Прослављање Очева најавила је и београдска *Политика* карикатуром већ поменутог Пјера Крижанића, помало двосмисленог назива (Поменуло се, не повратило се) и садржаја. На карикатури познатог југословенског карикатуристе приказана су деца која долазе код деде да га „вежу“ како би им се деда „одрешио“ поклоном. Том приликом између деце и деде се води дијалог. Деца се обраћају деди и кажу: „Деда, дошли смо да те вежемо за очеве“, на шта он одговара: „Не везујте ме, децо...то ме подсећа на ропство“.[1090] Суптилно преиспитивање уврежених схватања и наметање нових вредности кроз садржаје који не вређају никога било је одлика односа државе према упражњавању вере у првих неколико година по окончању рата и током периода конституисања и успостављања нове власти која се суочавала са значајним отпорема у одређеним деловима југословенског друштва.[1091]

Априла 1945. у целој Србији, међу школском децом је слављена Лазарева субота или Врбица у народу и међу децом посебно популаран презник који се обележава породичним одласком у цркву, певањем песама у црквеној порти, куповином звончића и прављењем цветних венчића. Врбица је, посебно међу родитељима, уживала страхопоштовање због догађаја који се празником обележава. Поред тога што је посвећена успомени на Лазарево васкрсење, Врбица слави улазак Исуса Христа у Јерусалим где су га дочекала деца, због чега је улога најмлађих посебно наглашена у прослави празника. Од свих празника које обележава Српска православна црква, Врбица се највише сматра празником деце. Тога дана, по обичају, мајке свечано облаче децу, одводе их у цркву, купују им на српској тробојци обешене звончиће и праве венчиће. Присуством у црквеној порти, трчањем, виком и грајом деца учествују у прослави празника. Својим присуством

[1089] Празник Очеви или Оци који се слави у недељу пред Божић попут Детињаца и Материца спада у породичне празнике тј. празнике који се обележавају у склопу домаћинства или куће. Њиховим прослављањем симболично се слави долазак Божића. На Оце или Очеве, као и на Материце које се славе недељу дана раније деца везују очеве који им се „дреше“ тј. „одвезују“ даривањем поклона.
[1090] *Политика*, 30. децембар 1944.
[1091] Наташа Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, Београд, 2009,

симболично представљају оне који ће дочекати Христа у Јерусалиму. Обележавањем Врбице почиње се прослава најрадоснијег хришћанског празника Ускрса што Лазареву суботи као и децу која имају централно место у прослави чини још значајнијом. Радост због Врбице била је вест и у београдској *Политици* априла 1945. У новинама је објављена фотографија ученика београдских основних школа који су се у колонама кретали од својих школа ка портама најближих цркви. Испод фотографије је писало: „Први пут у слободи после четири године". Поред тога, прослава Врбице у организацији државе је требало да покаже да у комунизму односно социјализму држава има обавезу да одмени породицу када год она није у могућности да испуни „своју функцију" односно купи детету ново одело, звончић, направи венчић или одведе у биоскоп. О Врбици као „традиционалном празнику дечје радости", *Политика* је писала: „Услед тешких прилика после окупације многи родитељи нису могли да обрадују своју децу новим оделом и обућом. Па ипак то није могло умањити дечју радост и зато је јучерашња Врбица била весео празник. Весео јер је после четворогодишњег ропства први пут прослављена у слободи, јер се из дечијих грла орила песма победе и слободе. У свим рејонима града ђаци основних школа и нижих разреда средњих школа сакупили су се око школских зграда а затим су образовали поворке и кренули кроз улице свога рејона. На челу поворке ношене су заставе Демократске Федеративне Југославије, а сви су дечаци и девојчице имали врбу коју су носили до најближе цркве. Обасјани зрацима сунца које се пробијало кроз облаке, распевани и раздрагани, малишани су се затим упутили у београдске биоскопе. Културно-просветне власти приредиле су за децу бесплатне представе, како би њихова радост била што потпунија".[1092]

Док се прослави Очева и Врбице приступало релативно „опуштено" јер се радило само о „једном у низу породичних празника" који се прослављају у кругу породице коју држава, као у случају Врбице може и мора да замени када год то треба, прослави Светог Саве тзв. „школске славе" односно верског празника који се обележавао у школи, морало се приступити знатно опрезније. Поменута карикатура Пјера Крижанића под називом „Свети Сава" требало је да најави прославу Светог Саве првог јануара после ослобођења Србије и успостављања комунистичке власти. Уметничка артикулација објављена у једном од најзначајнијих медија новог режима јасно је представила политику нове

[1092] „Врбица је прослављена скромно али радосно", *Политика*, 29.април 1945.

комунистичке односно младе револуционарне власти која је светосавску традицију као једну у низу просветитељских традиција у српској култури одлучила да супротстави фашизму односно онима који су се борили на страни фашизма у Србији од 1941. до 1944. На тај начин односно третирајући је као просветитељску и као антифашистичку, власт ју је „задржала“ за себе чиме је она и ако оличена у свецу и црквеном празнику представљена као доказ легитимитета али и континуитета државних институција, у овом случају школе.

Прослава Светог Саве 27. јануара 1945. године у Србији, самим тим, требало је да представља комбинацију старог и новог. Већ 1. јануара 1945. Одељење за науку, културу и уметност Повереништва за просвету Председништва АСНОС-а писало је Одељењу за основну наставу Повереништва просвете Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије како би га обавестило на који начин се мора и може прослављати Свети Сава у основним школама у Србији. У допису је наведено: „Дан Светог Саве, као школске прославе има да буде одржано одвојено од верског обреда који се за њу, као славу, везује. Црквени обред, са освећењем кољива и сечењем славског колача одржаће се у цркви, и овоме обреду присуствоваће домаћин славе, наставници, ученици и ученички родитељи који то буду хтели. Сама школска прослава одржаће се у школској или другој погодној згради, у присуству наставника, ученика и ученичких родитеља. Она ће се отворити певањем химне Хеј Словени и химне Св. Сави, па ће затим представник управе школе одржати једну беседу о Св. Сави као културном раднику и просветитељу народа, ради чега се он и слави као школски просветитељ. После тога ће следовати програм који ће се састојати из прикладних песама , рецитација и других извођења. При овом треба узети у обзир комаде са садржином из наше народно-ослободилачке борбе и уопште борбе нашег народа за слободу“.[1093]

Средином јануара 1945. у новинама широм Србије и Београда је објављено више десетина позива на прославу Светог Саве. Како не би постојале недоумице сви грађани су обавештени да ће се „програм приредбе извести се у духу идеја Народно-ослободилачке борбе“.[1094] *Политика* је 14. јануара 1945. објавила позив свим ученицима гимназија,

[1093] АС, Министарство просвете НРС (Г-183,Ф-110), Допис Одељења за науку, културу и уметност Повереништву за просвету Председништва АСНОС-а Одељењу за основну наставу Повереништва просвете Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије, 1. јануар 1945.
[1094] „Прослава Св. Саве у београдским школама“, *Политика*, 25. јануар 1945.

учитељских школа, женске стручне учитељске школе и занатских школа да „неизоставно“ дођу у понедељак 15. јануар 1945 у 10 часова пре подне „у своје школе ради организације прославе Св. Саве“.[1095] У чланцима који су објављени дан пре и на дан прославе ученици бројних школа су обавештавани о тачном времену и месту одржавања светосавске приредбе. Прослава Светог Саве у Основној школи „Војвода Путник“ је почињала у 9 часова. Ученици основних школа „Вук Караџић“ и „Старина Новак“ су славили заједно у Основној школи „Старина Новак“ као и ученици основних школа „Свети Сава“ и „Цар Урош“ који су славили у Основној школи „Цар Урош“. Ученици Основна школа „Краљ Александар“ су прослављали у просторијама Занатског дома у Хиландарској улици док су ученици Основне школе „Краљ Петар I“ славили у сали Академије наука итд.[1096]

Прослава Дана св. Саве славила се у школама у НР Србији последњи пут 27. јануара 1947. године. Као и предходних година, и овога пута прослава је организована у складу са расписом Наставног савета Министарства просвете НР Србије који је објављиван неколико недеља раније. Распис Министарства просвете постављао је одређене захтеве пред школе у вези са прославом празника који је у народу уживао углед „школске славе“. Први и основни захтев који се постављао пред организаторе је био да прослава мора бити лишена верског обреда као и да мора бити испуњена одређеним садржајима који представљају „дух нове Југославији“. И поред јасно прописаних критеријума прослава Дана св. Саве имала је у различитим деловима Србије различиту форму. У Лесковцу је прослава Дана св. Саве 27. јануара 1947. отпочела певањем химне „Хеј Словени“. Након извођења химне, у свим школама у лесковачком крају уследило је предавање о св. Сати које је имало форму предочену у предходно достављеном нацрту Министарства. Након одржаног предавања уследило је извођење програма којим је доминирало рецитовање „познатих рецитација из народно-ослободилачког рата, из обнове и изградње наше земље, као и песама познатих песника (Јакшића, Илића, Змаја, Шантића и др.)“.[1097]

[1095] „Припрема прославе Св. Саве у свим школама“, *Политика*, 14. јануара 1945.

[1096] „Прослава Св. Саве у београдским школама“, *Политика*, 26. јануар 1945; „Прослава Св. Саве“, *Политика*, 27. јануар 1945.

[1097] АС, Министарство просвете НР Србије (Г-183, Ф-82), Извештај Просветног одељења Окружног народног одбора Округа лесковачког о прослави Дана св. Саве, 3. фебруар 1947.

Према извештај начелника Просветног одељења у Лесковцу, прослави Дана св. Саве присуствовали су не само ђачки родитељи већ и представници народне власти и свих масовних организација.[1098]

Прослава Дана св. Саве, и ако лишена верског обреда, делимично је задржала форму из времена пре рата. Из извештаја начелника Просветног одељења у Лесковцу може се сазнати да су предавања у многим школама лесковачког краја била посвећена „књизи и потреби писмености". Прослава, некада једног од централних школских празника искоришћена је и 1947. да се сакупе добровољни прилози за помоћ сиромашним ученицима и школским кухињама. И ако званично лишена верског обреда прослава Дана св. Саве за многе је и даље остала верска прослава. Присуство свештеника као и резање колача није се могло избећи у појединим школама и поред изречених смерница. То је био случај и са једном школом у лесковачком срезу која није имала учитеља. У извештају који је стигао из Лесковца говори се о спонтаном окупљању народа око школе. Експлицитно се наводи да је „дошао и поп" али и да су „у школи резали колач и палили свећу".[1099]

Извештаји пристигли из шабачког краја указивали су на далеко већи број „инцидената". И ако се каже да у већини школа црквеног обреда није било наводе се и примери где су локални народни одбори противно инструкцијама из Министарства морали удовољити жељи народа. Таквих је примера било у мачванском срезу више и то у: Липолисту, Ноћају, Рибарима и Узвећу. У извештају се наводи да је „до тога дошло по жељи већине народа, уз пристанак месних власти". Одговорност је „сваљена" на наставнике за које се каже да „нису на време упознали месну власт и народ са начином прослављања". У селу Рибарима забележен је случај „и поред опомене управитеља и наставника" да је прошле године изабрани домаћин славе иначе „бивши равногорски одборник, сам преломио колач, палио свећу и делио жито у школи". Слични случајеви забележени су у у Јадарском срезу где су, како се наводи, „у неким местима појединi ђачки родитељи и грађани после црквеног обреда из цркве пренели у школи свећу и тамо је запалили, а исто тако и жито делили ђацима и грађанству". У извештају повереника Просветног одељења за Шабац се наводи случај Станимира Алексића, демобилисаног

[1098] АС, Министарство просвете НР Србије (Г-183, Ф-82), Извештај Просветног одељења Окружног народног одбора Округа лесковачког о прослави Дана св. Саве, 3. фебруар 1947.
[1099] Исто.

борца из Трбушнице који је рекао: „Ја се нисам борио само за народ него и за веру а школу смо ми зидали, ово је наша кућа и у њој смо ми господари“.[1100]

Обичај да се старе традиције комбинују са новоустановљеним праксама, као што је већ наглашено, није био необичан за прве године по ослобођењу. Ослањањем на „старо“ требало је створити слику о континуираном присуству не само ослободилачких већ и у сваком другом смислу прогресивних традиција у српском и југословенском друштву. Креирању овакве слике, поред прославе Светог Саве требало је да послужи и прослава Светог Ћирила и Методија, празника који пада 24. маја односно дан пре прославе празника који ће касније добити назив Дан младости (1957) а 1945. године се звао Рођендан Маршала Тита. Због „гужве“ у датумима Наставни савет Министарства просвете упутио је 19. маја 1945. свим окружним просветним референтима директорима гимназија, учитељских, стручних и основних школа одлуку о прослави оба празника. Образложење прославе Дана св. Ћирила и Методија било је фокусирано пре свега на идеју прогреса која се налази у основи празника. У одлуци је речено: „Свака епоха ствара културу која њој одговара, али која има и општу објективну вредност, ако одражава напредна стремљења епохе и ако може да послужи као темељ за даље културно изграђивање“. Предавање које је требало да се одржи у свакој школи, по мишљењу Министарства просвете требало је да „истакне утицај Ћирила и Методија и примања хришћанства на живот наших народа, с обзиром на оно време и на развој наших народа. Пре свега да се скрене пажња на верски моменат и да се укаже, на ђацима приступачан начин, на то да је хришћанство религија виши степен у развоју од раније многобожачке вере, исто онако како је и онај друштвени систем, рани феудализам, чија је она идеологија, виши степен од предходног друштвеног уређења. Не сме се губити из вида ни други врло важан моменат, наиме да се утицај Ћирила и Методија осећао не само код Срба већ и код Македонаца, Бугара и Руса, те је нова вера повезивала братске словенске народе на идеолошком и културном пољу. Треба осветлити и практичну делатност Ћирила и Методија и указати на тешкоће са којима су се

[1100] АС, Министарство просвете НР Србије (Г-183, Ф-82), Извештај Просветног одељења Окружног народног одбора Округа шабачког о прослави Дана св. Саве, 7. фебруар 1947.

борили нарочито за време сукоба са Немцима и Римом, који су настојали да се шире на рачун словенских народа“.[1101]

Истом одлуком било је наглашено да ће се већ наредног дана прославити 25. мај односно Дан рођења Маршала Тита. И ако се радило о потпуно новом празнику који је у великој мери требало да допринесе утемељењу култа Јосипа Броза Тита, приликом прве прославе рођендана Јосипа Броза Тита у миру посебно је истакнута његова повезаност са народом па самим тим и са народном борбом која има своје утемељење у далекој прошлости. У одлуци се каже: „Народно-ослободилачка борба под вођством Маршала Тита је дубоко и напредно национална, јер ослобађа народе од туђег угњетавања а и од унутрашњег угњетавања и на тај начин ствара услове за братство и јединство југословенских народа: за право уједињење, док је раније уједињење разјединило наше народе што је после фашизам искористио. Народно-ослободилачка борба остварује вековне снове наших народа, она је на линији и наставак најбоље народне традиције“.[1102]

Настава страног језика

Настава страног језика заузела је посебно место у новој политици образовања и васпитања која је дефинисана на Трећем пленуму ЦК КПЈ у децембру 1949. Одлукама Трећег пленума ЦК КПЈ требало је пре свега „стати на пут“ доминацији руског језика. „Нова“ политика учења страног језика у Југославији налазила је свој ослонац у приближавању Западу и Сједињеним Америчким Државама али и традицијама из времена Краљевине Југославије.[1103] Одлукама Трећег пленума било је предвиђено увођење једног

[1101] АС, Министарство просвете НР Србије (Г-183, Ф-79), Одлука Министарства просвете Србије на предлог Наставног савета о прослави 24. маја Дана св. Ћирила и Методија и прослави 25. маја Дана рођења Маршала Тита, 19. мај 1945.
[1102] Исто.
[1103] У својој књизи „Од Сталина ка Сартру. Формиртање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945-1958“ историчар Мирослав Перишић наводи: „Европа је у 19. и 20. веку имала магичну привлачност за младе људе са Балкана. У европске земље одлазило се по националном задатку, ради успостављања политичких и дипломатских веза, због трговине, у 19. веку у потрази за добрим еспапом, било је и појединачног авантуристичког отискивања у другачији свет, загледаности у тај свет и његовог упознавања, али у значајној мери и ради школовања, стицања и усавршавања знања, освајања науке“, Мирослав Перишић, *Од Сталина ка Сартру. Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945-1958*, Београд, 2008, стр. 27.
Истраживања историчарке Љубинке Трговчевић, ауторке књиге „Планирана елита“ показују да је континуирано школовање српских интелектуалаца на европским универзитетима успостављено још за владе Милоша Обреновића. За време Краљевине Србије, изузимајући године Првог светског рата, највећи број

од четири, како се говорило „велика језика“ у школе у Југославији тј. руског, енглеског, француског и немачког. Ако је политика дефинисана на Трећем пленуму ЦК КПЈ нашла свој пуни израз у законодавству из 1958. односно 1959, може се рећи да је настава страног језика у Југославији и Србији годину дана пре доношења *Општег закона о школству* била у потпуности испуњена садржајима и посвећена циљевима дефинисаним децембра 1949. године.

Годину дана пре доношења *Општег закона о школству*, школске 1957/1958. години у школама основног обавезног школовања у Југославији учило се пет страних језика. Страни језици су се учили: у петом, шестом, седмом и осмом разреду што значи да их нису похађали ученици прва четири разреда. Од укупно 570 983 ученика школа основног обавезног школовања који су учили страни језик, највећи број ученика, њих 247 477 или 43, 34% учило је немачки језик. Нешто мањи број ученика тј. њих 223 306 или 39, 11% учило је француски језик. Енглески језик учило је 65 371 ученика или 11, 45% од укупног броја оних који су учили стране језике у школама основног обавезног школовања у ФНРЈ. 34 503 или 6, 04% ученика учило је руски језик. Свега 326 или 0, 05% ученика учило је италијански језик.[1104]

Ситуација је била до некле другачија када се анализира настава страног језика у школама основног обавезног школовања у НР Србији. Најзаступљенији страни језик у школама основног обавезног образовања у НР Србији је био француски.[1105] Учило га је 124 214 или 48, 78% од укупног броја ђака који су учили неки страни језик у школама на територији НР Србије.[1106] Други по заступљености био је немачки. Учило га је 105 174

студената из Србије школовао се на универзитетима у: Аустро-Угарској (36,7%), Немачкој (23,2%), Русији (16,7%), Француској (15,2%), Швајцарској (3,8%), Белгији (2,4%) и незнатан број у Италији, Атини и Мадриду; Љубинка Трговчевић, *Планирана елита. О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Београд, 2003.
О страним културним утицајима и културној политици Србије и Југославије у 19. и 20. веку види још у: Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941*, I-III, Београд, 1997; Ранка Гашић, *Београд у ходу ка Европи. Културни утицаји Британије и Немачке 1918-1941*, Београд, 2005; Предраг Марковић, *Београд и Европа 1918-1941. Европски утицаји на модернизацију Београда*, Београд, 1992; Радина Вучетић Младеновић, *Европа на Калемегдану. Цвијета Зузорић и културни живот Београда 1918-1941*, Београд, 2002.

[1104] “Učenici koji uče strane jezike”, *Osnovne i srednje škole 1957/1958*, Beograd, 1959, str. 50.

[1105] *Isto*; Француски је био најзаступљенији страни језик и у школама основног обавезног школовања на територији НР Македоније и НР Хрватске.

[1106] *Isto*; Стране језике у школама основног обавезног школовања у НР Србији учило је 254 625 ученика.

или 41, 30% ученика. Руски језик је учило 17 416 или 6, 84% ученика а енглески 7 821 или 3, 10% ученика. Италијански језик се није учио у школама на територији НР Србије.[1107]

Страни језици у школама основног обавезног школовања на територији уже Србије били су заступљени на сличан начин. Најзаступљенији је био француски језик. Од укупно 158 757 ђака колико их је учило неки страни језик у школама на територији уже Србије, њих 97 908 или 61, 67% је учило француски језик. Немачки језик је учило је 41 407 или 26, 10% ученика. Руски језик је учило 12 469 или 7, 85% ђака. Енглески језик био је заступљен у малој мери и учило га је свега 6 973 или 4, 40% ученика.

Ситуација у Војводини била је знатно другачија. И ако су се до 1957. тј. 1958. године припадници немачке националне мањина у великој мери иселила из Југославије а немачки језик престао да буде један од наставних језика у школама на територији Југославије па и у Војводине, исти је био најзаступљенији страни језик у школама на територији Војводине. Немачки језика у школама основног обавезног образовања учило је 62 885 или 82, 61% од укупног броја оних који су учили неки страни језик у школама основног обавезног школовања на територији Војводине.[1108] Други по заступљености био је француски кога је учило 9 955 или 13, 08% ученика. Следили су га руски (2 431 или 3, 19%) и енглески (848 или 1, 11%) језик.[1109]

Француски је био најпопуларнији страни језик у школама основног обавезног школовања на Косову и Метохији где га је учило 16 351 или 82, 79% ученика од укупног броја оних који су учили неки страни језик у школама основног обавезног школовања на територији Косова и Метохије.[1110] Други по заступљености страни језик у школама на територији Косова и Метохије био је руски кога је учило 2 516 или 12, 74% ђака. Немачки језик учило је свега 882 или 4, 47% ученика. Енглески језик се није учио у школама на Косову и Метохији.[1111]

Заступљеност појединих страних језика у школама основног обавезног школовања у различитим деловима Југославије била је врло шаренолика. Док се енглески језик није учио ни у једној школи на територији Косова и Метохије, руски језик није био заступљен

[1107] *Isto*.
[1108] *Isto*; Стране језике у школама основног обавезног школовања у Војводини учило је 76 119 ученика.
[1109] *Isto*.
[1110] *Isto*; Стране језике у школама основног обавезног школовања на Косову и Метохији учило је 19 749 ученика.
[1111] *Isto*.

у школама на територији Словеније. У Хрватској га је учило свега 282 или 0, 03% ученика од укупног броја оних који су учили неки страни језик на територији НР Хрватске.[1112] Настава страних језика у школама основног обавезног школовања на територији НР Словеније и НР Хрватске била је донекле специфична. Поред тога што су Хрватска и Словенија биле једине југословенске републике у којима се учио италијански, највећи проценат оних који су у ФНРЈ у школама основног обавезног школовања учили енглески језик похађао је школе на територији Хрватске и Словеније. Енглески језик је био најзаступљенији страни језик у школама на територији НР Словеније и учило га је чак 33 118 ученика или 54, 03% од укупног броја оних који су учили неки страни језик у школама основног обавезног школовања на територији НР Словеније.[1113] Енглески је био други по заступљености језик у школама на територији НР Хрватске где га је учило 23 370 ученика или 19, 96% од укупног броја оних који су учили неки страни језик у школама основног обавезног школовања на територији НР Хрватске.[1114]

II 4. 4. Нове праксе. Слободне активности (школске секције)

Измене које су унете у наставне планове и програме поред тога што су радикално промениле однос према учењу страних језика указале су на још једну изузетно значајну тенденцију коју ће испољити основна школа у Србији и Југославији у будућности односно далеко израженију оријентацију ка практично-васпитном смеру образовања.[1115] Нова/стара тенденција у образовању испољена је увођењем нових наставних предмета. У неким југословенским републикама тежња за повезивањем наставног процеса са животом била је веома изражена. Ова настојања посебно су дошла до изражаја у Наставном плану и програму НР Хрватске којим је уведен предмет Упонавање природе и друштва.[1116] и

[1112] *Isto*; Стране језике у школама основног обавезног школовања у НР Хрватској учило је 117 445 ученика.
[1113] *Isto*; Стране језике у школама основног обавезног школовања у НР Словенији учило је 61 292 ученика.
[1114] *Isto*.
[1115] Александра В. Илић Рајковић, *Радна школа у Србији (1880-1940)*, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2013. (докторска дисертација).
[1116] Увођење предмета Упознавање природе и друштва наставним планом и програмом НР Хрватске сматрало се најкрупнијим покушајем уношења измена у структуру наставног плана и програма. Упознавање природе и друштва се дефинисало као „комплексни предмет који садржи синтезу актуелних знања из низа класичних предмета, као што су: земљопис, природопис, физика, хемија, повјест, технологија и ручни рад, али у далеко већој мери доноси посве нова подручја, које ранији програми нису имали (енергија, савремени човек, тековине цивилизације итд.)“.

Наставном плану и програму НР Словеније којим је уведен предмет Домознанство[1117] који се учио од трећег разреда оновне школе.

Ипак, нова/стара тенденција у образовању испољена је стављањем посебног акцента на ученичке активности које су се одвијале ван школске клупе и регуларне наставе у оквиру тзв. секције или слободних активности. Слободне активности или секције представљале су један од најзначајнијих резултата реформе школства и израз „духа“ нове школе у коју се долазило не само да би се учило већ и да би се у њој проводило време када се настава заврши. Секције односно слободне активносту су „везивале“ ученика за школу подстичући развој оних талената које ученик поседује, оних вештина које му иду од руке. Школа је, на тај начин, постајала пријатно место не само за рад већ и за уживање у сопственом а не наметнутом избору.

Школске 1957/1958. године слободне активности у школама основног обавезног образовања у Југославији делиле су се на: културно-просветне слободне активности (литерарна, музичка и разни оркестри, фолклорна, ликовна, филмска, редакција дечијих листова и часописа, новинарска, ђачки универзитети, дебатни клубови, остале културно-просветне секције), техничке слободне активности (организација младих техничара, клубови Организације народне технике, клубови ваздухопловног савеза, остале технички усмерене секције), разне самосталне спортске организације, научне слободне активности (историјска секција, географска секција, физичка секција, математичка секција, хемијска секција, биолошка секција, секција за стране језике, остале научне секције) и задруге и привредна друштва ученика (пољопривредног типа, индустријско-занатског типа, набавно-продајног типа, мешовите, остале задруге и привредна друштва ученика).[1118]

Највеће интересовања међу ученицима у школама основног обавезног школовања у ФНРЈ било је за културно-просветне активности којих је било 20 691. Следиле су их научне слободне активности или секције којих је било 7 661. Наредне по заступљености биле су спортске активности организоване унутар 4 007 организација. Најмање

[1117] Реферат из априла месеца 1955. Домознанство дефинише на следећи начин: „Домознанство је обухватало историјско, географско, природописно, привредно, културно и друштвено-политичко познавање ужег завичаја као дела НР Словеније у ФНРЈ, а што се у осталим народним републикама постиже кроз наставу других досадашњих предмета: кроз „стварну наставу“ у склопу матерњег језика у првом и другом разреду и кроз наставу матерњег језика, историје, географије, природописа и других у трећем и четвртом разреду“.

[1118] “Organizacije slobodnih aktivnosti učenika”, *Osnovne i srednje škole 1957/1958*, Beograd, 1959, str. 114-115.

интересовање у школама основног обавезног школовања у ФНРЈ владало је за учлањење у техничке секције (2 894) и задруге и привредна друштва ученика (2 642).

Најпопуларнија слободна активност, не само међу културно-просветним слободним активностима, већ у опште, била је драмска секција. Драмских секција у школама основног обавезног школовања у школској 1957/1958. било је 6 298. Следиле су спортске организације[1119], литерарна (3 837), фолклорна (3 901) и музичка (2 256) секција. Најпопуларније међу научним слободним активностима у ФНРЈ биле су: билошка (1 677), историјска (1 549) и и географска секција (1 543).[1120]

Највеће интересовање међу ученицима школа основног обавезног школовања у НР Србији владало је за културно-просветне слободне активности (7 315). Следиле су их научне слободне активности (3 952) и спорт (1 514). Најпопуларнија слободна активност у школама на територији НР Србије била је драмска секција (2 324). Следиле су је фолклорна (1 462) и литерарна (1 275) секција. Највеће интересовање за научне слободне активности у школама на територији НР Србије било је за биолошку (914) и историјску секцију (881).[1121]

Ситуација у школама у ужој Србији била је слична. Најпопуларније међу ученицима биле су културно-просветне слободне активности (4 903). Следиле су их научне (2 671) и спортске (1 033) секције. Највеће интересовање владало је за драмску (1 626) и фолклорну секцију (995). Посебно велико интересовање било је за биолошку (623) и историјску (621) секцију.[1122]

Интересовања ђака у Војводини била су нешто другачија. Културно-просветне (1 835), научне (992) и спортске (408) секције биле су најзаступљеније у школама основног обавезног школовања у Војводини. Најпопуларније биле су драмска (520) и литерарна (353) секција. Међу научним слободним активностима најпопуларније су биле, као и у ужој Србији, биолошка (231) и историјска (192) секција.[1123]

[1119] *Isto*; Пошто се формулација „разне самосталне спортске активности“ није односила само на један спорт овде ће се под „разним“ подразумевати више спортова. Пошто не постоје подаци, није могуће рећи који су спортови били више заступљени у односу на друге и како су се позиционирали у односу на друге активности.
[1120] *Isto*.
[1121] *Isto*.
[1122] *Isto*.
[1123] *Isto*.

Најзаступљеније слободне активности у школама на Косову и Метохији биле су културно-просветне (577) и научне (289) иза којих су следиле задруге и привредна друштва ученика (96) па тек онда спортске секције (73). Као и у свим деловима Југославије и на Косову и Метохији је драмска секција била убедљиво најпопуларнија словодна активност (178). Ипак релативно велико интересовање владало је за фолклор (139) и релативно мало у односу на фолклор за литерарну секцији (68) која је била веома популарна међу ученицима у целој Југославији. Интересовања ученика на Косову и Метохији била су до некле специфична и због тога што је само на Косову и Метохији у односу на остатак територије НР Србије, историјска секција (68) била популарнија од биолошке (60) и у исто време најпопуларнија научна слободна активност. У школама на Косову и Метохији није постојала ни једна филмска секција. Поред Косова и Метохије историјска секција била је најзаступљенија научна секција у: Црној Гори (23)[1124] и Босни и Херцеговини (152).[1125]

И ако је највећи број школа основног обавезног школовања био распоређен на територији НР Србије поједине слободне активности биле су далеко бројније на територији оних република у којима је број школа био мањи. Тако је литерарна секција у НР Хрватској била заступљенија (1 481) него у НР Србији (1 275). Број драмских секција у НР Хрватској (2 322) био је готово идентичан броју драмских секција у НР Србији (2 324). Број музичких и ликовних секција био је далеко заступљенији у школама у Хрватској него у школама на територији Србије.[1126] Исто важи и за филмске[1127] и новинарске секције.[1128] Интересовање за спорт било је веће међу ученицима на територији НР Хрватске (1 065) него НР Србије (1 514).[1129]

Школе на територији НР Хрватске биле су специфичне по томе што је у њима интересовање за биолошку (457) и географску (429) секцију било веће него за историјску (388) док су школе на територији НР Словеније биле специфичне по томе што је у њима интересовање за биолошку (59), секцију страних језика (58), математичку (27) и физичку

[1124] *Isto*; Заједно са географском (23).
[1125] *Isto*.
[1126] *Isto*; У НР Хрватској: музичких (1 045) и ликовних (550); у НР Србији: музичких (551) и ликовних (332).
[1127] *Isto*; У НР Хрватској (55); у НР Србији (40).
[1128] *Isto*; У НР Хрватској (146); у НР Србији (66).
[1129] *Isto*.

(20) секцију било веће него интересовање за географску секцију (16) која је била популарнија и од историјске (13).[1130]

II 4. 5. Уџбеници

Политика издавања уџбеника у Југославији у првим годинама после рата била је условљена већим бројем фактора. Политика издавања уџбеника ослањала се, пре свега, на нову идеолошку матрицу као званичну политику југословенске државе. Захтев за јасним отклоном у односу на „старо“ постављен је већ у првим данима. Одељење за основну наставу Повереништва за просвету АСНОС-а донело је, одмах по ослобођењу Србије, 30. децембра 1944. Решење о оснивању Комисије за преглед до сада издатих уџбеника за основне школе. Комисија у саставу: Светолик Јанковић, Драгољуб Радивојевић, Милева Живковић, Драгомир Петровић, Душан Лопичић и Славољуб Срећковић иступила је са закључцима већ 3. јануара 1945. Чланови Комисије сложили су се у следећем: да се уџбеници издати (допуњени, преправљени) и штампани за време окупације забране као неупотребљиви, да се забране уџбеници штампани пре окупације ако су им аутори за време окупације писали и издавали нове или допуњавали и преправљали старе уџбенике, да се забране уџбеници чији писци „нису преузети од Повереништва за просвету Србије“ односно писци чији рад није верификован у новом систему, да се забране буквари и читанке за први разред, други, трећи и четврти разред које по својој садржини „не одговарају духу данашњице“. Нешто блажи став заузет је према уџбеницима из историје и земљописа за трећи и четврти разред за које је констатовано да су писани „према приликама и потребама старе Југославије“ и „да се не могу употребити као уџбеници у основним школама“. У случају уџбеника из историје и земљописа за трећи и четврти разред основне школе није изречена изричита забрана коришћења. Идентичан став заузет је према уџбенику из рачунице за четврти разред основне школе. Релативно попустљив став заузет је према граматици српског језика издатој пре Другог светског рата која се могла се користити као приручник али не и као уџбеник. Најпозитивније мишљење дато је о предратним уџбеницима из познавања природе и пољопривредних поука који су се

[1130] *Isto*.

могли користити у настави у колико им аутори нису били аутори неког од штампаних уџбеника за време Другог светског рата.[1131]

Стање на терену, у школама, међу учитељима и ученицима врло брзо је „отрезнило“ званичну политику. Већ у фебруару 1945. Одељење за основну наставу Повереништва за просвету АСНОС-а констатовало је да читанке за други, трећи и четврти разред не могу бити „штампане у државном издању из техничких разлога“. Како би се настава несметано одвијала, поменутом Одељењу није преостало ништа друго него да месец и по дана од доношења закључака Комисије за преглед до сада издатих уџбеника за основне школе препоручи учитељима и наставницима да током текуће школске године користе не само читанке за други трећи и четврти разред из времена Краљевине Југославије већ и уџбенике из: рачунице, познавања природе, привредних знања и умења и земљописа. И овога пута је наглашено да се не дозвољава употреба ни једног уџбеника из времена окупације.[1132]

И поред званичног става државних органа да уџбеници из времена окупације не смеју „наћи пут“ до будућих грађана социјалистичке Југославије, велика оскудица и лоша координација на терену, пре свега у унутрашњости Србије, доводили су до тога да се у ослобођеним деловима земље почетком 1945. учи из уџбеника чија је фашистичка матрица била званична идеологија оних против којих се Народноослободилачка војска Југославије још увек борила у западним деловима земље. Фебруара 1945. Просветно одељење Окружног народноослободилачког одбора у Нишу је обавестило Одељење за основну наставу Повереништва за просвету АСНОС-а да ђаци у Нишу и даље уче из уџбеника штампаних за време окупације јер књижари на територији нишког округа добијају из Београда каталоге са називима уџбеника који су штампани за време окупације. Поред тога, Повереништво је упозорено да су нишки књижари често „условљавани“ куповином уџбеника из „хришћанске науке“.[1133] У одговору који је стигао

[1131] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-108), Записник комисије за преглед до сада издатих уџбеника за основне школе, састављене на основу решења Одељења за основну наставу бр. 75 од 30, децембра 1944, 4. јануар 1945.
[1132] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-108), Допис Одељења за основну наставу Повереништва за просвету Председништва Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије (АСНОС-а) свим окружним народно-ослободилачким одборима у Србији, 24. фебруар 1945.
[1133] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-108), Допис Просветног одељења Окружног народноослободилачког одбора у Нишу Одељењу за основну наставу Повереништва за просвету Председништва АСНОС-а, 14. фебруар 1945.

неколико дана касније Окружни народноослободилачки одбор у Нишу је добио прилично обесхрабрујући одговор. Из одговора се могло закључити да је држава свесна да књижари не располажу „никаквим упутствима и одобрењима у погледу уџбеника“ али да сем добре воље да одређене „појаве“ сузбије није тренутно у могућности да се бори против њих. Овакав став образложен је податком да ће држава у 1945. години бити у могућности да штампа само један уџбеник за основне школе и то „буквар са читанчицом за први разред“.[1134] Ситуација није била много боља ни у Београду где су се услед недостатка, чак и предратних уџбеника, ученици описмењавали на „омладинској штампи“.[1135] И ако донекле дефинисана већ у првим месецима после ослобођења политика издавања уџбеника у Србији реализовала се веома споро. Током 1945. основне школе у Србији добиле су неколицину првих, по директиви писаних и штампаних уџбеника после рата. Писани без конкурса и кровног закона, уџбеници изашли из штампе 1945. нису били израз политике која је заговарана.

У првим годинама после Рата југословенско тржиште било је преплављено преводима совјетских уџбеника. Историчар Бранко Петрановић је у свом раду под називом „Универзитет и идеологија 1945-1949“ навео податак да је у Југославији после рата преведена са руског четвртина свих уџбеника коришћених не само на универзитетима већ и у другим школама. Тешко је рећи колико су тачно преводи совјетских уџбеника били заступљени у настави у основним школама у Југославији и Србији[1136] али се на основу бројних истраживања[1137] може рећи да је у периоду до 1948. совјетски узор извршио огроман утицај на креирање културне политике у Југославији.[1138]

[1134] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-108), Допис Одељења за основну наставу Повереништва за просвету Председништва АСНОС-а Просветном одељењу Окружног народноослободилачког одбора у Нишу, 17. фебруар 1945.

[1135] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-108), Извештај за месец фебруар 1945. о стању основних школа округа београдског Просветног одељења Окружног народноослободилачког одбора округа београдског Одељењу за основну наставу Повереништва за просвету Председништва АСНОС-а, 5. април 1945.

[1136] Бранко Петрановић, “Универзитет и идеологија (1945-1949. године)“, *Београдски универзитет у предратном периоду, народноослободилачком рату и револуцији*, 2, Београд, 1986, стр. 5-14. О „времену совјетских уџбеника повијести“ писала је и историчарка Сњежана Корен која је своје закључке базирала у главном на анализи уџбеника који су се користили у настави историје у средњим школама; S. Koren, *Politika povijesti*...str. 201-220.

[1137] Историчара Љубодрага Димића, Горана Милорадовића итд.

[1138] Културна сарадња између СССР-а и Југославије одвијала се углавном под покровитељством Друштва за културну сарадњу Југославије и СССР-а које је основано 14. јануара 1945. Поред савезног врло брзо су настала републичка као друштво за Војводину. Друштво за културну сарадњу Србије и СССР-а настало је 18. марта 1945. На његовом челу се налазио Владислав Рибникар. Један од чланова управе била је Митра

Озбиљну препреку издавању континуиране и конзистентне политике издавања уџбеника представљао је недостатак новог наставног плана и програма који је са друге стране био условљен издавањем највишег правног акта земље односно Устава ФНРЈ који ће ступити на снагу тек 1946. године. Када је објављен Наставни план и програм за школску 1946/1947. годину створили су се услови за предузимање конкретнијих корака у оквиру политике издавања уџбеника. Први послератни конкурс за израду уџбеника према Наставном плану и програму из 1946/1947. објављен је 1947. године. Јасније профилисање политике образовања и васпитања која своје прве контуре добија на Петом конгресу КПЈ али и у новом односно Наставном плану и програму из 1948. године одразило се и на политику издавања уџбеника. Исте односно 1948. године основано је Предузеће за уџбенике и учила НР Србије које се налазило под непосредним руководством Министарства просвете чиме су се стекли услови за бољи и јаснији увид у динамику производње и снабдевања тржишта уџбеницима. Већ наредне, 1949. захваљујући смерницама које су се могле чути на Другом конгресу КПС односно Трећем пленуму ЦК КПЈ, Предузеће за уџбенике и учила НР Србије јасније ће профилисати свој рад кроз поделу на два предузећа: Предузеће за уџбенике „Знање“ и Предузеће за учила и школски намештај „Глобус“. Оснивање поменутих предузећа значајно је побољшало ситуацију по

Митровић-Ђилас министар просвете у првој послератној српској влади односно влади Благоја Нешковића. Свако републичко друштво је имало мрежу одбора по окрузима а касније и по срезовима. Крајем 1946. у Србији је постојало деветнаест одбора Друштва за културну сарадњу Србије и СССР-а. Деветнаест одбора окупљало је 3396 чланова. Задатак Друштва које је доста сарађивало са различитим масовним организацијама био је да: организује и помаже организовање учења руског језика преко курсева и у школама, да набавља и растура по целој земљи књиге, часописе и друге публикације које се издају и штампају у СССР-у на руском језику, да оснује библиотеку са читаоницом у Београду, да организује предавања из свих области културног живота, , да организује концерте, позоришне представе, изложбе итд. Свој рад Друштво је организовало кроз следеће секције: за руски језик и књижевност, проучавање рада и радништва, проучавање села и сељаштва, просвету, музичку уметност, ликовну уметност, позориште, урбанизам, егзактне науке, друштвене науке, право, социјалне установе и акције, медицину, привреду, филм, физичку културу и друго. За Комунистичку партију Југославије Друштво је било „помоћни орган“ за спровођење и учвршћивање политичких веза које су остваривале држава и Партија. У периоду постојања Друштва за културну сарадњу Србије и СССР-а до средине 1949. године у Србији су одржана 864 предавања, 145 академија, прослава и комеморација, 38 вечери совјетске и руске музике, 31 књижевно вече, 346 представа совјетских филмова, 67 изложби, 106 других приредаба. Друштво је одборима у унутрашњост послало: 5 039 књига, 14 267 часописа, 46 11 састава, 2 262, реферата, 237 слика, 99 малих изложби, 223 музичка састава. Совјетски културни утицај ширио се и преко часописа Југославија-СССР који је почео да излази у новембру 1945. Потписано је мноштво међународних уговора у вези са културном сарадњом. Чини се да је најинтензивнији културни утицај вршен кроз издавачку делатност. Само издавачко предузеће „Просвета“ је у оквиру својих едиција: Популарна књига, Наука и живот, Педагошка библиотека, Културна историја, Дечија књижевност, Јефтина библиотека, Музичка библиотека издало огроман број књига преведен са руског. У периоду од 1945. до 1949. са руског је у Србији преведено и објављено 912 књига у тиражу од 17 850 000 примерака што је чинило 85% свих превода и трећину свих објављених наслова издавачких предузећа у Србији; Lj. Dimić, *Agitprop kultura...* str. 162-187.

питању издавања уџбеника и производње учила. Ипак, извештаји различитих контролних комисија и школских инструктора са терена су указивали на проблем издавања и дистрибуције уџбеника. Издавачко преузеће Министарства просвете НР Србије „Знање“ дистрибуирало је уџбенике на основу плана Министарства просвете. План Министарства се састављао на основу података о броју ученика односно на основу реалних прохтева тржишта. Приликом састављања плана Министарство није узимало у обзир два фактора која су реализацију плана умањивала до 50%. Пре свега, многи уџбеници су постојали само фиктивно. Почетком пеесетих година несташица папира још увек је представљала велики проблем у Југославији.[1139] Када је 1951. Издавачко предузеће „Знање“, по одобрењу Савета за просвету, науку и културу расписало конкурс за педесет девет уџбеника само за основну школу у пракси није дошло до значајнијег побољшања.

Најавећим кривцем за овакво стање може се сматрати Наставни савет Министарства просвете НР Србије који није поштовао процедуре и прибављао рукописе уџбеника на основу конкурса. Посао израде рукописа најчешће је препуштан неколицини људи који су у некој врсти „полуприватних“ ангажмана радили за државу. Истом кругу људи поверавано је писање већег броја уџбеника због чега многи од њих и нису могли бити написани. У једном од извештаја из 1950. се наводи да је „наставница Нина Брондина примила да напише четири уџбеника руског језика, а написала је само један“. Током 1950. Предузеће „Знање“ није било у могућности да штампа 72 предвиђена уџбеника јер за исте нису постојали рукописи. Поред несавесне политике Наставног савета, „Знању“ није ишла на руку чињеница да није поседовало сопствену штампарију већ је за потребе реализације сопствених пројеката морало да ангажује друге фирме.[1140] Када се свему овоме дода несташица хартије јасно је да „у утакмици“ која је ипак била тржишна Издавач није могао да опстане.

У светлу сукоба са СССР-ом и земљама народне демократије појавили су се нови проблеми. После 1948. године и Резолуције ИБ-а као један од кључних проблема искрсло је питање штампања уџбеника за припаднике бугарске и албанске мањине који су до тада учили из уџбеника који су званичним путевима стизали из Бугарске и Албаније што се од

[1139] АЈ, Комисија државне контроле ФНРЈ (19-198-1743), Извештај о извршеној инспекцији дистрибуције школског прибора, учила и уџбеника 20. новембар 1950.
[1140] Архив Југославије, Комисија државне контроле ФНРЈ, 19-198-1743, Извештај о извршеној инспекцији дистрибуције школског прибора, учила и уџбеника 20. новембар 1950.

средине 1948. сматрало неприхватљивим. Проблем штампања уџбеника на бугарском и албанском језику неће бити решен током читавог перода прекида дипломатских односа између Југославије и СССР-а односно земаља народне демократије тј. све до 1953. године. На основу извештаја Савезне контролне комисије из јануара 1951. види се да до школске 1950/1951. Министарство просвете НР Србије није штампало ни један други уџбеник на бугарском језику сем читанке за основне школе. У извештају је наглашено да Министарство просвете НР Србије нема у плану да током текуће школске године припреми ни један уџбеник за основне школе и гимназије на бугарском језику.[1141]

Издавачко предузеће „Знање“ ликвидирано је 1953. године када је Просветни савет донео одлуку да уџбенике могу издавати и остала издавачка предузећа („Нолит“, „Научна књига“ и „Народна књига“) односно она која не послују као испоставе Министарства просвете и која располажу капацитетима са ефикаснију производњу и дистрибуцију уџбеника. Четири године касније односно непосредно пред велику реформу целокупног школског система у Југославији основан је „Завод за издавање уџбеника“, предузеће које ће у наредних неколико деценија постати лидер у производњи и дистрибуцији уџбеника у Србији.

Недостатак уџбеника и проблеми у вези са дистрибуцијом уџбеника директно су утицали на квалитет наставе у основним школама у Југославији и Србији у првих петнаест година по окончању рата. Снабдевање ученика првог разреда основне школе букварима био је један од најупадљивијих доказа горућег проблема снабдевања ученика основних школа уџбеницима у периоду који представљ предмет интересовања овога рада. Недостатак „прве књиге“ са којом су се сусретали ученици основних школа значајно је утицао на појаву великог броја проблема који су долазили до изражаја током даљег школовања деце. Школски инструктор Серафим Петровић који је током фебруара месеца 1948. обилазио школе на југу Србије тј. у бујановачком крају приметио је да недостатак буквара значајно утиче на квалитет савременог наставног процеса јер се „у обради букварске наставе ...деца не служе књигом док један чита“. Овакав начин рада довео је до тога да су ученици који нису били у могућности да прате текст у буквару, боље читали са

[1141] АЈ, Комисија државне контроле ФНРЈ (19-196-1739), Закључци Комисије државне контроле ФНРЈ изведени након након посете органа исте срезовима ситничком, неродимском, горском и грачаничком АО Косова и Метохије, срезовима нишком, белопаланачком, димитровградском и граду Нишу, 9. јануар 1951.

табле него из књиге. Немогућност учитеља да децу „заокупи“ праћењем текста у буквару утицала је на појаву слабе дисциплине у разреду што се генерално одражавало на квалитет васпитно-образовног процеса и у вишим разредима.[1142] Ништа боља ситуација није била ни у дежевском срезу. Децембра месеца 1948. године изасланик Министра просвете написао је у свом извештају следеће: „Од уџбеника школе су добиле до сада само читанке за други разред, познавање природе за трећи и четврти разред, а недавно су стигле и читанке за трећи разред. У погледу буквара стање је најгоре. Цео срез добио је свега 150 буквара, а има школа и одељења које немају ни једног новог буквара. Зато се у већини школа налазе у употреби буквари ранијег издања или, као што је случај у школи у Сопоћанима – буквар за аналфабете. Па и ових старих буквара врло мало има: по два-три у одељењу и то поцепаних и покиданих листова. И баш зато што ових буквара нема, у обради букварске наставе влада право шаренило. Сваки наставник ради како сам зна и уме, а најчешће упоредо писана и штампана, мала и велика слова истовремено. Разуме се да је квалитет овог рада слаб. Учитељи се с правом питају; зашто им се не шаљу благовремено и у довољној количини бар они уџбеници који су до сада изашли. Морам да признам да нисам могао да одговорим на ово питање и да ми је било непријатно“.[1143]

Према извештају просветног инструктора Вука Павличића, крајем 1948. године све основне школе у Срезу прибојском „оскудевале су у уџбеницима и у ђачком прибору“. У извештају се наводи: „Свака има по неколико буквара, познавања за трећи и четврти разред и читанки за други разред. Цртанки и лепо писанки уопште немају. Плајваза, гума и оловака је врло мало“.[1144]

Лоша снабдевеност уџбеницима и четири године након ослобођења била је и у селима јабланичког среза. У једном од извештаја који је стигао са терена крајем 1948. године се каже: „Уџбеници не стижу на време. Буквара до 5. децембра је било само 85 комада у срезу. Земљопис и читанка за четврти разред још није достављен среској књижари. Уџбеници стижу тек месец и више дана пошто изађу из штампе. Учитељи су

[1142] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај Серафима Петровића, школског инструктора о обављеном прегледу рада основних школа у периоду септембар-децембар шк. 1947/48 год, 1. фебруар 1948.

[1143] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај о прегледу школа у Срезу дежевском, 20. децембар 1948.

[1144] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај школског инструктора Вука Павличића о прегледу школа у Срезу прибојском, децембар 1948.

махом млади те осећају недостатак уџбеника као велику сметњу у настави. На конференцији појединих учитељи ставили су своје примедбе да читанке нису прилагођене обради граматике, а исто тако да се програм за наставу земљописа у четвртом разреду приближава географији за трећи разред гимназије, те неће бити у стању да савладају овај материјал онако како се то програмом поставља“[1145]

Слична ситуација забележена је у пожешком срезу. Описујући ситуацију с краја 1948. године, школски инструктор Драгољуб Марковић је приметио: „Школе се врло тешко снабдевају уџбеницима, а нарочито ђачким прибором...Само једна школа од прегледаних добила је буквре. Остале раде без буквара, служећи се врло лошим таблама. Нову читанку за II р. немају све школе, док читанку за III р. нема ни једна. Ученици се служе старим читанкама, пионирском штампом или којом другом књигом“.[1146]

Школски инструктор врањског среза писао је о веома тешкој ситуацији у овом делу Србије: „Питање уџбеника у срезу врањском је такође врло тешко. Буквара је само толико приспело да је свако одељењ првог разреда могло да добије по један примерак. Читанка за II разред такође је мало – делило се по неколико комада на једно одељење. Читанка за III разред дошло је у довољном броју, а за IV разред уопште их нема. Место читанке у IV разреду читају познавање природе. Земљописа такође нема ни за III ни за IV разред“.[1147]

[1145] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај Николе Ђаковића, школског инструктора о обављеном прегледу рада основних школа јабланичког среза у периоду новембар-децембар шк. 1947/48 год, 16. децембар 1948.

[1146] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај Драгољуба А. Марковића, школског инструктора о обављеном прегледу рада основних школа пожешког среза у периоду новембар-децембар шк. 1947/48 год, 16. децембар 1948.

[1147] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај о обављеном прегледу рада основних школа врањског среза у периоду новембар-децембар шк. 1947/48 год, децембар 1948.

III
ТРЕЋА ГЛАВА
ПОСЛЕ ШКОЛЕ

III 1.
Ка срећном детињству

Ако је у 19. веку, у време стварања националних држава дете „припало“ држави која је требало да га учини лојалним грађанином, спремним да се до крајњих консеквенци жртвује за „националну ствар“, искуство Првог а затим и Другог светског рата односно најекстремнија искуства 20. века требало је да заувек прекину са старом праксом. Са друге стране, у свету заувек промењеном тековинама Прве и Друге индустријске револуције, које су захваљујући бројним научним отркрићима промениле живот милионске масе „обичних“ људи до тада стриктно везаних за јасно издиференциран слој друштва унутар кога су рођени, потпуно занемаривање утицаја државних институција у процесу образовања и васпитања деце и младих није било могуће. „Улазак“ „обесправљених“ у институције система, партиципација „безимених“ у формирању и креирању истих имали су „цену“ у виду договора државе са једне стране и појединца са друге. Значајан део договора представљао је консензус који се морао постићи у вези са начином на који ће се најмлађи чланови друштва образовати и васпитавати.[1148]

[1148] О начину на који се под утицајем обе индустријске револуције током 19. односно почетком 20. века променио однос према деци и детињству види више у: Carol Dyhouse, *Girls Growing Up in Late Victorian and Edwardian Englan*d, London, 1981; Thea Thompson (ed.), *Edwardian Childhoods*, London, 1981; Stephen Humphries, *Hooligans or Rebels? An Oral History of Woorking-Class Childhood and Youth 1889-1939*, Oxford, 1981; James Walvin, *A Child`s World: A Social History of English Childhood 1800-1914*, Harmondsworth, 1982; Filip Arijes, *Vekovi detinjstva*, Beograd, 1989; Eric Hopkins, *Childhood Transformed: Working-Class Children in Nineteenth-Century England*, Manchester, 1994; J. C. Steward, *The New Child: British Art and the Origins od*

Захтев за „новом школом“ који је јасно артикулисан кроз одлуке Трећег пленума ЦК КПЈ из децембра 1949. године представљао је у ширем смислу захтев за успостављањем новог концепта детињства у Југославији.[1149] Захтев за „релаксиранијим“ и „опуштенијим“ односом према најмлађима у Југославији био је само један у низу сличних гласова који су се могли чути у Европи и свету у годинама после Другог светског рата када долази до формирања Организације Уједињених нација на чијој оснивачкој скупштини у Сан Франциску су били присутни и представници југословенске државе.[1150] И ако се интензивно приближавање Југославије УН-у с пуно права приписује годинама после разлаза са СССР-ом,[1151] када Југославија постаје члан Савета безбедности (1949), треба нагласити да је сарадња Југославије и појединих агенција Организације УН-а попут УНИЦЕФ-а била изузетно „жива“ и пре лета 1948.[1152] Чланство Југославије у УНЕСК-у (1950) било је од кључног значаја за спровођење модерне школске реформе у Југославији до краја педесетих година 20. века. Поред УНИЦЕФ-а и УНЕСКА, од 1950. године Југославија је пратила рад Међународног фонда Уједињених нација за обезбеђење деце[1153] али и рад Социјалне комисије ОУН–а која је почетком педесетих почела да разматра Нацрт *Декларације права детета*,[1154] *Декларације* коју ће Генерална скупштина Уједињених нација изгласати тек 1959, што ће имати далекосежне последице на положај

Modern Childhood 1730-1830, Berkeley, 1995; Anne Higonnet, *Pictures of Innocence: The History and Crisis of Ideal Childhood*, London, 1998; Heather Shore, Artful Dodgers: *Youth and Crime in Early Nineteenth-Century London*, Woodbridge, Suffolk, 1999; Louise A. Jackson, *Child Sexual Abuse in Victorian England*, London, 2000; Smiljka Tomanović, „Sociologija o detinjstvu i sociologija za detinjstvo“, *Sociologija detinjstva* (ur. S. Tomanović), Beograd, 2004, str. 7-50; Fass, Paula S. (Ed.), *Enciklopedia of Children and Childhood in History and Society*, New York, 2004; Hugh Cuninngham, *The Invention of Childhood*, London, 2006; Livschiz, Ann, „Growing Up Soviet: Chidhood in the Soviet Union, 1918-1958“. Ph, D diss, Stanford University, 2006; Сања Петровић Тодосијевић, „На трагу безбрижности под плаштом безимености. Деца и детињство између трајног и новог“, *Приватни живот код Срба у 20. веку* (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, стр. 207-237 итд.

[1149] Захтеви за стварањем „нове школе“ као и сам процес стварања „нове школе“ био је у директној вези са променом начина живота најмлађих односно са променом односа према деци, детињству и одрастању. Види више у: J. S. Hurt, *Elementary Schooling and the Working Classes 1860-1918*, London, 1979; Phil Gardner, *The Lost Elementary School of Victorian England*, London, 1984; Pamela Horn, *The Victorian and Edwardian School Child*, Stroud, 1989; Anna Davin, *Growing Up Poor: Home, School and Street in London 1870-1914*, London, 1996 итд.

[1150] О развијању концепта „дечијих права“ под поровитељством званичних међународних организација види више у: Gerison Lensdaun, “Dečja prava”, *Sociologija detinjstva* (ur. S. Tomanović), Beograd, 2004,str. 185-198.

[1151] Бранко Петрановић, *Историја Југославије*, трећа књига, Београд, 1989; Волтер Лакер, *Историја Европе 1945-1992*, Београд, 1999; Ричард Џ. Кремптон, *Балкан после Другог светског рата*, Београд, 2003; Tvrtko Jakovina, *Socijalizam na američkoj pšenici 1948-1963*, Zagreb, 2002; Lis Lorejn, *Održavanje Tita na površini*, Beograd, 2003; Холм Зундхаузен, *Историја Србије од 19. до 21. века*, Београд, 2008 итд.

[1152] Sanja Petrović Todosijević, *Za bezimene. Delatnost UNICEF-a u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji 1947-1954*, Beograd, 2008.

[1153] „Основан је Међународни фонд Уједињених нација за обезбеђење деце“, *Политика*, 213. август 1950.

[1154] „Социјална комисија ОУН разматрала нацрт Декларације права детета“, *Политика*, 17. април 1950.

деце у читавом свету. Пет година раније Генерална скупштина УН-а усвојила је *Резолуцију* којом је установљен Светски дан детета „с циљем унапређења братства међу децом целог света“.[1155] Исте године Резолуцији је приступила и Југославија. Поводом потписивања *Декларације* 30. августа 1954. председник ФНРЈ, Јосип Броз Тито је рекао: „Сарадња на пољу дечје заштите између разних земаља доприноси очувању мира у свету и мирној сарадњи међу народима“.[1156] Међународна заједница окупљена око ОУН-а одала је по први пут признање једној комунистичкој земљи за постигнуте резултате на пољу дечије заштите априла 1953. када је у Београд стигла вест да ће Југославија бити наредни домаћин конгреса Међународне уније за заштиту деце[1157] (1958). Крајем педесетих Југославија је преко Савета друштава за старање о деци и омладини Југославије остварила сарадњу са бројним организацијама као што су: Save the Children Fund из Лондона (1959) и Савет за заштиту деце Пакистана (1960). У исто време остварена је сарадња са American Friend Service Comitte из Сједињених Америчких Држава. Југославија је сарађивао са Federation International des Communites d` Enfant`s на проблемима заштите деце без породице. Посебно добра сарадња остварена је са Светском организацијом за предшколско васпитање (ОМЕП*)* чији је Осми међународни конгрес одржан августа 1960. године у Југославији. Значајна сарадња на проблемима ширења филмске културе међу децом остварена је са Међународним центром за дечији филм. Држава је преко струковних удружењ сарађивала са: Међународном организацијом за ликовно васпитање (ИНСЕА) и Међународном организацијом за дечију књижевност. Сарадња са Међународним семинаром за испитивање у породици у великој мери је унапредила дискусију о питању положаја и улоге коју породица има у подизању и васпитавњау деце у Југославији.

Захатев за променом на пољу „третирања“ деце у држави и друштву крајем четрдесетих и почетком педесетих година није дошао искључиво с поља. Напротив, он је представљао реакцију на тешку „југословенску стварност“. Већ је наглашено да су по првом послератном попису становништва из 1948. деца до 14 година старости чинила 32,

[1155] Прослава *Светског дана детета* прерасла је октобра 1969. године у међународну манифестацију *Радост Европе*; Јелена С. Укаловић, „Оснивање дечјег међународног фестивала *Радост Европе*“, *Годишњак за друштвену историју*, 2-3, Београд, 2004, стр. 123-135.

[1156] „Сарадња на пољу дечје заштите између разних земаља доприноси свој део очувања мира у свету и мирној сарадњи међу народима“, *Политика*, 1. септембар 1954.

[1157] „Конгрес Међународне уније за заштиту деце одржаће се у Југославији“, *Политика*, 29. април 1953.

53% од укупног броја грађана Југославије што их је чинило не само једном од најбројнијих већ и једном од најзначајнијих друштвених група. Будућа изградња социјализма у Југославији зависила је од могућности државе да 32, 53% свог неактивног становништва збрине унутар недовољно развијеног система просветних, здравствених и социјалних установа. Поред тога, резултати свих анкета које су рађене с краја четрдесетих и почетка педесетих година, у вези са формулисањем нове политике образовања и васпитања у Југославији, указивалу су на чињеницу да најмлађи Југословени проводе у школи у просеку три до четири сата дневно током две стотине дана у години. Велика запитаност постојала је у вези са квалитеом времена које деца и млади проводе током осталих сто шездесет пет дана у години. Поставило се питање – На који начин ученици проводе сате који им преостану током дана након завршетка наставе у школи? У таквој ситуацији држави која се ослањала на низ масовних организација није преостало ништа друго него да савезника потражи у оквиру „шире друштвене платформе“ тј. међу милионском масом родитеља. На тај начин је традиционална улога родитеља постала једна од најзначајнијих улога у изградњи социјалистичког човека. Како однос родитеља и детета не би био препуштен традиционалним обрасцима васпитања већ од стране државе и партије дефинисаним концептом, нова политика образовања и васпитања морала је напустити учионицу и изаћи у школско двориште, на улицу, у нова стамбена насеља, међу све припаднике будуће социјалистичке заједнице.

Септембра месеца 1949, само неколико месеци пре одржавања Трећег пленума ЦК КПЈ, Јосип Броз Тито је одржао говор на пријему представника пионирских организација поводом Дечије недеље. Била је то прилика да се пред „званичним“ представницима најмлађих, онима који су морали бити бољи од других искаже мишљење о променама до којих је морало доћи на пољу образовања и васпитања. Сусрет са представницима пионирских организација у недељи која је припадала само деци и која је требало да промовише интересе најмлађих, био је прилика и да се изнесе јасна критика на рачун државних органа који нису довољно препознавали интересе деце односно потребу да се истима поред „голо“ преживљавања пружи нешто више односно квалитетнији и садржајанији живот. Говор који је Јосип Броз Тито одржао пред представницима пионирских организација 29. септембра 1949. године представља је израз промене које ће бити прокламована три месеца касније. Титово обраћање из септембра 1949. било је

посебно значајно због критике која је мање него икада раније била уперена ка „остацима старог режима“, а више него икада раније ка среским комитетима, среским и градским народним одборима за које је отворено речено да се „не брину довољно о деци“. У времену када је по Брозовим речима у Југославији „киптео социјализам“ одговорност за васпитање деце су морали преузети сви грађани и то на следећи начин: „Сва наша дјеца морају учити, морају слушати своје родитеље и васпитаче, морају ићи у школу и неуморно учити, не смију никада оставити неурађене задатке. Једном речју, морају се трудити да се васпитачи и родитељи радују гледајући њихов рад. Ви треба да се такмичите као и наши радници и други наши радни људи, ко ће шта боље да уради. Немојте, ако нешто не урадите добро, да кажете да има горих од вас, немојте узимати гори примјер. Узимајте увек бољи примјер и тежите увјек томе да будете као онај најбољи међу вама“. У говору из септембра 1949. године Јосип Броз Тито је у први план ставио значај људског живота у социјализму, доводећи га у директну везу са васпитањем које почива на социјалистичким принципима и начелима. Броз је истакао: „Шта је данас најважније за нашу земљу, шта је најдрагоценије? Људи! А ти људи ће бити такви како их ми васпитамо. Зато морамо водити рачуна да се дјеци која ће сутра бити свјесни грађани ове земље створе сви услови за правилан одгој, да буду здрави и добро васпитани грађани социјалистичке Југославије“.[1158]

У дефинисању „услова за правилан одгој“ деце у Југославији пошло се од става да се у „њихову игру, васпитање и образовање уносе нови, савремени садржаји, облици и методе путем којих се задовољавају њихове разноврсне потребе, интересовања“. На тај начин требало је развити дечије стваралачке способности у складу са захтевима времена кога су обележиле развој науке и технике.[1159] Целокупна идеја о промени политике васпитања и образовања почивала је на идеји да ће: „повећана васпитна делатност реформисане основне школе и развој слободних активности у школи“ као и „све интензивнији утицај који на децу врши наш друштвени, привредни и културни живот а тиме и повећена васпитна функција породице, развитак разноврсних друштвених организација и многих нових покрета (задругара, селенита, горана итд.), као и утицај све разноврснијих средстава информација (радио, ТВ, филм, штампа) и јавних установа и

[1158] АЈ, КМЈ-II-2/32, Пријем представника пионирских организација поводом Дечје недеље код маршала Тита, (Београд), 29. септембар 1949.
[1159] АЈБТ, КПР, II-3-д-2, Информацијао актуелним проблемима друштвеног рада са децом, март 1962.

служби) допринети стварању друштвених и материјалних предуслова у нашој земљи да се деца васпитавају и образују у богатијем друштвеном амбијенту“.[1160]

Једну од најзначајнијих улога у процесу „повећања васпитне делатности школе“, повезивања школе, масовних органоизација и родитеља требало је да одигра Савет друштава за старање о деци и омладини Југославије која је основана 1952. године у Загребу са задатком да као „друштвена трибина окупља, повезује и активира све заинтересоване организације, установе и појединце на разним подручјима васпитања“.[1161] Своје програме друштвене бриге о деци и координацију акција државних органа и различитих друштвених организација Савет је реализовао преко неколико комисија: 1. Комисије за рад са родитељима; 2. Комисије за рад са пионирима; 3. Комисије за предшколско васпитање; 4. Комисије за дечију литературу и штампу; 5. Комисије за филм; 6. Комисије за ликовно васпитање; 7. Комисије за музичко васпитање. На раду у поменутим комисијама било је ангажовано преко 186 педагога, психолога, лекара, ликовних педагога, књижевника, музичара и друштвених радника. Све одлуке и препоруке Савета имале су саветодавни карактер. Савет их је доносио на својим конгресима, саветовањима, семинарима и преко организовања широке акције разноврсних дечијих активности. Поједине комисије попут: Комисије за предшколско васпитање, Комисије за дечију литературу и штампу, Комисије за филм, Комисије за ликовно васпитање, Комисије за музичко васпитање имале су посебно значајан утицај на рад Комисије за реформу школства, израду *Општег закона о школству* из 1958. али и одређеног броја законских решења која су произашла из законодавства 1958.

III 2.

Ка дужем детињству

Висока стопа смрти најмлађих Југословена представљала је једну од најдужих константи током постојања југословенске државе. Поређењем података из времена пре и после Другог светског рата, види се да су промене на боље биле врло споре. Године 1921. у Југославији је живело 12 059 000 становника. Према подацима за ову годину, на 442 530

[1160] Исто
[1161] АЈБТ, КПР, II-3-д-2, Активности Савета друштава за старање о деци и омладини Југославије, 7. март 1962.

живорођених долазило је 5 967 мртворођених.[1162] Тридесет две године касније у Југославији је живело скоро пет милиона више људи него 1921. Према подацима за 1953. на 481 570 живорођене деце долазило је 4 759 мртво рођене. Од 254 527 умрлих у 1924. сваки четврти покојник је било одојче. Према подацима за 1924. годину умрло их је 64 300. Однос укупног броја умрлих и умрле одојчади за 1953. годину готово је идентичан. Од 210 718 умрлих, њих 56 107 су била тек рођена деца тј. одојчад. Подаци о овој релацији постају драстичнији у колико се у обзир узму и деца старијих узраста.[1163]

Према подацима за 1952. годину у Југославији је умрло 196 870 хиљада људи. Највише умрлих, њих 67 487 имало је између 0 и 4 године.[1164] Током прве године живота умрло је чак 52 375 дечака и девојчица.[1165] Током друге године умрло их је знатно мање, 8430. Према подацима за исту годину у Југославији је умрло и 2579 дечака и девојчица узраста од 5 до 9 година. Приближно исто малишана умрло је у узрасту од 10 до 14. година односно њих 2069. Другим речима, у Југославији је 1952. године умрло 72 135 деце узраста од 0 до 14 година што је представљало 36, 64% од укупног броја умрлих.[1166]

Ипак, судбину деце, пре свега оних који су тек рођени у великој мери је одређивало место становања. Од 67 487 умрле деце до 4 године старости, њих 57 999 или 89, 94% од укупног броја умрлих у овом узрасту рођено је и живело на селу док је свега 9 488 или 14, 71% рођено и умрло у граду. Далеко већа стопа смртности деце била је на селу него у граду и када се посматрају узрасти од 5 до 9 и од 10 до 14 година. Од 72 135 умрле деце узраста до 14 година, њих 61 867 или 85, 76% од укупног броја умрле деце до 14 година старости је умрло по срезовима односно на селу.[1167] Сеоској деци, пре свега, нису ишли у прилог услови под којима су се рађала. Најраспрострањенији узроци високе стопе

[1162] "Rođenja, umiranja i brakovi od 1921 do 1939 i 1947 do 1953", *Statistički godišnjak FNRJ za 1954. godinu*, Beograd, 1954, str. 83; Подаци за 1952. годину указују да је највише како живорођене тако и мртворођене деце било у НР Србији. На 196 925 живорођене долазило је 2055 мртворођене деце. Већина од укупног броја рођених у НР Србији у 1952. години родила се у брачној заједници (185 654) на селу (163 924).

[1163] *Isto.*

[1164] "Umiranje prema starosti umrlog u 1952", *Isto*, str. 84; Највећи број смртних случајева у 1952. години забележен је у НР Србији. Од 196 870 умрлих чак 81 737 или 41, 52% их је умрло у Србији. Од тога, чак 20 289 (24, 82%) су била одојчад. Највише умрлих забележено је у сеоским срединама. Од 20 289 одојчади колико их је умрло на територији целе НР Србије чак 17 214 или 84, 84% је умрло на селу.

[1165] *Isto*; Од 57 375 деце до годину дана старости која су умрла у Југославији 1952 године, током првог месеца живота умрло их је 20 597. Њих 9 507 умрло је током првих шест дана живота.

[1166] *Isto.*

[1167] *Isto*; За разлику од деце узраста до 14. година, родитељи узраста од 25 до 39 година били су далеко мање изложени узроцима, потенцијалне смрти. Од 196 870 умрлих Југословена у 1952. години, њих 11 329 тј. 5, 8% било је узраста од 25 до 39 година. Од 11 329 умрлих чак 9 288 или 81, 98% их је живело на селу.

смртности најмлађе сеоске деце били су: нестручна или никаква помоћ при порођају, неправилна исхрана, живот у пренасељеним и загушљивим просторијама, прегревање деце, контакт са мувама, пацовима и највећим бројем сеоских животиња.[1168]

Наведени узроси нису били једини фактори високе стопе смртности мале деце у Југославији. Према подацима за 1952. годину свега 25 558 деце водила су се као она која су умрла од „обољења новорођенчета и одојчета".[1169] Поставља се питање - Под којим су се категоријама водили остали малишани тј. њих 26 817 колико их је умрло у Југославији 1952. године током прве године живота? Одговор на ово питање не може се дати са великом прецизношћу али подаци о различитим узроцима смрти у Југославији педесетих година 20. века могу указати на повећан ризик од одређеног броја болести којима су директно или индиректно били изложени сви грађани Федеративне Народне Републике Југославије. Једна од категорија под којом је заведен највећи број смртних случајева у Југославији 1952. били су "симптоми, недовољно дефинисана стања и сенилнос". Чак 40 465 умрлих у 1952. години заведено је под крајње нејасном формулацијом. Формулација "симптоми, недовољно дефинисана стања и сенилнос" вероватно највише указује на степен развијености медицинске науке, за коју су педесетих година 20. века многе болести биле још увек непрепознатљиве. Поред категорија "симптоми, недовољно дефинисана стања и сенилнос" и „обољења новорођенчета и одојчета" посебно распрострањени узроци смрти у Југославији педесетих година 20. века били су: „болести респираторног система" (25 549); „нереуматичка обољења срца и обољења васкуларног система" (22 377); „туберкулоза" (20 175); „друге инфективне и паразитарне болести" (10 070) али и „нервна обољења, психички и психонеуротички поремећаји и поремећаји личности" (8332) и „несрећни случајеви, тровања и насиља" (8262).[1170]

[1168] Више о смртности најмлађих југословенских грађана у првих петнаест година по окончању Другог светског рата види у: S. P. Todosijević, *Za bezimene...,* str. 153-159.

[1169] "Umiranje prema uzroku smrti i polu po narodnim republikama u 1952", *Statistički godišnjak FNRJ za 1954. godinu*, Beograd, 1954, str. 85

[1170] Isto;

Према подацима за 1952. годину највећи број оних који су умрли насилном смрћу били су мушкарци (6087). Највећи број „насилних смрти" подвођен је под категорију „несрећних случајева". Следе „самоубиства" и „убиства". Од 1739 извршених самоубистава у 1952. години у чак 1199 случајева, самоубице су били мушкарци. Највећи број „насилних смрти" забележен је у НР Србији (3 398 или 41, 06% од укупног броја насилних смрти у ФНРЈ за 1952. годину); „Nasilne smrti po narodnim republikama u 1952", *Statistički godišnjak FNRJ za 1954. godinu*, Beograd, 1954, str. 87.

До које мере је стопа смртности најмлађих била алармантан проблем најбоље се види када се подаци за Југославију упореде са другим земљама. Симптоматична је оцена проф. Де Хаса, консултанта Светске здравствене организације који је 1950. године оценио Југославију као „земљу неповлашћену за мајке и децу“. По подацима које је исте године изнео југословенски педијатар др Матеја Амброжић, заједно са Мађарском, Грчком, Португалијом, Бугарском, Корејом, Салвадором, Формозом, Еквадором, Мексиком, Румунијом, Квантунгом, Индијом, Палестином, Цејлоном, Чилеом и Египтом, Југославија је спадала међу земље са највишом стопом смртности деце до пете године живота у свету. Да је у Југославији „сваки други гроб“ био „дечији гроб“ потврђивала је и анализа података о односу стопе смртности деце и опште стопе смртности у Југославији 1955. године. Подаци за 1955. годину показују да је 73 656 умрле деце до четрнаест година старости чинило 36, 75% од укупног броја умрлих те године.[1171]

Почетком педесетих година 20. века број расположивих дечијих диспанзера, дечијих саветовалишта као и амбуланти и поликлиника био је више него скроман. Према подацима за 1952. годину у ФНРЈ је постојало свега: 127 дечијих диспанзера, 343 дечија саветовалишта[1172] и 97 дечијих амбуланти и поликлиника.[1173] Концентрација наведених врста дечијих здравствених установа била најмања у крајевима у којима је стопа смртности деце била највећа. Тако су на Косову и Метохији постојала свега 3 дечија диспанзера, 1 саветовалиште[1174] и 2 амбуланте и поликлинике.[1175] У Босни и Херцеговини су постојала 4 диспанзера, ни једно саветовалиште[1176] и само 2 амбуланте и поликлинике.[1177] Ситуација у Словенији је била потпуно другачија. Од укупно 343 дечија саветовалишта колико их је постојало у ФНРЈ, 1952. године чак 286 се налазило у Словенији.[1178]

[1171] АЈ, 15-18-336, Пораст броја болесних у здравственим установама; према подацима за 1955. годину у Југославији је умрло: 53 185 деце до прве године тј. 26, 5% од укупног броја умрлих, 16 555 од прве до четврте године тј. 8,5% од укупног броја умрлих и 3 956 од пете до четрнаесте године тј. 2% од укупног броја умрлих.

[1172] „Dečiji dispanzeri u 1952. Stanje 31. decembra 1952, rad u 1952“, *Statistički godišnjak FNRJ za 1954. godinu*, Beograd, 1954, str. 368.

[1173] “Dečije ambulante i poliklinike u 1952. Stanje 31. decembra 1952, rad 1952”, *Isto*, str. 368.

[1174] „Dečiji dispanzeri u 1952. Stanje 31. decembra 1952, rad u 1952“, *Isto*, str. 368.

[1175] “Dečije ambulante i poliklinike u 1952. Stanje 31. decembra 1952, rad 1952”, *Isto*, str. 368.

[1176] „Dečiji dispanzeri u 1952. Stanje 31. decembra 1952, rad u 1952“, *Isto*, str. 368.

[1177] “Dečije ambulante i poliklinike u 1952. Stanje 31. decembra 1952, rad 1952”, *Isto*, str. 368.

[1178] „Dečiji dispanzeri u 1952. Stanje 31. decembra 1952, rad u 1952“, *Isto*, str. 368.

Посебно велики проблем у дечијим здравственим установама представљала је структура запослених. Од укупно 1175 чланова медицинског особља ангажованог у дечијим диспанзерима и саветовалиштима у Југославији, чак 464 је припадало нижем медицинском особљу. Њих 129 су припадали немедицинском особљу. У 470 дечијих диспанзера и саветовалишта радило је 101 лекар специјалиста.[1179] У 97 амбуланти и поликлиника радило је укупно 71 лекар специјалиста.[1180]

У немогућности да у хитном и кратком року изгради здравствену службу, држава је морала приступити примени других метода. Због тога је Југославија врло брзо по окончању Другог светског рата постала „отворена" за здравствене али и друге програме различитих међународних организација. Делатност Међународног дечијег фонда УН-а била је све до краја педесетих година 20. века једна од најразгранатијих. Влада ФНРЈ потписала је 20. новембра 1947. у Њујорку Споразум о сарадњи између Међународног дечијег фонда Организације УН-а (УНИЦЕФ-а)[1181] и Југославије у циљу примање помоћи за 600 000 деце, трудница и доиља. Програм помоћи одобрен до краја јуна 1948. године у висини од 7 297 100 $ састојао се од: помоћи у исхрани деце до 18. година, трудница и доиља, помоћи у сировинама тј. вуни, памуку и кожи за израду обуће и одеће намењене деци до 18. година старости, помоћи у здравственој заштити тј. вакцинацији деце против туберкулозе, лечењу пеницилином против венеричних болести, антималаричној кампањи и помоћи у подизању здравственог и социјално-васпитног кадра. До лета 1950. Југославија је, због „отпадања" од Фонда СССР-а и земаља „народне демократије", постала фаворизовани корисник УНИЦЕФ-ове помоћи.[1182] Количина помоћи која је стизала у Југославији у оквиру бројних програма Међународног дечијег фонда ОУН-а имала је

[1179] "Dečije ambulante i poliklinike u 1952. Stanje 31. decembra 1952, rad 1952", *Isto*, str. 368.
[1180] „Dečiji dispanzeri u 1952. Stanje 31. decembra 1952, rad u 1952", *Isto*, str. 368.
[1181] Међународни фонд Уједињених нација за хитну помоћ деци – УНИЦЕФ је основан Резолуцијом 57. Генералне скупштине Уједињених нација 11. децембра 1946. године као привремена институција и интегрални део УН-а у циљу пружања помоћи најугроженијим категоријама становништва тј. деци до 18. година старости, трудницама и доиљама земаља пострадалих у Другом светском рата. Фонд је располагао средствима преосталим од Управа Уједињених нација за обнову и развој – УННРА и прилозима држава чланица у новцу, храни, лековома или сировинама за израду обуће и одеће; Сања Петровић Тодосијевић, „Дистрибуција УНИЦЕФ-ове помоћи у ФНРЈ", *Токови историје*, 4, Београд, 2006, стр. 200-220.
[1182] До 1971. године у Југославији су од укупно 27. програма у износу од 21 564 658 $ спроведена четири програма под ознаком емергенцу. Ако изузмемо *Програме помоћи Скопљу (1963- 1965)* и *Бања Луци (1969-1971)* после земљотреса у висини од 426 898 $, који не представљају предмет интересовања овога рада али у укупном скору говоре много, *Програм сировина за обућу и одећу (1949-1951)* у износу од 1 271 700 $ убедљиво најскупљи аранжман икада спроведен у Југославији представља *Програм допунске дечије исхране (1948-1952)* у висини од 10 231 025 $; *Исто*.

кључни значај у превазилажењу бројних здравствених и социјалних проблема са којима су се суочавала деца у Југославији у првим годинама после рата. Поред тога спровођење УНИЦЕФ-ових програма у Југославији у годинама када се држава тешко ослањала на сопствене ресурсе и институције било је од пресудног значаја за консолидацију државе и новог режима. Захваљујући огромној међународној помоћи југословенски режим се у годинама највеће политичке и економске кризе успео профилисати као онај који је пре свега „осетљив" за социјалне проблеме друштва између осталог и за друштвену бригу о деци. Резултати које је југословенска држава постигла на пољу социјалне политике уз завидну помоћ пропаганде и медија били су од кључног значаја за приближавање новог режима појединцу односно „привођења" грађана званичној државној па и просветној политици.

Однос према деци и младима у првим годинама после Рата југословенска држава је градила углавном кроз спровођење кампања које су се односиле на збрињавање ратом и социјално угрожене деце.[1183] „Нова" југословенска држава се од самога почетка афирмисала у јавном простору као држава изразито социјалног карактера, као она која има пресудну улогу у процесу социјалног збрињавања најугроженијих друштвених категорија односно пре свега деце. Први чланак о збрињавању ратним дејствима угрожене деце као и пружању помоћи социјално угроженим категоријама деце објављен је у београдској *Политици* већ 7. децембра 1944. године.[1184] Највећи број чланака у истим новинама у којима су најмлађи Југословени били главни актери збивања о којима се писало, а који су

[1183] Брига о најмлађим члановима заједнице путем разгранатог система здравствених и социјалних установа представљала је већ од друге половине 19. века меру модерности, пре свега индустријски развијенијих друштава какво је нпр. било енглеско друштво. Здравствена и социјална заштита деце у другој половини 19. и током 20. века представљала је предмет интересовања бројних британских историчара: Christina Hardyment, *Dream Babies: Child Care from Locke to S*pock, London, 1983; Roger Cooter (ed.), *In the Name of the Child: Child Health and Welfare*, 1880-1940, London, 1992; Marijke Gijswijt-Hofstra, Hilary Marland (eds.), *Cultures of Child Health in Britain ant the Netherlands in the Twentieth Century*, Aamsterdam, New York, 2003; Jon Lawrence, Pat Starkey (eds), *Child Welfare and Social Action in the Nineteenth and Twentieth Centuries: International Perspectives*, Loverpool, 2001; Harry Hendrick, *Child Welfare: Historical Dimensions, Contemporary Debate*, Bristol, 2003. Сличан тренд постојао је и у другим деловима Европе: Despina Karakatsani, „ *Higiene Imperatives*: Child Welfare, School Hygiene and Puerculture in Greece (1911-1936)", *Годишњак за друштвену историју*, 3, Београд, 2001, стр. 17-32; Dubravka Stojanović, „U senci *velikog narativa*: Stanje zdravlja žena i dece u Srbiji početkom XX veka", *Žene i deca. Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka* (ur. Latinka Perović), 4, Beograd, 2006, str. 160-175; Sanja Petrović Todosijević, „Analiza rada ustanova za brigu o majkama i deci na primeru rada jaslica u FNRJ", *Žene i deca. Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka* (ur. Latinka Perović), 4, Beograd, 2006, str. 176-187.

[1184] "Рад на збрињавању деце", *Политика*, 7. децембар 1944.

објављени крајем 1944. и у првој половини 1945. године односио се на социјалну проблематику и хитно збрињавање деце без родитељског старања и социјално угрожене деце. Већ у јануару месецу 1945. *Политика* је пренела говор Милице Кићевац, начелнице Одељења за заштиту матера и деце[1185] о проблему хитног збрињавања најугроженијих малишана. У наредних девет месеци *Политика* је објавила чак четрдесет чланака на ову тему.[1186] Ако се овим текстовима додају они који третирају другу врсту социјалних проблема попут: борбе против распрострањених и заразних болести,[1187] збрињавање деце запослених мајки,[1188] отварање ђачких кухиња[1189] може се закључити да је једна од

[1185] "Говор Милице Дедијер, начелнице Одељења за заштиту матера и деце", *Политика*, 29. јануар 1945.
[1186] У Војводини и Србији организују се дечији домови и насеља за ратну сирочад", *Политика*, 10. децембар 1944; Социјална заштита народног подмлатка", *Политика*, 11. децембар 1944; „Три стотине дечака и девојчица", *Политика*, 11. децембар 1944; „Вила Драгише Цветковића у Нишу биће употребљена за смештај незбринуте деце", *Политика*, 17. децембар 1944; „Предвиђено је што брже оспособљавање зграда за социјалне и здравствене установе и стварање дечјих културно-забавних центара", *Политика*, 28. децембар 1944; "Збрињавање и заштита ратне сирочади, напуштене и избегличке деце", *Политика*, 11. јануар 1945; "Југословенска деца у Бугарској", *Политика*, 18. јануар 1945; "Први транспорт од две стотине наше деце већ упућен у Бугарску", *Политика*, 18. јануар 1945; "Саопштење Централног прихватилишта за транспортовање деце у Бугарску", *Политика*, 20. јануар 1945; "Проглас АФЖ Србије за збрињавање сиромашне деце", *Политика*, 21. јануар 1945; "Долазак југословенске деце у Софију", *Политика*, 22. јануар 1945; "Помоћ социјално угроженој деци", *Политика*, 26. јануар 1945; "Обавештење Централног прихватилишта за транспорт деце у Бугарску", *Политика*, 26. јануар 1945; "Акциони одбор за упућивање деце у дечије домове у Бугарској", *Политика*, 27. јануар 1945; "У братску Бугарску стижу још 464 југословенска детета", *Политика*, 11. фебруар 1945; "Одлазак деце из Босне и Београда у Бугарску", *Политика*, 17. фебруар 1945; "Деца из Црне Горе превозе се у Бугарску авионом", *Политика*, 18. фебруар 1945; "У Бањи код Сливена смештено је 240 наше деце", *Политика*, 19. фебруар 1945; "У Бугарској је отворено сто домова за нашу децу", *Политика*, 1. март 1945; "Прихватилиште за слање деце у Бугарску у Нишкој Бањи претвара се у дечју болницу", *Политика*, 2. март 1945; "Сто тридесет четири дечака и девојчице из опустошеног Бирча у Босни, налазе се у Београду и биће упућени у дечје домове", *Политика*, 7. март 1945; "Одлазак у Бугарску 500 слабуњаве деце", *Политика*, 8. март 1945; "Наша деца у Бугарској у спокојству и обиљу гостију", *Политика*, 16. март 1945; "Одлазак групе наше слабуњаве деце у Бугарску", *Политика*, 17. март 1945; "Око 500 деце из Санџака и разних крајева Босне упућено је на опорављање у Банат", *Политика*, 29. март 1945; "У Банат је стигла...", *Политика*, 14. април 1945; "У Београд ових дана стиже око 3000 деце из Босне", *Политика*, 15. април 1945; "У будуће наша сиромашна деца биће збринута искључиво у нашој земљи", *Политика*, 28. април 1945; "Поклони делегаткиња АФЖ-а сиромашној деци", *Политика*, 28. јун 1945; " Један транспорт наше деце вратио се из Бугарске", *Политика*, 30. јун 1945; "Народна власт пострадалих крајева посвећује деци велику пажњу", *Политика*, 1. јул 1945; "Сиромашна деца угрожена болешћу, упућена јуче у Словенију", *Политика*, 6. јул 1945; "Дечији дом у манастиру Војловици", *Политика*, 14. јул 1945; "Три дечја дома у срезу алексиначком примиће нашу децу из Бугарске", *Политика*, 21. јул 1945; "Акција за збрињавање незбринуте деце", *Политика*, 1. август 1945; "Повратак наше деце из Бугарске", *Политика*, 9. август 1945; "Јутрос је из Бугарске стигло са опоравка...", *Политика*, 11. август 1945; "Први транспорт наше деце", *Политика*, 12. август 1945; "Долазак трећег транспорта наше деце из Бугарске", *Политика*, 23. август 1945; "Стигао је пети транспорт", *Политика*, 31. август 1945.
[1187] "У болници за туберкулозну децу на Дедињу лечи се 155 дечака и девојчица", *Политика*, 7. октобар 1945; "Збрињавање микотичне деце", *Политика*, 21. новембар 1945.
[1188] "Осамнаест обданишта брину за две хиљаде београдске деце", *Политика*, 3. септембар 1945; "Свака запослена мајка моћи ће да преда обданишту своје дете на старање и васпитавање", *Политика*, 18. октобар 1945; "Отворена су три обданишта", *Политика*, 4. новембар 1945.
[1189] "Отворено је десет ђачких кухиња у Београду", *Политика*, 18. новембар 1945.

главних порука коју је држава слала у вези са најмлађим грађанима била она која се пре свега односила на преживљавање и превазилажење тешких последица рата.

Чланци о колективном збрињавању деце без родитељског старања и социјално угрожене деце у Војводини и Бугарској у другој половини 1944. и првој половини 1945. године пунили су ступце београдске *Политике*. Јавност је требало информисати али и мобилисати у вези са једном од највећих камања збрињавања социјално угрожене деце коју је југословенска држава икада спровела. Кампања збрињавања југословенске деце у Бугарској била је значајна не само због тога што је непогрешиво пласирала у јавност слику о југословенској држави као изразито социјалној, као држави која брине о најмлађима и најугроженијима већ и због тога што је у месецима док су се још увек водиле борбе за ослобођење земље показала да држава функционише.[1190]

[1190] Прилике у тек ослобођеној Србији у јесен 1944. године биле су више него тешке. Великом броју ратом угрожене деце, како оне из Србије тако и избегличке деце са територије НДХ, од пролећа 1945. године почеле су да се придружују бројне, веће или мање групе босанске деце. Суочена са читавим низом крупних социјалних проблема од којих је збрињавање ратне сирочади и социјално угрожене деце био само један у низу, југословенска држава која је све до маја месеца 1945. била у рату, морала је „упослити“ све своје капацитете. Са друге стране, показало се да су капацитети у борби са социјалним бригама минимални. Недовољно изграђен систем социјалних установа, у рату додатно руиниран а у јесен и пролеће 1944/1945. због ратне ситуације у којој се земља налазила додатно узурпиран од стране војске, није представљао адекватак ослонац.Без недовољно изграђеног система установа за бригу о деци држава је била у могућности да највећем броју малишана понуди пре свега смештај у „туђе породице“ што се у пракси показало као лоше и краткотрајно решење. Да би се збрињавања деце ставила под већи надзор, држава је приступила збрињавању деце по дечјим насеобинама. Домови за децу без родитељског старања нису представљали првобитан избор али је „стање на терену“ указивало на чињеницу да се проблем дечије заштите може и мора решити пре свега путем установа колективне дечје заштите. Већ у децембру 1944. израђен је Правилник за пословање групних дечјих домова и концентрисаних дечјих насеља у Банату. Војводина се наметала као најбоље могуће решење у датом тренутку. Пре свега, својим природним богатствима она је представљала идеално место за опоравак и одмор ратом измучене деце. Друго, током Другог светског рата Војводина је у великој мери остала поштеђена великих ратних разарања. Треће, упоредо са ослобађањем војвођанске равнице текао је и процес исељавања и логорисања војвођанских Немаца тако да су многа војвођанска тј. пре свега банатска места била готово испражњена. Формирањем групних дечијих домова у Војводини проблем збрињавања угрожене деце није био решен због чега је Југославија у договору са Бугарском у периоду од јануара до лета 1945. године упутила неколико хиљада деце на опоравак у Бугарску до почетка прве мирнодопске школске године; АЈ, 642 – 6 – 17, Закључци са скупа Међународна недеља за децу жртве рата одржаног у Цириху, 22. септембар 1945; АЈ, Министарство народног здравља ДФЈ (671 – 8 – 13), Упутства за оснивање, организацију и вођење дечјих насеобина; АЈ, 671 – 8 – 13, Нацрт Правилника за пословање групних дечјих домова и концентрисаних дечјих насеља у Банату израђен на основу тачке 6 одлуке Повереника за социјалну политику Националног комитета ослобођења Југославије бр. 273 од 8. децембра 1944. године, 24. децембар 1944; Сања Петровић Тодосијевић, „На путу. Репатријација деце, припадника немачке националне мањине у Југославији после Другог светског рата (1948-1956)“, *Токови историје*, 3, Београд, 2012, стр. 194-195. (према: Z. Janjetović, *Nemci u Vojvodini*, Beograd, 2009, str. 333-346, 351; Zoran Janjetović, „Nemice u logorima za folksdojčere u Vojvodini 1944-1948“, *Srbija u modernizacijskim procesima*, (ur. Latinka Perović), 2, Beograd, 1998, str. 500; Сања Петровић Тодосијевић, „*У сваком Бугарину имали смо оца, а у Бугарки мајку*. Југословенска деца у Бугарској 1945. године“, *Токови историје*, 3, Београд, 2013, стр. 173-206.

Поред тога што се у јавности и медијима, углавном штампаним, профилисала као она која „на сваком кораку“ и „у свакој ситуацији“ брине о грађанима, држава је тежила да се наметне као незаобилазан фактор у свим фазама одгајања и подизања деце због чега је широј јавности често упућивана порука да ће се детињство више него икада раније измештати из простора омеђеног интимом породице ка простору и сфери јавног односно сфери јасно уређеној законима и прописима. Штампани медији су искоришћени за вођење кампања које су требале да резултирају искорењивањем, у народу „уврежених“ обичаја какав је био обичај да се новорођенчад док не одрасту и „ојачају“ не пријављују месним канцеларијама, па самим тим не уводе у званичне књиге рођених. Априла месеца 1945, у *Политици* је вођена кампања за обавезно пријављивање тек рођене деце.[1191] Специфична „мета“ поменуте кампање биле су пре свега жене односно мајке. Бројна јавна предузећа добијају име *Мајка и дете* [1192] чиме је „веза“ дефинисана искључиво традиционалним садржајима, сфером интимног и приватног постала део јавног простора и фраза социјалистичког друштва које се градило у Југославији. У исто време односно 1947. године покренута је акција додељивања награде мајкама које најбоље негују своју децу. На тај начин је требало истаћи да је степен однегованости детета постао мера социјалистичког развоја Југославије.[1193] Годину дана касније Град Београд је увео праксу додељивања награде најбољим мајкама Београда,[1194] док је двадесет пет хиљада жена у Југославији проглашено мајкама-херојима.[1195]

Интензивнијем приближавању државе и родитеља односно у првим годинама после рата пре свега мајки требало је да допринесу новински чланци у којима су изношени „фантастични“ подаци о успешном раду различитих државних служби. Чланцима попут чланка из августа месеца 1946. под називом: „Хиљаду порођаја од почетка ове године у породилишту београдске клинике“ будуће мајке су охрабриване да се уместо за порођај код куће определе за порођај у болници.[1196] Јавност је интензивно обавештавана о отварању низа социјалних институција које је требало да на различите начине збрину

[1191] “Обавезно пријављивање новорођене деце“, *Политика*, 1. април 1945.
[1192] „У предузећу *Мајка и дете* проглашени су први ударници“, *Политика*, 20. октобар 1948.
[1193] „У Београду су јуче додељене награде мајкама за најбоље однеговану децу“, *Политика*, 6. јун 1947.
[1194] „Додељена је награда најбољим мајкама Београда“, *Политика*, 26. јун 1948.
[1195] „Двадесет пет хиљада *мајки-хероја*“, *Политика*, 2. децембар1948.
[1196] „Хиљаду порођаја од почетка ове године у породилишту београдске клинике“, *Политика*, 21. август 1946.

најмлађе и самим тим помогну родитељима у одгајању деце. Тако су од 1947. године постали бројни чланци попут: „У Југославији је досад основано 1765 установа за заштиту деце“,[1197] „Отворене су централне ђачке кухиње у Београду и Земуну“,[1198] „Према петогодишњем плану социјалне заштите подићиће се за незбринуту децу 68 домова са 6770 постеља“,[1199] „Једанаест београдских школа добило је мале млекарске продавнице за ученике“,[1200] „Изложба дечје заштите – слика старања народних власти за најмлађе“.[1201] Идентична кампања се настављала и током наредних година. Само у *Политици* објављени су чланци: „Само у овој години обезбеђена је државна заштита и старање за 103 689 деце“,[1202] „Сва предузећа и установе са преко 200 радника и службеника дужна су да оснују дечје јасле и вртиће“,[1203] „Ова година биће у знаку обимније здравствено-социјалне делатности и појачане бриге о деци“,[1204] „Народна власт посвећује велику пажњу заштити мајке и детета“,[1205] „Ове године утрошиће се преко 60 милиона динара на подизање и проширење здравствених установа које служе мајци и детету“,[1206] „Још у току припрема отворени су многи дечији вртићи, јасле, игралишта, саветовалишта за мајке и друге дечије установе“.[1207]

Педесете године донеле су значајно побољшање на пољу социјалне заштите, пре свега због тога што је држава, почев од 1951. године[1208] била у могућности да распореди веће количине новца за финансирање друштвене бриге о деци.[1209] До краја педесетих

[1197] „ У Југославији је досад основано 1765 установа за заштиту деце“, *Политика*, 31. јануар 1947.
[1198] „Отворене су централне ђачке кухиње у Београду и Земуну“, *Политика*, 3. јул 1947.
[1199] „Према петогодишњем плану социјалне заштите подићиће се за незбринуту децу 68 домова са 6770 постеља“, *Политика*, 24. децембар 1947.
[1200] „Једанаест београдских школа добило је мале млекарске продавнице за ученике“, *Политика*, 28. фебруар 1947.
[1201] „Изложба дечје заштите – слика старања народних власти за најмлађе“, *Политика*, 15. јун 1947.
[1202] „Само у овој години обезбеђена је државна заштита и старање за 103 689 деце“, *Политика*, 23. јун 1948.
[1203] „Сва предузећа и установе са преко 200 радника и службеника дужна су да оснују дечје јасле и вртиће“, *Политика*, 22. септембар 1948.
[1204] „Ова година биће у знаку обимније здравствено-социјалне делатности и појачане бриге о деци“, *Политика*, 25. јануара 1950.
[1205] „Народна власт посвећује велику пажњу заштити мајке и детета“, *Политика*, 21. април 1950.
[1206] „Ове године утрошиће се преко 60 милиона динара на подизање и проширење здравствених установа које служе мајци и детету“, *Политика*, 24. април 1950.
[1207] „Још у току припрема отворени су многи дечији вртићи, јасле, игралишта, саветовалишта за мајке и друге дечије установе“, *Политика*, 28. мај 1950.
[1208] Ivana Dobrivojević, „Industrijalizacija kao imperativ. Ekonomska politika Partije 1945-1955“, *Socijalizam na klupu. Jugoslovensko društvo očima nove postjugoslovenske humanistike* (ur. Lada Duraković, Andrea Matošević), Pula – Zagreb, 2013, str. 17-36.
[1209] На побољшање социјалног положаја деце посебно су утицале две мере које је држава увела 1951. године. Најпре је у новембру месецу 1951. године донето *Упутство за примену уредбе о додацима за децу*[1209] по

година у Југославији су почели са радом први центри за мајку и дете. У основи замисли о изградњи центара за мајку и дете била је идеја о стварању савремених медицинских установа у којима ће се поред амбуланти налазити и саветовалишта. Центри за мајку и дете требало је да послуже и као „наставна база“ за постдипломско оспособљавање лекара опште праксе, медицинских сестара и других здравствених радника. Изградња једног од првих односно Центра за мајку и дете на Новом Београду, који ће касније израсти у чувени Институт за мајку и дете, почела је 1958. године. Поред дечијег и школског диспанзера, центар је требало да добије низ заједничких специјалистичких служби као што су: зубна амбуланта, рендгенолошко одељење итд. Поред диспанзера у Центру је било основано и медицинско-педагошко саветовалиште и диспанзер за жене.[1210]

Захваљујући делатности УНИЦЕФ-а у Југославији од 1948. године на страницама *Политике* објављивани су бројни чланци који су упућивали родитеље како да се боре против највећег броја узрочника високе стопе смртности деце у Југославији. Највећи број чланака односио се на неопходност вакцинисања деце против заразних болести („Значај вакцинисања деце и омладине против туберкулозе“, [1211] „Вакцинисање предшколске деце против туберкулозе“,[1212] „Вакцинисање против туберкулозе у Босни и Херцеговини“,[1213] „У Хрватској је до сада пелцовано Бе-се-же вакцином око 70 000 деце“,[1214] „Вакцинисање предшколске деце против туберкулозе“[1215]) али и конзумацију рибљег уља које се сматрало незамењивим у дечијој исхрани.[1216]

Санирање тешких последица рата, успешна борба са заразним болестима које су харале Југославијом, повећање животног стандарда од почетка педесетих година 20. века значајно су утицали на садржај новинских текстова који су у свом фокусу имали друштвену бригу о деци. Већ од 1951. године, текстове који су се пре свега бавили тиме

чијим одредбама су дечији додаци, као значајан прилив у кућном буџету, почели да се исплаћују искључиво у новцу. Друга мера је била одлука државе донета у истом месецу[1209] која је предвиђала да држава у потпуности преузме на себе све расходе за издржавање дечијих јасала, вртића и обданишта, дакле обавеза које су до тада сносили оснивачи истих; „Донесено је упутство за примену уредбе о додацима за децу“, *Политика*, 1. новембар 1951; „Држава ће сносити расходе за дечје јасле, вртиће и обданишта“, *Политика*, 1. новембар 1951.

[1210] „Центар за мајку и дете зида се на Новом Београду“, *Политика*, 6. фебруар 1958.

[1211] „Значај вакцинисања деце и омладине против туберкулозе“, *Политика*, 10. октобар 1948.

[1212] „Вакцинисање предшколске деце против туберкулозе“, *Политика*, 4. децембар1948.

[1213] „Вакцинисање против туберкулозе у Босни и Херцеговини“, *Политика*, 9. децембар1948.

[1214] „У Хрватској је до сада пелцовано Бе-се-же вакцином око 70 000 деце“, *Политика*, 9. децембар 1948.

[1215] „Вакцинисање предшколске деце против туберкулозе“, *Политика*, 12. децембар 1948.

[1216] „У Београду ће се издавати бесплатно рибљи зејтин свој малој и школској деци и омладини којој то буде потребно“, *Политика*, 19. јануар 1949.

како да се сачува дечији живот, заменили су текстови о томе како да се исти учини квалитетнијим, лепшим, садржајнијим и безбрижнијим. Тако су текстове о нпр. туберкулози заменили текстови о одржавању личне хигијене,[1217] заначају провођења времена на Сунцу и чистом ваздуху,[1218] систематском лечењу зуба,[1219] превенцији упале уха,[1220] проблемима слабовидости[1221] итд.

Посебан акценат стављен је на бригу о новорођенчету као и свим проблемима са којима су се трудница и породица суочавали пре рођења детета. Од почетка педесетих *Политика* је била преплављена саветима везаним за долазак детета на свет. Чланци попут: „Непланско рађање“,[1222] „За будуће маме“,[1223] „Младим мајкама“,[1224] „Беба у инкубатору“,[1225] „Заштита одојчета од инфекција“,[1226] „Купање одојчета“,[1227] „Зашто одојче плаче“,[1228] „Како ћете поступати са гуменим гаћицама ваше бебе“,[1229] „Пред долазак новог члана породице“,[1230] „Децу треба васпитавати одмах по рођењу“,[1231] „Кад дете прохода“,[1232] „Да ли свака мајка сме да доји“,[1233] „Зашто дете плаче“,[1234] „Зашто вакцинишемо нашу децу“,[1235] „Развитак детета у првој години“,[1236] „Развитак детета у другој и трећој години“,[1237] „Сићушно дијете“[1238] били су само неки од десетине чланака објављених на ове и сличне теме.До које мере је борба за здравственим и социјалним проблемима обележила првих десет година по окончању рата у Југославији говори и

[1217] „Учите своје девојчице личној хигијени“, *Политика*, 2. март 1952; „Дете и чистоћа“, *Политика*, 1. јун 1952.
[1218] „Мајке сунчајте своју децу“, *Политика*, 15. август 1953.
[1219] „Отпочело је систематско лечење зуба школске деце у Београду“, *Политика*, 10. фебруар 1951; „Неговање млечњака“, *Политика*, 21. март 1952; „Четкица за зубе у детињој руци“, *Политика*, 16. март 1957.
[1220] „Да не оболи уво вашег детета“, *Политика*, 1-3. мај 1952.
[1221] „Обратите пажњу на вид вашег детета“, *Политика*, 14. децембар 1952.
[1222] „Непланско рађање“, *Политика*, 25. мај 1951.
[1223] „За будуће маме“, *Политика*, 6. април 1952.
[1224] „Младим мајкама“, *Политика*, 18. мај 1952.
[1225] „Беба у инкубатору“, *Политика*, 10. јун 1951.
[1226] „Заштита одојчета од инфекција“, *Политика*, 27. април 1952.
[1227] „Купање одојчета“, *Политика*, 4. мај 1952.
[1228] „Зашто одојче плаче“, *Политика*, 17. август 1952.
[1229] „Како ћете поступати са гуменим гаћицама ваше бебе“? *Политика*, 7. септембар 1952.
[1230] „Пред долазак новог члана породице“, *Политика*, 16. новембар 1952.
[1231] „Децу треба васпитавати одмах по рођењу“, *Политика*, 7. децембар 1952.
[1232] „Кад дете прохода“, *Политика*, 21. децембар 1952.
[1233] „Да ли свака мајка сме да доји“, *Политика*, 28. децембар 1952.
[1234] „Зашто дете плаче“, *Политика*, 17. март 1953.
[1235] „Зашто вакцинишемо нашу децу“, *Политика*, 6. јун 1953.
[1236] „Развитак детета у првој години“, *Политика*, 1953.
[1237] „Развитак детета у другој и трећој години“, *Политика*, 13. јун 1953.
[1238] „Сићушно дијете“, *Политика*, 16. август 1953.

податак да је Први национални конгрес *Савета друштава за старање о деци и омладини Југославије* одржан 1954. године у Београду био посвећен здравственој и социјалној заштити деце.[1239]

Почетком педесетих година штампани медији у Југославији уочили су да здравствени проблеми нису једини проблеми са којима се суочавају деца у Југославији. Све већа демократизација друштва, нова политика образовања и васпитања дефинисана на самом крају 1949, отвориле су простор за расправу на бројне теме које су се тицале животног стандарда деце у Југославији. Пре свега отворио се простор да се у медијима по први пут говори о „несоцијалистичким појавама" али и друштвеним групама као што су: „деца улице" или „малолетни гангстери"[1240] и „дефектна деца" или деца са посебним потребама[1241]

Интересантно је нагласити како се од почетка педесетих мењао однос према безбедности деце у Југославији. Док су у другој половини четрдесетих најмлађи били угрожени компликацијама које су настајале као последица неправилног порођаја односно порођаја у нехигијенским условима, неправилном исхраном и заосталим минама из Другог светског рата од почетка педесетих година највећи број узрока смрти најмлађих Југословена ишао је у „прилог" проблемима савременог начина живљења односно учешћа у саобраћају и живота у модерним стамбеним насељима.[1242] Непосредно по окончању рата београдска штампа била је затрпана чланцима у којима су се деца и родитељи упозоравали на присуство огромне количине неексплодиране муниције по градовима. Већ 2. новембра 1944. године у *Политици* се појавио чланак под називом: „Родитељи чувајте вашу децу од експлозија непријатељског оружја".[1243] Следили су чланци: „Родитељи пазите на своју децу",[1244] „Шест дечака погинуло је играјући се немачком муницијом".[1245] Неколико

[1239] Исто.
[1240] „Некада деца улице – данас корисни чланови друштва", *Политика*, 24. новембар 1947; „Малолетни гангстери", *Политика*, 7. август 1949; „Шта ваља учинити за децу која су препуштена улици", *Политика*, 27. март 1952; „Како помоћи васпитно напуштеној деци", *Политика*, 22. март 1953;„Деца бегунци и скитнице", *Политика*, 19. септембар 1953; „Отвара се дом за женску васпитно запуштену децу", *Политика*, 15. јануар 1953.
[1241] „Отвара се дом за дефектну децу", Политика, 18. октобар 1953; „Психологија болесног или дефектног детета и однос породице и друштва према њему", *Политика*, 3. септембра 1954.
[1242] Dženi Harden, „Kod kuće je najbolje: Distinkcija javno/privatno u dečjem teoretisanju o riziku i bezbednosti", *Sociologija detinjstva* (ur. S. Tomanović), Beograd, 2004, str. 243-261.
[1243] "Родитељи чувајте вашу децу од експлозија непријатељског оружја", *Политика*, 2. новембар 1944.
[1244] "Родитељи пазите на своју децу", *Политика*, 26. новембар 1944.
[1245] "Шест дечака погинуло је играјући се немачком муницијом", *Политика*, 4. децембар 1944.

година по окончању Рата заостала муниција представљала је и даље велику опасност за безбедност деце. Само током 1951. и 1952. године на простору Југославије страдало је више десетина деце од заосталог наоружања. Бомбе заостале из рата односиле су дечије животе све до краја педесетих година 20. века па и касније. *Политика* је писала: „Од бомбе заостале из рата погинуло 12 ђака“,[1246] „Све чешће деца страдају од експлозија муниције заостале из рата“,[1247] „Четворо деце погинуло од бомбе заостале из рата“,[1248] „Од експлозије бомбе настрадало пет дечака“,[1249] „Петоро деце настрадало од авионске бомбе“,[1250] „Седморо деце пострадало од бомбе“,[1251] „Играјући се бомбом два дечака погинула а тројица тешко рањена“[1252] Временом су вести о страдању деце од заосталог неексплодираног наоружања из времена Другог светског рата постајале све ређе. Већ октобра 1948. *Политика* је писала како саобраћајни удеси са смртним исходима деце постају све учесталија појава.[1253] Током педесетих година 20. века саобраћајне несреће са смртним исходом деце биле су далеко бројније у односу на раније периоде. *Политика* је редовно обавештавала читаоце о „саобраћајкама“ које односе на десетине дечијих живота[1254] због чега се посебно апеловало на родитеље да поведу пажњу о безбедности деце док се играју на улицама које ће у будућности све више привлачити најмлађе. Током зимских месеци саобраћајни удеси су предупређивани тако што су одређене улице у градовима затваране за саобраћај и „пуштане“ за санкање.[1255] И поред тога, саобраћајне незгоде изазване непажњом родитеља и деце која су се санкала на непрописном месту нису биле ретке. Јануара месеца 1957. године у једној од таквих незгода у Ваљеву повређено је чак седморо деце.[1256] Педесетих година странице црне хронике пунили су чланци о деци чија је смрт била исход већег броја различитих несрећних ситуација као

[1246] „Од бомбе заостале из рата погинуло 12 ђака“, *Политика*, 17. фебруар 1951.
[1247] „Све чешће деца страдају од експлозија муниције заостале из рата“, *Политика*, 14. април 1951.
[1248] „Четворо деце погинуло од бомбе заостале из рата“, *Политика*, 21. јул 1952.
[1249] „Од експлозије бомбе настрадало пет дечака“, *Политика*, 25. април 1956.
[1250] „Петоро деце настрадало од авионске бомбе“, *Политика*, 14. август 1956.
[1251] „Седморо деце пострадало од бомбе“, Политика, 26. март 1957.
[1252] „Играјући се бомбом два дечака погинула а тројица тешко рањена“, Политика, 20. јул 1957.
[1253] „За један дан двоје деце погинуло под точковима аутомобила“, *Политика*, 22. октобар 1948.
[1254] „Дечурлија која истрчавају пред возило“, *Политика*, 18. март 1951.; „Прегазио човека и дете па побегао“, *Политика*, 21. јул 1951; „Када се деца играју сама на улици“, *Политика*, 21. новембар 1951; „У брзој вожњи аута налетео на четворогодишње дете“, *Политика*, 5. јануар 1952.
[1255] „Одређене су улице за санкање деце“, *Политика*, 6. јануар 1955.
[1256] „У опасној вожњи бобом у Ваљеву повређено седам дечака и девојчица“, *Политика*, 24. јануар 1957.

што су: пожар,[1257] непажња при игри са животињама,[1258] недовољно савладана вештина пливања,[1259] гушење[1260] итд. По први пут 1950. године, *Политика* је писала о случају несталог детета.[1261] Нова стамбена насеља сачињена од већег броја вишеспратница представљала су посебан изазов за детињство педесетих година 20. века. Велику опасност али и непознаницу за већину југословенских малишана представљала је електрична струја.[1262] Нови простор захтевао је нова „истраживања“ која су се у случају одређеног броја деце завршавала кобно. Политика је писала о случајевима деце која су пала са одређених спратова нових вишеспратница.[1263] Поред живота на вишим спратовима, вожња лифтом наметала се као још једна опасност.[1264] Због ових али и сличних несрећа, родитељи су често путем средстава јавног информисања подсећани да децу не остављају саму код кућа.[1265] Појачан надзор над децом у већим градовима био је потребан због још једне појаве коју велеградска штампа бележи средином педесетих година 20. века а то је појава сексуалних напасника.[1266]

III 3.

„Тата купи ми ауто“.[1267] Ка богатијем детињству

Када су 1958. године на првом Опатијском фестивалу познати певач Иво Робић и девојчица Зденка Вучковић отпевали песму *Моја мала девојчица* којом је, како каже наслов песме“ једна „мала девојчица“ затражила од „тате“ да јој купи: ауто, бицикл, ромобил, „меду и зеку“, „колица Југовинил“, колаче, бомбоне, „наранџе двије“, „једну

[1257] „Због непажње родитеља изгорело четворо деце“, *Политика*, 23. јануара 1950.
[1258] „Мачка угушила бебу“, *Политика*, 5. март 1950.
[1259] „Вода однела петоро деце“, *Политика*, 19. фебруар 1955.
[1260] „Троје деце се угушило“, *Политика*, 25. јануар 1957.
[1261] „Нестало дете“, *Политика*, 7. април 1950.
[1262] „Опасност од електричне струје“, Политика, 3. фебруар 1953.
[1263] „Девојчица пала с четвртог спрата“, *Политика*, 4. август 1956.
[1264] „Лифт или дечја играчка“, Политика, 15. новембар 1953.
[1265] „Не остављајте дете само“, *Политика*, 4. јун 1955.
[1266] „Ухваћен опасан преступник који је напаствовао женску децу у Београду“, *Политика*, 14. септембар 1956.
[1267] Стих из познатог југословенског шлагера „Моја мала девојчиц“ (текст: Мира Дупељ под псеудонимом Алка Рубен; музика: Милутин Вандекар) кога су на на првом Опатијском фестивалу 1958. отпевали познати југословенски певач Иво Робић и девојчица Зденка Вучковић; О тексту песме „Моја мала девојчица“ као оном који је „сажео промене у економској и политичкој оријентасији Јуигославије и трансформацији *дечјег света*“ писала је антрополошкиња Илдико Ердеи у књизи *Чекајући Икеу*; Ildiko Erdei, *Čekajući Ikeu. Potrošačka kultura u postsocijalizmu i pre njega*, Beograd, 2012, str. 82-89.

малену бебу“ или другим речима „све“, могло се наслутити да су за дечаке и девојчице у Југославији почела да долазе „нека бољa“ и сасвим „другачија времена“. Снажење југословенске економије и пораст животног стандарда Југословена током педесетих година 20. века имали су пресудан утицај на, „социјалистичку производњу детињства“. Ипак, антрополошкиња Илдико Ердеи у књизи *Чекајући Икеу* указује на временско подударање процеса, поменуте социјалистичке „производње детињства“ и послератне трансформације тржишта у капиталистичким друштвима, пре свега у САД, где се, „уместо припадника средње генерације, која је до тада представљала кључну социјалну категорију ка којој су били усмерени производња и рекламирање, откривају млади људи као нови сегмент тржишта“. Процес који је отпочео раних четрдесетих година 20. века, пре свега у САД и на Западу произвео је „културну категорију *тинејџера*“ а затим, током педесетих и шездесетих „разноврсну *културу младих*“.[1268] Сложени процес довео је до тога да су се већ од почетка педесетих година, без обзира, на потпуно супротстављене идеолошке позиције „на истом“ нашли млади који су живели са обе стране Берлинског зида.[1269] Профилисању лика „ведрог детињстава“ у Југославији посебно је погодовао пораст животног стандарда Југословена о коме је и сам Јосип Броз Тито врло често говорио приликом сусрета са пионирима из разних делова земље. Интересантно је виђење „првог човека Југославије“ изнето приликом пријема ученика и наставника осмогодишње школе из Крижа 1952. године. Том приликом Јосип Броз Тито је нагласио: „Доћи ће вријеме кад ће да буде лакше, кад ће национални доходак брже расти. Кад проради сва наша индустрија национални доходак ће доћи до велике цифре, и ми ћемо тада моћи много дати на просвету, културу и животни стандард. Питање комуникације такође спада у подизање стандарда. Ми смо саградили један од највећих објеката, аутостраду Београд-Загреб. Неки нам кажу зашто смо је градили када нема аутомобила. Ми неможемо замислити аутомобиле док немамо аутостраду“.[1270] И ако је лик „лепшег“ и „лагоднијег“ детињства почео да се јасније профилише тек од почетка педесетих година 20. века на основу анализе писања штампе може се закључити да је власт у Југославији већ од краја рата и

[1268] *Isto*, str. 74.
[1269] О отварању југословенског друштва према културним утицајима са Запада писао је: Предраг Ј. Марковић, *Београд између Истока и Запада 1948-1965*, Београд 1996; О утицајума америчке културе на југословенско друштво шездесетих година 20. века писала је: Radina Vučetić, *Koka-kola socijalizam*, Beograd, 2012.
[1270] АЈ, КМЈ-II-2/88, Пријем групе ученика, наставника, родитеља, Осмогодишње школе из Крижа код маршала Тита, 19. март 1952.

првих дана мира почела да „пацификује“ детињство враћајући га на тај начин у „нормалне“ и свакодневне токове живота. Прва фотографија деце која безбрижно проводе најранији период свога живота објављена је у *Политици* већ 31. децембра 1944. године. Испод фотографије је писало: „Клизању је дошло доба“.[1271] Тек пет месеци касније *Политика* је објавила чланак под називом „Деца су отворила сезону купања“. Средином децембра месеца 1945. године у новој *Политикиној* рубрици *Београдске слике* објављена је фотографија београдских малишана испод које је писало: „Зима, зима, е па шта је...“ Прва беба у колицима сликала се за *Политику* већ јануара 1946. Испод фотографије је писало: „Март у јануару“.[1272] Од почетка 1947. године *Политика* је увела редовну праксу да своје читаоце обавештава о броју рођених беба у Београду током првога дана у години[1273] као и о рођењу првих тројки у години.[1274] Са истом праксом наставило се и током наредних година.[1275]

Слика детета као конзумента производа масовне производње једна је од најзначјнијих слика која се уочава анализом писања штампе током педесетих година 20. века. Она се у јавном простору „развијала“ заједно са сликом о порасту животног стандарда. Званично је промовисана септембра месеца 1957. године када је у Загребу одржана чувена, међународна изложба *Породица и домаћинство*. На изложби *Породица и домаћинство*, која је у великој мери представљала промоцију „новог“ начина живота, оног који је прилагођен свим члановима модерне породице излагало је преко три стотине предузећа из читаве Југославије. На изложби су учествовали републички заводи за унапређење домаћинства који настају у свим југословенским републикама као последица нових друштвених улога свих чланова породице па самим тим и нове, функционалније улоге коју је свако домаћинство требало да има. На међународном сајму *Породица и домаћинство* представили су се, пре свега, републички заводи из: Словеније, Хрватске и Србије. Републички завод за унапређење домаћинства Словеније представио се презентацијом савремене кухиње и савремених кухињских уређаја. Републички завод из Хрватске представио се презентацијом савремено уређеног стана док се Републички завод

[1271] Фотографија објављена у Политици у броју за 31. децембар 1944. године.
[1272] Фотографија је објављена у Политици у броју за 14. јануар 1946.
[1273] „У београдском породилишту родило се 1. јануара петнаест беба“, *Политика*, 3. јануар 1947.
[1274] „Прве тројке у Београду у новој години“, *Политика*, 4. јануар 1947.
[1275] „У београдским породилиштима у првим часовима Нове године родило се дванаест беба“, *Политика*, 2. јануар 1948; „Прве бебе у Београду у Новој години“, *Политика*, 3. јануар 1949.

Србије представио презентацијом модерно уређеног сеоског центра и моделом већ реализованог електрифицираног пољопривредног центра у Шумадији.[1276]

Производ за домаћинство који је највише скренуо пажњу публике на чувеном сајму била су „дечја колица за вишеструку употребу“ Дрвно-индустријског предузећа *Ђурђеновац* која су се могла купити у три модела. Први модел који је имао десет сврха могао се купити по цени од 5 300 динара. Други модел, који је имао седам различитих употреба могао се купити по цени од 4 300 динара. Најефтинији је био модел који је имао четири употребе и могао се купити по цени од 3 400 динара. Посебна предност колица до тада невиђених на југословенском тржишту је била та што су се могла користити не само као колица или столица за дете већ и као торба/корпа за превоз намирница из радње и пијаце до куће као и корпа за пренос намирница на више спратове у вишеспратницама које нису имале лифтове.[1277]

„Друга звезда“ међународног сајма Породица и домаћинство из 1957. био је „универзални кревет“ *Мађу-3* који се могао купити у Робној кући *Црвена звезда*. У истој робној кући приказивала се демонстрација употребе модерног кревета за децу који је имао чак тринаест практичних употреба од којих су неке биле: за спавање, као дечија столица, као столица за одмарање итд. Робна кућа *Црвена звезда* обавестила је своје купце у јулу месецу 1957. године да ће се у поменутој радњи од јесени појавити, до тада не виђен производ на југословенском тржишту, „камп-кревет фотеља са сунцобраном“ која се склопљена могла носити на излете и летовања док је у исто време могла да послужи и у кући.[1278]

У оквиру изложбе *Породица и домаћинство*, по први пут у Југославији је одржан *Дечји сајам*. Први *Дечији сајам* упознао је будуће купце са мноштвом производа као што су: на дечија конфекција, реквизити за спорт и забаву и разоноду, играчке, школска учила, дечији намештај, прибор за хигијену итд. Завод за школску опрему из Загреба обрадовао је малишане моделима собног тобогана и комбинованог радног стола за мале ђаке. Највећу атракцију Првог *Дечијег сајма* представљао је електрични воз који „јури преко моста, кроз тунеле, а отправник возова аутоматски излази из своје кућице и поздравља сваки пут када воз прође поред њега“. Поред првог електричног воза играчке,

[1276] „Први дечји сајам и Међународна изложба Породица и домаћинство“, *Политика*, 30. јун 1957.
[1277] „Дечија колица за вишеструку употребу“, *Политика*, 14. септембар 1957.
[1278] „Практичан кревет може се употребити на 13 начина“, *Политика*, 13. јул 1957.

посетиоцима Првог *Дечијег сајма* у Загребу приказан је и „први мали аутомобил за децу“ производ фабрике *Томос* из Копра који је могао да развије брзину и до 30 км на сат. Септембра месеца 1957. године југословенским малишанима и њиховим родитељима по први пут су представљени електрични трактор, авион и подморница.[1279]

Међународна изложба *Породица и домаћинство* као и Први *Дечији сајм* уследили су непосредно након састанка организационог одбора истих са трговинским аташеима Сједињених Америчких Држава, Западне и Источне Немачке, Француске, Швајцарске, Аустрије, Холандије и Чехословачке. По први пут наговештена је могућност веће робне размене између Југославије и поменутих земаља у циљу снабдевања сервисних служби у Југославији. Разговарало се и о техничкој сарадњи у изради извесних типова апарата намењених домаћинству.[1280] Одржавање међународне изложбе *Породица и домаћинство*, Првог *Дечијег сајма* као и склапање првих трговинских уговора о масовнијој размени тј. пре свега увозу производа за коришћење у домаћинству допринели су отварању расправе о потреби за отварањем првог супер-маркета у Југославији. Концепт супер-маркета односно самопослуге настао је у Сједињеним Америчким Државама као израз капиталистичког односно тржишног односа према производима масовне производње који су постали доступни „свима“. Концепт супер-маркета у Југославији је рекламиран као пожељан и прихваћен, не само у Сједињеним Америчким Државама, где је оваквих радњи до 1957. било око двадесет три хиљаде, већ и у Енглеској, Холандији, Швајцарској, и нарочити Шведској. Супер-маркет односно самопослуга представљана је као место на ком се купује у складу са девизом савременог света, „време је новац“ али и као место на коме купцима пре свега треба да буде угодно и „весело“. Атмосфера супер-маркета је дочаравана на страницама *Политике* изношењем детаља о простору у коме раде клима уређаји и чује се тиха музика „која не смета разговору“. Супер-маркети су Југословенима представљани као места на којима је роба поређана по рафовима од пода до плафона тако да купац има у видном пољу све што би могао или желео да купи. Супер-маркети су представљани као места где се може наћи све „од воштаног платна (које купац сам сече колико му треба), па до златних рибица (које лично пеца у акваријуму)“.[1281] Први супер-маркет отворен је у Југославији, у Београду на Цветгном тргу 25. априла 1958. године.

[1279] „Деца на свом сајму“, Политика, 11. септембар 1957.
[1280] „Први дечји сајам и Међународна изложба Породица и домаћинство“, *Политика*, 30. јун 1957.
[1281] „Шта је Супер-маркет“, *Политика*, 14. септембар 1957.

Прва југословенска самопослуга отворена је у адаптираној згради бивше пијаце на Цветном тргу.[1282]

Отварање првих великих продавница и робних кућа као у супер-маркета у Београду и Југославији посебно је допринело популарисању производа масовне производње за децу. Отварањем робних кућа *НА-МА* и *Градског магазина* 1952. и Супер-маркета на Цветном тргу 1958, деца у Београду али и шире су се по први пут срела са одређеним производима о којима су до тада само слушала. Већа доступност, до тада ретких производа и пораст куповне моћи Југословена значајно су утицали на бројне промене које настају у сфери: начина исхране, одевања, становања, игре и забаве деце. Када је 17. септембра 1952. као додатак *Политике* почела да излази *Политика за децу*[1283] постало је јасно да ће се у будућности у фокусу интересовања државе и друштва налазити све већи број питања која се односе на животни стандард деце у Југославији.

III 3. 1. Дечија исхрана

Интересовање писаних медија за квалитет исхране деце у југославиј почетком педесетих година 20. века био је у директној вези са повећањем животног стандарда грађана и отварањем првих великих продавница попут *НА-МЕ* и *Градског магазина* на чијим су се рафовима нашли производи непознати југословенском потрошачу међу којима су деца била посебно значајна „циљна група“. Почев од 1952. године на страницама *Политике* вођена је озбиљна дебата о квалитету појединих намирница које до тада нису биле у значајнијој мери заступљене у исхрани југословенских малишана. Једна од њих је била чоколада. Квалитет чоколаде коју су јела деца у Југославији био је једна од омиљених тема *Политике* током педесетих година 20. века.[1284] *Политикини* аутори радо су писали о појави нових прехрамбених производа у рафовима *НА- МЕ* или *Градског магазина*. Посебно интересовање изазвала је појава вештачких сокова односно сока од грожђа[1285] и воћних сокови у виду сирупа[1286] који су до тада били непознати

[1282] „Данас се на Цветном тргу отвара прва продавница са самопослуживањем“, *Политика*, 25. април 1958.
[1283] Неколико месеци раније односно 24. фебруара 1952. почео је да излази *Политикин* додатак *За нашу жену*.
[1284] „Зашто је велики број деце у Београду остао овог месеца без чоколаде“, *Политика*, 24. март 1951; „Шперплоча уместо чоколаде“, *Политика*, 10. јануар 1952.
[1285] Реклама за сок од грожђа објављена је у *Политици* у броју од 16. марта 1952. године.

југословенском тржишту. Бројни чланци о корисним својствима, не толико воћа колико воћних сокова били су израз најновијих тенденција у педијатрији и исхрани деце али и технолошког напретка процеса прераде воћа и масовне производње „воћног сока“. Израз „воћни сок“ постаће у будућности синоним за „дечији сок“ у Југославији.

III 3. 2. Дечија мода

Прве рекламе одевних предмета намењених искључиво деци почеле су да се појављују у новинама у Југославији од краја 1945. године. Већ 12. новембра 1945. *Политика* је објавила рекламу за дечије бунде.[1287] Прошло је доста времена док се дечија конфекција није поново рекламирала у београдској *Политици*. Нова реклама за дечију гардеробу *Наше дете* појавила се у поменутом листу тек фебруару месеца 1948. године.[1288] Може се рећи да је представа о дечијој моди „упросторена“ у Југославији 1952. године када на страницама штампе по први пут почињу да се појављују модни савети у чланцима попут: „Шал крагна за двогодишње дете“,[1289] „Кецеља коју ћете сами направити“,[1290] „Ципеле вашег детета“,[1291] „Практично одело за дечаке“,[1292] „Пуловер за девојчицу од шест година“,[1293] „Зимски капут за девојчице“,[1294] „Како ћете очешљати вашу девојчицу“,[1295] „Летња хаљина за девојчице“,[1296] „Најновија мода за бебе“,[1297] „Одевање одојчета у летњим месецима“,[1298] „Платнени огртач за дете од једне до две године“,[1299] „Свечана хаљина за вашу девојчицу“.[1300] Од 1957. почиње да се говори о „великом избору дечје конфекције“.[1301] Једна од првих модних ревија дечије моде

[1286] Реклама за воћни сируп од малине објављена је у *Политици* у броју од 13. јуна 1952. године.
[1287] Реклама за дечије бунде објављена је у Политици у броју за 12. новембар 1945. године.
[1288] Реклама за дечију конфекцију Наше дете у Политици за 11. фебруар 1948.
[1289] „Шал крагна за двогодишње дете“, *Политика*, 21. март 1952.
[1290] „Кецеља коју ћете сами направити“, *Политика*, 1-3. мај 1952.
[1291] „Ципеле вашег детета“, *Политика*, 11. мај 1952.
[1292] „Практично одело за дечаке“, *Политика*, 10. август 1952.
[1293] „Пуловер за девојчицу од шест година“, *Политика*, 16. октобар 1952.
[1294] „Зимски капут за девојчице“, *Политика*, 23. октобар 1952.
[1295] „Како ћете очешљати вашу девојчицу“, *Политика*, 9. октобар 1952.
[1296] „Летња хаљина за девојчице“, *Политика*, 20. јун 1953.
[1297] „Најновија мода за бебе“, *Политика*, 22. август 1953.
[1298] „Одевање одојчета у летњим месецима“, *Политика*, 1. јул 1954.
[1299] „Платнени огртач за дете од једне до две године“, *Политика*, 11. октобар 1954.
[1300] „Свечана хаљина за вашу девојчицу“, *Политика*, 11. децембар 1954.
[1301] „Богат избор дечје конфекције, стамбена изградња, чистоћа улица...“, *Политика*, 11. фебруар 1957.

организована је под покровитељством модног часописа *Укус* у продавници „Партизана“ у Београду марта месеца 1957. године.[1302]

Финансијске могућности већине Југословена током педесетих нису биле такве да су својој деци могли да пружити превише: обуће, одеће, аксесоара итд. Чак и да јесу, производња одеће и обуће за децу, почетком педесетих година 20. века, још увек није попримила масовне размере. Због тога су, пре свега мајкама, давани савети како да својој деци сашију или иштрикају одређени одевни предмет. Поред тога, новине су биле препуне савета како да се „одело негује“[1303] или како да се одевни предмет старијег детета „освежи“ како би га носило и млађе.[1304] Посебни савети давани су у вези са избором и одржавањем школске гардеробе[1305] јер је имиџ „уредног ученика“ био један од оних који је заузима врло значајно место о наративу о „новој“ односно „социјалистичкој школи“.

III 3. 3. Дечије играчке

Нова политика образовања и васпитања у Југославији која се реализовала у стопу са порастом животног стандарда у земљи, отварањем првих великих продавница посебно је утицала на промену односа према дечијем слободном времену које је више него икада раније требало да буде испуњено игром и доколицом.[1306] Од почетка педесетих година на страницама штампе почиње да се води жучна расправа о: „опасним играчкама“,[1307] информацијама које се „морају“ поседовати пре него што се одређена играчка купи

[1302] Јелена Петровић, “Љубав и мода: почеци и развој југословенске модне индустрије шездесетих година 20. века“, *Годишњак за друштвену историју*, 1, Београд, 2004, стр. 87-102; Бојана Поповић, „Одевање и мода у Србији у првој половини 20. века“, *Приватни живот код Срба у 20. веку* (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, стр. 318-341; Данијела Велимировић, „Мода и идеологија. Ка новој политици стила“, *Приватни живот код Срба у 20. веку* (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, стр. 342-361.
[1303] „Одело треба неговати“, *Политика*, 24. фебруар 1952.
[1304] „Да би дете наслеђену хаљину с вољом носило“, *Политика*, 7. март 1952.
[1305] „Чишћење дечјег школског одела“, *Политика*, 1. јун 1952; „Одећа и обућа школске деце“, *Политика*, 9. новембар 1952.
[1306] О начину на који су се представе о дечијој игри развијале упоредо са представама о дечијем слободном времену и стварању посебне „дечије културе“ види више у: Iona Opie, Peter Opie, *Children`s Games in Street and Playground*, London, 1969; Stephen Kline, *Out of the Garden: Toys and Children`s Culture in the Age of TV Marketing*, London, 1993; Ивана Спасић, *Социологија свакодневног живота*, Београд, 2004; Kasper Maze, *Bezgranična zabava. Uspon masovne kulture 1850-1970*, Beograd, 2008.
[1307] „Опасна играчка“, *Политика*, 27. април 1951.

одређеном детету[1308]. Било би нетачно рећи да су играчке свих врста преплавиле југословенско тржиште током педесетих година 20. века. Ипак, са великом сигурношћу се може тврдити да су играчке више него икада раније почеле да долазе до својих крајњих корисника. Прва реклама за дечије играчке објављена је на страницама београдске *Политике* 1952. године. Међу првима је била реклама за „чаробну коцку“.[1309]

Ако су до почетка педесетих година 20. века играчке представљале скупу али и врло ретку појаву, од овога времена играчке за децу почињу да доминирају дечијом игром у Југославији. Питањем систематске производње играчака као помоћних васпитних средстава која ће бити доступна свој деци држава је почела да се бави средином 1949. када је 5. и 6. јула 1949. године у Министарству за науку и културу Владе ФНРЈ сазвана Конференција по питању производње играчака. Конференцији која се може сматрати кључном за напуштање става по коме су се играчке третирале као луксузни артикли и заузимање става о играчкама као предметима који морају постати предмет масовне производње, присуствовали су јула месеца 1949. године, представници српског, словеначког, босанскохерцеговачког, македонског и црногорског министарства просвете, хрватског министарства социјалног старања, Завода за примењену уметност, савезног и српског министарства лаке индустрије, Фабрике „Пионир“, АФЖ-а и Централног комитета југословенске омладинске организације.[1310]

На конфернцији која је одржана у вези са питањима масовне производње играчака формулисане су неке од кључних смерница на којима ће, у складу са новом политиком образовања и васпитања која ће бити прокламована само неколико месеци касније, почивати политика производње артикала намењених за дечију употребу који су до краја четрдесетих односно почетка педесетих представљали праву реткост у породицама које су имале децу. Пре свега, закључено је да при сваком републичком министарству просвете мора бити основана Комисија за оцену и надзор над производњом играчака чиме је процес производње играчака у Југославији подвргнут одређеним стандардима. Свако републичко министарство просвете било је дужно да до 10. августа 1949. достави савезном

[1308] „Шта треба да знате о играчкама своје деце“, *Политика*, 18. мај 1952; „Још нешто о дечјим играчкама“, *Политика*, 4. јул 1952; „Какву играчку да дамо нашој деци“, *Политика*, 23. јануар 1954; „Какве играчке поклањамо“, *Политика*, 9. октобар 1954.
[1309] „Чаробна коцка – нова дечја играчка“, *Политика*, 23. јун 1951.
[1310] АЈ, 141-31-189, Закључци донети на конференцији одржаној 5. и 6. јула 1949. године у Министарству за науку и културу Владе ФНРЈ по питању производње играчака, јул 1949.

министарству за науку и културу списак већ израђених и одобрених модела играчака за које се сматрало да их треба одмах произвести пошто је утврђено да одговарају одређеним педагошким, хигијенским и естетским критеријумима. Модели су морали бити разврстани по узрасним категоријама (јаслени, предшколски и школски узраст до 14. година старости). Свако министарство просвете било је дужно да посебно нагласи колико је играчака потребно за дечије установе које су се налазиле у њиховој надлежности.[1311]

Поред списка играчака за које су постојали већ израђени и одобрени модели било је потребно доставити списак пожељних играчака за које модели нису постојали како би се у наредном периоду могло приступити систематској производњи свих неопходних играчака.[1312]

На конфернцији одржаној јула 1949. у Београду закључено је да се у процес производње играчака морају укључити сва предузећа почев од државних, задружних до приватних. Републичка министарства просвете добила су задатак да са свим предузећима која су се могла ставити у погон сачине списак неопходних сировина и кадрова без којих се није могао замислити процес производње играчака у Југославији. Набавка сировина и запошљавање стручних кадрова препуштано је савезним органима у колико републичка министарства нису била у могућности да питања снабдевања и школовања одговарајућих профила стручњака реше сама. Кључна одлука у одступању од става да су играчке луксузни артикал произашла је из закључка да се порез за производњу играчака снизи на стопу која важи за производњу учила. На тај начин, још увек веома ретке играчке у слободној продаји, могле су се купити по нижим ценама због чега су постале доступније далеко већем броју деце. Расписивање конкурса за моделе играчака које ће бити, како је наглашено у једном од закључака, „у духу наше социјалистичке домовине“ поверено је савезном Министарству науке и културе. Министарство науке и културе ФНРЈ било је дужно и да именује комисију која ће оцењивати све пристигле моделе. У саставу комисије поред представника поменутог савезног министарства, представника републичких комисија за играчке морали су бити: архитекта, уметник, лекар и стручњак из производње. Свим републичким министарствима просвете препоручено је да подстичу пропагирање играчака преко штампе (дневне, педагошке, омладинске, пионирске), популарних

[1311] Исто.
[1312] Исто.

предавања, изложби. Савезно министарство науке и културе је преузело на себе обавезу да покрене лист за предшколско васпитање који ће посебно третирати проблематику играчака.[1313]

У складу са захтевима која су постављена републичким министарствима просвете у вези са достављањем списка већ израђених и одобрених модела играчака за које се сматрало да их треба одмах произвести пошто је утврђено да одговарају одређеним педагошким, хигијенским и естетским критеријумима, прве играчке које су прошле тест званичних државних органа и ушле у масовну производњу, између осталог и због тога што су биле у духу „нашег социјалистичког развоја биле су: за узраст од 0 до 3 године – звечка, лутка, домаће животиње, коцке у разним бојама, крупне перле – дугуљасте и округле у нискама, кофа и лопатица за песак, љуљашка, вртешка за ветар и за гурање по земљи, балон, кугла, сликовница и тобоган; за узраст од 3 до 7 година – лутка, домаће, дивље и егзотичне животиње, коњ-штап за јахање, коњ-клацкалица, коњ-столица на точковима, грађевински материјал (крупан), грађевински материјал (стони), мозаик плочице, мозаик коцкице, мозаик перле, кубуси са сликама, калупи за моделовање, топ, парни ваљак, трактор, камион, лопта, кола апотекарска, кола баштенска, стројна пушка, шупље коцке, сандучићи разних величина, кликери, перле за низање, слагалице (куће, лутке, саобраћајна средства), разни алат (чекић, клешта, маказе за тупим врхом, игла са великом ушком, грабуље, мотика, лопата, лопатица за песак, кофица, канта за поливање, метлица), обруч, колути за набацивање, чигра, куглана, локомотива и вагони, авион, позориште с луткама, разно посуђе за лутке, намештај за лутке; за децу предшколског узраста – кубуси за слагање са географском картом, џиг-со, шах, мица, конструктор, клизаљке, рошуле, стони тенис, тобоган, лествe, греде, клацкалица, љуљашка, колотрк, узде, санке, смучке, лото са сликама.[1314]

Да ће производња играчака постати озбиљан државни пројекат у Југославији најавила је и београдска *Политика* у већем броју чланака објављених 1950. године међу којима се посебно истичу: „Конкурс за моделе дечијих играчака“,[1315] „Највећа енглеска играчка“,[1316] „Могу ли деца добити лепше и јефтиније играчке“,[1317] „Савез пионира за

[1313] Исто.
[1314] Исто.
[1315] „Конкурс за моделе дечијих играчака“, *Политика*, 21. јануар 1950.
[1316] „Највећа енглеска играчка“, *Политика*, 11. август 1950.

Србију помоћи ће израду дечјих играчака“.[1318] Почетак масовне производње играчака у Југославији и отварање првих великих робних кућа *НА-МЕ* и *Градског магазина* 1952. поклопили су се са почетком прослављања једног новог празника у Југославији односно прославом Дечије Нове године Најпре је јануара месеца 1948. године на страницама *Политике* „осванула“ фотографија Деда Мраза који улази у једно од београдских обданишта.[1319] Тако се, тек неколико година по окончању Другог светског рата у јавном простору поново појавио, међу децом, омиљени гост са севера који ће наговестити „рехабилитацију“ једне старе праксе која се углавном везивала за прославу Божића у кући и интимном окружењу тзв. грађанске породице. „Рехабилитовани“ Деда Мраз ће у годинама које долазе бити „препознат“ и самим тим постављен на далеко ширу платформу. Нова/стара пракса тако ће искорачити из сфере дома и постати симбол дочека дечијих нових година у државним и друштвени фирмама и предузећима али и различитим установама за бригу о деци, онима које су својим радом и начином на који функционишу требало да представљају најбољи доказ да је социјализам могућ и да бар у Југославији постоји.[1320] Две године након Деда Мраза на велика врата комунистичке земље каква је била Југославија улази и прослава Дечије Нове године[1321] која ће од почетка педесетих година почети да се конституише као централна прослава за коју се везује дечија радост и весеље али и даривање деце. Конституисању новог празника придружила се и штампа. Шта је Нова година и како је треба славити писала је пред дочек 1951. године и *Политика* у чланку под називом: „Како треба припремати деци дочек Нове године“.[1322] Увођење прославе Дечије Нове године која се за разлику од Деда Мраза није у потпуности „повукла“ из интиме „топлог“ дома имало је још једну функцију. Увођење Нове године али и других нових празника требало је да надомести прославу Божића као изразито породичног празника, оног који се прославља у кући и најближем породичном

[1317] „Могу ли деца добити лепше и јефтиније играчке“, *Политика*, 30. септембар 1950.
[1318] „Савез пионира за Србију помоћи ће израду дечјих играчака“, *Политика*, 22. октобар 1950.
[1319] „Деда Мраз у обданишту број 5“, *Политика*, 2. јануар 1948.
[1320] „Децо, ја сам Деда Мраз“, *Политика*, 27. децембар 1954.
[1321] Педесетих година 20. века Нова година се прослављала искључиво као дечији празник; „Обрадујте децу за Нову годину“, *Политика*, 25. децембар 1952; „Обрадујте ваше малишане“, *Политика*, 26. децембар 1953; „Да се обрадују деца за Нову годину“, *Политика*, 8. децембар 1954.
[1322] „Како треба припремати деци дочек Нове године“, *Политика*, 14. децембар 1950.

окружењу.[1323] Нова година је требало да надомести празновање бројних верских празника попут: Детињаца, Материца, Очева, Божића, који су имали у фокусу даривање деце а који су нестали из јавног простора 1947. године. Увођење прославе Дечије Нове године поклопило се са званичним укидањем наставе веронауке у школама у Србији и Југославији *Законом о народним школама* из 1951. године. Новом политиком образовања и васпитања која је почивала на социјалистичким педагошким идејама и праксама, са вером у бога и цркву требало се „разилазити" постепено. Сматрало се да је изградња традиције нових школских и државних празника најјаче „оружје" у борби против црквених обреда и свечаности. На потребу „истискивања" верских празника новим празницима осврнуо се у извештају из новембра месеца 1949. године Живко С. Смиљанић, школски инструктор задужен за преглед основних школа пожаревачког среза. Смиљанић је констатовао да се у Пожаревцу и околини „Нова година и Празник пролећа прослављају" како би се на тај начин потиснуо „верски празник Божић".[1324]

III 3. 4. Од дечијег кутка до дечије собе

Почетком педесетих година 20. века, поред питања квалитета дечије исхране, одевања и дечије игре у Југославији посебно значајно постаје и питање квалитета становања деце. Питање квалитета становања деце било је у тесној вези са питањем формирања модерне породице односно изградње насеља по мери модерне породице. Пре свега, већ од овог времена деца су постала услов за тзв. „добијање" стана у Југославији. Другим речима, породица без детета имала је већ у ово време велики проблем да оствари право које је у социјализму требало да буде свима загарантовано, а то је право на стан или „кров над главом".[1325] Изражавање квадратуре стамбеног простора тако се директно почело доводити у везу са децом што је милионску групу дечака и девојчица додатно померило са маргине ка центру друштвених збивања и драстично утицало не само на побољшање квалитета живота деце генерално већ и сасвим конкретно, унутар

[1323] „Најбољи пионири Београда дочекали су Нову годину у Пионирском граду", *Политика*, 1-3. јануар 1951; „Новогодишња приредба за пионире Београда", *Политика*, 26. децембар 1951; „Деца се припремају за прославу Нове године", *Политика*, 14. децембар 1952.
[1324] АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза пожаревачког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Живка С. Смиљанића, децембар 1948.
[1325] „Дете за стан", *Политика*, 26. јун 1949.

„породичног дома“ који полако али сигурно почиње да се „шири“ на рачун још једне, односно дечије собе. Чак и тамо где је није било она је симулирана „увођењем“ тзв. „дечијег кутка“.

Нови тип не само „стамбене јединице“ већ „стамбеног простора“ у Југославији[1326] промовисан је на Загребачком велесајму септембра месеца 1958. године. Непосредно пред одржавање Загребачког велесајма *Савет друштава за старање о деци и омладини Југославије* је израдио *Минимални програм дечје заштите у комуни и стамбеној заједници* који је одређивао минимум неопходних услова за заштиту и васпитни рад са децом у стамбеној заједници. *Програм* је послужио као база за доношење планова на пољу „дечијег комфор“ у многим комуналним односно стамбеним заједницама.[1327] У исто време Савет је покренуо иницијатива за изградњу „додатног“ простора у оквиру кога ће деца проводити квалитетно време док су родитељи одсутни од куће. Исте године када је донет Општи закон о школству односно исте године када је одржан Загребачки велесајам, Савет је издао упутства за изградњу игралишта за децу у граду, у новим насељима. Годину дана касније, у новембру 1959. и у јануару 1960. на Првом и Другом пленуму Савета покренута је акција за проширење мреже установа за дневни боравак деце нарочито запослених родитеља као и дечијих клубова и игралишта у склопу стамбених насеља.[1328] Брига за најмлађе у Југославији попримила је крајем педесетих и почетком шездесетих година 20. века неке од најсавремнијих и најбољих форми рада. Савет је током 1960. године опремио 13 специјалних радионица у модерним стамбеним насељима широм Југославије. Радионице у оквиру стамбених насеља су требале да послуже као дисциплински центари за малолетне преступнике које би кривични органи уместо у поправни дом упућивали на рехабилитацију односно рад унутар средине која им је била ближа и препознатљивија.[1329] На презентацији која је уприличена на Загребачком велесајму 1958, а која је у великој

[1326] Мишел Перо, „Начини становања“, *Историја приватног живот*, 4, (ур. Филип Аријес, Жорж Диби), Београд, 2003, стр.245-260; Сретен Вујовић, „Градско становање и приватност у Србији током 20. века“, *Приватни живот код Срба у 20. веку* (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, стр. 267-317; Ana Kladnik, „Iskanje novih paradigem in upotreba novih raziskovalnih metodologij na primeru novih mest in naselij v socijalistični Sloveniji“, *Socijalizam na klupi. Jugoslovensko društvo očima nove postjugoslovenske humanistike*, (ur. Lada Duraković, Andrea Matošević), Beograd, 2013, str. 153-176.

[1327] „Дете за стан“, *Политика*, 26. јун 1949.

[1328] АЈБТ, КПР, II-3-д-2, Активности Савета друштава за старање о деци и омладини Југославије, 7. март 1962.

[1329] АЈБТ, КПР, II-3-д-2, Активности Савета друштава за старање о деци и омладини Југославије, 7. март 1962.

мери прихватила закључке Савета приказан је идеалан тип стамбене заједнице у Југославији у којој, како је писала *Политика*, „живи око 5000 становника, у зградама размештеним по парковима у зеленилу, са сопственом осмогодишњом школом, центром за снабдевање и различитим сервисима за помоћ у домаћинству, установама за чување деце итд“. Већ тада изнета је процена да би трошкови изградње таквог насеља износили по становнику око 760 000 динара. На Загребачком велесајму 1958. године приказани су почеци формирања првих модерних стамбених заједница у градовима широм Југославије као што су: Љубљана (Савско насеље), Загреб (насеље на Рапској цести), Сарајево (Грбавица), Београд (Нови Београд), Зрењанин, Велење итд.[1330]

Циљ изложба *Породица и домаћинство* из 1958. године није био искључиво да промовише идеалан тип стамбене заједнице. Њен превасходни задатак је био да покаже до које мере живот свих чланова домаћинства може бити лакши, једноставнији, лишен „напорног и непродуктивног рада у домаћинству“ у колико се живи савременој заједници. Због тога је акценат стављен не толико на контуре целокупних насеља тј. заједница већ на појединачне објекте као што су: самопослуге, велике перионице рубља са уређајима за сушење и пеглање веша, сервисе за хемијско чишћење одеће итд. Највеће дивљење на Изложби из 1958. године изазвали су сервиси за спремање и чишћење стана и сервиси за оправку кућних апарата и инсталација у домаћинству. Идеја је била да свака стамбена јединица има сервис за спремање и чишћење стана у оквиру кога би радила помоћница која би се плаћала на сат. Помоћница би долазила по позиву носећи са собом кофер који би се састојао из следећег прибора: усисивача за прашину, жица за паркет, крпе, сапун и осталих помоћних средства за одржавање чистоће и мантил за рад.[1331]

Изложба из 1958. године лансирала је не само најсавременији концепт становања већ и најсавременији концепт масовне, јефтине али квалитетне исхране путем ресторана друштвене исхране или ресторана за самопослуживање који би били саставни део нових насеља. Ресторани за самопослуживање требало је да се састоје из три целине; великог ресторана за самопослуживање, млечно-воћног ресторана и безалкохолног експрес-бифеа.[1332]

[1330] „Унапређење живота савремене породице“, *Политика*, 6. септембар 1958.
[1331] Исто.
[1332] Исто.

III 4.

Ка садржајнијем детињству

III 4. 1. Стваралаштво за децу

„Извести“ политику образовања и васпитања из школе али и „развеселити“ децу значило је понудити им мноштво забавних и едукативних садржаја. Српска и југословенска престоница постала је тек две године по окончању ратних операција у Србији интересантније место за живот малишана који ће бити у могућности да посећују биоскопске пројекције филмова за децу,[1333] циркуске представе.[1334] Зоолошки врт на Калемегдану отворио је поново своја врата за посетиоце 1947. [1335] Исте године почео је са радом биоскоп „Козара“. Једна од највећих и најмодернијих биоскопских сала у граду одпочела је свој „живот“ пројекцијом првог југословенског филма у боји, симболичног назива, „Смотра младости“ рађеног по сценарију Пурише Ђорђевића[1336] у режији Густава Гаврина[1337] и Војислава Нановића.[13381339] Од краја четрдесетих штампа је све чешће извештавала о развоју уметничког стваралаштва за децу и младе у Југославији које од овог времена почиње да „буја“ и постиже неке од својих највећих успеха. *Политика* је 1949. године писала о завршетку снимања првог југословенског филма са луткама под називом „Пионир и двојка“[1340] ауторског тандема Љубише[1341] и Вере Јоцић,[1342] који ће 1951. године бити овенчан посебним признањем у својој категорији на Филмском фестивалу дечијег филма у Венецији. Управо је специјално признање једног од највећих филмских фестивала у свету анимираном филму произведеном у комунистичкој земљи каква је била Југославија представљало потврду препознавања уметничког израза који кореспондира са читавим светом а не само оним делом коме „припада“. Година у којој је снимљен један од најбољих југословенских филмова за децу представљала је годину у којој долази до нагле

[1333] Реклама за филм *Слон и девојчица* објављена је у Политици у броју за 18. април 1946.
[1334] Реклама за циркус у Политици у броју за 17. април 1946.
[1335] „Калемегдан и Зоолошки врт су оживели“, *Политика*, 24. фебруар 1947.
[1336] Пуриша Ђорђевић (Чачак, 1924).
[1337] Густав Гаврин (Аграм, 1906 – Салцбург, 1976).
[1338] Војислав Нановић (Скопље, 1922 – Београд, 1983).
[1339] Текст о отварању Биоскопа *Козара* објављен је у *Политици* од 6. децембра 1947.
[1340] „У атељеима Авала-филма завршава се наш први филм с луткама Пионир и двојка“, *Политика*, 20. март 1949.
[1341] Љубиша Јоцић (Уб, 1910 – Београд, 1978).
[1342] Вера Јоцић (Шабац, 1912 – Београд, 2000).

експанзије стваралаштва за децу и то пре свега позоришног. Позоришно стваралаштво за децу развијало се у почетку готово искључиво под окриљем Пионирске организаије о чему сведоче и бројни чланци објављени у *Политици*: „Гостовање пионирског културно-уметничког друштва Бошко Буха из Београда у Нишу“,[1343] „Загребачко пионирско позориште показало је леп успех у првој години свога постојања“,[1344] „Пионирско позориште у Ријеци ради са успехом већ три године“,[1345] „Успела премијера новосадског пионирског позоришта Чика Јова Змај“,[1346] „Градско позориште лутака приказало је Црвенкапу као своју трећу премијеру“,[1347] „Три представе пионирског позоришта Жарко Зрењанин из Панчева“[1348] итд. Поред бројних пионирских, 1949. године у Београду је основано и *Позориште лутака НР Србије*.[1349] Две године касније основано је и *Дечије позориште Бошко Буха*.[1350]

И ако се у јавности водила дебата о томе који су садржаји који се могу/морају понудити деци и младима различитог узраста,[1351] као и о томе да ли „најезда“ цртаних филмова води ка монополу или представља уметнички израз разумљив малишанима,[1352] у београдске и југословенске биоскопе стигао је 1952. први југословенски дечији играни филм „Кекец“[1353] Јожа Гала,[1354] који је освоји прву награду на Фестивалу дечијег филма у Венецији исте године. Популарни дечији лик из једног од најбољих југословенских дечијих филмова свих времена одшкрину је врата јунацима који ће у годинама које долазе доживети планетарну популарност. Први такав филм био је „Тарзан“ који се у београдским и југословенским биоскопима приказивао од јула месеца 1952. године.[1355]

[1343] „Гостовање пионирског културно-уметничког друштва Бошко Буха из Београда у Нишу“, *Политика*, 2. фебруар 1949.
[1344] „Загребачко пионирско позориште показало је леп успех у првој години свога постојања“, *Политика*, 9. фебруар 1949.
[1345] „Пионирско позориште у Ријеци ради са успехом већ три године“, *Политика*, 10. фебруар 1949.
[1346] „Успела премијера новосадског пионирског позоришта Чика Јова Змај“, *Политика*, 22. април 1949.
[1347] „Градско позориште лутака приказало је *Црвенкапу* као своју трећу премијеру“, *Политика*, 30. јун 1949.
[1348] „Три представе пионирског позоришта Жарко *Зрењанин* из Панчева“, *Политика*, 17. јул 1949.
[1349] „У Београду је отворено позориште лутака НР Србије“, *Политика*, 26. октобар 1949; Sanja Petrović Todosijević, „Auf den buchstaben, auf den buchstaben...“, Bolje je praviti dobra i lepa dugmeta nego loše brodove, Beograd, 2009, str. 11-30.
[1350] „Данас у Београду почиње рад Дечје позориште Бошко Буха“, *Политика*, 4. јануар 1951.
[1351] „ИОНО града Београда донео одлуку о забрани филмова штетних за децу до 16. година“, *Политика*, 1. мај 1951.
[1352] „Цртани филмови, монопол и уметност“, *Политика*, 12. септембар 1952.
[1353] „Кекец – наш први дечји филм“, *Политика*, 10. фебруар 1952.
[1354] Јоже Гале (Гросупље, 1913 – 2004).
[1355] Реклама за филм Тарзан објављена је *у Политици* у броју од 30. јула 1952.

Ипак, са популарношћу филмова и јунака познатог америчког аутора Волта Дизнија,[1356] ретко се шта могло мерити.[1357] Већ од априла месеца 1952. године у *Политици* почиње да излази познати стрип *Паја Патак*. Један од најомиљенијих дечијих јунака на овим просторима до дана данашњег постао је разлог зашто су од 6. априла 1952. године и деца почела да читају *Политику*. Од априла месеца 1952. ређале су се епизоде: „Паја Патак и његови сестрићи“,[1358] „Паја Патак и његов сусед“,[1359] „Паја Патак не жели да се осигура“,[1360] „Паја Патак на излету“,[1361] „Паја Патак пали мотор“,[1362] „Паја Патак и његов пас Боливар“,[1363] „Паја Патак ништа не заборавља“,[1364] „Паја Патак се шали“,[1365] „Паја Патак – кицош“,[1366] „Паја Патак је каваљер“,[1367] „Паја Патак не воли да лепи гуму“,[1368] „Паја Патак разгледа аутомобил“,[1369] „Паја Патак смета гас“,[1370] „Паја Патак хоће мир у кући“,[1371] „Паја Патак продаје кикирики“,[1372] „Паја Патак се купа“[1373] итд. Када је 1953. улицама југословенске престонице прошетао костимирани Паја Патак са члановима своје најближе породице, деца Београда била су егзалтирана.[1374] Други односно Први и вероватно најпопуларнији стари/нови јунак Волта Дизнија Мики Маус представио се новој генерацији Југословена 1. фебруара 1954. године када су у реклами коју је објавила *Политика* деца у Југославији обавештена о изласку нових Микијевих новина.[1375] Стрипу о Паја Патку од почетка 1957. година на страницама Политике придружио се и стрип о Мики Маусу. Септембра месеца 1952. године у биоскопима је почео да се приказује

[1356] Волт Дизни (Чикаго, 1901 – Бербанк, 1966).
[1357] „Живе пробе за Дизнијев филм“, *Политика*, 29. август 1952, Radina Vučetić, „Diznizacija detinjstva i mladosti u socijalističkoj Jugoslaviji“, *Istorija 20. veka*, Beograd, str. 185-204.
[1358] „Паја Патак и његови сестрићи“, *Политика*, 6. април 1952.
[1359] „Паја Патак и његов сусед“, *Политика*, 9. април 1952.
[1360] „Паја Патак не жели да се осигура“, *Политика*, 10. април 1952.
[1361] „Паја Патак на излету“, *Политика*, 12. април 1952.
[1362] „Паја Патак пали мотор“, *Политика*, 13. април 1952.
[1363] „Паја Патак и његов пас Боливар“, *Политика*, 14. април 1952.
[1364] „Паја Патак ништа не заборавља“, *Политика*, 16. април 1952.
[1365] „Паја Патак се шали“, *Политика*, 17. април 1952.
[1366] „Паја Патак – кицош“, *Политика*, 18. април 1952.
[1367] „Паја Патак је каваљер“, *Политика*, 19. април 1952.
[1368] „Паја Патак не воли да лепи гуму“, *Политика*, 20. април 1952.
[1369] „Паја Патак разгледа аутомобил“, *Политика*, 23. април 1952.
[1370] „Паја Патак смета гас“, *Политика*, 24. април 1952.
[1371] „Паја Патак хоће мир у кући“, *Политика*, 25. април 1952.
[1372] „Паја Патак продаје кикирики“, *Политика*, 28. април 1952.
[1373] „Паја Патак се купа“, *Политика*, 5. мај 1952.
[1374] „Породица Паје Патка на улицама Београда“, *Политика*, 23. мај 1953.
[1375] Реклама за Микијеве новине у Политици у броју од 1. фебруара 1954.

чувени филм Волта Дизнија „Бамби“.[1376] Најпознатије лане на свету је постало обележје времена и препознатљиви симбол детињства свих дечака и девојчица који су расли у Југославији педесетих година 20. века. Годину дана касније стигли су „Снежана и седам патуљака“[1377] и „Роминзон Крусо“.[1378] Од 20. до 25. марта 1957. године београдска *Политика* је објавила у шест наставака делове биографије Волта Дизнија под насловом: „Мој отац Волт Дизни“ коју је написала Дизнијева ћерка, Дајана Дизни-Милер.[1379] Када је у јесен 1956. године у Београду одржан Први међународни фестивал дечијег филма, у организацији Комисије *Филм и дете*, жири фестивала одлучио је да прва награда односно награда *Кекец* припадне Волту Дизнију за филмове „Долина даброва“ и „Пола јутра природе“. Јуна месеца 1957. године југословенски конзул у Сан Франциску Бранко Карађоле уручио је награду *Кекец* прослављеном америчком аутору. Том приликом Волт Дизни је добио на поклон слике београдских ученица Бојане Павловић и Гордане Теленте[1380]

Први југословенски филм за децу који је овековечио на филмском платну „нове“ генерације Југословена, оне које ће одрастати у јаслицама, обдаништима, школама, на улици, у становима првих вишеспратница звао се „Ципелице на асфалту. Три приче о деци“.[1381] Познати филм ауторског тандема Љубомир Радичевић,[1382] Здравко Рандић[1383] снимљен је 1956. године. Премијерно је приказан августа месеца исте године. По први пут у историји југословенске кинематографије радња једног дечијег филма била је смештена на улице „великог града“. Филм се састојао из три приче и то: „Доживљаји девојчице Зорице која лута градом док мајка мисли да је у обданишту“; „Сукоб групе деце са настојником вишеспратнице због једног пса“ и „Игра дечака са украденим револвером“. Филм „Ципелице на асфалту“ „пласирао“ је прво дете филмску звезду, касније познату глумицу Јелену Тинску.

[1376] Реклама за филм Бами објављена је у Политици у броју од 5. септембра 1952.
[1377] Реклама за филм Снежана објављена је у Политици у броју од 4. септембра 1953.
[1378] Реклама за филмо Робинзону објављена је у Политици у броју од 26. новембра 1953.
[1379] Дајана Дизни Милер (1933 – Напа, 2013).
[1380] „Волт Дизни са Кекецом“, *Политика*, 7. јун 1957.
[1381] „Ципелице на асфалту“, *Политика*, 13. август 1956.
[1382] Љубомир Радичевић (Београд, 1927).
[1383] Здравко Рандић (Крк, 1925 – Београд, 2010).

Поред цртаних јунака огромну популарност међу децом, младима али и старијом публиком у Југославији уживали су стари/нови јунаци попут Чарли Чаплина.[13841385] Маја 1956. године Београд и Југославију је посетила велика звезда Холивуда, амерички глумац и активиста УНИЦЕФ-а Дени Кеј.[13861387]

Радови на реформи школства у Југославији у које је преко неколицине комисија, пре свега: Комисије за дечију литературу и штампу, Комисије за филм, Комисије за ликовно васпитање, Комисије за музичко васпитање био укључен и Савет друштава за сарање о деци и омладини Југославије у великој мери су допринели развоју стваралаштва за децу у Југославији крајем педесетих и почетком шездесетих година 20. века. Исте године када је Југославија добила *Општи закон о школству* одржан је Други национални конгрес Савета друштава за старање о деци и омладини Југославије. Конгресу је присуствовало преко 1800 делегата међу којима је било највише представника власти и друштвених организација које су у сфом фокусу имале рад са децом. Главна тема Конгреса била је, не случајно: *Васпитање младе генерације – нераздвојни део борбе за социјалистичке друштвене односе*.[1388] Други национални конгрес Савета посебно је истакао значај реформе школе и потребу ангажовања већег броја припадника друштва пре свега родитеља у раду школе. Том приликм наглашен је значај проширња разноврских и савремених садржаја и метода друштвеног односно ваншколског рада са децом. У том смислу посебно је подвучен значај улоге коју у васпитању и образовању треба да играју литература и иметност (музичка, ликовна и филмска).[1389]

Једна од најактовнијох комисија Савета крајем педесетих и почетком шездесетих година била је Комисија *Филм и дете*. Захваљујући ангажовању Комисије, Савет је 1957. године анкетирао 5000 дечака и девојчица у 151 месту Југославије. На основу прикупљеног материјала исте године одржано је Прво саветовање о утицају филма на децу у Југославији. Друго, слично истраживање обављено је три године касније. Новом анкетом било је обухваћено око 7000 омладинаца. Након прикупљања резултата одржано је ново Саветовање о утицају филма на омладину од 15 до 18 година. Акете спроведене

[1384] Чарли Чаплин (Лондон, 1889 – Корзи сир Веви, 1977).
[1385] „Чаплинов пут у Европу“, *Политика*, 19. септембар 1952.
[1386] Дени Кеј (Бруклин, 1913 – Лос Анђелес, 1987).
[1387] „Дени Кеј међу београдском децом“, *Политика*, 4. мај 1956.
[1388] АЈБТ, КПР, II-3-д-2, Активности Савета друштава за старање о деци и омладини Југославије, 7. март 1962.
[1389] Исто.

1957. и 1960. су указала на потребу знатно већег утицаја друштва на производњу и пласман филма како међу децом до 15 година старости тако и међу омладином између 15 и 18 година. Под „већим утицајем друштва“ мислило се на афирмацију филмова за децу и младе, развијање филмских и тв клубова[1390], подстицање окупљања кружоока у оквиру којих би се разговарало о филмској уметности, издавање филмске литерартуре итд.[1391]

У другој половини педесетих и почетком шездесетих година 20. века постигнути су значајни резултати на пољу афирмације филмске уметности за децу и младе у Југославији. Најпре је 1956. године организована прва велика Међународна ревија филма за децу коју је посетило 200 000 дечака и девојчица. Исте године установљена је награда Савета за најбољи домаћи и кратки играни филм за децу под називом *Кекец* коју је први, као што је већ речено добио познати амерички аутор Волт Дизни[1392] Промоцији филмова за децу и младе међу широм публиком у Југославији највише је допринео Филмски фестивал у Пули који је основан 1954. године. Четири године касније жири пулског филмског фестивала доделио је први пут награду неком играном филму за децу и омладину односно филму *Добро море* (Dobro morje) рађеном по сценарију Ернеста Адамича[1393] у режији Мирка Гроблера.[1394] Исте године на Филмском фестивалу у Пули награђен је цртани филм *Абра-кабра* аутора Душана Вукотића.[1395] Наредне године на истом фестифалу награђен је филм редитеља Радоша Новаковића[1396] и сценаристе Александра Вуча[1397] у продукцији *Авала* филма под називом *Ветар је стао пред зору*. Награду од 100 000 динара понео је Бранко Ранитовић[1398] за цртани филм *Прометни знаци – улични јунаци*. Наредна, 1960. била је једна од најуспешнихих година филмског стваралаштва за децу и младе у социјалистичкој Југославији. Најпре је на Првом фестивалу домаћег кратког филма у Београду награђен филм *Између двије прозивке* редитеља Обрад Глушчевић.[1399] У Пули је

[1390] 1958. године почела је са радом ТВ Београд. Од тог тренутка долази до нагле експанзије телевизије на југословенским просторима.
[1391] АЈБТ, КПР, II-3-д-2, Активности Савета друштава за старање о деци и омладини Југославије, 7. март 1962.
[1392] Исто.
[1393] Ернест Адамич (Љубљана, 1898 – Љубљана, 1977).
[1394] Мирко Гроблер (Марибор, 1922 – Љубљана, 1962).
[1395] Душан Вукотић (Билећа, 1927 – Загреб, 1998).
[1396] Радош Новаковић (Прокупље, 1915 – Београд, 1979).
[1397] Александар Вучо (Београд, 1897 – Београд, 1985).
[1398] Бранко Ранитовић (Бечеј, 1925 – Ровињ, 2010).
[1399] Обрад Глушчевић (Метковић, 1913 – Загреб, 1980).

тријумфовао лауреат *Кекеца* за ту годину, филм *Изгубљена оловка*[1400] рађен по сценарију Станиславе Борисављевића[1401] и у режији Федора Шкубоње.[1402] Наредне године *Изгубљена оловка* је награђена *Златним лавом* за најбољи дечији филм на Фестивалу у Венецији. Филм је убрзо (1962) понео награду Фестивала у Мар де Плати. Неколико година касније односно 1966. на Филмском фестивалу у Кану проглашен је једним од десет најбољих дечијих филмова свих времена. Ипак свог првог победника у Кану Југославија је добила већ 1960. године када је награда за најбољи дечији филм на Фестивалу омладинског филма у Кану додељена филм *Црни бисери* сценаристе Југа Гризеља,[1403] у режији Томе Јанића.[1404] [1405]Филм *Црни бисери* понео је *Златну награду* чиме уврштен у Златни фонд светских филмова за децу и омладину.[1406]

Крајем педесетих почетком шездесетих година 20. века поред Комисије *Филм и дете* у оквиру Савета друштава за старање о деци и омладини Југославије је била активна и Комисије за дечију литературу и штампу захваљујући којој је 1956. Савет установио награду за најбоље књижевно дело намењено деци, под називом *Младо покољење*. Награда *Младо покољење* била је у исто време додељивана као награда за књижевно дело године и награда за животно дело. Поред тога она се додељивала за најбољу илустрацију дечије књиге. Као награду за животно дело до 1962. понели су је: Тоне Селишкар,[1407]

[1400] АЈБТ, КПР, II-3-д-2, Активности Савета друштава за старање о деци и омладини Југославије, 7. март 1962.

[1401] Станислава Борисављевић (Пријепоље, 1931).

[1402] Федор Шкубоња (Муртер, 1924 – Бол на Брачу, 2008).

[1403] Југ Гризељ (Врлика, 1926 – Београд, 1991).

[1404] Тома Јанић (Београд, 1922 – Сарајево, 1984).

[1405] *Црни бисери* је црно-бели југословенски филм из 1958. године. Режирао га је Тома Јанић. Сценарио је писао Југ Гризељ. Филм припада жанру социјалне драме чија је тема малолетничка деликвенција. Сниман је на Корчули односно на малом острву Бадија којим доминира Доминикански манастир који је послужио као једна од главних локација за снимање филма. Радња филма прати покушаје учитеља у казнено-поправном дому смештеном на острву Бадија код Корчуле да позитивно утиче на животе групице дечака-штићеника дома које управа сматра непоправљивим. Главне улоге у филму Црни бисери играли су неки од најпознатијих југословенских глумаца попут: Северина Бијелића, Михајла Викторовића, Милана Ајваза итд. Филм *Црни бисери* инспирисао је настанак имена истоимене југословенске рок групе која је постојала од 1963. до 1980. године а чији су чланови били: Горан Вукићевић, Иван Божовић, Славко Божовић, Драган Јовановић и Влада Јанковић Џет. Исту награду понео је седамнаест година касније још један југословенски филм односно филм *Луде године* из 1977. године који је режирао Зоран Чалић. Сценарио је писао Јован Марковић. Попут *Црних бисера* и филм *Луде године* имао је елементе филма са социјалном тематиком. У фокусу филма налази се тинејџерска прича посвећена малолетничкој трудноћи и илегалним абортусима.

[1406] АЈБТ, КПР, II-3-д-2, Активности Савета друштава за старање о деци и омладини Југославије, 7. март 1962.

[1407] Тоне Селишкар (Љубљана, 1900 – Љубљана, 1969).

Десанка Максимовић,[1408] Мато Ловрак,[1409] Франц Бевк[1410] и Гвидо Тартаља.[1411] Као награду за књижевно дело године, у истом периоду, примили су је: Бранко Ћопић,[1412] Ела Пероци,[1413] Данко Облак[1414] и Милован Данојлић.[1415] Исту награду за илустрацију дечије књиге добили су сликари: Сава Николић,[1416] Јоже Циуха,[1417] Марија Вогелник[1418] и Љубица Цуца Сокић.[14191420]

III 4. 2. Путовања

Од 1946. године брига за децу Југославије проширила се на један, до краја постојања југословенске државе, значајан феномен који је у великој мери и пре почетка педестих доприносио стварању слике о „ведријем“ и „безбрижнијем“ детињству а то је организоње екскурзија, рекреативне наставе, зимовања и летовања. Развој ове „туристичке гране“ форсиран је из неколико разлога. Пре свега имао је своју социјалну компоненту. Организовање екскурзија, рекреативне наставе, летовања и зимовања требало је да допринесе томе да деца из сиромашних и социјално угрожених породица по релативно повољним условима путују али и да се осећају равноправном са децом чији су родитељи били у бољој финансијској ситуацији. Поред тога, екскурзије, рекреативне и друга путовања омогућавала су да се деца из различитих делова земља али и једног „блока“ упознају и друже, са децом из других делова Југославије или другог „блока“.[1421] Током 1946. *Политика* је писала о различитим могућностима за организовање дечијих

[1408] Десанка Максимовић (Дивци, 1889 – Београд, 1993).
[1409] Мато Ловрак (Велики Грђевац, 1899 – Загреб, 1974).
[1410] Франц Бевк (Закојца, 1890 – Љубљана, 1970).
[1411] Гвидо Тартаља (Загреб, 1899 – Београд, 1984).
[1412] Бранко Ћопић (Хашани, 1915 – Београд 1984).
[1413] Ела Пероци (Рогашка Слатина, 1922 - Љубљана, 2001).
[1414] Данко Облак (Загреб, 1921 – Загреб, 1998).
[1415] Милован Данојлић (Ивановци, 1937).
[1416] Сава Николић (Оролик, 1920 – Београд, 1981).
[1417] Јоже Циуха (Трбовље, 1924 – 2015).
[1418] Марија Вогелник (Љубљана, 1914 – Бохињ, 2008).
[1419] Љубица Цуца Сокић (Битољ, 1914 – Београд, 2009).
[1420] АЈБТ, КПР, II-3-д-2, Активности Савета друштава за старање о деци и омладини Југославије, 7. март 1962.
[1421] Igor Duda, U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih, Zagreb, 2005; Миланка Тодић, „Породични албум пролазности“, *Приватни живот код Срба у 20. веку* (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, стр. 29-58.

екскурзија, рекреативне наставе, зимовања и летовања[1422] али и о посетама Златибору,[1423] Сплиту,[1424] Албанији.[1425] Са истом праксом наставило се и током наредних година. Омиљена места београдских али и других малишана из Србије била су Јадранско море[1426] и велики број планина на којима се могло научити смучање.[1427] Отварањем *Пионирског града* у Београду 1947. године, београдски малишани су у центру града, на Кошутњаку добили још једно место на коме се садржајно и узбудљиво могао проводити летњи распуст.[1428] Наредних, година наставило се са истом праксом.[1429]

Од почетка педесетих година одлазак најмлађих југословена на летовање представљао је као израз нове политике образовања и васпитања један од најзначајнијих показатеља степена успешности социјалне политике али и пораста животног стандард, пре свега, сиромашније деце у Југославији. Одлазак на одмор односно летовање представљало је несвакидашњу радост за бројне југословенске малишане који су, у највећем броју случајева, живели веома скромно. Са друге стране популаризација одласка на организован одмор од почетка педесетих година била је у складу са новопрокламованом политиком образовања и васпитања која је морала бити присутна на сваком месту на ком се налазе

[1422] „Дечја опоравилишта Главног одбора Црвеног крста“ , *Политика*, 25. јул 1946; „Још једна група београдске деце вратила се са летовања“, *Политика*, 31. јул 1946; „Централно прихватилиште свакодневно упућује стотине пионира на летовање“, *Политика*, 3. август 1946; „У некадашњем дворском парку данас се весело проводе наши пионири“, *Политика*, 5. август 1946.

[1423] „Маршал Тито посетио је дечје летовалиште на Златибору“, *Политика*, 11. јул 1946; „Са боравка маршала Тита на Златибору“, *Политика*, 12. јул 1946.

[1424] „Београдска деца вратила су се са летовања у Сплиту“, *Политика*, 5. август 1946.

[1425] „Повратак пионира са летовања у Албанији“, *Политика*, 5. август 1946.

[1426] „Прва група деце из НР Србије кренула је јуче из Београда на летовање у Далмацију“, *Политика*, 29. јун 1947; „Група најбољих пионира из Србије и Македоније отпутовала синоћ на летовање на море“, *Политика*, 5. јул 1947.

[1427] „Београдски пионири почеће ускоро да уче смучање“, *Политика*, 12. јануар 1947.

[1428] „У Кошутњаку отворено дечје летовалиште“, *Политика*, 7. јун 1947.

[1429] „Око четрнаест хиљада деце летоваће ове ове године на плажама и мору“, *Политика*, 18. јун 1948; „Преко хиљаду малишана и девојчица из Србије отпутовало је јуче на море на летовање“, *Политика*, 25. јун 1948; „Први пут на летовању“, *Политика*, 26. јун 1948; „Нова група деце из Србије и Војводине отпутовала на море“, *Политика*, 18. јул 1948; „Пионири Титовог Ужица провели месец дана у дечјем летовалишту *Душан Витић* у селу Креманима“, *Политика*, 6. август 1948; „У разним летовалиштима наше земље одмара се ове године 6928 деце и омладинаца из НР Македоније“, *Политика*, 6. август 1948. „Одлазак пионира на летовање“, *Политика*, 28. мај 1949; „У ваљевском срезу из разних крајева наше зеље летоваће ове године преко 800 деце“, *Политика*, 10. јун 1949. „Већа група деце из Београда отпутовала је јуче специјалним возом на море у дечје летовалиште“, *Политика*, 4. јул 1949; „Група београдских малишан отпутовала у одмаралиште Селце код Црквенице“, *Политика*, 22. јануар 1951; „Из Београда ове године отићиће на летовање у шуму и на море 11 750 деце“, *Политика*, 31. мај 1951.

деце – на распусту, на планини и на мору. Организовано одвођење деце на одмор представљало је сложен посао у који су биле укључене држава и масовне организације.

Кључну улогу у организовању дечијих и омладинских летовалишта у Србији имало је Министарство социјалног старања НР Србије. Организација и успостављање мреже летовалишта на тлу Републике било је поверено Централној управи летовалишта у чијем су раду поред представника поменутог министарства учествовали и представници Министарства просвете. План мреже летовалишта и логоровања израђиван је на основу извештаја среских и градских народних одбора. Почетком педесетих година мрежу летовалишта на територији НР Србије чинила су летовалишта среских и градских народних одбора.[1430] Од почетка педесетих година летовалишта за децу и омладину на тлу НР Србије подижу: Црвени крст, многа привредна предузећа, покраинске власти, поједина министарства итд. НР Србија је имала своја летовалишта и у другим деловима земље – на планинама и на мору. Почетком педесетих година локална летовалишта још увек нису имала своје зграде односно нису постојала физички. У највећем броју случајева су била смештена у школским зградама. Већина летовалишта радила је у периоду од маја до септембра месеца. Током летњих месеци свако летовалиште могло је да прими по седам смена деце. Према подацима Министарства просвете НР Србије кроз 251 летовалиште-логор на тлу ФНРЈ у 1950. укупно је прошло 63 939 деце односно 35 619 пионира за које је била одговорна Влада НР Србије. Кроз 233 летовалишта која су се физички налазила у Србији прошло је чак 53 639 деце од чега 29 413 пионира. Кроз 18 летовалишта на мору у НР Хрватској прошло је 10 300 деце од чега 6 206 пионира. Од 63 939 деце колико их је НР Србија прихватила у својим летовалиштима 25 840 деце је било из радничких, 22 206 из службеничких и 13 369 из сељачких породица. Родитељи око 2 528 малишана бавили су се другим занимањима.[1431]

Организација летовања за децу представљала је сложен и захтеван посао, тим пре што је савко летовалиште требало припремити. Успех организације највише је зависио од рада среских и градских народних одбора који су често послу прилазили без довољно озбиљности али и са веома скромним средствима. У извештају Министарства просвете НР Србије за 1950. годину се каже: „Комисије које су вршиле избор места за летовалишта

[1430] Скоро сваки сресни и градски одбор на тлу НР Србије је имао своје летовалиште.
[1431] АС, Г-183, Ф-2, Анализа о раду дечјих и омладинских летовалишта на територији НР Србије у 1950. години.

нису свестрано испитивале могућности истога тако да се догађало да нека летовалишта нису имала најосновније услове. Тако на пр. Сењ, Луково, Ријека, Св. Јурај су имали мале плаже или су исте биле удаљене и по 20 минута од летовалишта, док су зграде у којима је било смештено летовалиште или плажа биле поред места где се изливају канали (Супетар, Пучишће, Хвар, Брбоско) или где нема воде (Поповац) или је вода од летовалишта далеко по 3 до 5 км (Копљари, Трешњевица) што је утицало на одржавање хигијене, или је вода загађена (Пожаревачко и Алексиначко летовалиште) или су саме зграде биле неподесне...Било је случајева да су летовалишта смештена у недовршеној школској згради или задружном дому где још нису били стављени врата и прозори (Дворани)“. Поред недостатка погодних места и објеката велики проблем приликом организовања летовања био је недостатак различитог инвентара. У извештајима се примећује: „Било је појава да се приликом расподеле инвентара није водило рачуна на узраст деце која ће ту летовати. Тако су у Јелси, где су гвоздени кревети логоровали пионири, а омладина у Супетару, Пучишту и Постирима где су платнени лежаји, који су брзо поцепани чиме је нанета већа штета летовалиштима. Недостатак инвентара ометао је одржавање хигијене у летовалишту (у Пучишћу и Супетару постељина није била пресвучена 2 месеца). Овакво стање било је и у многим локалним летовалиштима“.[1432]

Основни критеријуми приликом одабира деце за летовање били су социјално порекло и здравље ученика. Из извештаја са летовања види се да су оба критеријума узимана у обзир веома произвољно. Дешавало се да у летовалишта долазе деца „вашљива и шугава па су их управе негде одвајале и лечиле а негде су их враћали кућама. Много тежи су се пропусти дешавали приликом слања деце у летовалишта на мору. Тако је само у Јелсу било упућено у II смени 10-оро деце сакалцифицираним хилусима. Или у транспорт за Врбоску, Јелсу и Хвар трахоматозна и микотична деца...Било је случајева да су санитетске власти дозвољавале да у летовалишта одлазе деца из школа у којима је владала извесна зараза, тако да се у неким летовалиштима одмах по доласку јавио шарлах и летовалишта стављена у карантин“.[1433]

Супротно прописаним смерницама у летовалишта су долазила и деца имућнијих родитеља. У једном од извештаја се наводи: „У једном летовалишту на мору летовала је

[1432] АС, Г-183, Ф-2, Анализа о раду дечјих и омладинских летовалишта на територији НР Србије у 1950. години.
[1433] Исто.

тако једна група деце из Зајечара и Соко Бање чији су родитељи касније долазили и одводили их са собом на летовање. Рад са оваквом децом био је отежан, она су се бунила и демонстрирала чим се указала каква тешкоћа или пропуст (лош смештај, слабија исхрана и слично) или пак ако је дисциплина била већа, јер су код својих кућа имали боље услове или им је било дозвољено. Ова деца су писала кућама, жалила се и код родитеља стварала панику".[1434]

Поред здраве и деце скромнијег социјалног порекла предност при одабиру за летовање имала су деца која су у школи остваривала боље резултате. Због тога се на летовању негативно гледало на појединце који су боравак на мору или у природи користили за спремање испита што је захтевало и додатни ангажман наставника односно васпитача. У извештају Министарства просвете се наводи: „Озбиљну тешкоћу у раду летовалишта представљали су и слаби ученици који су у току свог боравка на летовању морали да се спремају за поправне испите и тиме ремете рад летовалишта, и ангажују васпитаче да њима посвете већу пажњу чиме занемарују осталу децу. Ова се деца враћају пре своје смене ради испита и њихова места у летовалишту остају упражњена".[1435]

Масовну појаву представљао је обичај да особље на летовање води чланове породице односно своју децу. У извештајима са летовања је примећено: „Док Централна управа летовалишта покушава да се бори са овим проблемом дотле на локалним летовалиштима почев од управника па до куварице, сво особље доводи децу која ту најчешће имају посебне привилегије. Хране се у кухињи са родитељима, са њима спавају у посебним просторијама, понегде имају чак и посебан кревет и поред тога што у летовалишту деца спавају по двоје у једном кревету или чак на поду".[1436]

Посебан предмет елаборације у извештајима са летовања представља рад са децом. Непосредно пред полазак на пут, сви васпитачи у летовалиштима били су дужни да похађају семинар Министарства просвете организован за ту прилику. Краћи семинари, по свему судећи, нису били довољни да се васпитачи упознају са свим сегментима васпитно-образовног рада кога је требало спровести на летовању. Поред тога, некада су и семинари били тако замишљени да полазнике нису у довољној мери упознавали нпр. са улогом Народне омладине и пионира на летовању. Поред васпитача, Централна управа

[1434] Исто.
[1435] Исто.
[1436] Исто.

летовалишта је била у обавези да обезбеди и „фискултурне руководиоце“, углавном из редова ученика средње фискултурне школе и студената ДИФ-а. И сами веома млади, фискултурни руководиоци користили су време у летовалиштима за сопствени одмор. У извештају се наводи: „Ови омладинци у већини случајева нису одговарали на својим дужностима и нису показали довољно воље и љубави за свој рад већ су време користили за лични одмор и разоноду. Они су постављали извесне захтеве управи, а било је и случајева да када нису одговарали као фискултурници добијали су чету као васпиатчи, где су још мање могли да одговоре јер раније никада нису радили са децом (Јелса). Било је случајева да сами фискултурни референти нису били добри фискултурници, тако је на Хвару у омладинском летовалишту фискултурни референт служио за подсмех омладини јер није знао добро да плива“. Васпитни рад са децом у летовалиштима био је препуштен васпитачима и пионирским руководиоцима. Општи је утисак био да је ово поље рада са децом углавном заказивало јер су сви ангажовани око деце „скоро свуда схватали да је главна њихова брига да се деца у тежини што више поправе па су се свуда бацали на сређивање материјалних прилика, на набавку хране“. И ако је требало да постоји у сваком летовалишту, план васпитног рада је у највећем броју случајева састављан стихијски и у ходу. Управо због тога често је био неприлагођен деци. У једном од извештаја се каже: „Тако на пр. у летовалишту Медвеђа, где су летовала деца основне школе на свим часовима обрађивана је тема *Развитак друштва од првобитне заједнице* док се у Богдању држе придике о лепом понашању, дисциплини и хигијени, у Сирчи о циљу летовалишта, о борби народа Југославије и сл. Обично се у летовалишту 2 сата дневно и то од 16 до 18 часова одржава или пионирски или читалачки часови, по којима се читала пионирска штампа и дечија литература. Како су ови часови трајали по 2 сата то су деца брзо губила интересовање и реметила рад“.[1437]

И поред свих проблема који су у великој мери произилазили из немаштине, скромних капацитета, недовољно обучених кадрова организован одлазак на летовање, често у друге делове земље, за већину деце из Србије представљао је несвакидашње искуство. Захваљујући организованим летовањима већина деце чији су родитељи скромно живели била је у прилици не само да се по први пут одвоји од дома већ да путује у крајеве чији су се пејзажи могли видети само на сликама и ретким разгледницама. За већину

[1437] Исто.

југословенских дечака и девојчица Југославија је била само слика са карте ако ју је школа уопште поседовала. Масовна и организована путовања била су прилика да се пропутује земља али и да се упознају крајеви са различитим културним наслеђем, историјским искуством итд. У том смислу организована летовања имала су огроман значај у процесу „стварања Југословена". Поред прилике да се упознају са разликама, деца су често била у прилици да се упознају и са сличностима које су се углавном препознавале у, како је представљано, заједничком искуству Другог светског рата које се односило на заједничко учешће у народно-ослободилачкој борби. У извештају Министарства просвете НР Србије из 1950. се каже: „Културно-забавни рад био је много живљи. Скоро сва летовалишта су правила излете по околини, до места познатих из народно ослободилачке борбе, до градилишта и сељачких радних задруга упознавајући се са историјом изградње места у коме летују, са животом народа тога краја, са богатством фолклора и др. летовалишта на мору организовала су излете бродом до околних места, повезала се са рибарским задругама и одлазила на ноћна рибарења (Хвар, Милна), организовали сусрете са истакнутим мештанима, који су им причали о снази мора, о животу наших морнара, о њиховом учешћу у НОБ-у, о љубави коју сваки од њих гаји према нашем мору, о култури тога краја".[1438]

Од 1952. године бројна југословенска летовалишта почињу да угошћавају и малишане из западноевропских земаља. Тог лета Југославију је посетила група дечака и девојчица из Аустрије о чему је *Политика* писала у више наврата.[1439] Наредне године у посету јадранској обали али и другим деловима Југославије стигла су деца из Велике Британије[1440] и Шпаније[1441] док је група деце из Југославије летовала у Француској.[1442] Две године касније Југославију је посетила група деце палих бораца из Велике

[1438] Исто.
[1439] „На нашој обали летоваће око 650 деце из Аустрије", *Политика*, 15. јун 1952; „Нова група деце из Аустрије на Јадрану", *Политика*, 6. август 1952.
[1440] „Двадесеторо деце из Велике Британије проводи одмор у Југославији", *Политика*, 2. август 1953; „Енглеска деца посетила Пионирски град и Авалу", *Политика*, 3. август 1953; „Британска деца на летовању у Дубровнику", *Политика*, 8. август 1953; „Британска деца на летовању у нашој земљи стигла са Бриона у Загреб", *Политика*, 29. август 1953; „Британска деца посетила родно место Маршала Тита, Кумровац", *Политика*, 30. август 1953.
[1441] „Петнаесторо деце шпанских републиканаца летују као гости председника Републике", *Политика*, 21. август 1953.
[1442] „Двадесеторо деце из свих наших република одлази на летовање у Француску", *Политика*, 10. јул 1953.

Британије.[1443] Од 1957. године држава почиње да улаже значајнија финансијска средстав у побољшање услова у дечијим летовалиштима и излетиштима.[1444] Исте године само у градским и општинским летовалиштима града Београда летовало је око осам и по хиљада деце[1445] што је био до тадашњи рекорд. Наредне, 1958. године, чак дванаест хиљада деце из Београда летовало је на мору или планини.[1446] Тих година у Београду почиње да се формира ново летовалиште Београђана које у *Политици* називају и „необичном насеобином". Своје чувено „београдско море" Аду Циганлију грађани престоницедобили су крајем педесетих година 20. века када на овом простору почињу да „ничу" прва насеља сачињена од дрвених кућица и сплавова. Прве године (1957) на Ади Циганлији изграђено је око педесетак минијатурних објеката.[1447]

III 5.
Ка здравијем детињству

„Изласком" политике образовања и васпитања из учионице и школског дворишта, у јавности, међу децом и младима долази до популарисања здравог начина живота, физичке културе и бројних спортских активности. Неколико година након доношења *Општег закона о школству* 1958. подаци прикупљени на терену указивали су на поражавајуће податке везано за физичку активност ученика основних школа. Према подацима за 1962. годину свега 50% ученика у Југославији било је обухваћено наставом физичке културе. У 14 342 школе радиле су 8 882 спортске секције што значи да је свега 62% школа било активно на пољу физичке културе. Подаци су постали алармантнији када се показало да је у поменуте секције било укључено свега 13, 8% ученика основних школа. У свега 800 школа у земљи постојала су фискултурна друштва. На 12 школа са 1690 ученика долазило је једно игралиште. На 33 школе долазила је једна фискултурна сала.[1448] Предочени

[1443] „Група деце палих бораца из Ведлике Британије летоваће у Југославији", *Политика*, 29. фебруар 1955.
[1444] „Одобрена средства за побољшање услова у дечјим летовалиштима и излетиштима, *Политика*, 16. март 1957.
[1445] „Овога лета око осам и по хиљада деце у градским и општинским летовалиштима", *Политика*, 15. август 1957.
[1446] „Преко дванаест хиљада деце из Београда летоваће ове године на мору или планини", *Политика*, 9. август 1958.
[1447] „Насеобина на Сави", *Политика*, 20. август 1957.
[1448] АЈБТ, КПР, II-3-д-2, Активности Савета друштава за старање о деци и омладини Југославије, 7. март 1962.

проблеми, нестручан и несистематски рад, недостатак простора за игру па и кретање одразили су се на физички развој деце у Југославији. Чак 65% деце у београдским школама је имало је равне табане. Више од 40% младића који су похађали једну школу у Бечеју одбијено је на регрутацији због бројних деформитета кичме и неухрањености. Крајем педесетих почетком шездесетих година 20. века Комисија односно Одбор *Породица и домаћинство* Савета друштава за старање о деци и омладини Југославије покренуо је неколико значајних акција из области унапређења здравља деце односно укључивања друштвених фактора (посебно породице) у процес унапређења квалитета живота деце. Пре свега покренута је масовна иницијатива за опремање школских просторија, учионица и кабинета у школама. Координираном акцијом произвођача за производњу школског намештаја, Завода за здравствену заштиту деце, просветних органа и родитеља у југословенске школе почеле су да пристижу стандардизоване школске клупе. Посредством кампање *Очувати вид – спречити слепило* покренута је иницијатива за боље осветљење школског простора, осветљење радног места како у школи тако и код куће. Савет се преко Удружења издавача и одређених просветних институција заложио за стандардизацију техничке опреме (величина слова, избор фонта, избор слога, квалитет и боја хартије) уџбеника и књига за децу и младе . Покренута је иницијатива за побољшање услова рада деце код куће. Посебним кампањама усмереним ка породици, родитељима се саветовало да деци обезбеде тзв. „кутак за рад“ који би попут онога у школи био осмишљен по мери детета. Кампања покренута почетком шездесетих имала је још једну далекосежну последицу – школске торбе које су се до тада носиле у руци почеле су да се производе тако да их је било могуће носити само на леђима односно на оба рамена.[1449]

„Експанзија“ физичке културе крајем педесетих и почетком шездесетих година није била својствена само југословенским просторима. Радило се о универзалном феномену који је „преплавио“ Европу и свет. Крај Другог светског рата означио је, као што је више пута наглашено, настанак „другачијег света“. Једна од главних одлика „новог“ света био је другачији однос према раду који се у другој половини 20. века више него икада раније везао за радничке хале, погоне и канцеларије. Проводећи највећи део радног времена у затвореном и ограниченом простору људи су више него икада раније осећали потребу за физичком активношћу. У новим условима, слободно време које је у

[1449] Исто.

нераскидивој вези са радним временом, морало је добити нову димензију. Поред читања штампе и књига, гледања телевизије и слушања радија, одлазака у биоскоп итд. запослени широм планете почели су рекреативно да упражњавају различите физичке односно спортске активности. Рекреативно бављење спортом је постало императив времена, захтев који се наметао свим члановима породице, како онима који су у раним преподневним часовима одлазили на посао тако и онима који су одлазили у школу. Крајем педесетих почетком шездесетих година у Југославији је „откривено" више спортова. Пре свега, промовисани су бројни зимски спортови. Од почетка шездесетих година 20. века у центрима попут: Јухора, Копаоника, Јелице, Јастребца, Таре, Црног врха, Овчар Бање зимовало је на десетине хиљада деце. Поред спортова на снегу популарисани су и други спортови попут: атлетике, гимнастике, пливања, стрељаштва, рукомета, шаха итд.[1450]

III 6.
Ка модерној породици

Нове политика образовања и васпитања која је у ширем смислу редефинисала однос према деци и детињству па самим тим и према односу деце и родитеља, донела је на странице писаних медија у Југославији педесетих година 20. једну нову тему која је до тада углавном припадала сфери приватног, интимног скоро недодирљивог односно тему породичних односа за које ће се по први пут јавно и отворено рећи да нису увек ни иделани ни „уобичајени". Политици приближавања државе „кућном прагу" и атмосфери „породичног дома"[1451] у првим годинама после Рата посебно је требало да допринесе употреба лика маршала Југославије Јосипа Броза Тита. *Политика* је још 1945. објавила чланак под називом „Маршал Тито преко свога изасланика генерал-лајтнанта Терзића

[1450] Исто.

[1451] О стварању модерне породице и механизмима којима се служи модерна држава у њеном конституисању види више у: John Burnett (ed.), *Destiny Obscure: Autobiographies of Childhood, Education and Family from the 1820s to 1920s*, Harmondsworth, 1982; Linda Pollock, *A Lasting Relationship: Parents and Children Over Three Centuries*, Hanover, London, 1987; Stewe Humphries, Pamela Gordon, *A Labour of Love: The Experience of Parenthood in Britain 1900-1950*, London, 1993; Burguiere, Andre Christiane Klapisch – Zuber, Martine Segalen, Francoise Zonabend, *A History of the Family. The impact of modernity*, volume two, London, 1996; Ан Мартен-Фижије, „Ритуални обичаји у грађанској приватности", *Историја приватног живот*, 4, (ур. Филип Аријес, Жорж Диби), Београд, 2003, стр.152-210; Антоан Прост, „Породица и појединац", *Историја приватног живот*, 5, (ур. Филип Аријес, Жорж Диби), Београд, 2004, стр. 47-85; Антоан Прост, „Породичне тајне", *Историја приватног живот*, 5, (ур. Филип Аријес, Жорж Диби), Београд, 2004, стр. 195-243 итд.

крстио је јуче десето дете једног сиромашног шумадијског сељака“.[1452] Искључива употреба „култа личности“ могла је послужити као средство везивања грађанина за државу и успостављање новог режима само у првим годинама после рата. Врло брзо држава је морала понудити конкретнија решења. Спровођење конкретнијих мера било је у директној вези са могућношћу државних органа да за друштвену бригу о породици издвоје већу количину новца. Посебно значајну меру представљала је одлука из марта 1950. којом је било предвиђено исплаћивањем додатка на плату за мртво дете[1453] На тај начи се смрт најмлађих званично почела третирати као ненадокнадив губитак а не као „једна уста мање“. Исплаћивањем додатка држава је исказивала солидарност са патњама појединаца, њиховом дубоком и интимном тугом. Са друге стране, држава је поручивала грађанима да се и у најтежим тренуцима могу ослонити на њу. Вера у институције у тренуцима егзистенцијалних криза требало је да представља крајњи циљ новог, социјалистичког друштва у Југославији.[1454]

Нови приступ образовању и васпитању детета допринео је сагледавању свих дечијих потреба односно не само оних које се задовољавају у школи већ и ван ње. Ипак школа по својој структури и начину функционисања, без обзира на реформу кроз коју је пролазила, није била у могућности да „држи под контролом“ ђаке када се настава и школске активности окончају. Због тога су се у помоћ позвале бројне масовне организације попут: Савеза пионира Југославије, АФЖ-а, УСАОЈ-а од којих се очекивало да својим планом и програмом бар делимично осмисле време које деца проводе ван школе. Ипак, механизми контроле масовних организација завршавали су се иза „првог угла“ тј. у тренутку када се дете врати кући, у „родитељски дом“. У новој „конслалацији снага“ улога родитеља као и улога сваког од поменутих фактора постала је незамењива. Другим речима сматрало се да без савеза школе, масовних организација и родитеља нова

[1452] “Маршал Тито преко свога изасланика генерал-лајтнанта Терзића крстио је јуче десето дете једног сиромашног шумадијског сељака“, *Политика*, 23. јул 1945.
[1453] „Додатак на плату за мртво дете“, *Политика*, 12. март 1950.
[1454] У раду под називом „Васпитање емоција и уобличавање модерног грађанског идентитета код Срба“ историчар уметности Мирослав Тимотијевић скреће пажњу на узрочно-последичну везу између јачања модерне, грађанске породице крајем 18. века и снажнијег емоционалног односа према деци. По Мирославу Тимотијевићу култ преминулог детета развио се на самом крају 18. века и ако се развијање емоционалног односа према деци може пратити знатно раније. Мирослав Тимотијевић, „Васпитање емоција и уобличавање модерног грађанског идентитета код Срба“, *Годишњак за друштвену историју*, 1-3, Београд, 2005, стр.7-24; О повезаности породице као „подручја приватности“ са дубоким друштвеним променама у економији, култури, урбаном простору писала је и: Мартин Сегалан, *Социологија породице*, Београд, 2009.

политика образовања и васпитања, она која је нашла свој израз у фрази „социјалистичко васпитање“ не може успети. Ова врста „савеза“ често је апострофирана у штампи („Педагогија, родитељи и штампа“,[1455] „Родитељи, школа, штампа и васпитање деце“,[1456] „Родитељи и просветни радници на заједничком пољу“).[1457] Улога родитеља у процесу васпитања будућих „градитеља социјализма“ до те мере је препозната као значајна да је у јавне установе у Југославији по први пут уведена једна нова пракса односно пракса „психолшке подршке“ породици и родитељима.[1458] Ова врста помоћи пружала се родитељима и породицама унутар првих центара за породицу и родитељство који, под именом „центри за обавештавање родитеља“ почињу да се оснивају у Југославији педесетих година 20. века.[1459] Комисије за рад са родитељима Савета друштава за одгој деце и омладине Југославије одиграла је значајну улогу у процесу креирања „центара за родитељство. До 1962. године родитељима у Југославији понуђена је помоћ у виду 508 школа за родитеље и 600 центара-саветовалишта који помажу породици и директно је ангажују у друштвеним акцијама на подизању деце. Једно од првих саветовања посвећено раду са родитељима одржано је јануара 1961. године у Београду.[1460] Саветовање је отворило нека од најзначајнијих питања везано за: сарадњу школе и родитеља, рад здравствених и социјалних установа и сарадњу са родитеља. Улога родитеља у васпитању постала је „преко ноћи“ предмет бројних стручних расправа, округлих столова и саветовања од којих је прво под називом *Саветовање о образовању и васпитању родитеља* одржано у Љубљани 28. фебруара 1957. године.[1461] Савет друштава за старање о деци и омладини Југославије је био посебно активан на пољу издавања различитих: часописа, броушара и материјала. Наслови попут: „Родитељи и дец“, „Филм и омладина“, „Заштита деце у односу на породицу“, „Летовање деце“, „500. филмова за децу“, „Филмска уметност и школа“, „Филмска култура младих“, „Дечији филмски клуб“,

[1455] „Педагогија, родитељи и штампа“, *Политика*, 5. јун 1952.
[1456] „Родитељи, школа, штампа и васпитање деце“, *Политика*, 8. август 1952.
[1457] „Родитељи и просветни радници на заједничком пољу“, *Политика*, 19. март 1953.
[1458] „Организује се научна анкета о односу друштва и породице“, *Политика*, 10. јануар 1954; „Породица добија све већу улогу у правилном васпитавању деце“, *Политика*, 31. март 1954; „Млади психолози сарађују са одбором и родитељима на васпитању деце“, *Политика*, 3. фебруар 1955.
[1459] „Школа за будуће родитеље“, *Политика*, 5. децембар 1953; „Онивају се центри за обавештавање родитеља“, *Политика*, 26. новембар 1955.
[1460]АЈБТ, КПР, II-3-д-2, Активности Савета друштава за старање о деци и омладини Југославије, 7. март 1962.
[1461] „Саветовање о образовању и васпитању родитеља у Љубљани“, *Политика*, 1. март 1957.

„Каталог добрих играчака“, „Књижевност за децу и рад у дечијим библиотекама“, „Избор књига за децу“ били су пре свега намењени родитељима и њиховој новој друштвеној улози.

Од почетка педесетих година 20. века новине у Југославији су биле преплављене чланцима о васпитању деце. Васпитање деце постало је топ тема свих врста штампаних гласила у Југославији. Из наслова већине чланака који су објављени у различитој штампи током педесетих година могло се закључити да се ради о штиву које је, у највећем броју случајева, било намењено „мајци“ или „родитељима“. „Фигура мајке“ за коју се све до марта 1953. године у текстовима објављеним у *Политици*, који се односе на одгој и васпитање деце, не каже експлицитно да може бити запослена, имала је током педесетих година веома запажену улогу у јавном простору која се у највећем броју случајева сводила на улогу жене у домаћинству и породици. Током педесетих година 20. века ова слика није била далеко од реалности. Како због наведене чињеница тако и због присуства патријархалних представа о улози коју жена има у друштву, аутори текстова о одгоју и васпитању деце често су се обраћали управо мајци. Текстови попут: „Како мајке примају савете о васпитању деце“,[1462] „Жене мајке треба да васпитавају децу у духу братства и јединства наших народа“[1463] нису били реткост на страницама *Политике* током педесетих година а ни касније.[1464]

„Физиономија оца“[1465] током педесетих година 20. века не долази до изражаја у текстовима који се односе на одгајање и васпитање деце у Југославији. Први текст у коме се експлицитно говорило о „модерној улози оца у васпитању детета“ објављен је у *Политици* тек 27. марта 1954. године[1466] а следећи тек 14. септембра 1957. године.[1467] Текстови попут текста: „Улога оца у подизању детета“ или „Отац и кћи“ били су права реткост на страницама *Политике* али и друге штампе током педесетих година 20. века.

[1462] „Како мајке примају савете о васпитању деце“, *Политика*, 25. мај 1952.
[1463] „Жене мајке треба да васпитавају децу у духу братства и јединства наших народа“, *Политика*, 13. новембар 1952.
[1464] Elizabeth Roberts, *Women and Famillies: An Oral History, 1940-1970*, Oxford, 1995; Вера Гудац-Додић, *Жена у социјализму*, Београд, 2006; Вера Гудац Додић, „Жена у социјализму: сфере приватности“, *Приватни живот код Срба у 20. веку* (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, стр. 165-206.
[1465] John Tosh, *A Man`s Place: Masculinity and the Middle-Clas Home in Victorian Ungland*, New Haven, London, 1999; Мишел Перо, „Лица и улоге“, *Историја приватног живот*, 4, (ур. Филип Аријес, Жорж Диби), Београд, 2003, стр. 95-145.
[1466] „Улога оца у подизању детета“, *Политика*, 27. март 1954.
[1467] „Отац и кћи“, *Политика*, 14. септембар 1957.

Прва фотографија оца који гура колица са новорођенчетом објављена је у *Политици* 9. новембра 1957. године.[1468] Ипак, то не значи да се од оца није очекивало да учествује у процесу одгоја и васпитања сопственог детета. Током педесетих година 20. века фигура оца је била увијена у „физиономију родитеља“ на чијем се полу није експлицитно инсистирало мада је из анализе текстова јасно да су родитељи у подједнакој мери могли бити и мајка и отац.[1469] Родитељство тј. „савез“ родитеља оба пола апострофира се у већини чланака који се односе на одгој и васпитање деце и ако су многи од ових чланака објављени у оквиру *Политикине Женске стране*. У највећем броју чланака попут: „Навикавајте децу на ред“,[1470] „Које место треба родитељи да изаберу за летовање свога детета“,[1471] „Како створити деци место за игру и забаву“,[1472] „Родитељи и дете које први пут полази у школу“,[1473] „Пут којим води рђаво васпитање“,[1474] „У будуће биће кажњени родитељи чија деца препродају биоскопске улазнице“,[1475] „Кад се васпитање препусти улици“,[1476] „Захтев да се забране билијарске сале које штете васпитању младих људи“,[1477] „Кад се деца играју на улици“[1478] инсистирало се на кључној улози коју оба родитеља морају прихватити у процесу одлучивања о ономе што је најбоље за њихово дете.

Расправе о васпитању деце које су вођене током педесетих година 20. века у Југославији нису се сводиле искључиво на теме у вези са улогом једног или оба родитеља у васпитању деце. Од овог времена посебан простор у медијима и литератури о васпитању добијају теме у вези са новим „приступима“ васпитању који су све више искључивали физичку казну односно батине а укључивали активни дијалог деце и родитеља. Тако су у *Политици* почели да се објављују чланци попут: „Дете и лаж“,[1479] „Говорите истину својој деци“,[1480] „Стидљиву детету потребна је помоћ а не груба реч“,[1481] „Поштовање личности

[1468] „Сналажљив отац“, *Политика*, 9. новембар 1957.
[1469] „Читаоци о улози родитеља у васпитавању омладине“, *Политика*, 24. март 1952; „Још једном о родитељима“, *Политика*, 31. март 1952.
[1470] „Навикавајте децу на ред“, *Политика*, 1. јун 1952.
[1471] „Које место треба родитељи да изаберу за летовање свога детета“, *Политика*, 8. јун 1952.
[1472] „Како створити деци место за игру и забаву“, *Политика*, 23. август 1952.
[1473] „Родитељи и дете које први пут полази у школу“, *Политика*, 1. септембар 1952.
[1474] „Пут којим води рђаво васпитање“, *Политика*, 30. март 1952.
[1475] „У будуће биће кажњени родитељи чија деца препродају биоскопске улазнице“, *Политика*, 17. јул 1952.
[1476] „Кад се васпитање препусти улици“, *Политика*, 25. август 1952.
[1477] „Захтев да се забране билијарске сале које штете васпитању младих људи“, *Политика*, 2. октобар 1952.
[1478] „Кад се деца играју на улици“, *Политика*, 9. октобар 1952.
[1479] „Дете и лаж“, *Политика*, 30. март 1952.
[1480] „Говорите истину својој деци“, *Политика*, 6. април 1952.
[1481] „Стидљиву детету потребна је помоћ а не груба реч“, *Политика*, 11. мај 1952.

детета“,[1482] „О физичком кажњавању деце“,[1483] „Срећно детињство“,[1484] „Разговор у породици“,[1485] „Награде и казне у васпитању“.[1486] У чланцима попут: „Права најмлађих“,[1487] „Да ли вам се дете психички правилно развија“[1488] по први пут почиње да се пише о правима детета што кореспондира са стављањем потписа Председника Југославије Јосипа Броза Тита на *Декларацију о правима детета*. Психологија детета и психолошке потребе детета постају подједнако битне као и потреба за храном, пићем, одевањем, обувањем. Чланци попут: „Зашто деца неће да спавају“,[1489] „Страх код деце“,[1490] „Малишани у свом куту“[1491] били су претеча популарне психологије на страницама не само београдске *Политике* већ и других листова.

Од родитеља се очекивало да у складу са новом политиком, која је предвиђала стицање знања и одређених вештина и ван школске клупе, откривају склоности своје деце и уписују их на различите ваншколске активности као што су: пливање,[1492] свирање музичких инструмената,[1493] гимнастика.[1494] Од 1953. године „у моду“ улази учење енглеског језика.

Нови породични односи, као што је већ наглашено, подупирани су путем штампаних медија. Политика помоћи родитељима у савладавању нових „манира“ у комуникацији са децом промовисала се посебно кроз *Политикину* рубрику „Не тако... – него овако“ где су кроз кратке скечеве и конкретне ситуације родитељи „подучавани“ као је пожељно разговарати са децом. У првом скечу који је објављен 24. октобра 1957. године мајка у купатилу разговара са ћерком која има проблем са одржавањем хигијене. У првом делу скеча, под насловом: *Не тако*, девојчица каже, док је мајка оштро повлачи за руку и нагиње над умиваоником: „Јој, јој. Престани! Што тако притискаш! Боли ме“, на шта мајка одговара: „Немој да се дереш! Мораш се опрати пре но што идеш у постељу“. У

[1482] „Поштовање личности детета“, *Политика*, 21. март 1953.
[1483] „О физичком кажњавању деце“, *Политика*, 4. април 1953.
[1484] „Срећно детињство“, *Политика*, 9. мај 1953.
[1485] „Разговор у породици“, *Политика*, 5. децембар 1953.
[1486] „Награде и казне у васпитању“, *Политика*, 27. новембар 1954.
[1487] „Права најмлађих“, *Политика*, 24. април 1954.
[1488] „Да ли вам се дете психички правилно развија“, *Политика*, 14. октобар 1954.
[1489] „Зашто деца неће да спавају“, *Политика*, 8. јануар 1955.
[1490] „Страх код деце“, *Политика*, 19. март 1955.
[1491] „Малишани у свом куту“, *Политика*, 2. јул 1955.
[1492] „Учимо децу да пливају“, *Политика*, 16. јул 1952.
[1493] „Има ли ваше дете смисла за музику“? *Политика*, 7. септембар 1952.
[1494] „Навикните децу на гимнастику“, *Политика*, 14. фебруар 1953.

другом делу скеча, под насловом: *Него овако*, мајка се обраћа ћерки која се умива, речима: „Слушај, нећу више да се борим с тобом сваке вечери. Отсад ћеш се умивати сама и кад будеш готова доћи ћеш да ми покажеш да ли си се добро опрала. Ако ниси прањеш се поново“.[1495]

Интересантан скеч у рубрици „Не тако... – него овако“ објављен је на тему равноправне улоге мајке и оца у васпитању деце: У првом делу скеча, под насловом *Не тако*, мајка каже оцу: „Кад прочиташ новине хтела бих с тобом нешто да се посаветујем у вези с Јелицом“, на шта отац каже: „Не, драга моја! Васпитање деце спада у твоју дужност. Ја имам сувише посла“. У другом делу скеча под насловом, *Него овако*, отац каже ћерки Јелици: „После ручка ћемо ићи да се мало прошетамо. Мама каже да имаш неких тешкоћа у школи“, на шта Јелица одговара: „Јесте тата. Волела бих да знам шта ти о томе мислиш“.[1496]

Улога родитеља, као и улога жене у породици често је била тема рубрике „Не тако... – него овако“. У првом делу скеча објављеног у *Политици* 13, септембра 1958. године деца се обраћају мајци и кажу: „Мамице, хајде и ти са нама на излет. Тако је лепо време“, на шта мајка одговара: „Не, не могу. Идите с татом. Ја морам да уредим стан, да припремим ручак и да пришијем дугмад на кошуље. У другом делу скеча под називом, *Него овако*, мајка каже деци: „Ако ми помогнете и брзо распремите своје ствари, и ако се задовољите кајганом за ручак, могу и ја да пођем с вама. Чишћење стана и шивење може да чека. Лепе недеље треба искористити за шетње“.[1497]

Рубрика „Не тако... – него овако“ требало је, између осталог, да скрене пажњу родитељима да и деца не само да имају право на своју кутак већ им исти мора бити организован тако да у њему могу да се играју. У првом делу скеча објављеног 8. децембра 1957. године, мајка се обраћа ћерки која покушава да се игра са играчкама и каже: „Пожури да спремиш своје играчке! Потрпај све у сандук и дођи да једеш“, на шта јој ћерка одговара: „Али, мама, не могу да стану све у сандук, видиш и сама“. У другом делу скеча под насловом, *Него овако*, мајка се обраћа ћерки која покушава да сложи своје играчке после игре и каже: „Твој сандук је сувише мали. Морам ти направити једну

[1495] „Не тако... – него овако“, *Политика*, 24. октобар 1957.
[1496] „Не тако... – него овако“, *Политика*, 10. новембар 1957.
[1497] „Не тако... – него овако“, *Политика*, 15. септембар 1958.

полицу на коју ћеш моћи да поређаш и крупније играчке. Тако ћеш моћи увек да их држиш у реду“.[1498]

Значајну улогу у процесу успостављања нових односа у породиции имао је и начин на који су се високи државни функционери „сликали“ са члановима својих породица односно пре свега децом. Прва фотографија Председника Федеративне Народне Републике Југославије, Јосипа Броза Тита са сопственом децом односно синовима, објављена је у београдској *Политици* 25. маја 1953. године. Увођење најмлађих чланова председничке породице у јавни простор, у коме ће се они задржати све до краја живота Јосипа Броза, на дан када се у Југославији обележавао Титов рођендан односно славио централни празник младих, требало је да подупре заузимање новог курса на пољу образовања и васпитања деце у Југославији. Представљајући се по први пут, не као пријатељ све деце, већ као родитељ своје, Јосип Броз Тито је желео не само да подупре званичну политику оличену у новој политици образовања и васпитања већ и да покаже да је „један од нас“, један од више милиона оних који се морају ухватити у коштац за новим захтевима времена.

.

[1498] „Не тако... – него овако“, *Политика*, 8. децембар 1957.

ЗАКЉУЧАК

Реформа основношколског система у Србији и Југославији у периоду од 1944. до 1959. године односно од краја Другог светског рата до доношења *Општег закона о школству* 1958. године, којим је на територији читаве земље успостављена јединствена осморазредна основна школа, каква у Србији постоји и данас, представља резултат „борбе за школу“ која у српском друштву траје од краја 19. века односно просфетне реформе Стојана Новаковића из 1893, закона из 1898, 1904, *Закона о народним школама* из 1929. са допунама из јула 1930. Као таква она је неодвојива од борбе за модернизацију и демократизацију српског али и југословенског друштва у 20. веку.

Реформа основношколског система у Србији и Југославији која је резултирала стварањем јединствене осморазредне основне школе 1958. године представља део борбе за „нову школу“. Све до краја 19. и почетка 20. века школа није стварана ради потреба ученика већ ради потреба одређених друштвених група. У 20. веку околности су се промениле. Процеси свеопште друштвене модернизације тражили су „нову школу“, ону чији задатак неће бити искључиво да младе наштаје научи да пишу и читају. „Нова школа“ добила је више него икада раније задатак да младе људе научи али и васпита. Од школе се тражило да престане да буде инертна институција и постане она која преузима иницијативу тј. ствара нове људе који испуњавају захтеве новог времена. Велики број захтева који се поставио пред школом инспирисао је многе теоретичаре, практичаре, педагоге, психологе, јавне раднике али и политичаре и идеологе да понуде решења за замену „старе“ школе, „новом“. Нова школа која се рађала на крају 19. и почетку 20. века морала је бити: „школа за живот“, „школа пуна живота“, „школа по мери ученика“, „школа без зидова“, „школа без разреда“, „радна школа“, „активна школа“, „школа доживљаја“, „школа социјализације“, „индивидуална школа“, „школа без испита“, „школа без оцена“, „школа развијања ученика“.Сви покушаји да се нова школа имплементира

„пали су у воду“ 1914. године када је отпочео Први светски рат. Узроци Другог светског рата као и тешко наслеђе оличено по највише у десетинама милиона мртвих, искуству фашизма, националсоцијализма, Холокаусту неминовно су морали отворити питање не само смисла већ сврхе људског образовања и васпитања чије су тековине у периоду од 1939. до 1945. биле обесмишљене и анулиране. „Са ове стране“ разарања, ратних али и идеја просветитељства, Француске револуције у које се човечанство тако дуго заклињало, требало је изградити нови свет, онај на чијем крову ће се поново виорити застава на којој ће писати: liberte, egalite, fraternite.

Може се рећи да се интензивном раду на дефинисању нових политика образовања и васпитања и отпочињању реформи постојећих школских система приступило одмах по окончању Другог светског рата. Наставку, светским ратовима прекинуте борбе за „нову“ школу посебно је допринело „ново“ откривање детињства које је током Другог светског рата претрпело тешке губитке. Тешко наслеђе оба светска рата покренуло је питање заштите не само дечијих живота већ пре свега дечијих права. Наслеђе Другог светског рата које је суочило човечанство са најбруталнијим начинима „уништавања“ деце, посебно се одразило на рад Организације Уједињених нација која је исте године када је основана тј. 1945. донела *Општу декларацију о правима човека* која се односила и на децу. Тек 1959. године Организација Уједињених нација донела је *Декларацију о правима детета* чији је потписник била и Федеративна Народна Република Југославија. Потписивањем *Декларације о правима детета* све државе које су „приступиле“ документу, а међу њима и Југославија, обавезале су се, између осталог, „да ће децу васпитавати у духу, разумевања, толеранције, пријатељства међу народима, у духу мира и општег братства“.

Поред реафирмације детињства, кључни допринос афирмацији реформе школства после Другог светског рата дало је успостављање јединственог система вредности. И поред свих разлика које ће у будућности постојати у Хладним ратом окованом свету и Берлинским зидом подељеној Европи, читав послератни свет градио се на идеји која и данас представља једну од темељних идеја савременог света, идеји антифашизма. Врло брзо, већ након санирања најтежих последица рата показало се да се и поред интензивног рада на неговању антифашистичких традиција, Рат мора оставити у прошлости како би у будућности било могуће градити заједницу народа међу онима који су до јуче били са

различитих страна фронта. Управо ће ове две идеје, дакле идеја о успостављању јединственог система вредности који ће почивати на антифашистичком наслеђу али и идеја о међусобној коегзистенцији дојучерашњих непријатеља и у Хладном рату завађених страна, постати темељи Организације Уједињених нација која ће преко своје Агенције за образовање, науку и културу или УНЕСКО-а, (United Nations Educational Scientific and Cultural Organization) основане већ 4. новембра 1946. године, одиграти једну од кључних улога у реализацији неких од сегмената бројних реформи школства које ће бити спроведене широм Европе (Енглеска реформа система школства 1944; Француска Лаванж-Валонова школска реформа 1945; Реформа система школства у Шведској; Реформа система школства у Западној Немачкој; Совјетска реформа система школства 1958) и света (Реформа система школства у Јапану) па и у Југославији (1958), која је УНЕСКУ приступила 1950. године, одмах пошто је врх Комунистичке партије Југославије односно Трећи пленум ЦК КПЈ децембра 1949. дефинисао нову политику образовања и васпитања у земљи.

Реформа основношколског система у периоду од 1944. до 1959. представљала је део борбе за културну трансформацију друштва коју је револуционарна, комунистичка власт у Југославији отпочела са формирањем првих народних одбора односно првих органа власти. Партија се позиционирала као авангарда радничке класе која ће у будућности одиграти кључну улогу у стварању бољег и праведнијег, другим речима, социјалистичког друштва. Пут ка бољем и праведнијем односно социјалистичком друштву водио је преко политичке стабилизације земље која се није ни могла замислити без привредног и економског опоравка односно, како се истицало, „општег народног напретка“ који је подразумевао и „културни живот“. На тај начин је „културни“ па и „просветни живот“ као његов саставни део, од самог виђен као саставни део „социјалистичког преображаја друштва“.

До почетка педесетих година 20. века, све кључне одлуке у држави, па и оне које су се односиле на културну дакле и на просветну политику, доношене су на нивоу највишег партијског тела, односно Политбироа Централног комитета Комунистичке партије Југославије. Обнародоване на партијским конгресима одлуке су се конкретизовале путем рада државних органа односно народних одбора, појединих министарстава и Народне

скупштине али и масовних организација (Народни фронт, Антифашистички фронт жена, Уједињени савез антифашистичке омладине Југославије итд.).

Закључци усвојени на Петом конгресу КПЈ (1948) имали су далекосежне последице на културну политику југословенске државе као и на политику образовања и васпитања у Југославији која је своје главне смернице добила *Резолуцијом Трећег пленума ЦК КПЈ* из децембра месеца 1949. године у чији су састав ушли делови реферата Милована Ђиласа под називом *Проблеми школства у борби за социјализам у нашој земљи*. Већ из самог наслова Ђиласовог реферата могло се закључити да крајњи циљ „нове“ политике образовања и васпитања мора бити „изградња социјализма“. „Изградња социјализма“ захтевала је, како је истакнуто у јасно дефинисаном циљу нове политике образовања и васпитања „одважног социјалистичког човека“ оног „чија су схватања широка и разноврсна, коме су туђи бирократизам и укалупљеност мисли“. Из прецизне дефиниције крајњег циља образовања и васпитања који је своје отелотворење нашао у „одважном социјалистичком човеку“ могло се наслутити још нешто. До „нове“одважности којој су страни „бирократизам и укалупљеност мисли“ могло се доћи само путем, не школе, већ васпитања, и то „социјалистичког“ васпитања које своје исходиште проналази како у зидовима опасаним школским учионицама тако и ван њих тј. у школском дворишту, на ваншколским активностима и посебно на улици за коју је констатовано да је више него икада раније постала простор за испољавање социјализму страних и по социјализам опасних појава. Покушај „еманципације“ васпитања у односу на институцију школе која је до тада представљало ексклузивног „чувара ватре“, оне која је запаљена не у Рату и Револуцији, већ век и по раније када је школа утемељена као етатизована институција, као она која најмлађе чланове породици „одузима“ родитељима и породици јер има ексклузивно право да их не само образује већ и васпитава, није значило деградацију школског система. Напротив - свака школа па и школа основног обавезно образовања као део јединственог школског система престала је да се посматра као посебан, изолован део друштва и друштвених процеса. „Новом“ политиком образовања и васпитања она је постављена у центар и представљена као исходиште „нове“ културне политике, оне чије ће дејство најмлађи припадници заједнице осећати од јутра до мрака, седам дана у недељи, триста шездесет дана у години. „Нова“ политика тражила је нове савезника. Пред новом политиком образовања и васпитања све државне институције, пре свега оне које су

обухватале највећи део најмлађих Југословена а то су биле школе, морале су устукнути и потражити помоћ у борби за социјалистичког човека. У том смислу школа се морала ослонити на сложен систем масовних организација којима се могло похвалити свако социјалистичко друштво па и југословенско, при чему је предност дата Пионирској организацији, али и на милионску масу у, предходном веку, „испуштених“ родитеља који су као и сви грађани социјалистичке заједнице морали имати своју улогу у социјалистичкој изградњи. Тако је „новом“ политиком образовања и васпитања чије су главне смернице усвојене на највишем партијском телу децембра 1949. године у јавни простор постављена идеја о школи као исходишту друштвене модернизације или културне револуције и изградње социјализма.

Захтеви који су се могли чути на Трећем пленуму ЦК КПЈ били су пре свега захтеви за стварањем јединственог и проходног образовног система који ће почивати на јединственој осморазредној основној школи. Трећи пленум ЦК КПЈ је донео одлуку о обавезном преласку на осмогодишње школовање уз помоћ расположивих типова школа и уз помоћ формирања прелазних типова школа основног обавезног образовања. Крајњи циљ преласка на обавезно осмогодишње школовање било је стварање јединствене осморазредне основне школе на нивоу целе државе. Прелазак на обавезно осмогодишње школовање требало је извести уз помоћ: четвороразредне основне школа, шестогодишње или шесторазредне основне школе која је представљала прелазан тип школе ка осмогодишњој.

Ипак, борба за „дужу“ основну школу после Другог светског рата није почела на Трећем пленуму ЦК КПЈ већ одмах по окончању ратних операција у Југославији. Доношењем *Закона о обавезном седмогодишњем школовању* октобра 1945. године револуционарна власт је у најкраћем могућем року желела да скрене пажњу на поље образовања и васпитања као једно од најзначајнијих у оквиру борбе за културну трансформацију друштва. Основно обавезно образовање морало је бити бар три године дуже него у „старој“ Југославији. Тако је *Закон о обавезном седмогодишњем школовању* чија је имплементација требало да буде степеница до увођење обавезног осмогодишњег основног образовања донесен свега пет месеци након окончања рата. Доношењу једног од „базичних“ закона новог режима у Југославији није предходило доношење *Устава* ни озбиљнија јавна расправа у којој би поред представника Партије учествовали

представници струке. Одмах по доношењу савезног донети су и републички закони. Србија је свој закон донела до краја 1945. године. Колико је прелазак на „дуже“ обавезно основно школовање представљало спор и отежан процес види се из податка да је последње школске године пред увођење *Општег закона о школству*, школске 1957/1958. односно *Закона о основној школи* који је представљао српску варијанту савезног законодавства, школа основног обавезног образовањ у Србији била: и четвороразредна, и шесторазредна, и осмогодишња. Под школама основног обавезног образовања исте школске године у Србији подразумевали су се и нижи разреди потпуних гимназија. Увођење обавезног осмогодишњег образовања сматрало се кључем успеха реформе школског система у Југославији после Другог светског рата не само због тога што је на територији југословенске државе постојало више типова школа основног обавезног образовања због чега се није могло говорити о постојању јединствене основне школе и јединственог образовног система, већ и због тога што је захтев за обавезном осмогодишњом школом био императив времена. Поред тога, преовлађивало је мишљење да се младе генерације не могу „припремити“ за живот у савременом свету у колико основно образовање стичу у четвороразредној основној школи. Увођење обавезне осмогодишње школе било је неопходно и због тога што су резултати до којих је у својим истраживањима дошао Савезни завод за проучавање школских и просветних питања показали да је образобна структура грађана, пре свега „произвођача“ толико лоша да је угрожен друштвени поредак земље и будућност социјализма у Југославији. И на крају, увођење обавезне осмогодишње школе се није могло заобићи јер су резултати савремене педагошке науке препознавали обавезну осмогодишњу школу као оптималну форму образовања за најмлађе грађане савременог света па и југословенске федерације због чега су јасно дефинисани принципи на којима је требало да почива. Обавезна осмогодишња школа требало је да представља јединствену и демократичну дрштвену институцију, ону у којој се стиче опште образовање захваљујући ком се обезбеђује проходност ка свим даљим ступњевима образовања. Обавезна осмогодишња школа је на тај начин представљена као одскочну даску у даљем процесу образовања и васпитања чиме је потврђен њен значај унутар јединственог школског система.

Захтев за „новом“ школом односно успостављањем ширег и отворенјег концепта образовања и васпитања који је „стигао“ децембра 1949. године представљао је

манифестацију далеко ширег политичког концепта који је прокламован на Петом конгресу КПЈ 1948. одмах након сукоба са Стаљином и СССР-ом у лето 1948. године. Са једне стране, одговор на „проблем“ који је не без разлога виђен као криза која може да израсте у оружани сукоб значајних размера водио је ка „збијању редова“ унутар Партије која почиње да се обрачунава репресивним мерама са свима за које се претпостављало да не мисле исто. Са друге стране, управо је „збијање редова“ указало на степен неефикасности нижих органа власти, тромост масовних организација и незаинтересованост чланства. Политичка и друштвена криза биле су на врхунцу када је унутар КПЈ преовладало мишљење да се власт али и одговорност мора делегирати и поделити.

Доношење *Закона о управљању државним привредним предузећима и вишим привредним удружењима од стране радних колектива* (1950) којим је уведен постепени прелазак на самоуправљање, што ће бити и потврђено *Уставним законом* из 1953. било је увод у доношење: *Закон о народним школама* (1951), *Одлуке о основним начелима друштвеног управљања у школама* (1954), *Општег закона о управљању школама* (1955). На тај начин су се створили услови не само за демократизацију односа унутар школе већ и за формирање Комисије за реформу школства 1953. чији ће рад резултирати доношењем *Општег закона о школству* 1958. односно *Закона о основној школи* 1959. и успостављањем јединствене осморазредне основне школе на територији читаве Србије и Југославије.

Реформа основношколског система у Југославији почивала је на неколико чинилаца. Пре свега она се ослањала на идеје социјалистичке педагогије односно теорију социјалистичког васпитања. Модерна реформа школског система у Југославији педесетих година 20. века не би била могућа без ангажовања бројних стручњака из области педагошке струке која се у послератној Југославији „градила“ упоредо са напредовањем радова на извођењу реформе. Педагошка наука у Југославији „артикулисала“ је први значајан и званичан отклон према дотадашњим неприкосновеним „совјетским“ узорима на Првом конгресу педагога Југославије у Београду 1952. године. У наредном периоду међу југословенским педагозима у потпуности ће се испрофилисати мишљење да се совјетска педагогија не може узимати као основ и узор југословенске педагогије при чему је прављена разлика између совјетске и марксистичке (марксистичко-лењинистичке) педагогије која се тумачила као научна основа југословенске педагогије. До Саветовања

југословенских педагога на Сљемену код Загреба 1963. године југословенска педагогија прихватиће мишљење да се марксистичка педагогија не развија само у земљама народне демократије односно „земљама социјализма“ већ и у западним земљама. Овај став дошао је до изражаја већ почетком педесетих година 20. века када је, најпре, новоосновани загребачки часопис *Педагошки рад* почео редовно да објављује библиографије савремене педагошке литературе са Запада (Француска, Западна Немачка, Сједињене Америчке Државе, Енглеска). Од отпочињања конкретних радњи на реформи школства односно од 1953. године до 1958. године и доношења *Општег закона о школству* велики број југословенских стручњака, пре свега захваљујући посредству УНЕСКО-а, агенције Организације УН-а задужене за међународну просветну и културну сарадњу био је у прилици да борави на дужим студијским боравцима у западно-европским земљама и Сједињеним Америчким Државама. Захваљујући њима али и систематском раду на проучавању „западне“ педагогије, од почетка педесетих година 20. века у Југославију почиње да пристиже педагошка литература са Запада која ће извршити веома јак утицај на педагошку науку у Југославији која ће до краја постојања југословенске државе остати „лојална“ социјалистичкој педагогији. Профилисање југословенске социјалистичке педагогије као оне која не почива на совјетској педагогији већ „на више стотина година старом развоју педагошких идеја које се могу означити као социјалистичке“ посебно је дошло до изражаја током педесетих и шездесетих година на пољу масовног превођење класика у њиховом изворном облику. Тих година преведени су: Морова *Утопија* (1951), Кампанелин *Град Сунца* (1964), Овенов *Нови поглед на друштво* (1957) и део *Књиге новог моралног света* (1958), избор из дела Сен-Симона и Шарл Фуријеа (1952), Кабеов Пут у *Икарију* (1952), зборници Лењинових радова *О култури и васпитању* (1952) и *О комунистичком васпитању и школи* (1960), зборник Наталије Крупскаје *О васпитању и настави* (1949) итд. Педесетих и шездесетих година 20. века почели су да излазе неки од најпознатијих југословенских педагошких часописа као што су: *Савремена школа* (Београд), *Педагошки рад* (Загреб), *Просветно дело* (Скопље), *Наша школа* (Сарајево), *Слободна педагогика* (Љубљана), *Предшколско дете* (Београд), *Настава и васпитање* (Београд), *Живот и школа* (Осијек) и *Педагошка стварност* (Нови Сад).

Значајан допринос реформи школства у Југославији педесетих година 20. века дао је Савет друштава за старање о деци и омладини Југославије који је основана 1952. године

у Загребу са задатком да као „друштвена трибина окупља, повезује и активира све заинтересоване организације, установе и појединце на разним подручјима васпитања“. Своје програме друштвене бриге о деци и координацију акција државних органа и различитих друштвених организација Савет је реализовао преко неколико комисија: 1. Комисије за рад са родитељима; 2. Комисије за рад са пионирима; 3. Комисије за предшколско васпитање; 4. Комисије за дечију литературу и штампу; 5. Комисије за филм; 6. Комисије за ликовно васпитање; 7. Комисије за музичко васпитање. На раду у поменутим комисијама било је ангажовано преко 186 педагога, психолога, лекара, ликовних педагога, књижевника, музичара и друштвених радника. Поједине комисије попут: Комисије за предшколско васпитање, Комисије за дечију литературу и штампу, Комисије за филм, Комисије за ликовно васпитање, Комисије за музичко васпитање имале су посебно значајан утицај на рад Комисије за реформу школства, израду *Општег закона о школству* из 1958. али и одређеног броја законских решења која су произашла из законодавства 1958.

Радовима на реформи школства посебно је допринео *Програм међународне сарадње наших просветних радника* који је Југославија имала од 1955. Тих година, југословенски просветни радници били су радо виђени гости, углавном у земљама Западне Европе, као што су просветни радници из Западне Европе често посећивали Југославију. У периду од 1952. Југославију су посетили просветни радници из: Данске, Западне Немачке, Турске, Француске, Сједињених Америчких Држава итд. Током радова на реформи школства, Комисија за реформу школства узела је у обзир неколико модела реформисаних образовних система и то: енглеског, француског, америчког, канадског и шведског, што не треба да чуди ако се зна да је од 1950. године и потписивања уговора о сарадњи са УНЕСКО-ом, Југославија била у прилици да велики број својих младих стручњака, пре свега, нову и школовану генерацију југословенских педагога упути на дужа студијска путовања у: Енглеску, Француску, Западну Немачку, Сједињене Америчке Државе итд.

Радови на реформи основног школства у Србији и Југославији који се могу пратити од краја Другог светског рата представљали су сложен и комплексан посао. Једна од највећих препрека стварању модерног школства у Србији и Југославији били су веома неповољни услови под којима се школа похађала. И ако у периоду од 1944. до 1959. године у Србији долази до значајног повећања, броја школа, одељења и ђака у односу на

предратни период, током читавог периода, основна школа на територији Србије није била једнообразна и јединствена. Годину дана пре ступања на снагу *Општег закона о школству* односно *Закона о основној школи* најпопуларнији тип школе основног обавезног школовања у Србији је била осмогодишња школа. Други најзаступљенији тип школе основног обавезног школовања је била четвороразредна школа. Пример НР Србије је био донекле специфичан јер је, осмогодишња школа, и ако у укупном збиру најзаступљенија школа, у неким деловима Србије била мање заступљена. Четвороразредну школу на Косову и Метохији похађало је више ђака него осмогодишњу школу.

Увођењу модерног система образовања у Србији испречили су се и многи други чиниоци. Школске 1956/1957. године школе које су имале само прва четири разреда чиниле су 94,2% свих основних школа у Србији. Годину дана пре доношења *Општег закона о школству*, у свега 210 основних школа у Србији настава се похађала од првог до шестог разреда. У Србији није постојала школа у којој се настава одвијала од првог до седмог односно од првог до осмог разреда.

Одељења која су бројала између 31 и 40 ученика чинила су 35,2% укупног броја одељења у Србији. За њима нису заостајала одељења која су бројала између 41 и 50 ученика (23,9%). Школске 1952/1953. може се уочити значајан проценат одељења која су имала између 51 и 60 (9,5%) и 61 и више ученика (4,8%).

Највећи број школа у Србији имао је једно или два одељења. Школске 1951/1952 године школе са једним или два одељења чиниле су 75,7% укупног броја основних школа у Србији.

Према првом послератном попису школских зграда из 1951. године, у Југославији је постојала 12 981 зграда основних и виших основних школа. Чак трећина, односно 4573 (35,2%) школске зграде су се налазиле у Србији. Од преко четири хиљаде зграда основних и виших основних школа у Србији, 89,9% су биле приземне зграде. Према истом попису свега 68,3% школских зграда у Србији су представљале наменски грађене објекте.

Према попису из 1951, 48,1% школских зграда у Србији је имало свега једну учионицу. Још једну је имало 40,1% зграда. Само 10,5% школских зграда у Србији је имало кухињу, 4,6% трпезарију, 0,6% купатило и 2,4% свечану или кино-салу. 62,1% школских зграда је било изграђено од цигле и 15,4% од камена. Највећи број школских зграда снабдевао се водом са копненог отвореног бунара (33%), са извора (30,7%) и

копненог затвореног бунара (20,5%). Свега 15,6% школских зграда било је прикључено на електричну енергију док су се у највећем броју школских зграда (83,9%) користиле петролејске лампе. Површина просечне учионице у Србији износила је 45,7м^2. На једну учионицу долазило је 52,9 ђака. Највећи број школских зграда (88,3%) имао је под направљен од дасака. Најзаступљенији облик грејања у школским зградама биле су покретне пећи на које се грејало чак 95,7% школа.

Успех нове политике образовања и васпитања која је прокламована на Трећем пленуму ЦК КПЈ у великој мери је зависио од спремности свих припадника друштва да се активно укључе у њену реализацију. Током педесетих година 20. века могућности југословенског друштва биле су веома скромне. Пре свега, током читавог периода који представља предмет интересовања рада у школским клупама основних школа у Србији седели су ученици који су се све мање и све слабије сећали Другог светског рата. Пред почетак увођења закона из 1959. године у школама основног обавезног школовања у НР Србије седело је 911 625 ученика. Од тог броја њих 573 804 или 62, 94% је било рођено између 1947. и 1950. године. Заједно са 26 884 оних који су рођени 1951. или касније број се пењао на 600 688 и износио је 65, 90% од укупног броја оних који су на територији НР Србије похађали школе основног обавезног школовања.

Најзаступљенији језик у основним школама у Србији био је српскохрватски. Настава на српскохрватском језику одвијала се према подацима за 1956/1957. годину у 4202 од 4793 односно у 87,6% основних школа. Заступљеност српскохрватског језика у основним школама у Србији није била равномерна на целој територији. Према подацима за 1956/1957. годину српскохрватски језик је био најзаступљенији у основним школама на територији уже Србије. Настава на српскохрватском језику одвијала се у 96,3% школа. Најзаступљенији језик неке националне мањине у настави у основним школама на територији уже Србије био је бугарски. Нешто мања заступљеност српскохрватског језика била је у основним школама у Војводини. Настава на српскохрватском језику одвијала се у 84,1% основних школа. Најзаступљенији језик неке националне мањине у основним школама у Војводини био је мађарски. Школске 1956/1957. године настава на мађарском одвијала се у 34,7% војвођанских основних школа. Потпуно другачија ситуација је у основним школама на Косову и Метохији Настава на српскохрватском језику организована је у свега 350 односно 50,5% школа. Настава на албанском односно

„шиптарском“ језику, како је гласио званичан назив језика, одвијала се у чак 75,7% косовскометохијских школа.

Територија Србије била је по много чему специфична. Са изузетком представника италијанске националне мањине који су се школовали искључиво у школама које су се налазиле на територији НР Хрватске представници свих осталих мањинских заједница (бугарска, чешка, словачка, русинска, „шиптарска“, мађарска, румунска, турска, немачка, грчка) школовали су се и у одељењима која су била у склопу основних школа на територији Србије. Представници бугарске националне заједнице школовали су се искључиво у школама које су се налазиле на територији уже Србије. У школама на територији уже Србије школовали су се и представници: чешке, „шиптарске“, румунске, турске и немачке националне заједнице. У школама на територији Војводине школовали су се представници: чешке, словачке, русинске, мађарске, румунске, немачке и грчке националне заједнице. Посебно треба нагласити да се највећи број школа у којима су се школовали представници: словачке, русинске, мађарске, румунске и немачке мањинске заједнице налазио на територији Војводине. Школовање представника грчке националне заједнице постојало је једино на територији Војводине. И ако су се у школама на Косову и Метохији школоволи представници свега две мањинске националне заједнице односно „шиптарске“ и турске, овај део Југославије представљао је једини део земље где се настава на језику националне мањине одвијала у већем броју школа него настава на језику конститутивног народа.

Школске 1949/1950. године законом прописано обавезно школовање похађало је у Србији свега 728 737 ученика од 936 489 дечака и девојчица који су по попису из 1948. имали између 7 и 13 година, односно 77, 8% оних који су по закону били дужни да иду у школу. Према подацима за школску 1951/1952. годину свега 55% ученика основних и виших основних школа у Србији је имало нормалне године старости за одговарајући разред. Чак 33% ученика основних и виших основних школа у Србији је било престарело за одговарајући разред.

Проблеми са којима се суочавала држава у процесу конституисања модерне осморазредне основне школе у Србији и Југославији посебно долазе до изражаја када се деца узраста од 7 до 14 година посматрају као чланови шире заједнице. Од укупно 15 772 098 Југословена колико их је бележио попис из марта месеца 1948, дечаци и девојчице

узраста до 14 година старости чинили су 32, 53% грађана ФНРЈ. Дечака и девојчица, узраста од 7 до навршених 14 година старости, било је према попису из 1948. године 55, 36% од укупног броја дечака и девојчица узраста од 0 до 14 година старости или 18, 01% од укупног броја становника Југославије. Највећи број њих живело је у домаћинству које је имало највише четири члана. Већина их је била рођена у браку партнера који су у тренутку рађања детета имали око 23 године. Родитељи дечака и девојчица који су у периоду између 1944. и 1959. имали између 7 и 14 година имали су, у највећем броју случајева у временском интервалу у оквиру ког су њихова деца похађала основну школу између 25 и 39 година старости. Радило се о претежно активном становништву које је у највећем броју случајева живело на селу на поседима величине од 5 до 10 хектара. У колико су живели у граду постојала је већа вероватноћа да су радили као службеници а не као радници.

Петина малишана који су у интервалу од 1944. до 1959. похађали основну школу у Србији имала је неписменог бар једног родитеља. У 76% случајева то су биле мајке. Вероватноћа да им родитељи нису имали стручну спрему износила је око 33%. У 70% случајева стручну спрему нису имале мајке. Родитељи са одређеним стручним квалификацијама у већини случајева су имали нижу или вишу средњу школу. У колико су имали завршен факултет у највећем броју случајева радило се о родитељима са дипломом: Техничког, Медицинског, Правног или Филозофског факултета. Мобилност родитеља дечака и девојчица који су од 1944. до 1959. похађали основну школу у Србији била је минимална. Већина их је била рођена у граду или срезу где су живели односно пописани 1948. године.

Животни стандард већине основаца био је више него скроман. У колико су потицали из радничких или службеничких породица већина их је живела са родитељима чији је највећи део прихода потицао од редовних прихода односно плате. Почетком педесетих година 20. века приходи четворочлане радничке или службеничке породице у Србији били су нешто већи од расхода под условом да се новац трошио само за задовољење најелементарнијих потреба. Највећи део прихода, односно око 50% зараде одлазило је на храну, око 13% на обућу и одећу, 6% на огрев и осветљење и изузетно висок проценат, око 6% на дуван и пиће. Исхраном чланова радничких и службеничких породица у Србији средином 20. века доминирали су: хлеб, пециво, кекс, брашно, гриз,

кромпир и пасуљ односно намирнице богате угљеним хидратима. Остале врсте намирница биле су заступљене у далеко мањој мери. Просечна четворочлана радничка или службеничка породица трошила је месечно: између 6 и 7 кг меса од тога око 1 кг пилећег, 27 л млека, 30 комада јаја и око 15 кг свежег воћа.

Већина породица живела је у градовима у приземним зградама углавном изграђеним пре рата, у становима који су имали око 43м^2, у највећем броју случајева, собу или две. Сваки пети стан био је прикључен на електричну енергију и воду и ако је вероватноћа да се има струја била веће него да се има вода. Око 16% станова је имало сопствену кухињу, око 3% купатило и око 4% клозет у стану.

Модернизацији школског система у Југославији, стварању јединствене осморазредне основне школе посебно је непогодовало сазнање о недовољном броју просветних радника током скоро читавог период од краја рата до доношења *Општег закона о школству*. Према расположивим подацима пораст броја школа, одељења и ученика није пратио пораст броја наставног особља. Број наставника ангажованих у основним школама у Југославији после Другог светског рата надмашио је број наставника ангажованих у основним школама у Краљевини Југославији школске 1938/1939. тек 1953/1954. године. Да би се убрзао процес школовања будућих учитеља просветна власт која се у Србији конституисала већ крајем 1944. године донела је одлуку да се при већини расположивих учитељских школа у Србији организују курсеви за образовање учитеља на којима су предност имали они кандидати који су започели школовање у учитељским школама пре рата да би га прекинули за време окупације. На курсеве при већини учитељских школа у Србији су се могли пријавити сви који су испуњавали минималне услове у погледу предходног школовања. Да би се у што краћем року дошло до што већег броја учитеља, већ школске 1944/1945. школовање у свим учитељским школама је скраћено са пет на четири године. Тек десет година касније односно школске 1954/1955. створиће се услови да се школовање учитеља поново продужи на пет година. Током читавог периода који представља предмет интересовања рада сви они који су се определили за учитељски позив морали су проћи кроз софистициран систем „изградње“ социјалистичких кадрова који се састојао од: похађања курсева, провере политичке и моралне подобности, доказивања на различитим задацима који често нису имали никакве везе за обављањем учитељског или наставничког позива, ослањајући се на наставне

планове и програме који су се често мењали и уџбенике који су у великој мери недостајали. Ефикасност учитеља у изградњи „социјалистичке школе“ у великој мери је била ограничена социјалним положајем учитеља и скромним условима живота који су се често ограничавали на живот у самоћи, лошем смештају, веома традиционалним и конзервативним срединама инфраструктурно лоше повезаним са већим градовима.

Ограничена материјалним стањем школства, неповољном социјалном структуром ученика, недовољним бројем незадовољних учитеља и наставника, југословенска држава се у циљу спровођења реформе школства која је била замишљена на најширој друштвеној платформи односно активној партиципацији не само ученика и учитеља већ и родитеља, посебно истакла на пољу афирмације једног потпуно другачијег односно „срећног детињства“.

Током педесетих година 20. века држава је наклоност четвртини сопствене популације исказала, пре свега, кроз афирмацију дечијих права путем чланства у бројним међународним организацијама као што су: УНИЦЕФ (1947) и УНЕСКО (1950). Југославија је 1954. године потписала *Резолуцију* Генералне скупштине УН-а којом је установљен Светски дан детета. Пет година касније, Југославија је била један од потписника *Декларације права детета.* Међународна заједница окупљена око ОУН-а одала је по први пут признање једној комунистичкој земљи за постигнуте резултате на пољу дечије заштите априла 1953. када је у Београд стигла вест да ће Југославија бити наредни домаћин конгреса Међународне уније за заштиту деце (1958). Крајем педесетих Југославија је преко Савета друштава за старање о деци и омладини Југославије, остварила сарадњу са организацијама као што су: Save the Children Fund из Лондона (1959) и Савет за заштиту деце Пакистана (1960). У исто време остварена је сарадња са American Friend Service Comitte из Сједињених Америчких Држава. Југославија је сарађивао са Federation International des Communites d` Enfant`s на проблемима заштите деце без породице. Посебно добра сарадња остварена је са Светском организацијом за предшколско васпитање (ОМЕП*)* чији је Осми међународни конгрес одржан августа 1960. године у Југославији. Значајна сарадња на проблемима ширења филмске културе међу децом остварена је са Међународним центром за дечији филм. Држава је преко струковних удружењ сарађивала са: Међународном организацијом за ликовно васпитање (ИНСЕА) и Међународном организацијом за дечију књижевност. Сарадња са

Међународним семинаром за испитивање у породици у великој мери је унапредила дискусију о питању положаја и улоге коју породица има у подизању и васпитавњау деце у Југославији.

Непосредно по окончању рата Југославија се посебно истакла на пољу збрињавања ратне сирочади и деце из социјално угрожених породица стварањем, најпре, концентрисаних дечијих насеља у Војводини а онда и збрињавањем деце у домовима за децу без родитељског старања. До краја педесетих година 20. века Југославија је захваљујући помоћи Међународног дечијег фонда Организације Уједињених нација успела да се избори са бројним заразним болестима које су до тада харале Југославијом и односиле велики број најмлађих односно дечијих живота. Посебна пажња посвећена је друштвеној бризи за мајку и дете. Први центри за мајку и дете почели су да се оснивају у крајем педесетих година када је, 1958. почела изградња, данас Института за мајку и дете у Београду.

Афирмација социјалне бриге за децу као и постизање видљивих резултата на овом пољу упоредо са порастом живоног стандарда били су предуслов за почетак тзв. „социјалистичке производње детињства“. У другој половини педесетих година јавни простор у Југославији делимично је „узурпирала“ слика детета као конзумента производа масовне производње. Она се у широј јавности „развијала“ заједно са сликом о порасту животног стандарда. Званично је промовисана септембра месеца 1957. године када је у Загребу одржана чувена, међународна изложба *Породица и домаћинство*. Међународна изложба *Породица и домаћинство* као и први *Дечији сајм*, одржан у оквиру исте изложбе, уследили су након отварања првих робних кућа у Београду 1952. године. Годину дана након одржавања изложбе *Породица и домаћинство* уследило је отварање првог супер-маркета на Цветном тргу у Београду. Исте године када је отворен први супер-маркет у Југославији, на загребачком велесајму приказан је идеалан тип стамбене заједнице у Југославији у којој, како је писала *Политика*, „живи око 5000 становника, у зградама размештеним по парковима у зеленилу, са сопственом осмогодишњом школом, центром за снабдевање и различитим сервисима за помоћ у домаћинству, установама за чување деце итд“. На Загребачком велесајму 1958. године приказани су почеци формирања првих модерних стамбених заједница у градовима широм Југославије као што су: Љубљана

(Савско насеље), Загреб (насеље на Рапској цести), Сарајево (Грбавица), Београд (Нови Београд), Зрењанин, Велење итд.

Редефинисање животног простора и старих навика у највећој мери је требало да се одрази на породицу која током педесетих година почиње да добија контуре модерне породице. До 1962. године родитељима у Југославији је понуђена помоћ у виду 508 школа за родитеље и 600 центара-саветовалишта. Једно од првих саветовања посвећено раду са родитељима одржано је јануара 1961. године у Београду. Саветовање је отворило нека од најзначајнијих питања везано за: сарадњу школе и родитеља, рад здравствених и социјалних установа и сарадњу са родитеља. Улога родитеља у васпитању постала је „преко ноћи" предмет бројних стручних расправа, округлих столова и саветовања од којих је прво под називом *Саветовање о образовању и васпитању родитеља* одржано у Љубљани 28. фебруара 1957. године. Нове политика образовања и васпитања која је у ширем смислу редефинисала однос према деци и детињству па самим тим и однос деце и родитеља, донела је на странице писаних медија у Југославији педесетих година 20. века нову тему која је до тада углавном припадала сфери приватног, интимног скоро недодирљивог односно тему породичних односа за које ће се по први пут јавно и отворено рећи да нису увек ни иделани ни „уобичајени". Од почетка педесетих година 20. века новине у Југославији су биле преплављене чланцима о васпитању деце. Васпитање деце постало је топ тема свих врста штампаних гласила у Југославији. Од овог времена посебан простор у медијима и литератури о васпитању добијају теме у вези са новим „приступима" васпитању који су све више искључивали физичку казну. Од родитеља се очекивало да у складу са новом политиком, која је предвиђала стицање знања и одређених вештина и ван школске клупе, откривају склоности своје деце и уписују их на различите ваншколске активности као што су: пливање, свирање музичких инструмената, гимнастика. Од 1953. године „у моду" улази учење енглеског језика.

Поред јединствене осморазредне школе која је била најзначајнији резултат послератне реформе школства, имплементација нове политике образовања и васпитања у Југославији током педесетих година 20. века имала је још један значајан резултат а то је стварање специфичне и особене југословенске дечије културе. Током педесетих година 20. века сви велики европски и светски филмски фестивали дали су признање југословенском филму за децу чија је естетика подједнако успешно комуницирала са малишанима с обе

стране Зида. Афирмацији југословенског филма за децу најпре је допринео Филмски фестивал у Пули, основан 1954, на коме су педесетих година 20. века тријумфовали филмови: *Абра-кабра*, *Добро морје*, *Ветар је стао пред зору*, *Прометни знаци – уличнu јунаци*, *Изгубљена оловка* итд. Свог првог победника у Венецији Југославија је имала већ 1951. године са филмом *Пионир и двојка* Награда у Венецији није изостала ни наредне године за филм *Кекец*. Након *Кекеца* у Венеције је тријумфовао и филм *Изгубљена оловка* који ће неколико година касније односно 1966. на Филмском фестивалу у Кану бити проглашен једним од десет најбољих дечијих филмова свих времена. Ипак свог првог победника у Кану Југославија је имала већ 1960. године када је награда за најбољи дечији филм на Фестивалу омладинског филма додељена филму *Црни бисери.* Том приликом филм *Црни бисери* понео је *Златну награду* чиме увршten у Златни фонд светских филмова за децу и омладину. Поред филмског, педесетих година 20. века у Југославији је почело да цвета и књижевно стваралаштво за децу које је поред бројних писаца као што су: Тоне Селишкар, Десанка Максимовић, Мато Ловрак, Франц Бевк и Гвидо Тартаља, изнедрило и бројне ликовне ствараоце који ће се посебно исказати у једној новој дисциплини односно у ликовном опремању књижевних дела за децу. Неки од њих били су: Сава Николић, Јоже Циуха, Марија Вогелник и Љубица Цуца Сокић.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

Архив Југославије:

1. Југословенска комисија ОУН за просвету, науку и културу
2. Комисија државне контроле
3. Комитет за фискултуру Владе ФНРЈ
4. Комитет за културу и уметност Владе ФНРЈ
5. Комитет за школе и науку при влади ФНРЈ
6. Комитет за социјално старање
7. Комитет за заштиту народног здравља
8. Министарство народног здравља ДФЈ
9. Министарство просвете Владе ФНРЈ
10. Министарство социјалне политике ДФЈ
11. Председништво Владе
12. Президијум Народне скупштине
13. Просветни савет Југославије
14. Савет за народно здравље и социјалну политику
15. Савет за науку и културу Владе ФНРЈ
16. Савез организација за васпитање и бригу о деци Југославије
17. Савез педагошких друштава Југославије
18. Савезна комисија за физичку културу
19. Савезна Народна скупштина
20. Савезна планска комисија
21. Савезна школа за руководиоце пионирских организација
22. Савезни комитет за здравство и социјалну политику
23. Савезни савет за образовање и културу
24. Савезни савет за здравствену и социјалну политику
25. Савезни секретаријат за спорт и омладину
26. Савезни секретаријат за образовање и културу
27. Савезни завод за народно здравље
28. Савезно извршно веће
29. Секретаријат СИВ-а за народно здравље
30. Секретаријат за народно здравље и социјалну политику
31. СКЈ
32. Титов фонд за стипендирање младих радника и радничке деце Југославије
33. Удружење југословенског учитељства

Архив Србије:

1. ЦК СКС
2. Главни одбор АФЖ Србије
3. Министарство за науку и културу,
4. Министарство просвете НРС
5. Републички секретаријат за образовање
6. Савет за просвету и културу НРС

Архива Јосипа Броза Тита:

1. Кабинет председника Републике
2. Канцеларија маршала Југославије

Објављени извори:

1. *AVNOJ i revolucija. Tematska zbirka dokumenata 1941-1945* (priredili S. Nešović i B. Petranović), Beograd 1983.

2. *Bilten saveznog zavoda za statistiku i evidenciju*, Beograd, 1953.

3. *Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokratiju, VI kongres KPJ*, Beograd, 1952.

4. Докнић, Бранка, Иван Хофман, *Културна политика Југославије 1945-1952. Зборник докумената*, 1-2, Београд, 2009.

5. *II kongres KP Srbije*, Beograd, 1949.

6. Đilas, Milovan, „Izveštaj o agitaciono-propagandnom radu“, *V. kongres Komunističke partije Jugoslavije 21-28. jula 1948*. Stenografske beleške, 1949

7. *Конгреси и земаљске конференције КПЈ 1919-1937*, Београд, 1949.

8. *Narodne novine: službeni list Narodne Republike Hrvatske*, 116, 1946.

9. *Odluke V kongresa KPJ, sa Programom KPJ*, Beograd, 1948.

10. *Општи закон о школству са Уводним законом, регистром и експозеом Родољуба Чолаковића*, Београд, 1958.

11. *Osnivački kongres KP Srbije*, Beograd, 1972.

12. *Osnovne i srednje škole 1957/1958*, Beograd, 1959.

13. *V kongres Komunističke partije Jugoslavije*, Beograd, 1948.

14. *Петогодишњи план развитка народне привреде Народне републике Србије у годинама 1947-1951*, Београд, 1947.

15. *Rezolucija i Zaključak o publikaciji III kongres Saveza komunista Srbije (materijali)*, Beograd, 1954.

16. *VII kongres SKJ (stenografske beleške)*, Beograd, 1958.

17. *Службени гласник Србије*, 43, 1945.

18. *Службени лист НР Црне Горе*, 10, 1946.

19. *Службени лист ФНРЈ*, 9. март 1945.

20. *Службени лист ФНРЈ*, 1. фебруар 1946.

21. *Службени лист ФНРЈ*, 12. фебруар 1946.

22. *Službeni list NR Bosne i Hercegovine*, 13, 1947.

23. *Службени весник на НР Македонија*, 38, 1948.

24. *Службени лист ФНРЈ*, 108, 15. децембар 1948.

25. *Службени лист ФНРЈ*, 114, 31. децембар 1948.

26. *Службени лист ФНРЈ*, 32, 29. април 1950.

27. *Statistički godišnjak FNRJ za 1954. godinu*, Beograd, 1954.

28. *Statistički bilten Saveznog statističkog ureda Federativne Narodne Republike Jugoslavije (Prosveta, nauka i kultura*), 1. oktobar 1950.

29. *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, Beograd, april 1954.

30. *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 26, Beograd, decembar 1954.

31. *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, Beograd, mart 1955.

32. *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 43, Beograd, jun 1955.

33. *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 49, Beograd, oktobar 1955.

34. *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 72, Beograd, mart 1957.

35. *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 118, Beograd, jun 1958.

36. *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 122, Beograd, avgust 1958.

Периодика:

1. *Борба*
2. *Комунист*
3. *Млади борац*
4. *Млади градитељ*
5. *Млади задругар*
6. *Млада снага*
7. *Народна просвјета*
8. *НИН*
9. *Пионир*
10. *Политика*
11. *Просветни преглед*
12. *Просветни радник*
13. *Родитељ*
14. *Савремена школа*

Књиге:

1. Arijes, Filip, *Vekovi detinjstva*, Beograd, 1989.

2. Asman, Alaida, *Rad na nacionalnom pamćenju*, Beograd, 2002.

3. Baruch Wachtel, Andrew, *Making a Nation, Breaking a Nation: Literature and Cultural Politics in Yougoslavia*, Standford: Standford University Press, 1998.

4. Best J. W. *Истраживања у педагогици*, I-II, Београд, 1961.

5. Богавац, Т. „Школство у Србији на путу до реформе“, *Развој школа 1945-1975*, Београд, 1980.

6. Bondžić, Dragomir, *Beogradski univerzitet 1944-1952*, Beograd, 2004.

7. Бонџић, Драгомир, *Универзитет у социјализму: високо школство у Србији 1950-1960*, Београд, 2010.

8. Бонџић, Драгомир, *Мисао без пасоша. Међународна сарадња Београдског универзитета 1945-1960*, Београд, 2011.

9. Burguiere, Andre Christiane Klapisch – Zuber, Martine Segalen, Francoise Zonabend, *A History of the Family. The impact of modernity*, volume two, London, 1996.

10. Buyse R. *Експериментисање у педагогији*, Београд, 1961.

11. Connerton, Paul, *Kako se društva* sjećaju, Zagreb, 2004.

12. *Cultures of Child Health in Britain ant the Netherlands in the Twentieth Century* (ed. Marijke Gijswijt-Hofstra, Hilary Marland), Aamsterdam, New York, 2003.

13. Cuninngham, Hugh, *The Invention of Childhood*, London, 2006.

14. *Child Welfare and Social Action in the Nineteenth and Twentieth Centuries: International Perspectives* (ed. Jon Lawrence, Pat Starkey), Loverpool, 2001.

15. *Childhood in the Past. 19 th and 20 th Century* (Additional Teaching Materials) (ed. Milan Ristović, Dubravka Stojanović), Association for Social History, Belgrade, 2001.

16. Velikonja, Mitja, *Titostalgija*, Beograd, 2010.

17. Vujsić – Živković, Nataša, *Šezdeset godina časopisa Pedagogija*, Beograd, 2006.

18. Вучетић Младеновић, Радина, *Европа на Калемегдану. Цвијета Зузорић и културни живот Београда 1918-1941*, Београд, 2002.

19. Vučetić, Radina, *Koka-kola socijalizam*, Beograd, 2012.

20. Gabrič, Aleš, *Slovenska agitpropska kulturna politika 1945-1952*, Ljubljana, 1991.
21. Gabrič, Aleš, *Socijalistička kulturna revolucija: slovenska kulturna politika 1953-1962*, Ljubljana, 1995.

22. Gabrič, Aleš, *Šolska reforma 1953-1962*, Ljubljana, 2006.

23. Gabrič, Aleš, *Sledi šolskega razvoja na slovenskem*, Ljubljana, 2009.

24. Гаталовић, Миомир, *Дарована слобода –партија и култура у Србији*, Београд, 2010.

25. Gardner, Phil, *The Lost Elementary School of Victorian England*, London, 1984; Pamela Horn, *The Victorian and Edwardian School Child*, Stroud, 1989.

26. Гашић, Ранка, *Београд у ходу ка Европи. Културни утицаји Британије и Немачке 1918-1941*, Београд, 2005.

27. Гедис, Џон Л, *Хладни рат*, Београд, 2003.

28. Goldstein, Ivo, *Hrvatska 1918-2008*, Zagreb, 2008.

29. Good C. V, *Увод у педагошка истраживања*, I-II, Београд, 1961.

30. Гудац-Додић, Вера, *Жена у социјализму*, Београд, 2006.

31. Grubačić, Kosta, *Sistem obrazovanja u Sovjetskom Savezu*, Beograd-Zagreb, 1946.

32. Гудац Додић, Вера, *Жена у социјализму. Положај жене у Србији у другој половини 20. века*, Београд, 2006.

33. Davin, Anna, *Growing Up Poor: Home, School and Street in London 1870-1914*, London, 1996.

34. Decroly, O, Buyse R. *Увод у квантитативну педагогику*, Београд, 1961.

35. *Destiny Obscure: Autobiographies of Childhood, Education and Family from the 1820s to 1920s* (ed. John Burnett), Harmondsworth, 1982.

36. Di Lelio, Ana, *Kosovska bitka u albanskom epi*, Beograd, 2010.

37. Dimić, Ljubodrag, *Agitprop kultura. Agitpropska faza kulturne politike u Srbiji 1945-1952*, Beograd, 1988.

38. Димић, Љубодраг, *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941*, I-III, Београд, 1997.

39. Дјуи, Џон, *Васпитање и демократија*, Цетиње, 1970.

40. Добривојевић, Ивана, *Село и град. Трансформација аграрног друштва Србије 1945-1955*, Београд 2013.

41. Докнић, Бранка *Културна политика Југославије 1946-1963*, Београд, 2013.

42. Duda, Igor, *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*, Zagreb, 2005.

43. Dyhouse, Carol, *Girls Growing Up in Late Victorian and Edwardian Englan*d, London, 1981.

44. Ђокић, Р. *Револуција и стваралаштво*, Београд, 1969.

45. *Edwardian Childhoods* (ed. Thea Thompson) , London, 1981.

46. *Enciklopedia of Children and Childhood in History and Society* (ed. Paula S. Fass) , New York, 2004.

47. Erdei, Ildiko, „The Happy Child` as an Icon of Socialist Transformation: Yugoslavia`s Pioneer Organization“, *Ideologies and National Identities: The Case of Twentieth-Century Southeast Europe* (ed. John Lampe i Mark Mazower), Budapest-London, 2004.

48. Erdei, Ildiko, *Čekajući Ikeu. Potrošačka kultura u postsocijalizmu i pre njega*, Beograd, 2012.

49. Žerjavić, Vladimir, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svetskom ratu,* Zagreb, 1989.

50. Жиру, Анри, *О критичкој педагогији*, Београд 2013.

51. Зундхаузен, Холм, *Историја Србије од 19. до 21. века*, Београд, 2008.

52. Илић, Александра, *Уџбеници и национално васпитање у Србији 1878-1918*, Београд, 2010.

53. Илић Рајковић, Александра В. *Радна школа у Србији (1880-1940)*, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2013. (докторска дисертација)

54. *In the Name of the Child: Child Health and Welfare*, *1880-1940* (ed. Roger Cooter), London, 1992.

55. Исић, Момчило, *Основно школство у Србији 1918-1941*, I-II, Београд, 2005.

56. Исић, Момчило, *Основно школство у Подрињу 1914-1944*, Београд, 2005.

57. Исић, Момчило, Милорад Радојчић, *Основна школа „Милан Мушас“ Уб 1820-2010*, Уб, 2010.

58. *Историја СКЈ*, Београд, 1985.

59. Jakovina, Tvrtko, *Socijalizam na američkoj pšenici 1948-1963*, Zagreb, 2002.

60. Jackson, Louise A., *Child Sexual Abuse in Victorian England*, London, 2000.

61. Janev, Igor, *Kulturna diplomatija. Spoljna politika Jugoslavije (SCG) prema UNESKO-u*, Beograd, 2004.

62. Janjetović, Zoran, *Between Hitler and Tito. Disapperance of The Etnic Germans from The Vojvodina*, Belgrade, 2005.

63. Janjetović, Zoran, *Nemci u Vojvodini*, Beograd, 2009.

64. Јурукова, Нада, *Основното воспитание и образование во Македонија (1944-1950)*, Скопје, 1990.

65. Karge, Hajke, *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje*, Beograd, 2014.

66. Кеј, Елен, *Есеји о љубави и браку*, Београд.

67. Кеј, Елен, *Млади нараштај*, Београд, 1914.

68. Кеј, Елен, *Љубав и етика*, Београд, 1919.

69. Кеј, Елен, *О васпитању детета код куће*, Београд-Сарајево, 1919.

70. Кеј, Елен, *Женски покрет*, Београд-Сарајево, 1923.

71. Kelly, Catriona, *Children`s World, Growing Up in Russia, 1890-1991*, New Haven – Yale University Press, London-Yale, 2007.

72. Kline, Stephen, *Out of the Garden: Toys and Children`s Culture in the Age of TV Marketing*, London, 1993.

73. Kovačević, Bogoljub, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, Sarajevo, 1990.

74. Кољанин, Драгица, *Изграђивање идентитета: историја Југославије у уџбеницима за основне школе у Србији 1929-1952*, Нови Сад, 2014.

75. Koren, Snježana, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945-1960). Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti i historiografija*, Zagreb 2012.

76. Кремптон, Ричард Џ. *Балкан после Другог светског рата*, Београд, 2003.

77. Крсмановић, М. *Борба СКЈ за марксистички концепт културе*, Београд, 1981.

78. Лакер, Волтер, *Историја Европе 1945-1992*, Београд, 1999.

79. Livschiz, Ann, *Growing Up Soviet: Chidhood in the Soviet Union, 1918-1958* (Ph, D diss), Stanford University, 2006.

80. Lorejn, Lis, *Održavanje Tita na površini*, Beograd, 2003

81. Maze, Kasper, *Bezgranična zabava. Uspon masovne kulture 1850-1970*, Beograd, 2008.

82. Manojlović Pintar, Olga, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989*, Beograd, 2014.

83. Марковић, Оливера, *Компаративна анализа уџбеника историје у Бугарској и Југославији 1944-1953*, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2010. (мастер рад)

84. Марковић, Предраг, *Београд и Европа 1918-1941. Европски утицаји на модернизацију Београда*, Београд, 1992.

85. Марковић, Предраг Ј, *Београд између Истока и Запада 1948-1965*, Београд, 1996.

86. Мекларен, Питер, *Че Гевара, Пауло Фреира и педагогија револуције*, Београд, 2013.

87. Мекларен, Питер, *Живот у школама*, Београд, 2013.

88. Milić, Vladimir, *Revolucija i socijalna struktura*, Beograd, 1978.

89. Милићевић, Наташа, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, Београд, 2009.

90. Goran Miloradović, *Karantin za ideje: logori za izolaciju „sumnjivih elemenata" u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1919-1922*, Beograd, 2004.

91. Милорадовић, Горан, *Лепота под надзором. Совјетски културни утицаји у Југославији 1945-1955*, Београд, 2012.

92. Милошевић, Жарко П., Станко Ј. Митић, *Основно школство Зајечара 1830-2003*, Зајечар, 2003.

93. Obradović, Marija, *Narodna demokratija u Jugoslaviji 1945-1952*, Beograd, 1995.

94. Opie, Iona, Peter Opie, *Children`s Games in Street and Playground*, London, 1969.

95. Перишић, Мирослав, *Од Стаљина ка Сартру. Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945-1958*, Београд, 2008.

96. Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije*, I-III, Beograd, 1989.

97. Petrović Todosijević, Sanja, *Za bezimene. Delatnost UNICEF-a u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji 1947-1954*, Beograd, 2008.

98. Planchard, E. *Педагошка истраживања*, Београд, 1960.

99. Pollock, Linda, *A Lasting Relationship: Parents and Children Over Three Centuries*, Hanover, London, 1987.

100. Potkonjak, Nikola, *Sistemi obrazovanja u Engleskoj, SAD i Kanadi*, Beograd, 1980.
101. Поткоњак, Никола М. *Развој схватања о конститутивним компонентама педагогије у Југославији (1944/1945 – 1991/1992)*, Београд, 1994.

102. Поткоњак, Никола, *XX век: Ни „век детета“ ни век педагогије: има наде: XXI vek,* Beograd, 2000.

103. Поткоњак, Никола, *Образовање учитеља у Срба*, Ужице, 2006.

104. Radelić, Zdenko, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945-1991: od zajedništva do razlaza*, Zagreb, 2006.

105. Радић, Радмила, *Држава и верске заједнице 1945-1970*, I-II, Београд, 2002.

106. Ristović, Milan, *Dug povratak kući. Deca izbeglice iz Grčke u Jugoslaviji 1948-1960*, Beograd, 1998.

107. Rihtman Auguštin, Dunja, *Ulice moga grada*, Beograd, 2000.

108. Roberts, Elizabeth, *Women and Famillies: An Oral History, 1940-1970*, Oxford, 1995.

109. Rummel, F. I. *Увод у истраживачке поступке у педагогији*, , I-II, Београд, 1961.

110. Selinić, Slobodan, *Beograd 1960-1970. Snabdevanje i ishrana*, Beograd, 2005.

111. Сегалан, Мартин, *Социологија породице*, Београд, 2009.

112. Simović, Ranko, *Politika obrazovanja i njena realizacija u SR Srbiji*, Beograd, 1990.

113. Smit, Antoni D. *Nacionalni identitet*, Beograd, 2010.

114. Спасић, Ивана, *Социологија свакодневног живота*, Београд, 2004.

115. Spehnjak, Katarina, *Javnost i propaganda. Narodni front u politici i kulturi Hrvatske 1945-1952*, Zagreb, 2002.

116. Springhall, John, *Youth, Empire and Society: British Youth Movements 1883-1940*, London, 1977.

117. Steward, J. C. *The New Child: British Art and the Origins od Modern Childhood 1730-1830*, Berkeley, 1995.

118. *Сто година Просветног савета Србије 1880-1980*, Београд, 1980.

119. Shore, Heather, Artful Dodgers: *Youth and Crime in Early Nineteenth-Century London*, Woodbridge, Suffolk, 1999.

120. Dubravka Stojanović, Radina Vučetić, Sanja Petrović Todosijević, Olga Manojlović Pintar, Radmila Radić, *Novosti iz prošlosti. Znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*, Beograd, 2010.

121. Суша, Ања, *Београдско позориште и студентске демонстрације `68* (магистарски рад), Београд, 2001.

122. Тешић, Владета, *Морално васпитање у школама у Србији (1830-1878)*, Београд, 1974.

123. Travers, R. M. W, *Увод у педагошка истраживања*, I-II, Београд, 1961.

124. Трговчевић, Љубинка, *Планирана елита. О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Београд, 2003.

125. Тропин, Тијана, *Теоријски аспекти превођења књижевности за децу са становишта културе*, Филолошки факултет Универзитета у Београду, Београд, 2014, (докторска дисертација у рукопису)

126. Throndike, R. L, E. Hagen, *Мерење и еволуција у психологији и педагогији*, Београд, 1964.

127. Fischer, H. *Статистичке методе у психологији и педагогији*, Београд, 1960.

128. Hardyment, Christina, *Dream Babies: Child Care from Locke to S*pock, London, 1983.

129. Hendrick, Harry, *Child Welfare: Historical Dimensions, Contemporary Debate*, Bristol, 2003.

130. Higonnet, Anne, *Pictures of Innocence: The History and Crisis of Ideal Childhood*, London, 1998;

131. Hopkins, Eric, *Childhood Transformed: Working-Class Children in Nineteenth-Century England*, Manchester, 1994.

132. Humphries, Stephen, *Hooligans or Rebels? An Oral History of Woorking-Class Childhood and Youth 1889-1939*, Oxford, 1981.

133. Humphries, Stewe, Pamela Gordon, *A Labour of Love: The Experience of Parenthood in Britain 1900-1950*, London, 1993.

134. Hurt, J. S. *Elementary Schooling and the Working Classes 1860-1918*, London, 1979.

135. Cvetković, Vladimir Lj, *Pogled iza gvozdene zavese. Jugoslovenska politika prema zemljama narodne demokratije u susedstvu 1953-1958*, Beograd, 2013.

136. Цветковић, Срђан, *У име народа. Политичка репресија у Србији 1944-1953*, Београд, 2014.

137. Чалић, Мари-Жанин, *Историја Југославије у 20. веку*, Београд, 2013.

138. „*Школство у ФНРЈ 1945-1951*“, Београд, 1952.

139. *Школство у Азбуковици*, Љубовија, 1987.

140. Walvin, James, *A Child`s World: A Social History of English Childhood 1800-1914*, Harmondsworth, 1982.

Чланци:

1. Baković, Nikola, „From Mother`s Day to Grandma Frost. Popularisation of New Year Celebrations as an Ideological Toll. Example of Čačak Region (Serbia) 1945-1950“, *History of Communism in Europe*, 5, 2014, Bucharest, 7-21.
2. Benjamin, Valter, „Program za proletersko dečje pozorište“, *Teatron*, 144 -145, Beograd, 2008.
3. Бергхолц, Макс, „Међу родољубима, купусом, свињама и варварима: Споменици и гробови НОР 1947-1965“, *Годишњак за друштвену историју*, 1-3, Београд, 2007, стр. 61-82.
4. Bondarev, Nikita, „Tito`s Cult: Chronological Borders and Intensity“, *Tito – viđenja i tumačenja* (ur. Olga Manojlovič Pintar), Beograd, 2011, str. 750-754.
5. Велимировић, Данијела, „Мода и идеологија. Ка новој политици стила“, *Приватни живот код Срба у 20. веку* (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, стр. 342-361.
6. Velikonja, Mitja, „The Past With a Future. The Emancipatory Potential of Yugonostalgia“, *Tito – viđenja i tumačenja* (ur. Olga Manojlovič Pintar), Beograd, 2011, str. 552-561.
7. Вујовић, Сретен, „Градско становање и приватност у Србији током 20. века“, *Приватни живот код Срба у 20. веку* (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, стр. 267-317.
8. Vučetić, Radina, „Diznizacija detinjstva i mladosti u socijalističkoj Jugoslaviji”, *Istorija 20. veka*, 3, Beograd, 2011, str. 185-204.
9. Gabrič, Aleš, „Šolstva na Slovenskem v letih 1945-1951“, *Zbornik za zgodino šolstva in prosvete*, 24, Ljubljana – Zagreb, 1991, 67-92.
10. Gabrič, Aleš, „Ponekod pa je bila izvedena novoletna jelka šele na intervencijo tamkajšnjih komitejev partije“, *Historični seminar II* (ur. Oto Lutar Vojislav Lokar), Ljubljana, 1997, str. 109-121.
11. Gabrič, Aleš, „Komisija za proučavanje šolstva – prethodnica Zavoda za šolstvo“, *Pol stoletja Zavoda Republike Slovenije za šolstvo: zbornik od petdesetletnici delovanja* (ur. Vilma Brodnik), Ljubljana, 2006.
12. Григоров, Дмитар, „*Рачунајте на нас*. *Одломак* о Титовој штафети или Штафети младости“, *Годишњак за друштвену историју*, 1-3, Београд, 2008, стр. 105-136.

13. Гудац Додић, Вера, „Жена у социјализму: сфере приватности“, *Приватни живот код Срба у 20. веку* (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, стр. 165-206.
14. Димић, Љубодраг, „Просвета у Краљевини Југославији“, *Образовање код Срба кроз векове*, Београд, 2003, стр. 211-232..
15. Dobrivojević, Ivana, „Industrijalizacija kao imperativ. Ekonomska politika Partije 1945-1955“, *Socijalizam na klupu. Jugoslovensko društvo očima nove postjugoslovenske humanistike* (ur. Lada Duraković, Andrea Matošević), Pula – Zagreb, 2013, str. 17-36.
16. Duda, Igor, „Djeca socijalističke domovine. Izgrađivanje pionirske tradicije u Hrvatskoj 1950-ih godina“, *Socijalizam na klupi. Jugoslovensko društvo očima nove postjugoslovenske humanistike* (ur. Lada Duraković, Andrea Matošević), Pula-Zagreb, 2013, str. 75-102.
17. Ђуровић, Арсен, „Образовање у Краљевини Србији крајем XIX и почетком XX века“, *Образовање код Срба кроз векове*, Београд, 2003, стр. 143-168.
18. Erdei, Ildiko, `The Happy Child` as an Icon of Socialist Transformation: Yugoslavia`s Pioneer Organization, *Ideologies and National Identities: The Case of Twentieth-Century Southeast Europe*, ur: John Lampe i Mark Mazower, CEU Press, Budapest-London, 2004.
19. Zvijer, Nemanja, „Slika Josipa Broza Tita u partizanskom ratnom spektaklu“, *Tito – viđenja i tumačenja* (ur. Olga Manojlovič Pintar), Beograd, 2011, str. 718-730.
20. Ignjatović, Aleksandar, „Otvaranje i popularizacija. Muzej 25. maj i transformacija prostora Dedinja“, *Tito – viđenja i tumačenja* (ur. Olga Manojlovič Pintar), Beograd, 2011, str. 601-614.
21. Jančeva, Ljubica, „Ličnost Josipa Broza Tita u savremenoj makedonskoj istoriografiji“, *Tito – viđenja i tumačenja* (ur. Olga Manojlovič Pintar), Beograd, 2011, str. 760-770.
22. Janjetović, Zoran, „Nemice u logorima za folksdojčere u Vojvodini 1944-1948“, *Srbija u modernizacijskim procesima* (ur. Latinka Perović), 2, Beograd, 1998.
23. Jovanović, Miroslav, „Tri Titove Jugoslavije: moćna, napredna i zločinačka. Tri kontekstualna okvira istoriografskih tumačenja istorije socijalističke Jugoslavije“, *Tito – viđenja i tumačenja* (ur. Olga Manojlovič Pintar), Beograd, 2011, str. 552-561.
24. Karakatsani, Despina, „ *Higiene Imperatives*: Child Welfare, School Hygiene and Puerculture in Greece (1911-1936)“, *Годишњак за друштвену историју*, 3, Београд, 2001, стр. 17-32.
25. Kladnik, Ana, „Iskanje novih paradigem in upotreba novih raziskovalnih metodologij na primeru novih mest in naselij v socijalistični Sloveniji“, *Socijalizam na klupi. Jugoslovensko društvo očima nove postjugoslovenske humanistike* (ur. Lada Duraković, Andrea Matošević), Pula-Zagreb, 2013, str. 153-176.
26. Kuljić, Todor, „Titoizam: tri perspektive“, *Tito – viđenja i tumačenja* (ur. Olga Manojlovič Pintar), Beograd, 2011, str. 539-551.
27. Lindquest, E. F. „Припремање текста и природе мерења у педагогији“, *Educational Measurement*, Београд, 1964.
28. Lensdaun, Gerison, “Dečja prava”, *Sociologija detinjstva* (ur. S. Tomanović), Beograd, 2004, str. 185-198.
29. Lukić, Sveta, „Međunarodne veze i uticaji u našoj kritici 1928-1941“, *Marksizam i književna kritika u Jugoslaviji*, Beograd, 1978.
30. Манојловић Пинтар, Олга, „*Тито је стена*. (Дис)континуитет владарских представљања у Југославији и Србији XX века“ *Годишњак за друштвену историју*, 2-3, Београд, 2004, стр. 85-100.

31. Марјановић, Ј. „Ослободилачка борба у Југославији и култура“, *Балканика*, 8, Београд, 1977.
32. Мартен-Фижије, Ан, „Ритуални обичаји у грађанској приватности“, *Историја приватног живот*, 4, (ур. Филип Аријес, Жорж Диби), Београд, 2003, стр.152-210.
33. Milosavljević, Olivera, „Otac-genije-ljubimac: Kult vladara-najtrajniji obrazac vaspitanja dece“, *Žene i deca. Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka* (ur. Latinka Perović), 4, Beograd, 20016, str. 188-291.
34. Митровић, Момчило, „Београдски универзитет 1945-1952“, *Образовање код Срба кроз векове* (ур. Радослав Петковић, Петар В. Крестић, Тибор Живковић), Београд, 2003, стр. 275-288.
35. Nikolić, Kosta, „I posle Tita – Tito“. Održavanje i rušenje Titovog kulta u Srbiji 1989-1990“, *Tito – viđenja i tumačenja* (ur. Olga Manojlovič Pintar), Beograd, 2011, str. 760-778.
36. Павловић, Момчило, „Школство у Србији 1945-1950“, *Образовање код Срба кроз векове* (ур. Радослав Петковић, Петар В. Крестић, Тибор Живковић), Београд, 2003, стр. 275-288.
37. Perica, Vjekoslav, „Herojstvo, mučeništvo i karizma u civilnoj religiji titoizma. Proturečja između Titovog kulta i narodnih heroja Jugoslavije“, *Tito – viđenja i tumačenja* (ur. Olga Manojlovič Pintar), Beograd, 2011, str. 582-600.
38. Перо, Мишел, „Лица и улоге“, *Историја приватног живот*, 4, (ур. Филип Аријес, Жорж Диби), Београд, 2003, стр. 95-145.
39. Перо, Мишел, „Начини становања“, *Историја приватног живот*, 4, (ур. Филип Аријес, Жорж Диби), Београд, 2003, стр. 245-260.
40. Петрановић, Бранко, “Универзитет и идеологија (1945-1949. године)“, *Београдски универзитет у предратном периоду, народноослободилачком рату и револуцији*, 2, Београд, 1986, стр. 5-14.
41. Петровић, Јелена, “Љубав и мода: почеци и развој југословенске модне индустрије шездесетих година 20. века“, *Годишњак за друштвену историју*, 1, Београд, 2004, стр. 87-102.
42. Petrović, Tanja, „Otac svih jugoslovenskih naroda i narodnosti. (Re)interpretacija patrijarhalne figure J. B. Tita u sećanjima bivših Jugoslovena“, *Tito – viđenja i tumačenja* (ur. Olga Manojlovič Pintar), Beograd, 2011, str. 626-638.
43. Петровић Тодосијевић, Сања, „Дистрибуција УНИЦЕФ-ове помоћи у ФНРЈ“, *Токови историје*, 4, Београд, 2006, стр. 200-220.
44. Petrović Todosijević, Sanja, „Analiza rada ustanova za brigu o majkama i deci na primeru rada jaslica u FNRJ“, *Žene i deca. Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka* (ur. Latinka Perović), 4 , Beograd, 2006, str. 176-187.
45. Петровић Тодосијевић, Сања, „На трагу безбрижности под плаштом безимености. Деца и детињство између трајног и новог“, *Приватни живот код Срба у 20. веку* (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, стр. 207-237.
46. Петровић Тодосијевић, Сања, „*Конструктивно васпитање* најмлађих припадника југословенске заједнице. Совјетски модел на трагу *познавања наше сопствене стварности*“, *Ослобођење Београда 1944. године*, Београд, 2010, стр. 382-392.
47. Петровић Тодосијевић, Сања, „На путу. Репатријација деце, припадника немачке националне мањине у Југославији после Другог светског рата (1948-1956)“, *Токови историје*, 3, Београд, 2012, стр. 190-225.

48. Петровић Тодосијевић, Сања, „*У сваком Бугарину имали смо оца, а у Бугарки мајку*. Југословенска деца у Бугарској 1945. године“, *Токови историје*, 3, Београд, 2013, стр. 173-206.
49. Pogačar, Martin, „Osavremenjivanje mita maršala Tita: Digitalne sadašnjosti poništenih prošlosti“, *Tito – viđenja i tumačenja* (ur. Olga Manojlovič Pintar), Beograd, 2011, str. 639-654.
50. Поповић, Бојана, „Одевање и мода у Србији у првој половини 20. века“, *Приватни живот код Срба у 20. веку* (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, стр. 318-341;
51. Prelić, Rada, „Savez pionira Jugoslavije – Trajni oblik društvene brige o deci“, *Međunarodni fond Ujedinjenih nacija za pomoć deci Jugoslavije 1948-1971*, Beograd, 1971.
52. Прост, Антоан, „Породица и појединац“, *Историја приватног живот*, 5, (ур. Филип Аријес, Жорж Диби), Београд, 2004, стр. 47-85.
53. Прост, Антоан, „Породичне тајне“, *Историја приватног живот*, 5, (ур. Филип Аријес, Жорж Диби), Београд, 2004, стр. 195-243.
54. Радишић, Ђ, „Нека основна искуства из културног рада у НОР-у“, *Културни живот у ЈНА*, Београд, 1971.
55. Радишић, Ђ, „Култура и уметност у ослободилачкој борби народа Југославије као елемент социјалистичке револуције“, *Ослободилачка борба народа Југославије као општенародни рат и социјалистичка револуција*, 2, Београд, 1977.
56. Rihtman-Auguštin, Dunja, „Metamorfoza socijalističkih praznika“, *Narodna umjetnost*, 27, Zagreb, 1990.
57. Селинић , Слободан, „Време *тачкица* у исхрани Београђана (1945-1950)“, *Годишњак за друштвену историју*, 1-3, Београд, 2003, стр. 171-192.
58. Stojanović, Dubravka, „U senci *velikog narativa*: Stanje zdravlja žena i dece u Srbiji početkom XX veka“, *Žene i deca. Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka* (ur. Latinka Perović), 4 , Beograd, 2006, str. 160-175.
59. Stojković, Andrija, „Shvatanje pogleda na svet u zvaničnim dokumentima KPJ (period do V kongresa KPJ), *Marksističke teme*, 1-2, Niš, 1978.
60. Тимотијевић, Милош, „*Иако телесно ви нисте живи, ви зрачите на нас жива бића*: изградња спомен-костурнице и обликовање централног трга у Чачку 1945-1955“, *Зборник радова Народног музеја*, XLIII, Чачак, 2013, стр. 127-170.
61. Тимотијевић, Мирослав, „Васпитање емоција и уобличавање модерног грађанског идентитета код Срба“, *Годишњак за друштвену историју*, 1-3, Београд, 2005, стр.7-24.
62. Тодић, Миланка, „Породични албум пролазности“, *Приватни живот код Срба у 20. веку* (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, стр. 29-58.
63. Tomanović, Smiljka, „Sociologija o detinjstvu i sociologija za detinjstvo“, *Sociologija detinjstva* (ur. S. Tomanović), Beograd, 2004, str. 7-50.
64. Tosh, John, *A Man`s Place: Masculinity and the Middle-Clas Home in Victorian Ungland*, New Haven, London, 1999.
65. Тропин, Тијана Д. „Хајди у југословенским преводима: ждановизам у дечјој књижевности“, *Књижевна историја*, год. 46, бр. 152, Београд, 2014, стр. 177-201.
66. Укаловић, Јелена С, „Оснивање дечјег међународног фестивала *Радост Европе*“, *Годишњак за друштвену историју*, 2-3, Београд, 2004, стр. 123-135.

67. Harden, Dženi, „Kod kuće je najbolje: Distinkcija javno/privatno u dečjem teoretisanju o riziku i bezbednosti“, *Sociologija detinjstva* (ur. S. Tomanović), Beograd, 2004, str. 243-261.
68. Hobsbaum, Erik, „Kako se tradicije izmišljaju“, *Izmišljanje tradicije* (priredili: Erik Hobsbaum, Terens Rejndžer), Beograd, 2002, str. 5-25.
69. Hofman, Ana, „*Druga Tita rodila je vila*. Kako se pevalo (o) Titu“, *Tito – viđenja i tumačenja* (ur. Olga Manojlovič Pintar), Beograd, 2011, str. 615-625.
70. Хофман, Иван „Улога часописа *Пионир* у васпитању и образовању деце у Југославији“, *Годишњак за друштвену историју*, 1, Београд 2013, стр. 56-57.
71. Škodrić, Ljubinka, „Prosvetni radnici u ideologiji Vlade Milana Nedića 1941-1944“, *Istorija 20. veka (Tematski broj povodom 70 godina od početka Drugog svetskog rata u Jugoslaviji)*, 1, Beograd, 2011, str. 151-162.

Филмови:

1. *Пионир и двојка* (1949); Љубиша Јоцић и Вера Јоцић
2. *Кекец* (1951); Јоже Гале
3. *Ципелице на асфалту. Три приче о деци* (1956); Љубомир Радичевић и Здравко Рандић
4. *Добро море* (1958); Ернест Адамич и Мирко Гроблер
5. *Абра-кабра* (1958); Душан Вукотић
6. *Ветар је стао пред зору* (1959); Радош Новаковић и Александар Вучо
7. *Прометни знаци – улични јунаци* (1959); Бранко Ранитовић
8. *Између двије прозивке* (1960); Обрад Глушчевић
9. *Изгубљена оловка* (1960); Станислава Борисављевић и Федор Шкубоња
10. *Црни бисери* (1960); Југ Гризељ и Тома Јанић

Сајтови:

http://www.srbija.gov.rs/vesti/dokumenti_sekcija.php?id=45678

http://www.osnovnaskolapreljina.org.rs/images/stories/PDF/OSuSrbijiPosleDrugogSv.Rata.pdf

Биографија кандидата

Сања Петровић Тодосијевић, истраживач-сарадник (Шабац, 1977) је завршила основну школу и гимназију у Шапцу. Дипломирала је на Катедри за општу савремену историју Одељења за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду јула 2003. на тему „*Други живот*. Европски утицаји на процес модернизације свакодневног живота Шапца“. Магистрирала је на истој катедри марта 2007. на тему „Делатност УНИЦЕФ-а у Федеративној Народној Републици Југославији 1947-1954“. Од 2004. до 2007. била је стипендиста Министарства просвете, науке и технолошког развоја на пројектима Института за савремену историју и Института за европске студије. У два наврата током 2006. и 2009. године била је стипендиста аустријске владе у оквиру програма *World University Service–Austrian Committee. One - Month Visits to Austrian* на Универзитету у Грацу. Од јуна 2007. запослена је у Институту за новију историју Србије. Од 2011. члан је Пројектног тима Радне групе Републике Србије за обнову бившег југословенског павиљона у Државном музеју Аушвиц-Биркенау. Од 2013. кординатор је Програма архивских истраживања у Републици Србији Музеја Холокауста из Вашингтона. Један је од аутора пројекта *Усмена историја. Сведочанства учесника антифашистичке борбе* Фондације Хајнрих Бел и Савеза антифашиста Србије. Члан је Радне групе пројекта *Дани сећања* музеја Кућа Ане Франк (Амстердам), Народне библиотеке Србије и НВО Тераформинг (Нови Сад, Стокхолм). Аутор је монографије *За безимене. Делатност УНИЦЕФ-а у Федеративној Народној Републици Југославији 1947-1954* (ИНИС, 2008), неколико поглавља у књигама и већег броја научних чланака објављених у земљи и имостранству. Приредила је и написала уводну студију за рукопис Григорија Бабовића *Летопис Шапца 1933-1944* (ИНИС – Библиотека шабачка, 2010). Учествовала је у раду већег броја научних скупова (Варшава (2005); Сомбор (2005); Београд (2005); Грац (2005); Будимпешта (2005); Штип (2008); Скопље (2008); Загреб (2009); Београд (2009); Београд (2010); Њујорк (2011); Бад Радкерсбург (2012); Копенхаген (2013), Пула (2015), Сарајево (2015)), историјских форума (Берлин (2011)) и студијских путовања (Москва (2013), Јерусалим (2014)). Одржала је већи број предавања по позиву. Учествовала је у раду бројних трибина, јавних часова, округлих столова и промоција. Била

је члан и секретар Организационог одбора Међународног научног скупа *Тито. виђења и тумачења* (7 – 9. мај 2010, Београд). Била је члан и секретар Редакција за издавање грађе и докумената Института за новију историју Србије.